

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन
विशेषत : पुणे जिल्हा परिषदेचे सूक्ष्म अध्ययन
(1993-2008)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पती
(पीएच. डी) पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध

: अभ्यासक :

मनोज मुरलीधर पांडकर

एम. ए. , एम. फिल.

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे.

: मार्गदर्शक :

डॉ. हने एस. के.

एम. ए. , एल. एल. बी. , एम. एड. , एम. फिल. , पीएच. डी.

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय,
सांगवी, पुणे.

ऑगस्ट, 2013

CERTIFICATE

This is certify that the work incorporated in his Vidyavachaspati (Ph. D.) Thesis, `महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन विशेषतः पुणे जिल्हा परिषदेचे सूक्ष्म अध्ययन (1993-2008)' submitted by Manoj Murlidhar Pandkar, was carried out by the candidate under my supervision in the Dept. of Mental Moral and Social Science Faculty, Tilik Maharashtra Vidypeeth, Pune for the Degree of Doctor of Philosophy. Such material obtained from other sources has been duly acknowledged in the thesis.

Date:-

Place :- Pune

Research Guide

Dr. S. K. Dhage

प्रतिज्ञापत्र

मी मनोज मुरलीधर पांडकर असे लिहून देतो की, `महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन विशेषतः पुणे जिल्हा परिषदेचे सूक्ष्म अध्ययन (1993-2008)' या प्रबंधातील सर्व माहिती मी मूळ संदर्भातून संकलित केली असून त्याचा योग्य त्याठिकाणी तसा उल्लेख केला आहे. आणि सदर माहितीचा प्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र उपयोग केलेला नाही.

दिनांक :-

स्थळ :- पुणे

अभ्यासक

मनोज मुरलीधर पांडकर

ऋणनिर्देश

भारतात प्राचीन काळपासून राज्ये अस्तित्वात होती. स्थानिक पातळीवर वेगवेगळ्या नावाने शासनयंत्रणा कार्यरत होत्या. त्यांचे स्वरूप काळाच्या ओघात बदलत गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था सुरु झाली. 73 व्या घटनादुरुस्तीने त्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून दिला. ग्रामीण भागाचा विकास करण्याची जबाबदारी या संस्थांवर आली. केंद्र आणि राज्यांनी नियोजनाची जबाबदारी पंचायतराज संस्थांवर सोपवली. त्यानुसार घटनादुरुस्तीने यासाठी आवश्यक असलेली कार्ये, वित्त आणि कर्मचारी वर्ग पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित करण्याबाबत ठरविले. परंतु याबाबतीतील हस्तांतर अद्याप पर्यंत पूर्ण झाले नाही. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषदेच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करून ग्रामीण विकासात जिल्हा परिषदेची भूमिका पाहण्यासाठी हा विषय अभ्यासाचा वाटला. माझे मार्गदर्शक डॉ. एस. के. ढगे यांच्या समोर हा विषय बोलून दाखविला आणि त्यांनी त्याला अनुकूलता दर्शविली.

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन विशेषतः पुणे जिल्हा परिषदेचे सूक्ष्म अध्ययन (1993-2008) हा विषय मी संशोधनासाठी निवडला. या विषयाच्या अभ्यासासाठी प्रबंधाला मार्गदर्शन करण्यासाठी लाभलेले मार्गदर्शक गुरुवर्य डॉ. एस. के. ढगे यांनी केलेल्या मार्गदर्शनाचा विशेष उल्लेख करावाच लागेल. त्यांच्या मार्गदर्शनाशिवाय माझा प्रबंध पूर्णत्वाला जाऊच शकला नसता. सरांनी वेळोवेळी कामाची आणि वेळेची आठवण करून देऊन संशोधनाविषयी गोडी कायम ठेवली. सरांनी दिलेल्या वेळा आणि दिवस काटेकोरपणे पाळण्यात मी कुठेही कसूर केली नाही. त्यांनी नेमून दिलेल्या भेटीचा एकही क्षण वाया जावू न दिल्यामुळे, तसेच संशोधन विषयक चर्चा समाधानकारक होत गेल्यामुळे माझ्या अभ्यासाला गती मिळाली व प्रबंध पूर्ण करता आला. त्यांनी वेळोवेळी केलेले मार्गदर्शन, विषय समजावून देण्याची त्यांची पध्दत, माहिती संकलन कसे करावे याविषयी केलेले मार्गदर्शन, संकलित माहितीची योग्य मांडणी करण्यास त्यांनी केलेली मदत, यामुळेच हा प्रबंध मी पूर्ण करू शकलो. त्याबद्दल त्यांचा ऋणी आहे.

नेहरु समाजिक विद्यास्थानाच्या समाजिक शास्त्र विभागाचे अधिष्ठाता डॉ. कारेकर, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. प्रविण जाधव यांचे वेळोवेळी सहकार्य व प्रोत्साहन लाभले, त्याबद्दल त्यांचा मी ऋणी आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेचे कार्यकारी अधिकारी डॉ. संजीवकुमार, श्री. जितेंद्र कोळंबी, अर्थ व वित्त अधिकारी, पुणे जिल्हा परिषद, श्री. कुलकर्णी साहेब, श्री. पारधे साहेब यांनी जिल्हा परिषदेसंदर्भातील आवश्यक माहिती वेळोवेळी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल त्यांचे

आभार मानतो. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालयातील अधिकारी व कर्मचारी, राज्य सांख्यिकीय कार्यालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांनी प्रत्येक वेळी सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचाही आभारी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय, गोखले अर्थशास्त्र संस्थेचे धनंजयराव गाडगीळ ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठाचे बाबासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, यशदा, अर्थवर्धिनी येथील ग्रंथपाल व कर्मचाऱ्यांचे मी विशेष आभार मानतो.

प्रबंधासाठी निवडलेल्या तालुक्यातील तहसील कार्यलय व निवडलेल्या गावातील कामगारतलाठी व कर्मचारी, सरपंच, ग्रामसचिव व इतर कर्मचारी यांनी आवश्यक ती माहिती उपलब्ध करून दिल्याबद्दल सर्वांचे आभार मानतो.

महाविद्यालयाचे प्राचार्य एस. आर. नजन यांनी मला वेळोवेळी दिलेले प्रोत्साहन, निरपेक्ष सहकार्य लाभल्याने मी प्रबंधाचे काम पूर्ण करू शकलो. महाविद्यालयातील माझे सर्व सहकारी शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी मला या कामात प्रोत्साहन दिले त्याबद्दल त्यांचा मी ऋणी आहे.

प्रबंधातील विषय निवडीपासून शेवटपर्यंत माझे सहकारी मित्र या सर्वांनी तसेच प्रा. के. एम. पानसरे, डॉ. बी. जी. लोबो, डॉ. एल. जी. रेटवडे, प्रा. सौ. संगिता भोसले, डॉ. एस. एस. कानवडे, प्रा. जी. बी. होले, यांचे सहकार्य लाभले. प्रबंधाचे काम यशस्वीरीत्या वेळेत होण्यासाठी माझे मार्गदर्शक यांच्या सौभाग्यवती डॉ. चंदा हासे यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. त्यांचे मी विशेष आभार मानतो.

माझ्या कुटुंबातील माझे वडील श्री. मुरलीधर पांडकर, आई सौ. संगिता पांडकर, पत्नी सौ. सुनिता तसेच सायली व संपदा या माझ्या मुलींनी मला संशोधनासाठी वेळ उपलब्ध करून दिला व सर्वार्थाने साथ दिली या प्रोत्साहनाचे व सहकार्याचे मोल मी शब्दात वर्णन करू शकत नाही.

प्रबंधाच्या कामात संख्याशास्त्रीय विश्लेषणासाठी प्रा. महमंद सय्यद यांनी मदत केली, त्याबद्दल त्यांचा आभारी आहे. सर्व प्रबंधाची योग्य पध्दतीने मांडणी व डी. टी. पी. चे काम उत्कृष्टपणे पूर्ण केले. शोधित मुद्रणासाठी प्रा. रवि जाधव यांनी सहकार्य केले. त्या बद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. प्रबंधाच्या कामात ज्या कोणी ज्ञात व अज्ञात व्यक्तींनी सहकार्य केले, त्यांचेही आभार मानणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो.

अभ्यासक

मनोज मुरलीधर पांडकर

अनुक्रमणिका

अ. न.	विवरण	पान न.
	संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र	i
	मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र	ii
	ऋणनिर्देश	iii - v
	अनुक्रमणिका	vi-
	तक्ता सूची	vii - x
	आलेख सूची	xi - xiii
	नकाशा सूची	xiv
प्रकरण पहिले	पंचायतराज व्यवस्थेचा इतिहास व विकास	1 - 46
प्रकरण दुसरे	संशोधन पध्दती	47 - 55
प्रकरण तिसरे	गतकालीन अभ्यासाचा आढावा	56 - 77
प्रकरण चौथे	जिल्हा वित्तीय प्रशासन	78 - 91
प्रकरण पाचवे	पुणे जिल्हाचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास	92 - 114
प्रकरण सहावे	पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण	115 -258
प्रकरण सातवे	महाराष्ट्र व पुणे जिल्हातील ग्रामीण विकासातील बदल	259 -279
प्रकरण आठवे	सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी	280 - 295
	संदर्भग्रंथ सूची	296 - 299
	प्रश्नावली	300- 301

तक्ता सूची

अ. न.	तक्त्याचे नाव	पान नं.
1.1	भारतातील विविध राज्यांच्या राज्य वित्त आयोगाची अहवाल स्थिती	28
1.2	केंद्रीय वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिलेले अनुदान	29
1.3	भारतातील पंचायतराज संस्थांची स्थिती	31
1.4	महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांची संख्यात्मक स्थिती	38
1.5	राज्यातील एकूण ग्रामपंचायत जमा	41
1.6	राज्यातील एकूण ग्रामपंचायत खर्च	42
1.7	राज्यातील एकूण जिल्हा परिषद जमा	43
1.8	राज्यातील एकूण जिल्हा परिषद खर्च	44
5.1	राज्यातील विभाग व जिल्हे	95
5.2	पुणे जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन क्षेत्राचे वर्गीकरण	98
5.3	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुषांची संख्या व स्त्री-पुरुष प्रमाण	101
5.4	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता, क्षेत्र व समाविष्ट गावांची संख्या दर्शविणारा तालुकावार तक्ता	103
5.5	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्या	103
5.6	पुणे जिल्हा व महाराष्ट्र राज्यातील रस्ते	105
5.7	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण नागरी साक्षरतेचे प्रमाण	105
5.8	पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा	106
5.9	पुणे जिल्ह्यातील वीज वापर	107
5.10	पुणे जिल्ह्यातील पशुधन	108
5.11	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न	113
5.12	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीचा खर्च	114
6.1	पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्न	117
6.2	पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्नाचे प्रमाण	118
6.3	पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण करेतर उत्पन्न	124
6.4	पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण करेतर उत्पन्नाचे प्रमाण	125
6.5	पुणे जिल्हा परिषदेला एकूण कार्यावर आधारित मिळालेले अनुदान	130
6.6	पुणे जिल्हा परिषदेला एकूण कार्यावर आधारित मिळालेले अनुदानाचे प्रमाण	131

6.7	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण अनुदान	137
6.8	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदानाचे प्रमाण	138
6.9	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण महसूली उत्पन्न	143
6.10	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण महसूली उत्पन्नाचे प्रमाण	144
6.11	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण भांडवली उत्पन्न	148
6.12	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे प्रमाण	149
6.13	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण महसूली व भांडवली उत्पन्न	
153		
6.14	पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण महसूली व भांडवली उत्पन्नाचे प्रमाण	154
6.15	सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेला खर्च	159
6.16	सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	160
6.17	सामान्य प्रशासनावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेला खर्च	165
6.18	सामान्य प्रशासनावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	166
6.19	शिक्षणावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेला खर्च	171
6.20	शिक्षणावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	172
6.21	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेला खर्च	178
6.22	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	179
6.23	पुणे जिल्हा परिषदेने लघु पाटबंधारे विभागावर केलेला खर्च	184
6.24	पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	185
6.25	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेला खर्च	190
6.26	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	191
6.27	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेला खर्च	197
6.28	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	198
6.29	पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेला खर्च	204
6.30	पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	205
6.31	पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेला खर्च	211

6.32	पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	212
6.33	पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेला खर्च	219
6.34	पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण	220
6.35	पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्तीवेतनावर केलेला खर्च	225
6.36	पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण यावर केलेला खर्च	229
6.37	पुणे जिल्हा परिषदेचा एकूण महसूली खर्च	232,233
6.38	एकूण महसूली खर्चाचे प्रमाण	234
6.39	पुणे जिल्हा परिषदेचा महसूली व भांडवली खर्च	239
6.40	पुणे जिल्हा परिषदेचा महसूली व भांडवली खर्चाचे प्रमाण	240
6.41	पुणे जिल्हयातील नमुना कुटुंबांचा आकार	246
6.42	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या कुटुंबांचे धारण क्षेत्रानुसार वर्गीकरण	246
6.43	पुणे जिल्हयातील नमुना कुटुंबांचा राहणीमानाचा दर्जा	247
6.44	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे	
	इंधन	248
6.45	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील पिण्याच्या पाण्याची स्थिती	249
6.46	पुणे जिल्हयातील नमुना कुटुंबांच्या पिण्याच्या पाण्याबद्दल प्रतिक्रिया	249
6.47	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावात असणारी शौचालयाच्या सोयी	250
6.48	पुणे जिल्हयातील नमुना गावात बंदीस्त आंधोळीची व्यवस्थेबाबतची स्थिती	250
6.49	निवडलेल्या गावातील वैद्यकीय सुविधा	252
6.50	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत	
	औषधांचा पुरवठा	253
6.51	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत	
	कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा	254
6.52	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत	
	केलेले लसीकरण	254
6.53	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत	
	एड्स जागृती कार्यक्रम	254
6.54	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत	
	कुटुंब नियोजन कार्यक्रम	255
6.55	पुणे जिल्हयातील निवडलेल्या गावातील पायाभूत सुविधा	256
6.56	निवडलेल्या कुटुंबांच्या समस्या	258
7.1	महाराष्ट्राचे निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न	260

7.2	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्थिती	262
7.3	महाराष्ट्रातील आरोग्य सुविधा	263
7.4	महाराष्ट्रातील दळणवळण	265
7.5	महाराष्ट्रातील वीजवापर	266
7.6	महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची साक्षरता	267
7.7	महाराष्ट्रातील प्रकाशाचा मुख्य स्रोत	267
7.8	महाराष्ट्रातील पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता	268
7.9	पुणे जिल्ह्याचे जिल्हा उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न	270
7.10	पुणे जिल्ह्यातील शैक्षणिक स्थिती	271
7.11	पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा	272
7.12	पुणे जिल्ह्यातील दळणवळण	274
7.13	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येची साक्षरता	274
7.14	पुणे जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत	275
7.15	पुणे जिल्ह्यातील प्रकाशाचे स्रोत	276
7.16	पुणे जिल्ह्यातील योजनांतर्गत खर्च	278

आलेख सूची

अ. न.	आलेखाचे नाव	पान नं.
5.1	पुणे जिल्ह्यातील तालुक्यानुसार ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुष संख्या	102
5.2	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	104
5.3	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण नागरी साक्षरतेचे प्रमाण	106
5.4	पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा	107
5.5	पुणे जिल्ह्यातील वीज वापर	108
5.6	पुणे जिल्ह्यातील पशुधन	109
6.1	पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र	119
6.2	पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	120
6.3	पुणे जिल्हा परिषदेच्या करेतर उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र	126
6.4	पुणे जिल्हा परिषदेच्या करेतर उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	127
6.5	पुणे जिल्हा परिषदेच्या कार्यावर आधारित अनुदानचा रेषीय परागमन वक्र	132
6.6	पुणे जिल्हा परिषदेच्या कार्यावर आधारित अनुदानचे आलेखात्मक वर्गीकरण	133
6.7	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण अनुदानाचा रेषीय परागमन वक्र	139
6.8	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण अनुदानाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	140
6.9	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र	145
6.10	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	146
6.11	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र	150
6.12	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	151
6.13	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र	155
6.14	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	156
6.15	पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	161
6.16	पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	162
6.17	पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	167
6.18	पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	168
6.19	पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	173
6.20	पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	174

6.21	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	180
6.22	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	181
6.23	पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	186
6.24	पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	187
6.25	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	192
6.26	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	193
6.27	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	199
6.28	पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	200
6.29	पुणे जिल्हा परिषदेने कृषि विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	206
6.30	पुणे जिल्हा परिषदेने कृषि विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	207
6.31	पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	213
6.32	पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	214
6.33	पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	221
6.34	पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	222
6.35	पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्ती वेतनावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	226
6.36	पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्ती वेतनावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	226
6.37	पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	230
6.38	पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	230
6.39	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र	241
6.40	पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण	242

आकृती सूची

अ. न.	आकृतीचे विवरण	पान नं.
5.1	भारतातील महाराष्ट्राचे स्थान	93
5.2	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विभाग	96
5.3	महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्याचे स्थान	97
5.4	पुणे जिल्ह्यातील वाहतुकीचे मार्ग	97

प्रकरण पहिले

पंचायतराज व्यवस्थेचा इतिहास व विकास

प्रस्तावना

जगात विविध देशांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना व स्वरूप भिन्न भिन्न असल्याचे दिसून येते. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास अभ्यासताना भारतात पुरातन काळापासून स्थानिक पातळीवरील संस्था अस्तित्वात होत्या. त्यांचे स्वरूप व कार्यपध्दती विविध प्रांतांनुसार वेगवेगळी होती. इसवी सनापूर्वी रामायण, महाभारत, आर्य, चाणक्य, मनुस्मृती इत्यादींच्या काळात स्थानिक शासन संस्था अस्तित्वात होत्या. इसवी सनानंतर बौद्ध, महावीर तसेच मुस्लीम यांच्या काळातील शासनपध्दतीत काळानुसार काही बदल केले गेले. ब्रिटीश कालखंडात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पध्दतीवर ब्रिटीश शासन व्यवस्थेचा प्रभाव असलेला दिसतो. लॉर्ड रिपन समितीच्या शिफारशीनुसार भारतातील स्थानिक शासन संस्थांचे स्वरूप बऱ्याच अंशी बदलले गेले. भारतात स्वातंत्र्यानंतर मुक्त व्यवस्थेचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे भारतातील ग्रामीण शासनसंस्था आणि पंचायतराज व्यवस्थेतील सुधारणांसाठी विविध समित्या नेमल्या. त्यांच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीमुळे भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वेगळे महत्व प्राप्त झाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्थेसाठी 73 वी घटनादुरुस्ती आणि नागरी शासन संस्थांसाठी 74 वी घटनादुरुस्ती केली गेली. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचा उदय आणि विकास पाहतांना महाराष्ट्राच्या स्थापनेपूर्वी मुंबई प्रांतांत श्री. बळवंतराय मेहता यांच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने 1958 मध्ये मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमानुसार ग्रामीण शासनसंस्थांचा कारभार चालत होता. महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर श्री. वसंतराव नाईक यांच्या समितीनुसार ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद यांच्यासाठी स्वतंत्र कायदे केले. 1994 मध्ये 73 व्या घटनादुरुस्तीनुसार पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात बदल केले.

1.1 जगातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे स्वरूप

प्रत्येक देशात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा स्वतंत्र इतिहास आहे. कोरिया रिपब्लिकमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेला ऐतिहासिक परंपरा आहे. अनौपचारिकपणे याठिकाणी स्वयंसेवी संस्था लोकविकासाची कामे करीत होत्या. ही कामे करीत असताना राष्ट्राची तत्वे पाळली जात असत. कझागिस्तानमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रभावीपणे कार्य करीत आहेत. त्याला कारण म्हणजे स्थानिक लोकशाहीला ऐतिहासिक आधार आहे.

श्रीलंकेतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास इ. स. 4 थ्या शतकापासून आढळतो. त्यावेळी

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कायदेशीर अधिकार होते. सध्या मात्र हे सर्व अधिकार वरच्या पातळीवरील संस्थांकडे हस्तांतरित झालेले दिसतात. सहाव्या शतकात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना 'महावंसा' या नावाने ओळखले जात होते. शहर प्रमुखाला 'नागरा गुटकी' या नावाने ओळखले जात होते. खेडेगाव पातळीवर ग्रामसभा होत्या. गावातील प्रमुख ग्रामसभा चालवित असत. 1856 मध्ये ब्रिटीशांनी स्थानिक शासन संस्था संदर्भात नवीन कायदा केला. त्यानुसार सिंचन व शेती विकासाचे अधिकार स्थानिकांना दिले. 1947 नंतर म्हणजेच श्रीलंकेच्या स्वातंत्र्यानंतर महानगरपालिका, नगरपालिका, ग्रामसमिती अशा प्रकारच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था सुरु झाल्या. याकाळात ग्रामसभा ही ऐच्छिक स्वरूपाची होती. 1987 पासून प्रदेश सभा सुरु झाल्या. त्यावेळी 256 प्रदेश सभा अस्तित्वात होत्या. 1980 पासून जिल्हा विकास मंडळ स्थापन करण्यास सुरुवात झाली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे पर्यावरण व्यवस्थापन आणि सामाजिक कार्ये हस्तांतरीत करण्यात आली.

पाकिस्तानमध्ये स्वातंत्र्यानंतर आधुनिक स्वरूपाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सुरुवात 1958 मध्ये झाली. 1959 व 1960 च्या कायदानुसार ग्रामीण व शहरी शासनव्यवस्था सुरु झाल्या. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा नवीन कायदा 1972 मध्ये पंजाब राज्यात व 1975 मध्ये इतर राज्यांमध्ये लागू झाला. पाकिस्तानमध्ये 1999 मध्ये त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पध्दतीत सुधारणा केल्या. त्यानुसार सत्तेचे आणि कार्याचे हस्तांतर करण्यात आले. सध्या पाकिस्तानात 96 जिल्हा कौन्सिल, 307 तहसील आणि 6022 युनियन कौन्सिल आहेत. या संस्थांमध्ये महिलांसाठी 33 टक्के जागा राखीव आहेत. ग्रामीण विकासासाठी सत्तेचे व कार्याचे विकेंद्रीकरण केले आहे.

श्री. के. एम. भट्टी यांनी पाकिस्तानमधील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामीण विकासाचा अभ्यास केला. त्यांना असे आढळून आले की, स्थानिक पातळीवरील योजनांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी लोकसहभागातून झाली तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होईल. ग्रामीण लोक आणि शासकीय अधिकारी यांच्यातील दुहेरी सुसंवादाने ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होईल. त्यासाठी शासकीय कार्यक्रमांमध्ये लोकांचा सहभाग महत्वाचा ठरतो. लोकशाही तळगाळापर्यंत पोहचली आहे. याचे उदाहरण म्हणजे 1979, 1983, आणि 1987 यावर्षी झालेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका होत.

नेपाळमध्ये गेल्या पन्नास वर्षांत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे पाच टप्पे दिसून येतात. 1950-1960 हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा पहिला टप्पा आहे. 1951 मध्ये नेपाळची 104 वर्षांच्या राजा रेजमीच्या राजवटीतून मुक्तता झाली. या टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रोत्साहन

देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. उदा. 'त्रिभूवन ग्राम विकास योजनेच्या' माध्यमातून शेती, आरोग्य, शिक्षण यासाठी मूलभूत सोयीचा विकास करणे. सहकार, शेती व ग्राम विकासाला चालना देणे.

1960-1981 या टप्प्यात राजा महेंद्रसिंग यांनी 1960 मध्ये नवीन पंचायत व्यवस्था सुरु केली. यामध्ये विभाग, जिल्हा व गाव अशी त्रिस्तरीय व्यवस्था होती. स्थानिक नेतृत्वाचा विकास, ग्रामीण जनतेचा आणि संसाधनांचा विकासातील सहभाग वाढविणे, स्थानिक लोकांचा निर्णय प्रक्रीयेतील सहभाग वाढविणे, लोकांना नियोजनाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे ही उद्दीष्टे पंचायतराज व्यवस्थेची होती.

1982-1991 या तिसऱ्या टप्प्यात 1982 चा विकेंद्रीकरण कायदा व 1984 चा विकेंद्रीकरण नियंत्रण या दोन कायदांचे एकत्रीकरण करून 1984 मध्ये विकेंद्रीकरण योजना हा कायदा तयार केला. त्यानुसार आरोग्य, शेती, शिक्षण ही कार्ये पंचायतीकडे हस्तांतरित केली. जमीन महसूल आणि करांचे अधिकार पंचायतीना दिले.

1992-1998 या चौथ्या टप्प्यात जुनी पंचायत व्यवस्था बरखास्त करण्यात आली. त्याऐवजी द्विस्तरीय व्यवस्था सुरु केली. जिल्हा यंत्रणांसाठी जिल्हा विकास समिती कायदा केला. शहरी व ग्रामीण यंत्रणांसाठी स्वतंत्र दोन कायदे 1992 मध्ये करण्यात आले.

शेवटचा टप्पा 1999 नंतर सुरु होतो. लोकांचा शासन यंत्रणेतील सहभाग वाढविणे, विकास प्रक्रीयेत समाज व संघटनांचा सहभाग, जबाबदाऱ्या पेलण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना समर्थ बनविणे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पध्दती विकसित करणे, स्थानिक नेतृत्वाची निर्णय क्षमता वाढविणे ही उद्दिष्टे ठरविली गेली.

चीन हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. चीनच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 62 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. या ग्रामीण लोकसंख्येच्या आणि ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राष्ट्रीय पिपल्स काँग्रेसने 1954 मध्ये प्रथम स्थानिक शासन यंत्रणेसंदर्भात कायदा संमत केला. यामध्ये स्थानिक शासन संस्थांना न्यायदानाचे अधिकार दिलेले आहेत. यासाठी लोक समित्या (People's Committee) स्थापन करण्यात आल्या होत्या. या समित्या स्वायत्त होत्या. स्थानिक पातळीवर सुरक्षितता, उत्पादन, वित्त आणि शिक्षण असे विभाग आहेत. चीनमध्ये स्थानिक शासन यंत्रणेचे शहर, काऊंटी, आणि गाव असे तीन स्तर होते.

1949 पासून स्थानिक शासन संस्था या स्थानिक पातळीवर आर्थिक, राजकीय आणि समाज जीवनामध्ये महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. अर्थव्यवस्थेचे व्यापारीकरण करणे आणि परंपरागत अर्थव्यवस्थेचे प्रश्न सोडविणे या दोन भूमिका बजावत आहेत. चीनमध्ये लोक प्रतिनिधीना निवडून देण्याचा आणि त्यावर टीका करण्याचा अधिकार आहे. स्थानिक शासन संस्थांची

संख्या कमी करणे आणि कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करणे याबाबत चीनचे सरकार विचार करीत आहे.

इंडोनेशियात 1945 मधील कायदानुसार स्थानिक शासन यंत्रणा सुरु झाल्या आहेत. या कायद्यात वेळोवेळी परिस्थितीनुसार बदल करण्यात आले. सध्या 1991 च्या कायदानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था चालविल्या जातात. इंडोनेशियात चार स्तरावर स्थानिक शासन संस्था आहेत. प्रोव्हिन्सल रिजन्स, लोकल रिजन्स, प्रेमरिथ कोटा शहरी शासन आणि प्रेमरिथ कबुपटन हे स्तर आहेत. 2002 च्या आकडेवारीनुसार यांची संख्या 30 प्रोव्हिन्सल रिजन्स, 416 लोकल रिजन्स, 92 प्रेमरिथ कोटा आणि 324 प्रेमरिथ कबुपटन होती.

स्थानिक शासन प्रणालीमुळे आणि विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत झाली. स्थानिक समोपचारामुळे स्थानिक प्रश्न सोडवण्यास मदत होते. स्थानिक शासनाची जबाबदारी वाढली आहे. स्थानिक सरकारे उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. स्थानिक शासनामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. यासाठी क्षमतावृद्धी, सहकार्य, स्थानिक व्यवस्थापनाची क्षमता, राजकीय पक्षांचे सक्षमीकरण व लोकशाही तत्वाचा स्वीकार अशा प्रकारचे प्रयत्न केले जातात.

स्वीडन 1990 च्या दशकात मध्यपूर्व युरोपमध्ये विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. या विकेंद्रीकरणामध्ये वित्तीय विकेंद्रीकरण, कार्यांचे हस्तांतरण, जबाबदारीचे हस्तांतर इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. 1990 दशकात स्वीडन मध्ये लोकशाही बदलाचे वारे सुरु झाले होते. त्याचा परिणाम म्हणून या ठिकाणच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये संस्थात्मक बदल सुरु झाले. या बदलामुळे स्थानिक निवडणूका, नवीन घटनेची स्वीकृती, स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी नवीन नियमावली अशा स्वरूपाच्या घटनात्मक तरतूदी झाल्या. याचा परिणाम म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले. केंद्रीय शासनयंत्रणेकडून या संस्थांना आर्थिक पाठबळ मिळू लागले.

1.2 भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास हा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंड अशा दोन विभागात दिसून येतो.

1.2.1 स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड

भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास प्राचीन काळापासून आढळतो. प्राचीन ग्रामापासून जनपदापर्यंत चालणारी जी स्थानिक स्वराज्ये होती त्यांचा भारताच्या प्राचीन इतिहासात गौरव केलेला आढळतो. डॉ. राधाकृष्ण मुखर्जी यांच्या मते ग्रामसभा या भारतीय संस्कृतीचा मूलाधार

आहेत. भारतावर अनेक आक्रमणे झाली. हजारो वर्षे सतत परचक्रे येत राहिली परंतु भारतीय संस्कृतीला ती स्पर्शही करू शकली नाहीत. याचे सर्व श्रेय या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आहे असे मत त्यांनी मांडले. मुस्लिम आणि इंग्रज यांच्याही राजवटीत भारतीय संस्कृती अबाधित राहिली आणि या काळातही तिचे संरक्षण गाव पंचायतींनी केले.

स्वर्गीय पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' या ग्रंथात ग्रामीण व्यवस्थेसंदर्भात वर्णन केले आहे. त्यांच्या मते, ही व्यवस्था स्वयंपूर्ण आणि स्वनिर्घटित होती. गावाचा कारभार, महसूल, संरक्षण, न्यायदान, हिशेब व्यवस्था अशी सर्व कामे लोकांनी निवडून दिलेल्या गावाच्या पंचामार्फत केली जात असत. तत्कालीन अर्थाने गावे स्वयंपूर्ण होती. शेतीशिवाय गावात बारा बलुती आणि अठरा अलुती या नावाने सुमारे तीस प्रकारचे शेतीपूरक व ग्रामीण जनतेच्या जीवनाच्या गरजा भागविणारे विविध प्रकारचे उद्योग चालत. त्यामुळे गावाच्या बहुतेक गरजा शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायातून भागविल्या जात. अशा प्रकारच्या ग्रामीण व्यवस्थेत काळानुसार, विविध राज्यांच्या राजनीतीनुसार बदल होत गेले. घरांच्या 'सहुहाना' ला ग्राम असे नाव आहे. भरत यांनी, 'विप्रदिवर्णप्राया प्राकार परिखा दिरहिता बहूजनवसति', असा 'ग्राम' या शब्दाचा अर्थ सांगितला आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने ब्राह्मणवादी असतात आणि तटबंदी व खंदक असलेली लोकांची वस्ती तिला 'ग्राम' म्हणावे. नवपाषाण युगापासून (इ. स. पूर्व 8000 वर्षे) गावे अस्तित्वात होती. वैदिक काळात सर्व वस्ती गावात होती. गावांना जोडणारे रस्तेही त्या लोकांनी बांधलेले होते. गावाचा कारभार ग्रामसभेमार्फत चालत असे. या सभेत गावातील प्रमुख व्यक्तींचा समावेश केला जात असे. गावातील प्रमुख ठिकाणी गावातील लोक एकत्र जमून निर्णय घेत. गावाच्या मुख्याला 'ग्रामीणी' असे म्हणत. या काळात गावे स्वयंपूर्ण होती.

रामायण आणि महाभारत या महाकाव्यात 'खेडे' या संस्थेचा उल्लेख आढळतो. या कालखंडात सभा व समित्यांचे वर्णन आढळते.

यदिद्मेडनु रुपार्थं मया साधु सुमित्रतम

भवन्तोमेडनु मन्यन्तां क्व करवाम्यहम्

रामायण युगात सभा आणि समित्यांबरोबरच जनपदसुध्दा अस्तित्वात होते. गावातील जेष्ठ किंवा वृद्ध लोकांची गावात सभा असे. गावात साधारणपणे एक हजार कुटुंबे होती. आणि 'ग्रामीणी' हा त्या गावचा प्रमुख असे. ग्रामीणीकडे राज्याची थकीत येणी वसूल करणे, गावाची कागदपत्रे सांभाळणे, गावातील तंटे सोडविणे, गुन्हेगारी रोखणे आणि गावाच्या वतीने राजासमोर तडजोडीची भूमिका मांडणे इत्यादी कामे होती. गावातील वृद्धांच्या सभेमुळे सत्तेच्या अनिर्बंध वापरावर अंकुश बसत होता. महाभारतापूर्वी आणि त्या काळात 'ग्रामीणी' हा

गावातील लोकांमधून निवडलेला अथवा गावाने नेमलेला असायचा. परंतू या काळानंतर मात्र राजाकडून त्याची नेमणूक होत होती. यावर देखरेख ठेवण्यासाठी 'गोपा' या उच्च पदस्थाची नेमणूक केली जात होती. महाभारतातील सभापर्वात नारदाने युधिष्ठिरास ग्रामसभेच्या कार्यासंबंधी अनेक प्रश्न विचारले होते.

कच्चित्पूराः कृतप्रज्ञा : पञ्चरचनुष्ठिताः

क्षेमं कुर्वन्ति संहव्य राजन जनपदे तव

शुकनीतीनुसार या ग्रंथात ग्रामपंचायतीची रचना व कार्ये यासंबंधी स्पष्ट उल्लेख आहे. या ग्रंथानुसार ग्रामपंचायतीचे सदस्य हे जनतेकडून निवडले जात. तसेच त्यांना न्यायविषयक, करविषयक व नियमांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार होते. गावाचे संरक्षण तसेच सार्वजनिक जीवनासंबंधीची संपूर्ण जबाबदारी या निर्वाचित प्रतिनिधीवर असे.

मनुस्मृती व नारदस्मृती मधील माहितीवरून असे स्पष्ट होते की, प्रत्येक गावात एक पंचायत होती. तसेच तिला न्यायदानासह इतर सर्व अधिकार असत. हे सर्व अधिकार राजसत्तेच्या मंजूरीने होते.

दक्षिण भारतात सापडलेल्या काही शिलालेखांवरून असे सिद्ध होते की, प्राचीन काळी गाव हे स्वयंशासित होते. तसेच गावाचा कारभार पंचायतीमार्फत चालविला जात असे. ही संस्था खऱ्या अर्थाने सत्तेचे केंद्र होते. कारण राज्याला संरक्षणासाठी आवश्यक तेवढा पैसा दिला की राज्याचे या संस्थांवरिल नियंत्रण सैल होत असे. डॉ. राधाकृष्ण मुखर्जी यांच्या मते, राज्य सरकार व स्थानिक संस्था हे दोन घटक एकमेकापासून अलिप्त व काही अंशी स्वतंत्र, परंतू राष्ट्रीय व सामुहिक जीवन व कार्य यांची स्वयंपूर्ण केंद्रे म्हणून कार्य करित होती. या दोन्ही घटकांची रचना आणि त्यांच्या प्रगतीचे व उत्क्रांतीचे मार्ग वेगवेगळे होते. प्रत्येक गाव हे प्रत्यक्षात एक छोटसे गणराज्य होते. ग्रामपंचायत गावातील जनतेकडून संघटित केल्या जात असे. या पंचायतीला प्रशासकीय तसेच न्यायिक अधिकार असत.

भारतातील स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा इतिहास असे दर्शवितो की, अतिपुरातन काळापासून गाव हा राज्य कारभाराचा प्रमुख घटक समजला जात असे. मानवी स्वभाव मानवी गरजा यांचा वाटा या बाबतीत महत्वाचा आहे. टोळी करून राहण्याची जन्मजात प्रवृत्ती, जिवीताच्या रक्षणाची गरज, दळणवळणांच्या साधनांचा अभाव, शारीरिक व भावनिक गरज अशा अनेक परिस्थितीतून गाव निर्माण झाले. समाजाचा विकास घडत असताना स्वनियंत्रित गावाची निर्मिती झाली. सिंधू नदीच्या खोऱ्यात तसेच मोहंजदडो व हडप्पा उत्खननात स्वनियंत्रित गावाची रचना असलेली आढळली आहे. उत्खननात मिळालेल्या वस्तूंच्या कार्बन-14 कालमापन पध्दतीने केलेल्या

परीक्षणानुसार या संस्कृतीचा कालखंड इ. स. पू. 2750 ते इ. स. पू. 1500 असा मानला जातो. या उत्खननामध्ये गावाच्या मध्यवर्ती ठिकाणी अनेक गोल घुमटाकार दगडी प्रासाद आढळले. या प्रासादामध्ये दर्शनी भागात सिंहासन व पुढील भागात बैठकीची व्यवस्था अशी रचना होती. यावरून आणि भारतीय पुरातन संशोधन समितीच्या निष्कर्षांवरून अशी रचना ही पंचायत कारभाराची असू शकते हे सिद्ध झालेले आहे. यालाच 'जनसभा' किंवा 'ग्रामसभा' असेही संबोधले जात असावे.

इ. स. पू. 600 ते इ. स. 600 या काळातील स्थानिक शासन संस्था

लोकसत्ताक शासन पध्दतीचा उदय याच अवस्थेतून झालेला दिसतो. इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकात भारत लहान लहान अशा अनेक लोकसत्ताक राज्यांच्या स्वरूपात विभागलेला होता. शाक्य, विदेह, लिच्छवी, मल, मुर्णा, बहुरिया, मगध, कोसल व माळवा अशा राज्यांचे त्या काळात अस्तित्व होते. ही सर्व राज्ये स्थानिक स्वरूपाच्या शासन संस्थाच होत्या. या शासन संस्थेने घेतलेले निर्णय राज्याच्या प्रमुखाला जनमताचे निर्णय म्हणून मान्य करावे लागत असत. यापैकी काही गणराज्यात अनेक जमाती होत्या. काही एका कुलापुरत्याच मर्यादित होत्या. प्रत्येक गणराज्याची लोकसभा किंवा परिषद असे. जमातीतील कुलपती परिषदेचे सदस्य असत. गणराज्यांतर्गत ग्रामसभा असत. वृद्धांना मान देऊन त्यांचा निर्णय मान्य करणे ही गणराज्यांची परंपरा होती. आधुनिक कालखंडातही ग्रामीण जनतेने निवडणूकीच्या कालावधीत दिलेल्या जनमतानुसार केंद्र सरकारला अस्तित्वात असलेल्या शासनाचे स्थान निश्चित करता येते. यावरून असे दिसून येते की, भारतात प्राचीन काळी आणि सद्यःस्थितीतही याच परंपरेनुसार जनमताचा आदर राखला जातो. ही सर्व लक्षणे भारतात रुजलेल्या स्थानिक शासन संस्थेच्या इतिहासाची साक्ष देतात.

हा काळ लोकराज्यातील चढउताराचा काळ होता. या काळात अनेक सुधारणा झाल्या, तसेच अनेक धर्माच्या स्थापना झाल्या. महावीर, बुद्ध, मौर्य आणि गुप्त या सम्राटांच्या चढउताराचा काळ होता. मौर्य आणि गुप्तांच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रामाणिकपणे कार्य करित होत्या. मौर्यकालीन व्यवस्थेत गावाची कामे लोकनियुक्त अशा ग्रामसभेमार्फत चालत होती. गावातील वयोवृद्ध, ज्येष्ठ अशा मंडळीचे एक मंडळ असे. याबाबतचा उल्लेख हिंदू कालाबाबतच्या शिलालेखात आढळतो. बहुतेक शिलालेखात अधिकारिक 'महातरा' आणि 'महताधिकारिया' या शब्दांनी ज्यांचा उल्लेख करण्यात आला आहे म्हणजेच गावातील प्रमुख लोकांचे मंडळ आणि ग्रामसभा होय. मौर्य काळात गावातील सर्व कामे ग्रामसभेच्या माध्यमातून पूर्ण केली जात होती या काळात भारताच्या काही भागात गावाच्या विकासासाठी ग्राममंडळे

विकसित झाल्याचे दिसून येते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात हिंदूंच्या सुसंघटीत राज्यसंस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची तत्व आणि कार्यप्रणाली याबाबत स्वतंत्र सहभाग होता. या काळात प्रशासनाच्या सर्व जबाबदाऱ्या गावावर टाकल्या होत्या. उदा. रस्ते, तलाव, देवालये, अज्ञान मुले आणि मालमत्ता यांची काळजी गावाने घ्यायची. सार्वजनिक कामात प्रत्येकाने काहीतरी कामाचा बोजा उचललाच पाहिजे असा नियम होता. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात कोठेही ग्रामसभेचा उल्लेख नसला तरी गावावर टाकलेली जबाबदारी यावरून ग्रामसभेबाबत अप्रत्यक्ष सूचना केलेली दिसते. मनुस्मृती प्रमाणे हिंदू राज्य पध्दतीतील गुप्ताच्या काळात गावाचे रचनात्मक स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

बुध्द आणि महावीराच्या काळात निर्णय प्रक्रीया ही लोकशाही पध्दतीने होत असे. एस. सी. जैन यांच्या मताप्रमाणे, या काळात कायदे तयार करताना सभेची गणसंख्या तपासून संबंधित कायद्याचा प्रस्ताव सभेत मांडून त्यावर चर्चा होऊन त्यावर मतदान होत असे. त्यानंतरच संबंधित प्रस्तावाचे कायद्यात रूपांतर होत असे. असे संबंधित आदेश स्वयंपूर्ण असायचे. सदरच्या कायद्याची त्यातील तरतूदीनुसार कडक अंमलबजावणी होत असे. राजाकडून अंतर्गत धार्मिक आदेशाबाबत कोणताही आग्रही हस्तक्षेप नसायचा. राजा अशा धार्मिक संघटनांना भूमीचे दान करायचा. या जमिनी स्थानिक विश्वस्तांच्या किंवा त्या संस्थेच्या मालकीच्या असत. व्यापारी वर्गही मंदिरे, विश्रामगृहे इ. साठी दान करायचे. व्यापारी संघ आणि जाती यांना अंतर्गत स्वयंपूर्णता असल्यामुळे त्यांचे स्थान उच्च असे. अशा संघटनेचे आणि जातीचे अध्यक्ष हे शहरे व नगरे यांच्या नगरपरिषदा व स्थानिक संस्थांमध्ये सहभागी असत.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात त्या काळात आस्तित्वात असलेली जमा खर्चाच्या नोंदीची खेडेगावाची व्यवस्था सांगितली आहे. खेडे हे 100 ते 500 कुटुंबाचे असे. या खेड्याच्या सीमा या डोंगर, जंगले, नद्या, तळी इत्यादींनी ठरविलेल्या असत. कौटिल्याला आढळून आले की, खेडी ही परस्परांपासून दोन चार मैलावर वसलेली असत. त्यामुळे अडचणीच्या काळात तो परस्परांना मदत करीत असत. मनूने सांगितलेल्या पध्दतीप्रमाणे खेड्यांची रचना असे. राज्याच्या व्यवस्थापनासाठी आणि देशांतर्गत सुसक्षिततेसाठी खेड्यांचे गट पाडले जात असत. दहा खेड्यांचा एक गट त्याला 'सामग्रहना', 200 खेड्यांना 'खारवाटिका', 400 खेड्यांना 'द्रोणमुख्य' आणि 800 खेड्यांना 'महाग्राम' असे संबोधण्यात येत असे. प्रत्येक खेड्याला एक अध्यक्ष होता. हिशोबनिसास 'समखीयका', पशुवैद्यकाला 'अनिकाष्ठा', संदेशदूताला 'जगकारिका', वैद्याला 'चिकित्सका' अशा प्रकारची पदे प्रत्येक गावात होती.

ब्रिटीश कालखंड

स्थानिक शासनसंस्थेच्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडाचा आढावा घेत असताना ब्रिटीश कालखंडाचा

विचार करावा लागेल. मोगल व पेशवाई कालखंडात राज्यकारभारातील एक महत्वाचा घटक म्हणून स्थानिक शासन व्यवस्थेला महत्व होते. कारण इतिहासामध्ये कोतवाल, पाटील, कुळकर्णी, देशमुख, पटवारी, मुखिया हे खऱ्या अर्थाने स्थानिक शासनाचे घटक म्हणून काम करीत होते. तत्कालीन राज्यकर्त्यांची आर्थिक व राजकीय धोरणे राबविण्याची जबाबदारी या घटकावरच होती. त्यातून या राजवटी कार्यरत होत्या. ब्रिटीश कालखंडात मात्र स्थानिक शासन व्यवस्थेला एक नवे स्वरूप प्राप्त झाले. विकासाचे परिमाण म्हणूनच या घटकाकडे पाहिले गेले. ब्रिटीश शासनाने स्वतःची राजकीय सत्ता स्थिर करण्यामध्ये या राजकीय व्यवस्थेची मदत घेतली. एवढेच नव्हे तर या यंत्रणेत आवश्यक ते बदल करून त्याला कायदेशीर रूप दिले. ब्रिटीश राजवटीत साम्राज्यशाहीच्या धोरणांमळे आर्थिक केंद्रीकरणातून पिळवणूकीमुळे भारतातील अर्थव्यवस्थाच नष्ट झाली. विशेषतः शेतीवर अवलंबून असणारा शेतकरी कर्जबाजारी झाला. ग्रामीण उद्योगधंदे नष्ट झाले. त्यातून खेड्याची आर्थिक व्यवस्था डबघाईला आली. ब्रिटीश राज्यकारभाराविषयी ग्रामीण आणि शहरी भागातील जनतेत असंतोष निर्माण झाला. त्यामुळे स्थानिक शासन व्यवस्थेला स्थानिक प्रश्न सोडविण्यासाठी काही आर्थिक मदत व काही अधिकार द्यावेत याची जाणीव ब्रिटीशांना झाली. त्या दृष्टीने पहिले पाऊल अठराव्या शतकात ब्रिटीशांनी उचलले. 1862 साली प्रथमच सरकारने जिल्हा स्थानिक निधी या समितीची स्थापना केली. या समितीवर आर्थिक दृष्टीने सरकारचेच नियंत्रण होते. सरकारनेच धोरणांची कार्यवाही करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपवली. एखाद्या सभासदाची नियुक्ती व निलंबन याचे अधिकारही सरकारकडेच होते. ही समिती साधारणतः आठ ते दहा सदस्यांची असे. ही समिती म्हणजे स्थानिक शासन व्यवस्थेची सल्लागार समिती होती. स्थानिक पातळीवरील कामे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या स्थानिक लोकांकडून करवून घेणे हा एकमेव उद्देश होता.

अ) प्रथम कालखंड (1687 – 1881)

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नियंत्रणाखाली सर्व प्रथम कोर्ट ऑफ डायरेक्टरच्या आदेशानुसार मद्रास येथे महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. तत्कालीन ब्रिटनमध्ये आस्तित्वात असणाऱ्या महानगरपालिकेच्या आधारावरच ही महानगरपालिका ब्रिटीशांनी स्थापन केली. इंग्रज व हिंदी सभासदांचा समावेश महानगरपालिकेत केला. तसेच महानगरपालिकेच्या प्रमुखाला 'महापौर' असे संबोधण्यात आले. स्थानिक कार्याबरोबरच न्यायदानाचे अधिकार महानगरपालिकेला देण्यात आले. 1726 साली मद्रास महानगरपालिकेची ब्रिटीशांनी पुनर्रचना केली. एक महापौर व नऊ कायदेपंडित, त्या कायदेपंडितांपैकी सात सभासद ब्रिटनचे असावेत अशी रचना करण्यात आली. महापौर निवडण्याचा अधिकार या मंडळाला देण्यात आला. 1850 साली

ब्रिटीश सरकारने नगरपालिका कायदा मंजूर केला. या कायदानुसार शहरी शासनव्यवस्थेचे अधिकार नगरपालिकांना देण्यात आले. 1860 पर्यंत भारतातील अनेक छोट्या शहरात नगरपालिका अस्तित्वात आल्या. स्थानिक शासनव्यवस्थेच्या कार्याला खऱ्या अर्थाने व्यापकता लॉर्ड मेयो या अधिकाऱ्याच्या काळात आली. 1870 साली लॉर्ड मेयो यांनी स्थानिक शासनव्यवस्थेला स्वायत्तता प्रदान करण्याचा एक प्रस्ताव मंजूर केला. स्थानिक शासनव्यवस्था केवळ आर्थिक दृष्टीने स्वायत्त असून चालणार नाही तर सत्ता व अधिकारांच्या बाबतीतही त्या स्वायत्त असल्या पाहिजेत यावर भर देण्यात आला. भारतीयांना या शासनव्यवस्थेच्या प्रशासनात सहभागी करून घेण्याची तरतूद या प्रस्तावात होती. त्यामुळे 1870 ते 1874 या कालखंडात महानगरपालिका आणि नगरपालिका या शहरी शासनव्यवस्थेला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले. आर्थिक सत्ता व अधिकार यामध्ये वाढ झाली, त्यापेक्षा भारतीयांना या शासन व्यवस्थेत प्रतिनिधीत्व प्राप्त झाले. त्यामुळे या कालखंडात शहरी शासन संस्थेच्या कार्याला सुरुवात झाली.

ब) द्वितीय कालखंड (1882 ते 1919)

सन 1880 सालापर्यंत ब्रिटीशांनी स्थानिक शासनव्यवस्थेची उभारणी केलेली असली तरी स्थानिक शासन ब्रिटीशांच्या प्रशासन कारभारातील शेवटचा परंतु महत्वाचा घटक होता. परंतु भारतीयांच्या दृष्टीने ते स्वशासन नव्हते. भारतात याच काळात काही प्रमाणात राजकीय जागृती निर्माण झाली. स्वशासनाच्या बाबतीत भारतीय जनतेच्या मनामध्ये अनेक नवीन अपेक्षा निर्माण झाल्या. लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक शासनाबाबत भारतीय जनतेच्या मनामध्ये असणाऱ्या इच्छा अपेक्षा यांची पूर्तता करून त्यांना काही प्रमाणात ब्रिटीश शासनाशी एकात्म करण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः लॉर्ड रिपनच्या उदारमतवादी धोरणातून स्थानिक शासनसंस्थेचे निश्चित असे आखीव रेखीव स्वरूप निर्माण झाले. लॉर्ड रिपनची स्थानिक शासन व्यवस्थेकडे पाहण्याची स्वतःची अशी उदारमतवादी भूमिका होती. लॉर्ड रिपनच्या मतानुसार, स्थानिक शासन व्यवस्थेमध्ये जनतेला सहभागी करून घ्यावे त्यामुळे जनता आपली जबाबदारी चांगल्या प्रकारे समजू शकेल. स्थानिक शासनव्यवस्था या खऱ्या अर्थाने जनतेला राजकीय शिक्षण देणारी आदर्श संस्था असाव्यात. राज्यकारभाराच्या शिक्षणातून काही प्रमाणात स्वराज्याचा प्रश्न सुटू शकेल.

18 मे 1882 लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक शासन व्यवस्थेच्या संदर्भात सत्ता अधिकाराच्या बाबतीत एक प्रस्ताव जाहीर केला. या प्रस्तावालाच लॉर्ड रिपनचा ठराव असे म्हणले जाते. लॉर्ड रिपनच्या ठरावाने भारताच्या स्थानिक स्वशासनाच्या इतिहासात अत्यंत मोलाची भर घातली. त्यातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे होत्या.

1. स्थानिक स्वशासनाची स्थापना केवळ प्रशासनाच्या सोयीसाठी करण्यात येत नसून

- जनतेला व्यावहारिक आणि राजकीय शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने केली जात आहे. लॉर्ड रिपनने स्थानिक शासनसंस्थेस अधिकाधिक लोकाभिमुख करण्याच्या दृष्टीने आपल्या प्रस्तावात या शासन व्यवस्थेत निर्वाचित सदस्यांची संख्या वाढविण्यावर भर दिला होता.
2. लॉर्ड रिपन यांनी आपल्या प्रस्तावात संपूर्ण देशासाठी स्थानिक शासन व्यवस्थेची रूपरेषा निश्चित केलेली होती. त्यांनी आपल्या क्षेत्रात निश्चित जबाबदारी आणि स्वतंत्र आर्थिक साधने असलेल्या स्थानिक मंडळांची स्थापना करावी. प्रत्येक मंडळाचे अधिकार क्षेत्र मर्यादित असावे की, प्रत्येक सदस्य स्थानिक स्थिती आणि जनकल्याणाची माहिती प्राप्त करू शकेल.
 3. प्रांतिक सरकारचे नियंत्रण हे अंतर्गत बाबतीत नसून बाह्य बाबतीत असावे. त्यांनी स्थानिक शासन व्यवस्थेचे निरीक्षण करावे. योग्य त्या सूचना द्याव्यात. योग्य ते मार्गदर्शन करावे, परंतू प्रमुख बनू नये. कोणतीही स्थानिक शासनसंस्था पूर्णपणे रद्द करावयाची असल्यास त्यासाठी भारत सरकारची संमती असणे आवश्यक ठरवावी.
 4. सरकारी प्रभाव किंवा नियंत्रण कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रांतिक सरकारमध्ये कलेक्टर स्थानिक संस्थांचा पदसिद्ध अध्यक्ष राहणार नाही. शक्यतो गैर सरकारी सदस्यालाच स्थानिक शासन संस्थांचे अध्यक्षपद देण्यात यावे.
 5. स्थानिक शासन संस्थांना स्वतंत्रपणे कार्य करता यावे यासाठी काही उत्पन्नाची साधने स्थानिक शासन संस्थांकडे देण्यात यावी.
 6. लॉर्ड रिपनच्या प्रस्तावात असे मान्य करण्यात आले की, भारतातील प्रत्येक प्रांताने आपल्या परिस्थितीनुसार या प्रस्तावाची कार्यवाही करावी.

ब्रिटीश शासनाच्या इतिहासात लॉर्ड रिपनच्या ठरावानेच भारतातील स्थानिक शासन संस्थांना स्वशासन बनविण्याचा प्रयत्न केला.

क) तृतीय कालखंड (1920 ते 1937)

नागरी स्थानिक शासनच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा कालखंड म्हणजे इसवी सन 1919 च्या भारत प्रशासन कायदानंतरचा कालखंड होय. कारण या कायदानुसार स्थानिक स्वशासनाचा विभाग प्रांतातील निर्वाचित मंत्र्यांकडे सोपविण्यात आला. प्रस्तूत कायद्यामुळे केंद्र सरकारचे नियंत्रण समाप्त होऊन प्रांतांनी स्वतंत्रपणे धोरण आखण्यास सुरुवात केली. विविध प्रांतात जिल्हा बोर्ड, आणि नगरपालिकेच्या स्थापनेसंबंधी आणि संघटनेसंबंधी कायदे तयार करण्यात आले.

इ. स. 1919 च्या कायद्याने निर्माण केलेल्या द्वि-दल शासन पध्दतीमुळे स्थानिक शासनाची फारशी प्रगती होऊ शकली नाही. द्वि-दल शासन पध्दतीच्या अंतर्गत जेव्हा स्थानिक सरकारच्या संबंधात नवीन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला तेव्हा नवीन परिस्थितीत ज्या गोष्टी आवश्यक होत्या त्याकडे मात्र दुर्लक्ष करण्यात आले. आवश्यक कर्मचारी वर्गाची नेमणूक करण्यात आली नव्हती. जो कर्मचारी वर्ग होता त्यांनाही नोकरीची शाश्वती नव्हती स्थानिक संस्थातील नोकरी ही अतिशय कनिष्ठ दर्जाची समजली जात होती. त्याशिवाय नियुक्तीमध्ये पक्षपाती व्यवहार होण्यास सुरुवात झाली होती. अध्यक्ष बहुमत प्राप्त करण्यासाठी इतर सदस्यांच्या हिताची पूर्ती करण्याचा प्रयत्न करित असे.

पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी स्थानिक शासनाच्या कार्याचा आढावा घेताना शासनाच्या समस्येवर आणि अपयशावर प्रकाश टाकला होता. पंडीत जवाहरलाल नेहरू 1924 आणि 1935 मध्ये अलाहाबाद नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. दरवर्षी सरकारी प्रस्तावाद्वारे तसेच वर्तमानपत्रे नगरपरिषद आणि इतर स्थानिक संस्थांवर टीका करित असतात, त्यावरून असे दिसते की, लोकतांत्रिक संस्था भारतासाठी अनुकूल नाहीत. स्थानिक शासनाचे अपयश स्पष्ट दिसत आहे. परंतु ज्या व्यवस्थेच्या अंतर्गत त्यांना कार्य करावे लागते त्याकडे कोणीच लक्ष देत नाही. प्रचलित व्यवस्था ही पूर्णपणे लोकतांत्रिक स्वरूपाची नाही. पूर्णपणे एकतांत्रिक स्वरूपाची सुध्दा नाही. तर ते दोन्हीचे मिश्रण आहे. परिणामतः प्रचलित व्यवस्थेत दोन्हीचेही दोष दिसून येतात. कारण काहीही असले तरी आमच्या स्थानिक संस्था कार्यक्षम आणि यशस्वितेची उदाहरणे नाहीत असे म्हणता येत नाही. त्याची अनेक कारणे असू शकतील याविषयीही दुमत असण्याचे कारण नाही.

ड) चतुर्थ काळ (1937 ते 1947)

इ. स. 1937 मध्ये 1935 च्या भारतीय प्रशासन कायद्यातील प्रांतिक शासना संबंधीचा भाग लागू करण्यात आला. 1935 च्या कायद्याने तत्कालीन आस्तित्वात असणारी पूर्वीची प्रांतिक द्वि-दल शासनपध्दती रद्द करून त्याऐवजी प्रांतिक स्वायत्ततेमुळे एकंदरीत लोकांमध्ये असणा-या राजकीय जागृतीमुळे स्थानिक शासन व्यवस्थेच्या स्वरूपात बदल होत गेला. 1937 नंतर स्थानिक शासनव्यवस्था म्हणजे स्वशासन व्यवस्था अशा भूमिकेतून या शासनव्यवस्थेकडे पाहिले गेले. 1937 साली स्वतंत्रपणे प्रांतिक शासनव्यवस्थेच्या हातामध्ये मंत्रीमंडळाच्या रचनेतून सत्ता आली.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर स्थानिक शासनव्यवस्थेकडे लोककल्याणाचे साधन या भूमिकेतून पाहिले गेले. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकास झाला असे म्हणता येईल.

1.2.2 स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास

पंचायतराज ही राज्य कारभाराकडे पाहण्याची एक स्वतंत्र दृष्टी आहे. ती लोकशाही विकेंद्रीकरणाची दृष्टी आहे. स्थानिक उपक्रमशीलता आणि प्रत्यक्ष राज्यकारभारातील लोकसहभाग यातून गावांचा, राज्यांचा आणि राष्ट्रांचा विकास होईल असा आशावाद व्यक्त होतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळखंडापासून भारतीय नेत्यांनी याचा पुरस्कार केला आहे.

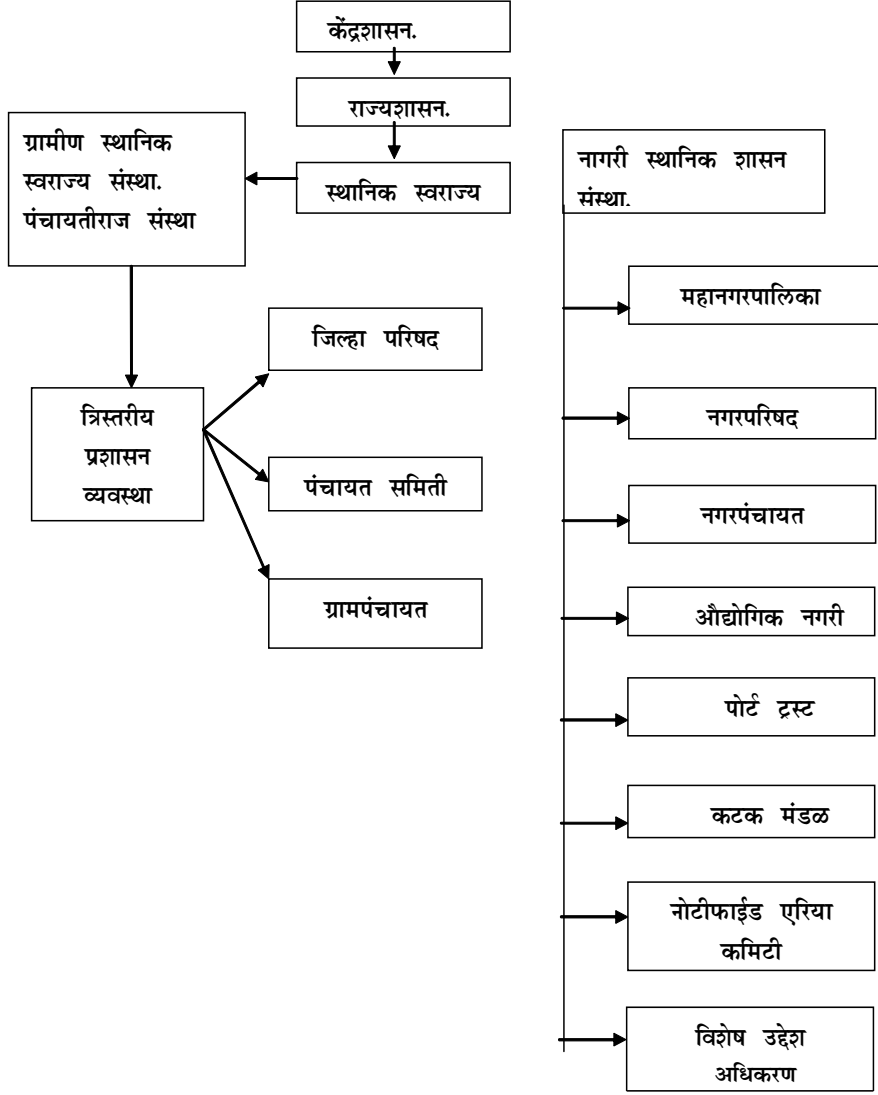
लोकमान्य टिळकांच्या मते, लोकशाहीची इमारत मजबूत उभारावयाची असेल तर ती नैसर्गिक क्रमाने गाव, जिल्हा, प्रदेश यातील संघटन व एकमत साधून उभारली पाहिजेत. त्यांच्या सिध्दांतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या आधारे, लोकशाही दृढीकरणाचे सूत्र होते. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत त्याचा पाया होता. भारत हा खेड्यांचा देश आहे, खरा भारत शहरात नाही तर तो खेड्यात सापडतो.

भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांच्या सहकार्यांच्या सर्जनशील विचारातून जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना 26 जानेवारी 1950 रोजी भारताने स्वीकारली. प्रस्तुत घटनेनुसार भारत हे एक संघराज्य व लोकशाहीप्रधान देश म्हणून आस्तित्वात आले. भारतात व्यक्ती, समाज व देशाचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी ही शासनाने घेतली आहे. त्यामुळे समाजात निर्माण होणाऱ्या समस्या व देशाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे व देशाचा चिरंतन विकास करणे हे शासनाचे कर्तव्य ठरले आहे यासाठी शासनाला लोककल्याणकारी योजना व उपक्रम यांची सुरुवात करावी लागली. त्यासाठी त्रिस्तरीय प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली ती पुढीलप्रमाणे दर्शविली आहे.

1. केंद्रशासन
2. राज्यशासन
3. स्थानिक स्वराज्य संस्था

केंद्रशासन, राज्यशासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था या तीनही पातळ्यांवरील शासन संस्था जनतेच्या उत्कर्षासाठी व कल्याण साधण्यासाठी बनविल्या गेल्या आहेत. प्रत्येक यंत्रणेचे कार्यक्षेत्र वेगवेगळे ठेवण्यात आले आहे. भौगोलिक कार्यक्षेत्र, अधिकार वापरण्याच्या पध्दती, नियम व कायदे बनविणे व त्याची अंमलबजावणी करणे याबाबत तीनही स्तरांवरच्या शासनाच्या मर्यादा ठरवून दिल्या आहेत.

लोकशाहीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी ग्राम पुनर्रचनेचे साधन म्हणून पंचायतराज्याची कल्पना स्वीकारण्यात आली. राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टातील राज्य सूचीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश करण्यात आला.

स्थानिक शासन व्यवस्थेचे टप्पे

स्थानिक शासन व्यवस्थेचे दोन टप्पे पाडण्यात आले.

1. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था.
2. नागरी स्थानिक शासन संस्था.

ग्रामीण स्थानिक शासन संस्था

1. जिल्हा परिषद ——— जिल्हा स्तर
2. पंचायत समिती ——— तालुका स्तर
3. ग्रामपंचायत ——— ग्रामस्तर

नागरी स्थानिक शासन संस्था

1. महानगरपालिका

2. नगरपरिषद नगरपंचायत
3. औद्योगिक नगरी
4. पोर्ट ट्रस्ट
5. कटक मंडळ
6. नोटीफाईड एरिया कमिटी
7. विशेष उद्देश अधिकरण

लोकशाही व्यवस्थेमध्येही सत्तेचे केंद्रीकरण न होऊ देता निर्णय प्रक्रियेतील लोकांचा सहभाग वाढवा म्हणून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे तत्व स्वीकारण्यात आले.

- i. वेगवेगळ्या स्तरावर लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या लोकशाही शासन व्यवस्थेची स्थापना करणे.
- ii. या शासनसंस्थांना अधिकार देणे.
- iii. सर्वसामान्य लोकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढविणे.

समुदाय विकास कार्यक्रम

वसाहतिक काळात झालेल्या स्वयंपूर्ण ग्राम अर्थव्यवस्थेच्या अस्तानंतर ग्रामीण भागाच्या पुनर्रचनेसाठी उपाययोजना राबविणे ही कल्याणकारी राज्याची जबाबदारी होती. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांची पध्दती स्वीकारली गेली. भारतात 82.7 टक्के जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करित होती. ग्रामीण भागाचे मागासलेपण दूर करण्यासाठी विविध योजना राबविण्याची गरज निर्माण झाली. 2 ऑक्टोबर 1952 रोजी महात्मा गांधी जयंतीपासून संपूर्ण भारतभर 'समुदाय विकास कार्यक्रम' लागू करण्यात आला.

ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी राबवलेला उपक्रम म्हणजे समुदाय विकास कार्यक्रम समजला जातो.

लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या समित्या

स्वातंत्र्यानंतर स्थानिक शासन संस्थांना स्वशासनाचा दर्जा कशा पध्दतीने प्राप्त करून देता येईल याचा विविध बाजूने विचार करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वामध्येच याबाबत राज्य संस्थांना अधिकार देण्यात आले. ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत आणि जिल्हा परिषद अशा शासनव्यवस्थेच्या सत्ता व अधिकारांमध्ये वाढ करून विकासाच्या दृष्टीने त्यांच्यावर कोणत्या जबाबदाऱ्या टाकता येतील याचा अभ्यास करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर केंद्र सरकारने अनेक महत्वाच्या समित्या नेमल्या. सत्ता विकेंद्रीकरण या तत्वाशी बांधिलकी मानूनच या समित्यांनी आपला अहवाल सादर केलेला आहे.

काँग्रेस ग्रामपंचायत चौकशी समिती 1952

पंचायतराज व्यवस्थेला व्यापक अधिकार देऊन ग्रामपंचायतीसारख्या स्थानिक शासन व्यवस्थेला स्वतःच्या ताकदीवर कसे उभे करता येईल या दृष्टीने काँग्रेस पक्षाने 1952 साली डॉ. गुलझारीलाल नंदा, डॉ. कैलासनाथ काठजू इत्यादी वरिष्ठ नेत्यांची एक समिती नेमली. 19 जुलै 1954 रोजी समितीने आपला अहवाल काँग्रेस कार्यकारणीला सादर केला. या समितीने काही महत्वाच्या शिफारशी केल्या होत्या त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. ग्रामपंचायतीमध्ये आर्थिक व राजकीय शक्तीचे विकेंद्रीकरण करावे.
2. ग्रामीण जीवनामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय असा न्याय उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी या शासनव्यवस्थेवर सोपवावी.
3. प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर ग्रामपंचायतीच्या निवडणूका घ्याव्यात. गावातील प्रौढ व्यक्तींना ग्रामपंचायतीचे सदस्यत्व देण्यात यावे
4. अनुसूचित जाती जमातींना या शासन व्यवस्थेत सहभागी करून घ्यावे. विकासाच्या दृष्टीने त्यांनाही सत्ता व अधिकार द्यावेत.

स्थानिक मंत्री परिषद (सिमला परिषद) 1954

स्थानिक शासनाकडे लोककल्याणाच्या बाबतीत अधिक जबाबदाऱ्या टाकणे व त्यातून सत्ता विकेंद्रीकरण तत्वाला अधिक व्यापकता येऊ शकेल. अशा उदारमतवादी दृष्टीने जून 1954 मध्ये तत्कालीन आरोग्य मंत्री राजकुमारी अमृता कौर यांनी राज्यातील स्थानिक शासन मंत्र्यांची एक बैठक सिमला येथे बोलावली होती. स्थानिक शासनाला स्वराज्याचा आधार मानूनच सत्ता व अधिकाराचे दान केले जावे. या हेतूनेच परिषदेने काही महत्वाच्या शिफारशींना मान्यता दिली. त्यातील महत्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. शेतसारा तसेच अन्य महसूल करांची वसूली करण्याचा अधिकार पंचायतींना द्यावा. त्यातूनच त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारू शकेल.
2. राज्य सरकारांनी ग्रामपंचायतीच्या विकास कामासाठी अधिक प्रमाणात अनुदान द्यावे. तसेच ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्न साधनांचा विचार करावा.
3. श्रमदान, सहकार अशा पायावर ग्रामीण अर्थरचना निर्माण व्हावी.
4. ग्रामपंचायतींना आपल्या अधिकार क्षेत्रामध्ये आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक या दृष्टीने आवश्यक त्या लोककल्याणकारी विकास योजना पार पाडता आल्या पाहिजेत.

कर चौकशी समिती 1954

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने आर्थिक दृष्टीने स्थानिक शासन संस्था प्रगत असल्या

पाहिजेत. त्याशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होऊ शकणार नाही. या दृष्टीने स्थानिक शासनव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी केंद्र सरकारने 1954 साली कर चौकशी समिती स्थापन केली. केंद्रीय अर्थमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीची नेमणूक केली. या समितीने आपला अहवाल शासनाला सादर केला. या समितीने आपल्या अहवालात पुढील शिफारशी केल्या.

1. स्थानिक शासन व्यवस्थेला राज्य सरकारांनी आर्थिक विकासासाठी उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून द्यावीत आणि उत्पन्नाचे प्रमाण निश्चित करावे.
2. या शासन व्यवस्थेत लोकनियुक्त अशा पदाधिकाऱ्यांचा समावेश करावा. त्यांच्याच हातात आर्थिक सत्ता व अधिकार असावेत.
3. ग्रामपंचायती ग्रामीण विकासाच्या खऱ्या अर्थाने आधार बनल्या पाहिजेत. आर्थिक दृष्टीने त्या अधिक कार्यक्षम असल्या पाहिजेत.

वेगवेगळ्या समित्यांनी सादर केलेल्या ज्या शिफारशी आहेत त्या सर्व शिफारशींचा केंद्र सरकारने विचार करून लोकशाही विकेंद्रीकरण या तत्वाला ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्व दिले व त्यातूनच सामूहिक विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार सेवा या विकास योजना शासनाने स्वीकारल्या. देशाचे पहिले पंतप्रधान स्वर्गीय पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मार्गदर्शनाखाली पंचवार्षिक योजनेची सुरुवात याच काळात झालेली आहे.

श्री. बळवंतराय मेहता समिती 1957

समुदाय विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार योजना या योजनांना स्थानिक लोकांचा अपेक्षित प्रतिसाद मिळाला नाही. परिणामी या योजना अपेक्षेप्रमाणे यशस्वी झाल्या नाहीत. या सर्व योजनांचा आढावा घेण्यासाठी आणि लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी 1957 साली श्री. बळवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास गट नेमण्यात आला. या समितीने समुदाय विकास कार्यक्रमाचे मूल्यमापन केले आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संदर्भात शिफारशी सुचविल्या. त्या आजच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे आधारस्तंभ ठरल्या आहेत. या समितीने केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. राज्य सरकारने केवळ नियंत्रण, मार्गदर्शन व नियोजन करण्याचे कार्य करावे.
2. पंचायतराज संस्थेने स्वायत्त स्वरूप आणि निर्वाचित प्रतिनिधित्व या दोन गोष्टीवर भर द्यावा.
3. कनिष्ठ स्तरावर ग्रामपंचायत, मध्य स्तरावर पंचायत समिती, आणि वरिष्ठ स्तरावर जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेची यंत्रणा असावी.
4. जिल्हा विकासाचे मोठे कार्यक्षेत्र तर खेडे छोटे कार्यक्षेत्र असेल, स्थानिक शासनाचा

प्रमुख दर्जा पंचायत समितीला असेल. पंचायत समिती दोन्हीचा समन्वय साधणारा प्रभावी घटक म्हणून कार्य करेल.

जी. के. संथानम समिती 1962

1962 साली जी. के. संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतातील स्थानिक संस्थांच्या वित्तीय साधनांचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था वित्तीयदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने केंद्राला जो अहवाल सादर केला त्यामध्ये जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय साधनांच्या हस्तांतरणाबाबत लवचिकता आणावी, ग्रामपंचायतीसाठी गृहकर, व्यवस्था कर, वाहन कर अनिवार्याचे आकारले जावेत इत्यादी शिफारशी केल्या आहेत.

श्री. अशोक मेहता समिती 1977

1977 साली केंद्र शासनात बिगर काँग्रेसी सरकार सत्तेवर आले. त्या वेळेच्या जनता सरकारमध्ये अनेक नेते गांधीवादी विचारांच्या प्रभावाखाली होते. त्यामुळे त्यांनी लोकशाही विकेंद्रीकरणाला प्राधान्य देण्याचे धोरण स्वीकारले. पंचायतराज व्यवस्थेचे सक्षमीकरण करण्यासाठी आणि पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी डिसेंबर 1977 साली श्री. अशोक मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने 1978 साली ऑगस्ट महिन्यात आपला अहवाल सादर केला. या समितीने केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्थेऐवजी द्विस्तरीय पंचायत असावी. यात जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद, त्यानंतर पंधरा ते वीस हजार लोकसंख्येच्या काही खेड्यांची 'मंडल पंचायत' असावी.
2. त्रिस्तरीय पंचायत राजव्यवस्थेची कार्यकारी संस्था जिल्हा परिषद असेल. तिच्यावर नियोजनाची जबाबदारी सोपवण्यात यावी व पंचायत राजव्यवस्थेला कर बसवण्याचा अधिकार द्यावा.
3. नियमित लेखा परिक्षणासाठी जिल्हा स्तरावर समिती नेमली जावी.
4. अनुसूचित जाती व जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवाव्यात.
5. पंचायतराज संस्थेतील लोकसहभाग वाढीसाठी स्वयंसेवी संघटनांनी महत्वाची भूमिका बजावावी.

श्री. जी. व्ही. के. राव समिती 1985

1985 साली जी. व्ही. के. राव यांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन आयोगाने समिती नेमली होती. या समितीने 1986 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. विकास प्रक्रियेचे नोकरशाहीकरण होत असल्यामुळे जनतेचा प्रतिसाद मिळत नाही. म्हणून विकास प्रशासनाचे लोकशाहीकरण होणे

आवश्यक आहे, असा या समितीने अहवालात उल्लेख केला आहे. या अहवालातील प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. ग्रामविकास कार्यक्रमाच्या यशात पंचायतराज संस्थांची भूमिका महत्वाची असते. म्हणून नियोजन, अंमलबजावणी व नियंत्रण या बाबतीत महत्वाचे अधिकार पंचायत राज संस्थांना द्यावेत.
2. जिल्हा पातळीवर जिल्हा विकास आयुक्त पद निर्माण करून त्याच्याकडे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून जबाबदारी सोपवावी.
3. राज्य संस्थांची कामे पंचायतराज संस्थांकडे हस्तांतरीत केली जावीत.

श्री. एल. एम. सिंघवी समिती 1986

पंचायतराज संस्थांची तत्कालीन स्थिती, वाटचाल आणि विकास कार्यातील त्यांच्या भूमिकांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी 1986 मध्ये राजीव गांधी सरकारने श्री. एल. एम. सिंघवी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीने शिफारशी सादर केल्या त्यातील काही महत्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात यावा आणि त्यासाठी राज्यघटनेत स्वतंत्र प्रकरण समाविष्ट करावे.
2. पंचायतराज संस्था स्वावलंबी बनविण्यासाठी म्हणून आर्थिक साधने उपलब्ध करून द्यावी.

साकारिया आयोग 1988

केंद्र व राज्यांचे संबंध यांचे पुनर्निरीक्षण करण्यासाठी साकारिया आयोग नियुक्त करण्यात आला. पंचायतीराजसंबंधी देशात सर्वत्र एकच कायदा असावा. तसेच सर्व राज्यांच्या विधानमंडळात विधेयक पारित करून सर्वमत कायदा करावा असे समितीने सुचविले.

शुंगण समिती 1988

जिल्ह्याचे नियोजन व प्रशासकीय रचना कशी असावी यासंबंधीचा अभ्यास करण्यासाठी 1988 मध्ये शुंगण समितीची स्थापना करण्यात आली. पंचायतराजचा कालावधी पाच वर्षांचा असावा. तसेच पंचायतराज स्तरामध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती यापेक्षा जिल्हा हा प्रभावी घटक असावा व जिल्हाधिकारी हा जिल्हा परिषदेचा सर्वोच्च कार्यकारी अधिकारी असावा अशी शिफारस केली.

64 वी घटनादुरुस्ती

माजी पंतप्रधान राजीव गांधी सत्तेत आल्यानंतर पंचायतराज संस्थांची तत्कालीन स्थिती,

वाटचाल आणि विकास कार्यातील भूमिका यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि पंचायतीच्या सक्षमीकरणासाठी 1986 मध्ये श्री. एल. एम. सिंघवी यांची समिती नियुक्त केली होती. यांनी पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा, वेळेवर निवडणूका, गावांची पुनर्रचना, आर्थिक साधनांची उपलब्धता इत्यादी बाबतीत शिफारशी केल्या. या समितीच्या शिफारशीनुसार घटना दुरुस्ती विधेयक दोन वेळा संसदेत मांडले परंतु सत्ताधारी पक्षाला बहुमत नसल्याने हे विधेयक मान्य झाले नाही. 1991 मध्ये माजी पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे सरकार असताना पंचायतीराज संदर्भात 73 वे घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर झाले.

1.3 पंचायतराज व्यवस्थेची 1992 नंतरची वाटचाल

पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती केली. या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. तेंव्हापासून स्थानिक शासन तिसरा स्तर म्हणून अस्तित्वात आले व खऱ्या अर्थाने त्यातील स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढला.

त्रिस्तरीय पंचायतीराज व्यवस्थेतील सर्वात कनिष्ठ स्तर ग्रामपातळीवर आहे. त्याची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

ग्रामपंचायत

ग्रामसभा : ग्रामसभा ही खेडेगावातील सर्व मतदारांची सर्वसाधारण सभा असते. ग्रामसभेची प्रमुख कामे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. ग्रामपंचायतीचे वर्षाचे अंदाजपत्रक मंजूर करणे.
2. मागील वर्षाचे हिशेब व ऑडिट अहवाल मंजूर करणे.
3. मागील वर्षाचा प्रशासनाचा अहवाल मंजूर करणे.
4. चालू वर्षातील विकासाबाबत व इतर कार्यक्रमांना मंजूरी देणे.
5. खेड्यातील उत्पादन व्यवस्थेची योजना मंजूर करणे.
6. ग्रामपंचायतीचे सभासद निवडणे.

ग्रामपंचायत

ग्रामपंचायत ही ग्रामसभेची कार्यकारी समिती असते. महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीची सदस्य संख्या 7 ते 17 असून जिल्हाधिकारी लोकसंख्येनुसार प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या सदस्यांची संख्या निर्धारित करतो. अनुसूचित जाती जमातीसाठी सुरुवातीपासून राखीव जागांची तरतूद आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांसाठी 33 टक्के जागा व अधिकारपदे राखीव ठेवण्याची तरतूद (सध्या महिलांसाठी राखीव जागांचे प्रमाण 50 टक्के) आहे. तसेच ग्रामपंचायतीचा कार्यकाल पाच

वर्षाचा निश्चित करण्यात आला आहे.

सरपंच

प्रत्येक ग्रामपंचायतीला एक प्रमुख असतो. त्याला सरपंच म्हणतात. त्याची निवड ग्रामपंचायतीच्या सभासदांमधून करण्यात येते. ग्रामपंचायतीच्या सभांचे कामकाज सरपंचाच्या अध्यक्षतेखाली होत असते. कारभारावर त्यांचे प्रत्यक्ष नियंत्रण असते. गावातील विकास कामे त्यांच्या देखरेखीखाली चालतात. सरपंचाच्या अनुपस्थितीत त्यांची कार्ये उपसरपंच पार पाडतो. उपसरपंचाची निवड ग्रामपंचायतीच्या सभासदांमधून करण्यात येते.

ग्रामपंचायतीची उत्पन्नाची साधने

सर्व साधारणपणे जमीन महसूल कर, उपकर, घरपट्टी, व्यवसाय कर, वाहन कर, मच्छिमारी कर, सरकारी अनुदाने इत्यादींचा त्यात समावेश होतो.

ग्रामपंचायतीची कार्ये व अधिकार

ग्रामपंचायतीची अनेक कार्ये आहेत. या कामांची दोन विभागात विभागणी करता येते.

1. अनिवार्य कार्ये: सार्वजनिक सुरक्षितता, सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक बांधकाम, समाजशिक्षण, दिवाबत्ती, साफसफाई, रोगराई व साथीच्या रोगांचा बंदोबस्त, पिण्याच्या पाण्याची सोय करणे, सांडपाण्यासाठी मोठ्या बांधणे, सार्वजनिक करमणूक, जन्म मृत्यु व विवाह यांची नोंद ठेवणे, गुरांची नोंद, सार्वजनिक वाचनालये, सार्वजनिक इमारती, झाडे लावणे इत्यादी कामे आहेत.
2. ऐच्छिक कार्ये : विकास विषयक, बांधकामविषयक सोयी, शेती, पशू, सहकारी संस्था, ग्रामोवेग, अल्पबचत इ. विकासासाठी ग्रामयोजना तयार करून त्याची कारवाई होते का नाही ते पाहणे.
3. समाजकल्याण: दुष्काळ किंवा आणीबाणीच्या काळात मदत करणे, अपंगांना मदत करणे.
4. इतर कामे : न्यायपंचायतीकडे तंटे देण्यापूर्वी मध्यस्थी करण्याचा अधिकार ग्रामपंचायतीला आहे, सरपंचाची निवड करणे, महसूल गोळा करणे, अंदाजपत्रक तयार करणे, ग्रामपंचायतीच्या नोकरवर्गावर देखरेख ठेवणे.

पंचायत समिती

भारतातील 73 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत समितीकडे 75 विषय सोपविले आहेत. विकास गटातील सतरा हजार पाचशे लोकसंख्येपेक्षा अधिक नसलेल्या प्रत्येक गणांमधून निवडलेले प्रतिनिधी, लोक निर्वाचित प्रतिनिधी या सदराखालील सदस्यांपैकी एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागा महिला (सध्या महिलांसाठी राखीव जागांचे प्रमाण 50 टक्के) आणि अनुसुचित

जाती जमातीसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली आहे.

1992 च्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत समितीचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा झाला आहे. राज्य शासनाला पंचायत समितीस मुदत वाढ देता येत नाही. तसेच पंचायत समितीचे मुदतपूर्व विसर्जन झाल्यास सहा महिन्यांच्या कालावधीत फेरनिवडणूका घेणे कायद्यातील तरतूदीमुळे बंधनकारक बनले आहे.

पंचायत समितीच्या लोकनियुक्त सभासदांमधून सभापती व उपसभापतीची निवड करतात. अनुसूचित जाती, इतर मागासवर्गीय सदस्य आणि स्त्रिया यांच्यासाठी नेमून दिलेल्या पध्दतीने क्रमशः पंचायत समितीचे अध्यक्षपद राखून ठेवले जाते. सभापती आणि उपसभापती यांचा कार्यकाळ अडीच वर्षांचा आहे. सभापती पंचायती समितीच्या सभांचे अध्यक्षस्थान स्वीकारतो. सभापतीच्या अनुपस्थितीत उपसभापती कार्य करतो.

गटविकास अधिकारी

गटविकास अधिकारी हा पंचायत समितीचा प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी आणि सचिव असतो. या अधिकाऱ्याच्या काही महत्वाच्या जबाबदाऱ्या आणि अधिकार असतात त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

1. विकास योजनांचे आराखडे तयार करणे.
2. गट अनुदानातून कोणत्याही कामाला किंवा विकास योजनांना मंजूरी देणे, तिची अंमलबजावणी करणे, देखरेख व नियंत्रण ठेवणे व त्यासाठी खर्च करणे.
3. जिल्हा परिषदांची कामे व विकास योजना अंमलात आणणे.
4. आपल्या अंदाजपत्रकातील अनुदानाची फेर तपासणी करणे.
5. जिल्हा परिषदेकडून विकास गटात हाती घेतली जाणारी कामे व विकास योजना याबाबत शिफारशी करणे.
6. जिल्हा परिषदेने सोपविण्यात आलेली इतर कामे पार पाडणे.
7. याशिवाय ग्रामीण विकासाशी निगडित असलेल्या शेती, पशुसंवर्धन, जंगले, समाजकल्याण, शिक्षण, आरोग्य, इमारती व दळणवळण, आरोग्य विषयक, अभियांत्रिकी, कुटीरोद्योग, समाजशिक्षण यासंबंधी कार्य करणे.

जिल्हा परिषद

73 व्या घटनादुरुस्तीनंतरच्या जिल्हा परिषदेच्या रचनेसंबंधीच्या तरतूदी केल्या आहेत. प्रौढ मतदारांनी प्रत्यक्ष रीतीने निवडून दिलेले 50 ते 75 सभासद असतात. सर्वसाधारणपणे 35000 लोकसंख्येसाठी एक सभासद असतो. यातील काही जागा लोकसंख्येच्या प्रमाणामध्ये अनुसूचित

जाती व अनुसूचित जमाती आणि मागासवर्गीय यांच्यासाठी राखून ठेवलेल्या असतात. जिल्ह्यातील पंचायत समित्यांचे सभापती जिल्हा परिषदेचे पदसिद्ध सभासद असतात.

जिल्हा परिषदेचा कार्यकाल पाच वर्षांचा आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर जिल्हा परिषदेस मुदतवाढ देण्याचा राज्य सरकारचा अधिकार काढून घेण्यात आला आहे. एखादी जिल्हा परिषद योग्य रीत्या आपले कर्तव्य करित नसेल तर ती विसर्जित करण्याचा अधिकार राज्य सरकारला आहे. मात्र सहा महिन्यांच्या आत निवडणुका घेणे बंधनकारक आहे.

जिल्हा परिषदेच्या सभासदांमधून अध्यक्षी व उपाध्यक्षी निवड केली जाते. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, आणि मागासवर्गीय नागरिक यातील सदस्य आणि स्त्री सदस्य यांच्यासाठी नेमून दिलेल्या पध्दतीने जिल्हा परिषदेचे अध्यक्षपद क्रमशः राखून ठेवले जाते. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष या पदाचा कार्यकाल अडीच वर्षांचा आहे.

अध्यक्षाचे अधिकार व कर्तव्य पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. जिल्हा परिषदेच्या सभा बोलावणे, त्यांचे अध्यक्षस्थान भूषविणे व कामकाज चालविणे.
2. जिल्हा परिषदेच्या आर्थिक आणि कार्यकारी प्रशासनावर देखरेख ठेवणे.
3. जिल्हा परिषदेच्या स्थायी समिती, विषय समिती किंवा पंचायत समित्यांवर नियंत्रण ठेवणे. याबाबत मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यावर देखरेख ठेवणे.
4. आणीबाणीच्या प्रसंगी जिल्हा परिषदेच्या निधीतून खर्च करणे.
5. घटक राज्याने सोपविलेले कोणतेही कार्य किंवा विकास योजना पार पाडण्यासाठी जिल्हा निधीतून खर्च करणे.

जिल्हा परिषदेचे काम व्यवस्थितरीत्या पार पाडावे म्हणून विविध समित्या नियुक्त केल्या जातात. यामध्ये स्थायी, वित्त, कृषि, समाजकल्याण, शिक्षण, आरोग्य, दुग्धशाला व पशुसंवर्धन, महिला व बालकल्याण, समाजविकास, जलसंवर्धन व पिण्याचे पाणीपुरवठा यांचा समावेश होतो. जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष हा स्थायी समितीचा अध्यक्ष, तर उपाध्यक्ष वित्त समितीचा पदसिद्ध सभापती असतो. समाजकल्याण समितीच्या सभापतीपदी मागासवर्गीय सदस्याची, तर महिला बाल कल्याण समितीच्या सभापतीपदी महिला सदस्याची निवड करणे अनिवार्य आहे.

जिल्हा परिषदेच्या प्रशासकीय प्रमुखाला मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणतात. मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याला मदत करण्यासाठी एक किंवा अधिक उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी तसेच विविध खात्यांसाठी अनेक अधिकारी असतात. या यामध्ये अभियंता, आरोग्य अधिकारी, कृषि अधिकारी, शिक्षण अधिकारी, समाजकल्याण अधिकारी, पशुसंवर्धन अधिकारी इत्यादी अधिकारी असतात.

जिल्हा परिषदेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी हा जिल्हा परिषद व त्यांच्या समित्यांच्या सभांना उपस्थित राहून मार्गदर्शन करतो. जिल्हा परिषदांच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवतो. त्यांच्या संमतीशिवाय कोणताही खर्च करता येत नाही. जिल्ह्यातील विकास कामांवर नियंत्रण ठेवतो. अशी कामे मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याला करावी लागतात.

जिल्हा परिषदेची कामे

जिल्हा परिषदेकडे 129 विषयांची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. त्यातील काही प्रमुख बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. शेती : पीक स्पर्धा घेणे, पिकांचे रक्षण करणे, पीक मोहिम हाती घेणे, शेती सुधार प्रयोग व प्रात्यक्षिके, शेती अवजारे व साधनांचे वाटप करणे, खते, मिश्र खते पुरवणे, पोलाद, सिमेंट वाटप करणे, सुधारित बियाणांची आयात व वाटप, गोदामे बांधणे व व्यवस्था ठेवणे, घातक वनस्पतींचा नाश करणे.
2. पशुसंवर्धन : गुरेढोरे, घोडे, यांची उपयुक्तता वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयोग, पैदाशीत सुधारणा, चारा साठवण, कुक्कुटपालन, वराहपालन, चराऊ राने, गुरांचे प्रदर्शन भरवणे, जंगलांचा विकास करणे.
3. समाजकल्याण : मागासवर्गीयांचा शैक्षणिक विकास, शिष्यवृत्ती देणे, त्यांच्या करिता शाळा वस्तीगृहे स्थापन करणे व अनुदान देणे, त्यांचा आर्थिक विकास साधणे, त्यांच्यासाठी कर्ज, चरखे पुरविणे, मागास क्षेत्रात दळणवळणाची सोय करणे, सहकार वस्तू भंडार चालविणे.
4. शिक्षण : प्राथमिक शाळा, त्यांची तपासणी, अनुदान व भेटी देणे, माध्यमिक शिक्षणाची सोय, विद्यार्थ्यांना कर्ज, शिष्यवृत्त्या, शाळांची इमारत बांधणे, क्रीडांगणांची सोय करणे, साधनसामग्री पुरविणे.
5. वैद्यकीय : तालुका, दवाखाने व त्यांची व्यवस्था, कुटीर रूग्णालये, वैद्यक व्यवसाय केंद्रांना आर्थिक मदत, आयुर्वेदिक व युनानी, होमिओपॅथी दवाखान्यांना अनुदाने.
6. आरोग्य : प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापन करणे, फिरती आरोग्य पथके, देवी प्रतिबंधक लस, साफ सफाई, गलिच्छ वस्त्यांचे पुनर्वसन, खेड्यात औषधी पेटया, शिशु संगोपन केंद्रे.
7. इमारती, दळणवळण व पाटबंधारे : ग्रामीण रस्ते, जिल्हा रस्ते, पूल बांधणे व त्यांची व्यवस्था, ग्रामीण उद्याने, बागा, जिल्हा परिषदेच्या प्रशासकीय इमारती बांधणे, रस्त्याशिवाय दळणवळणाची इतर साधने, सार्वजनिक नावा, रस्त्यालगत झाडे लावणे.

8. इंजिनिअरिंगची कामे : ग्रामीण पाणी पुरवठा, छोटे पाटबंधारे, पाणी दूषित होऊ नये म्हणून उपाय करणे
9. उद्योगधंदे : स्थानिक व लघुउद्योग कुटीरोद्योग, स्थानिक कला, प्रशिक्षण व उत्पन्न केंद्रे, भांडारे व दुकाने काढणे, कारागिरांना आर्थिक मदत, विद्यावेतनावरील उद्योगातील मालाच्या विक्रीच्या सोयी, औद्योगिक सहकारी संस्था व हातमाग यांना मदत करणे
10. सहकार : सहकारी संस्थांची नोंदणी, देखरेख व त्यांच्या संख्येत वाढ करणे, त्यांचे भाग विकत घेणे, कृषि उत्पादनाच्या बाजारावर देखरेख नियंत्रण करणे
11. समाजशिक्षण : यासाठी मनोरंजन केंद्रे, शेतकरी मेळावे, शिबिरे, ग्रंथालये, वाचनालये, प्रदर्शने इत्यादी.

याशिवाय, पंचायत समित्यांच्या कार्याची चौकशी करणे, पंचायत समितीच्या अंदाजपत्रकाला मान्यता देणे, त्यांच्या योजनांना योग्य स्वरूप देणे ही जबाबदारी जिल्हा परिषदेकडे सोपविण्यात आली आहे. जिल्ह्याचा योग्य विकास घडवून आणणे व जिल्ह्यातील जनतेचे आरोग्य, शिक्षण सुखसोयी या करिता उपाययोजना करणे ही जिल्हा परिषदेची जबाबदारी आहे. राज्य सरकारने कायद्याने सोपविलेली इतर कामे व जबाबदाऱ्या पार पाडणे. अनुसूचित जाती जमाती व मागसवर्गांच्या विकासाकरिता राज्य सरकारने काढलेल्या आदेशांची अंमलबजावणी करणे.

73 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे भारतीय संविधानातील 9 व्या भागात कलम 243 समाविष्ट करण्यात आले. तसेच पंचायतराज संस्थांकडे 29 बाबी हस्तांतरित करण्यात आल्या. त्यांचा अंतर्भाव असलेले 11 वे परिशिष्ट संविधानात समाविष्ट करण्यात आले आहे. या दुरुस्तीनुसार महत्वपूर्ण तरतूदी केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

ग्रामसभा: कलम 243(A) नुसार ग्रामसभा स्थापन करणे आणि त्यांचे अधिकार यासंबंधी तरतूदी दिलेल्या आहेत.

पंचायतीराज संस्था: कलम 243(B) नुसार ग्राम, मध्य आणि जिल्हा स्तरावर अनुक्रमे ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत आणि जिल्हा परिषद स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

लोक निर्वाचित प्रतिनिधी: कलम 243(C) नुसार लोकसंख्येच्या आधारे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेची संख्या निर्धारित केल्यानंतर त्यांच्या लोकप्रतिनिधीची मतदारांद्वारे प्रत्यक्षरित्या निवड करण्याची तरतूद करण्यात यावी.

पदसिद्ध प्रतिनिधी: राज्य विधिमंडळाने ग्रामपंचायतीच्या सरपंचांना पंचायत समितीचे आणि पंचायत समितीच्या सभापतींना जिल्हा परिषदेचे पदसिद्ध प्रतिनिधीत्व देण्यासंबंधीच्या

तरतुदी करण्याचे निर्देश राज्य विधिमंडळांना देण्यात आले आहेत.

आरक्षित जागासंबंधी तरतूद : कलम 243(D) नुसार निर्वाचित जागांमध्ये अनुसूचित जाती व जमाती आणि महिलांसाठी आरक्षित जागासंबंधीच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. अनुसूचित जाती व जमातीसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा आरक्षित असाव्यात. अनुसूचित जाती व जमातीसाठी आरक्षित असलेल्या जागांपैकी एक तृतीयांश जागा त्या गटातील महिलांसाठी आरक्षित असाव्यात. (सध्या महिलांसाठी राखीव जागा 50 टक्के). तिन्ही स्तरावरील एकूण निर्वाचित जागांपैकी एक तृतीयांश जागा (अनुसूचित जाती व जमातीतील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांसह) महिलांसाठी आरक्षित असाव्यात. अशा राखीव जागा असलेले मतदार संघ चक्राकार पध्दतीने निर्धारित करण्यात यावेत. याप्रमाणे तिन्ही स्तरांवरील पदाधिकाऱ्यांच्या जागांमध्ये अनुसूचित जाती व जमाती, महिलांसाठी एकतृतीयांश अधिकार पदे राखीव ठेवण्यासंबंधीचे निर्देश देण्यात आले आहेत. अशी राखीव अधिकारपदे चक्राकार पध्दतीने निर्धारित करण्यात यावीत.

पंचायतीराज संस्थांचा कार्यकाल : कलम 243(E) नुसार तिन्ही स्तरावरील संस्थांचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असेल अशी तरतूद करण्यात आली आहे. काही कारणास्तव या संस्था मुदतपूर्व बरखास्त करण्यात आल्या असतील तर त्यांचे पुनर्गठन सहा महिन्यांच्या आत करणे राज्य शासनावर बंधनकारक असेल. अशा पुनर्गठन झालेल्या संस्था उर्वरित कालखंडासाठी अस्तित्वात राहतील.

पंचायतीराज संस्थांचे अधिकार व कार्ये : कलम 243(G) नुसार पंचायतीराज संस्थांचे अधिकार, कार्ये व जबाबदाऱ्यांसंबंधीच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार संविधानातील तरतूदीच्या मर्यादा संभाळून राज्यांची विधानमंडळे आवश्यक ते कायदे करून पंचायती संस्थांना अधिकार प्रदान करतील. त्या अंतर्गत आर्थिक व सामाजिक न्यायासाठी योजना तयार करणे.

1.4 राज्य वित्त आयोग

कलम 243(I) नुसार राज्य वित्त आयोगाच्या गठनसंबंधीच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार 1992 च्या 73 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याच्या अंमलबजावणी पासून एक वर्षाच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाच वर्षे संपल्यावर पंचायतीच्या आर्थिक स्थितीचे परीक्षण करून शिफारशी करण्यासाठी राज्यपाल वित्त आयोगाची स्थापना करतील. वित्त आयोग राज्य शासनाला पुढील बाबी संबंदात शिफारशी करतील.

1. राज्याने वसूल केलेले कर, जकाती, पथकर, शुल्क इ. पासूनच्या मिळकतीची वाटणी राज्य आणि पंचायती यांच्यामध्ये करणे. सर्व पातळ्यावरील पंचायतीच्या उत्पन्नातील

त्यांचा वाटा निश्चित करणे. पंचायतीकडे कोणकोणते कर, जकाती, पथकर इ. सोपवयाचे ते ठरविणे. राज्याच्या एकत्रित निधीतून पंचायतींना अनुदान देणे. या तिन्ही शिफारशीमागील तत्वे निश्चित करणे.

2. पंचायतीची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक ते सर्व उपाय योजणे.
3. पंचायतीच्या उत्तम आर्थिक स्थितीसाठी राज्यपालाने आर्थिक आयोगाकडे निर्देश केलेल्या अन्य बाबी.

कलम 243(J) मध्ये पंचायत संस्थांच्या लेखा परीक्षणासंबंधी आपले हिशेब ठेवावेत व त्यांचे लेखा परीक्षण व्हावे यासाठी विधिमंडळ कायदा करून तरतूद करेल.

कलम 243(I) मध्ये राज्य निवडणूक आयोगासंबंधी काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार मतदार याद्या तयार करणे, राज्य निवडणूक आयुक्तांच्या नोकरीच्या शर्ती आणि त्यांची मुदत ठरविणे, घटनेतील तरतुदीच्या मर्यादित पंचायतीच्या निवडणुकांशी संबंधित अशा सर्व बाबीसंबंधी विधिमंडळ कायदा करणे इत्यादी प्रकारची कामे स्पष्ट केली आहेत.

राज्य शासनाला त्यांचे स्तरावर कायद्यामध्ये आवश्यक बदल करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे निश्चित करून दिली. अद्यापही राज्यांमध्ये काही मुद्यांची पूर्तता करण्याची कार्यवाही प्रगती पथावर आहे. काही महत्वाचे बदल पुढीलप्रमाणे आहेत.

- सर्व स्तरावरील पंचायतराज संस्थांच्या निवडणूका दर पाच वर्षांनी राज्य निवडणूक आयोगामार्फत घेणे.
- दर पाच वर्षांनी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करून नागरी व ग्रामीण स्थानिक स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामकाजाचा आढावा घेणे.
- घटनेच्या 11 व्या अनुसूचितील 29 विषय पंचायतराज संस्थांकडे हस्तांतरित करणे.
- प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभेची स्थापना अनिवार्य असणे.

यानुसार भारतातील बऱ्याच राज्यांनी वित्त आयोगाच्या नेमणूका केल्या आहेत. राज्यांनी नेमलेल्या वित्त आयोगाचे नेमणूक वर्ष, त्यांनी अहवाल देण्याचे वर्ष, प्रत्यक्ष अहवाल जमा केल्याचे वर्ष असे वर्गीकरण केले आहे. त्याचा आढावा तक्ता 1.1 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.1 वरून असे दिसून येते की, अरुणाचल प्रदेश, जम्मू व काश्मीर, या राज्यांनी 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार राज्य वित्त आयोगाचे गठन केले नाही. छत्तीसगढ, झारखंड आणि उत्तराखंड या राज्यांनी पहिल्या वित्त आयोगाची स्थापना केली आहे. गोवा, गुजरात व मणिपूर, या राज्यांनी दोन वित्त आयोगांची नेमणूक केली आहे. आंध्र प्रदेश, आसाम, बिहार, हिमाचल

तक्ता 1.1: भारतातील राज्यांच्या राज्य वित्त आयोगांची अहवाल स्थिती

अ. न.	राज्याचे नाव	शेवटच्या आयोगाचे स्थापना वर्ष	अहवाल जमा वर्ष (अपेक्षित)	अहवाल जमा वर्ष (प्रत्यक्ष)
1	आंध्र प्रदेश (III)	डिसेंबर, 2004	जानेवारी, 2009	प्रक्रिया सुरु
2	अरुणाचल प्रदेश	राज्य वित्त आयोगाचे गठन केले नाही.		
3	आसाम (III)	फेब्रुवारी, 2006	मार्च, 2008	सप्टेंबर, 2009
4	बिहार (III)	जून, 2007	जून, 2010	N.A.
5	छत्तीसगड (I)	मार्च, 2003	मे, 2007	ऑगस्ट, 2009
6	गोवा (II)	ऑगस्ट, 2005	डिसेंबर, 2007	N.A.
7	गुजरात (II)	नोव्हेंबर, 2003	जून, 2006	N.A.
8	हरियाणा (IV)	मार्च, 2010	N.A.	N.A.
9	हिमाचल प्रदेश(III)	मे, 2005	नोव्हेंबर, 2007	जून, 2008
10	झारखंड (I)	N.A.	N.A.	N.A.
11	जम्मू आणि काश्मीर	राज्य वित्त आयोगाचे गठन केले नाही.		
12	कर्नाटक (III)	ऑगस्ट, 2006	डिसेंबर, 2008	प्रक्रिया सुरु
13	केरळ (IV)	सप्टेंबर, 2009	जानेवारी, 2011	फेब्रुवारी, 2011
14	मध्य प्रदेश	जुलै, 2005	नोव्हेंबर, 2008	N.A.
15	महाराष्ट्र (III)	जानेवारी, 2005	जून, 2006	जून, 2006
16	मणिपूर (II)	जानेवारी, 2003	नोव्हेंबर, 2004	डिसेंबर, 2005
17	ओरिसा (III)	सप्टेंबर, 2008	फेब्रुवारी, 2009	प्रक्रिया सुरु
18	पंजाब (III)	सप्टेंबर, 2004	डिसेंबर, 2006	मे, 2007
19	राजस्थान (III)	सप्टेंबर, 2005	फेब्रुवारी, 2008	मार्च, 2008
20	सिक्कीम (III)	मार्च, 2009	N.A.	प्रक्रिया सुरु
21	तामिळनाडू (III)	डिसेंबर, 2004	सप्टेंबर, 2006	मे, 2007
22	त्रिपूरा (III)	मार्च, 2007	आक्टोबर, 2009	मार्च, 2010
23	उत्तर प्रदेश (III)	डिसेंबर, 2004	ऑगस्ट, 2008	प्रक्रिया सुरु
24	उत्तराखंड	राज्य वित्त आयोगाचे गठन केले आहे.		
25	पश्चिम बंगाल(III)	फेब्रुवारी, 2008	आक्टोबर, 2008	आक्टोबर, 2009

संदर्भ :- मंत्रालय, पंचायती राज, भारत सरकार, जुलै 2011, बैठक अहवाल.

प्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, सिक्कीम, तामिळनाडू, त्रिपूरा, उत्तर प्रदेश व पश्चिम बंगाल या राज्यांनी तीन वित्त आयोगाची नेमणूक केली आहे. हरियाणा व केरळ या दोन राज्यांनी चार वित्त आयोगाची नेमणूक केली आहे.

अ. न.	केंद्रीय वित्त आयोग कालखंड	तरतूद (रुपये कोटी)		न घेतलेले अनुदान	
		पंचायतराज संस्था	नागरी स्थानिक संस्था	पंचायतराज संस्था	नागरी स्थानिक संस्था
1	दहावा वित्त आयोग (1995-2000)	4381	1000	33.50	16.60
2	अकरावा वित्त आयोग (2000-2005)	8000	2000	17.50	12.40
3	बारावा वित्त आयोग (2005-2010)	20000	4500	5.40	3.40
4	तेरावा वित्त आयोग (2010-2015)	64409	23110	---	---

तक्ता 1.2: केंद्रीय वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिलेले अनुदान

संदर्भ: - Second SFCs Meet 27.6.2011, 13th Finance Commission and SFCs Vigyan Bhawan, New Delhi

तक्ता 1.2 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, दहाव्या वित्त आयोगाने (1995-2000) पंचायतराज संस्थांसाठी रुपये 4381 कोटीची तरतूद केली होती, परंतु यापैकी 33.50 टक्के रक्कम पंचायतराज संस्थांनी केंद्रशासनाकडून घेतली नाही. भारतातील नागरी शासन संस्थांसाठी वित्त आयोगाने रुपये 1000 कोटीची तरतूद केली होती, मात्र त्यांनी 83.40 टक्के रकमेचाच वापर केलेला दिसून येतो.

अकराव्या वित्त आयोगाने 2000-2005 या काळासाठी पंचायतीराज संस्था आणि नागरी शासन संस्था यांच्यासाठी अनुक्रमे रुपये 8000 कोटी आणि रुपये 2000 कोटीची तरतूद केली होती. यापैकी पंचायतसंस्थांनी 17.50 टक्के रक्कम वापरली नाही. नागरी शासन संस्थांनी 12.40 टक्के रकमेचा वापर केला नाही. बाराव्या वित्त आयोगाने 2005-2010 या पाच वर्षांसाठी पंचायती संस्थांसाठी रुपये 20,000 कोटीची तरतूद केली होती त्यापैकी 5.40 टक्के रक्कम शासनाकडून घेतली नाही. नागरी शासन संस्थांसाठी रुपये 4500 कोटीची तरतूद केली होती. यापैकी 3.40 टक्के रक्कम केंद्र सरकारकडून घेतली नाही. तेराव्या वित्त आयोगाने 2010-2015 या कालावधीसाठी पंचायतराज संस्थांसाठी रुपये 64,409 कोटीची भरीव तरतूद केली आहे.

नागरी शासन संस्थांसाठी या कालवधीसाठी रुपये 23110 कोटीची तरतूद केली आहे.

1.5 भारतातील विविध राज्यातील पंचायतराज व्यवस्थेची स्थिती

सध्या सर्वच राज्यात 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतरची पंचायतराज व्यवस्था कार्यरत असलेली दिसते. अजूनही काही राज्यात द्विस्तरीय स्थानिक शासन यंत्रणा अस्तित्वात असलेली दिसते. भारतातील विविध राज्यांमधील पंचायतराज व्यवस्थेची माहिती तक्ता 1.4 मध्ये दर्शविली आहे.

आंध्र प्रदेशात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था आहे. 1986 साली 'आंध्र प्रदेश नडल प्रजा परिषद, जिला प्रजा परिषद आणि जिला पालिका अभिवर्धी समिक्षा मंडल अॅक्ट' हा कायदा होता. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर आंध्र प्रदेशाने 1994 मध्ये पंचायतराज कायदा पास केला. त्यानुसार 11 व्या अनुसूचितील 29 विषय पंचायत राज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित केले. आंध्र प्रदेशात 2006 साली 22 जिल्हा परिषदा होत्या, 1098 मंडल परिषदा होत्या आणि 21825 ग्रामपंचायती होत्या.

अरुणाचल प्रदेशात 1968 मध्ये पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. त्यावेळी चार स्तरीय पंचायतराज व्यवस्था होती. गाव पातळीवर ग्रामपंचायत, सर्कल पातळीवर आँचल समिती, जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद आणि एजन्सी पातळीवर एजन्सी कौन्सिल असे चार स्तर होते. आसाम राज्यात 1948 मध्ये प्रथम 'आसाम रुल पंचायत कायदा' पास झाला. या राज्याने 14 सप्टेंबर 1997 रोजी 73 व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने 'अरुणाचल पंचायत राज कायदा 1997' हा पास केला. जिल्हा पातळीवरील 20 जिल्हा परिषदा आहेत. तालुका पातळीवर आँचलिक पंचायती 188 आहेत. गाव पातळीवर गाँव पंचायती 2223 आहेत.

बिहार राज्यात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर बिहार राज्यात 'बिहार पंचायत राज अॅक्ट' 1993 लागू करण्यात आला. या राज्यात 11 व्या अनुसूचितील 29 विषय पंचायतराज्य संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत. या राज्यात 38 जिल्हा परिषदा, 531 पंचायत समित्या आणि 9040 ग्रामपंचायती आहेत.

छत्तीसगढ हे राज्य 1 नोव्हेंबर 2000 साली निर्माण झाले. त्यापूर्वी ते मध्य प्रदेशचा भाग होते. त्यामुळे 2000 पूर्वी मध्य प्रदेश पंचायतराज कायदानुसार येथे व्यवस्था होती. या राज्यात 16 जिला पंचायती, 146 जनपद पंचायती आणि 9301 ग्रामपंचायती आहेत.

गोवा राज्यात 'गोवा, दीव आणि दमन गाव पंचायत कायदा' अस्तित्वात आहे. भारताच्या 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर गोवा राज्याने 1994 मध्ये 'गोवा पंचायतराज ऑर्डिन्स' लागू केला. गोवा राज्यात दोन जिल्हा परिषदा आणि 190 ग्रामपंचायती आहेत. 11 व्या

अनुसूचितील 22 कार्ये पंचायतराज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित केली आहेत.

अ. न.	राज्य केंद्रशासित प्रदेश	ग्रामपंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद	एकूण
1	आंध्र प्रदेश	20538	1120	23	21681
2	अरुणाचल प्रदेश	1744	152	15	1911
3	आसाम	2492	239	23	2754
4	बिहार	8729	239	37	9299
5	छत्तीसगड	9379	146	16	9541
6	गोवा	189	00	02	191
7	गुजरात	13721	224	25	13970
8	हरियाणा	6177	119	19	6315
9	हिमाचल प्रदेश	3036	75	12	3123
10	झारखंड	4545	221	22	4778
11	जम्मू आणि काश्मीर	00	00	00	00
12	कर्नाटक	5654	175	27	5856
13	केरळ	991	152	14	1157
14	मध्यप्रदेश	23032	313	48	23393
15	महाराष्ट्र	28813	355	35	29203
16	मणिपूर	165	00	4	169
17	मेघालय	A	A	A	NA
18	मिझारोम	A	A	A	NA
19	नागालँड	A	A	A	NA
20	ओरिसा	6234	314	30	6578
21	पंजाब	12397	140	17	12554
22	राजस्थान	9328	237	32	9597
23	सिक्कीम	166	00	4	170
24	तामिळनाडू	12618	385	29	13032
25	त्रिपूरा	1062	40	4	1106
26	उत्तरप्रदेश	52592	820	70	53482
27	उत्तरांचल	7237	95	13	7345
28	पश्चिम बंगाल	3354	341	19	3714
	केंद्रशासित प्रदेश				
29	अंदमान निकोबार	67	9	2	78
30	चंदीगड	17	1	1	19
31	दादरा, नगर, हवेली	10	C	1	11
32	दमन आणि दीव	14	C	1	15
33	एन टी सी दिल्ली	B	B	B	NA
34	लक्षव्दिप	10	C	1	11
35	पाँडेचरी	13	6	00	19
	एकूण भारत	234324	6202	546	241072

अ:- परंपरागत संस्था. B:- पंचायतसंस्था नाहीत. C:- व्दिस्तरीय पंचायत व्यवस्था.

NA:- माहिती उपलब्ध नाही.

संदर्भ:- Ministry of Panchyat Raj, GOI (2010)

तक्ता 1.4: भारतातील पंचायतराज संस्थांची स्थिती

गुजरात राज्यात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था आस्तित्वात आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर गुजरात सरकारने 1994 मध्ये 'घटना दुरुस्ती कायदा' पास केला. या राज्यात जिल्हा पातळीवरील 25 जिल्हा परिषदा आहेत. तालुका पातळीवर 224 पंचायत समित्या आहेत. गाव पातळीवर 13682 ग्रामपंचायती आहेत. या राज्याने 11 व्या अनुसूचितील 29 विषयांपैकी 15 विषय पंचायतराज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

हरियाणा राज्यात 1994 मध्ये 73 वी घटनादुरुस्ती कायदा संमत करण्यात आला. त्यानुसार 11 व्या अनुसूचितील सर्व विषय पंचायतराज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित केले आहेत. या राज्यात 19 जिल्हा पातळीवरील जिल्हा परिषदा आहेत. तालुका पातळीवरील पंचायत समित्यांची संख्या 119 आहे. तर 6187 ग्रामपंचायती आहेत.

हिमाचल प्रदेशात 23 एप्रिल 1994 रोजी घटना दुरुस्ती कायदा संमत झाला. त्याला 'हिमाचल प्रदेश पंचायतराज कायदा 1994' असे संबोधले जाते. या राज्यात 12 जिल्हा परिषदा, 75 पंचायत समित्या, 3243 ग्रामपंचायती आणि 19411 अप ग्रामसभा आहेत. राज्याने 15 विभागांमार्फत 19 कार्ये हस्तांतरित केली आहेत.

जम्मू काश्मीर मध्ये 1935 मध्ये 'जम्मू आणि काश्मीर व्हिलेज पंचायत रेग्यूलेशन नंबर एक' हा कायदा महाराजा हरी सिंग यांनी केला. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर 1958 मध्ये 'व्हिलेज पंचायत ॲक्ट' पास करण्यात आला. भारतातील 73 व्या घटना दुरुस्तीपूर्वी 1989 मध्ये या राज्यात 'जम्मू आणि काश्मीर पंचायत राज ॲक्ट' सुरु करण्यात आला होता. या ठिकाणी 2700 हलाक पंचायती आहेत. 11 व्या अनुसूचितील 15 विषय पंचायतराज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित केले आहेत.

झारखंड राज्यात 'पंचायतराज ॲक्ट' नुसार पंचायतराज व्यवस्था चालते 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर 1996 मध्ये या कायद्यात सुधारणा केली. या राज्यात 22 जिल्हा पातळीवरील जिल्हा परिषदा आहेत. 212 तालुका पातळीवरील पंचायत समित्या आहेत. 4118 गाव पातळीवरील ग्रामपंचायती आहेत. या राज्यात 11 व्या अनुसूचितील एकही विषय पंचायतराज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित केला नाही.

कर्नाटक राज्यात 1987 मध्ये 'कर्नाटक पंचायतराज ॲक्ट' हा कायदा पास करण्यात आला. या कायदानुसार 11 व्या अनुसूचितील 29 कार्ये पंचायतराज व्यवस्थेकडे हस्तांतरित करण्यात आली. या राज्यात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था आहे. राज्यात 27 जिल्हा परिषदा, 176 तालुका पंचायती आणि 5856 ग्रामपंचायती आहेत.

केरळ राज्याने 73 व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने 1994 मध्ये 'पंचायतराज ॲक्ट' हा कायदा

पास केला. राज्यात 14 जिल्हा पंचायती, 152 ब्लॉक पंचायती आणि 999 ग्रामपंचायती आहेत.

मध्यप्रदेश या राज्यात 1993 मध्ये पंचायतराज अभियान सुरु झाले त्यानुसार त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. या राज्यात 48 जिला पंचायती, 313 जनपद पंचायती आणि 23051 ग्रामपंचायती आहेत. मध्यप्रदेश सरकारने भारतीय राज्य घटनेतील 11 व्या अनुसूचितील सर्व विषय पंचायतराज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

मणिपूर राज्याने 73 व्या घटनादुरुस्तीनुसार आपल्या राज्यात 1994 मध्ये 'मणिपूर पंचायत अॅक्ट' हा कायदा संमत केला. या राज्यात चार जिल्हा परिषदा तर 165 ग्रामपंचायती आहेत. 11 व्या अनुसूचितील सर्व विषय पंचायती राज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

ओरिसा राज्यात 1948 मध्ये 'ओरिसा ग्रामपंचायत अॅक्ट' सुरु झाला. 1959 मध्ये 'ओरिसा पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद अॅक्ट' नुसार त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. राज्यात 30 जिल्हा परिषदा, 314 पंचायत समित्या आणि 6234 ग्रामपंचायती आहेत. या राज्याने 11 व्या अनुसूचितील 29 पैकी 21 विषय पंचायतीकडे हस्तांतरित केली आहेत.

पंजाब शासनाने भारत सरकारच्या 1952 च्या 'समाज विकास' कार्यक्रमांतर्गत 'पंजाब ग्रामपंचायत अॅक्ट' हा कायदा 1952 मध्ये लागू केला. 1961 मध्ये 'पंजाब ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद अॅक्ट' संमत केला. 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार 'पंजाब पंचायतीराज अॅक्ट' 1994 मध्ये सुरु केला. राज्यात 17 जिल्हा परिषदा, 141 पंचायत समित्या आणि 12447 ग्रामपंचायती आहेत. या राज्याने 9 विषय पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

राजस्थान मध्ये 1994 मध्ये 73 व्या घटनादुरुस्तीनुसार 'राजस्थान पंचायती अॅक्ट' हा कायदा पास करण्यात आला. 2004 मधील पंचायत कायद्यातील दुरुस्तीनुसार 29 विषय पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित करण्यात आले. राज्यात 9188 ग्रामपंचायती आहेत, 237 पंचायत समित्या आहेत, तर 32 जिल्हा परिषदा आहेत.

सिक्कीम राज्यात 'दि सिक्कीम पंचायत अॅक्ट 1993' नुसार नवीन पंचायतराज व्यवस्था सुरु आहे. येथे केंद्रीय समितीच्या शिफारशीनुसार 15 विभागामार्फत सर्व विषय हस्तांतरित करण्याची शिफारस केली. राज्यात 166 ग्रामपंचायती आणि 4 जिल्हा परिषदा आहेत.

तामिळनाडू राज्याला पंचायतराज व्यवस्थेचा इतिहास आहे. 1884 पासून या राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था आस्तित्वात आहेत. 'तामिळनाडू पंचायत अॅक्ट 1958' मध्ये सुरु झाला. राज्यात 28 जिल्हा परिषदा, 385 पंचायत युनियन कौन्सिल आणि 12618 व्हिलेज पंचायती आहेत. या राज्याने सर्व विषय पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

त्रिपूरा राज्यात 'त्रिपूरा पंचायत अॅक्ट 1993' पासून लागू करण्यात आला. यानुसार राज्यघटनेतील 11 व्या अनुसूचितील 29 विषय पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत. राज्यात 4 जिल्हा परिषदा, 23 पंचायत समित्या आणि 513 ग्रामपंचायती आहेत.

उत्तर प्रदेशात प्रथम 1947 मध्ये 'उत्तर प्रदेश पंचायतराज अॅक्ट' पास झाला. 73 व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने 1994 मध्ये 'उत्तर प्रदेश पंचायत लॉ' हा कायदा केला. यानुसार 11 व्या अनुसूचितील 16 विषय पंचायती संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत. राज्यात जिल्हा पातळीवरील 70 जिला पंचायती आहेत. 820 तालुका पातळीवरील क्षेत्र पंचायती आहेत. गाव पातळीवर 52000 गाँव पंचायती आहेत.

उत्तराखंड 2002 मध्ये स्वतंत्र राज्य म्हणून आस्तित्वात आले. त्यापूर्वी उत्तर प्रदेशातील पंचायती कायदानुसार पंचायती व्यवस्था अस्तित्वात होती. या राज्यात 11 व्या अनुसूचितील विषयाच्या हस्तांतरणाबाबत विचार चालू आहे. राज्यात 13 जिला पंचायती 95 क्षेत्र पंचायती आणि 7227 ग्रामपंचायती आहेत.

1957 मध्ये 'पश्चिम बंगाल पंचायत अॅक्ट' हा कायदा करण्यात आला. 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर जिला परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत असे तीन स्तर सुरु झाले. राज्यात 18 जिला परिषद, 341 पंचायत समिती आणि 3354 ग्रामपंचायती आहेत. राज्याने 11 व्या अनुसूचितील सर्व विषय पंचायत संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत.

मेघालय, मिझारोम आणि नागालँड या राज्यात परंपरागत स्थानिक स्वशासन संस्था कार्यरत आहेत. अंदमान, निकोबार या केंद्रशासित प्रदेशात 67 ग्रामपंचायती, 9 पंचायत समित्या आणि दोन जिल्हा परिषदा आहेत. चंदीगड या प्रदेशात 17 ग्रामपंचायती, एक पंचायत समिती व एक जिल्हा परिषद आहे. या शिवाय दादरा, नगर, हवेली, दमण आणि दीव, लक्षद्वीप, पाँडेचरी या राज्यात द्विस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आहे.

1.5 महाराष्ट्रातील पंचायतराज

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वशासन यंत्रणेची परंपरा जुनी आहे. 1937 मध्ये औंध संस्थानाने त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेचा यशस्वी प्रयोग केला होता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर समुदाय विकास कार्यक्रम सुरु झाला. या कार्यक्रमाच्या अपयशाची कारणे शोधणे आणि नवीन शासन पध्दती निर्माण करणे यासाठी श्री. बळवंतराय मेहता समितीची स्थापना केली. यांच्या शिफारशीनुसार भारतात पंचायतीराज व्यवस्थेला सुरुवात झाली. त्यानुसार 'मुंबई ग्रामपंचायत कायदा 1958' मध्ये संमत केला. 1 मे 1960 रोजी मराठी भाषिकांचे संयुक्त महाराष्ट्र आस्तित्वात आले. त्यानंतर राज्यात पंचायतराज व्यवस्थेच्या स्वीकाराबाबत कार्यवाही सुरु झाली.

श्री. वसंतराव नाईक समिती

श्री. बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी महाराष्ट्राच्या संदर्भात कशा लागू करता येतील? त्यात कोणते बदल करावे लागतील? याचा अभ्यास करण्यासाठी 27 जून 1960 रोजी महाराष्ट्र शासनाने तत्कालीन महसूल मंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने 15 मार्च 1961 रोजी आपला अहवाल सादर केला. या अहवालातील काही प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा हाच प्रमुख व कार्यकारी घटक म्हणून मान्यता द्यावी.
2. तालुका स्तरावरील पंचायत समिती ही ग्रामपंचायत व जिल्हा परिषद यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करेल. तसेच जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली विकास कामे करणारी यंत्रणा म्हणून कामकाज पाहील.
3. विकास कार्याची जबाबदारी जिल्हाधिकार्या ऐवजी जिल्हा मुख्य कार्यकारी अधिकारी (सी. ई. ओ) यांच्याकडे सोपवावी अशी शिफारस केली.

या समितीच्या शिफारशीनुसार 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961' अन्वये 1 मे 1962 रोजी महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेत नाईक समितीस महत्वपूर्ण स्थान आहे.

कृष्णाम्माचारी समिती

1960 साली राष्ट्रीय विस्तार नियोजन आयोगाने व्ही. टी. कृष्णाम्माचारी समिती नेमली. या समितीने नियोजनाच्या दृष्टीने महत्वाच्या शिफारशीचा अहवाल सादर केला. जेणेकरून लोककल्याणकारी व्यवस्था म्हणून लोकशाही तत्वावरील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाने प्रशासन तातडीने अंमलात आणले पाहिजे. यासाठी गाव, तालुका व जिल्हा स्तरावर अनुक्रमे ग्रामपंचायती, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदा उभारण्यात याव्यात. पंचायतराज व्यवस्थेकडे स्थानिक पातळीवरील जबाबदारी सोपविण्यात यावी. त्यासाठी प्रत्येक गावाचा विकास आराखडा ही मुलभूत आवश्यकता आहे.

प्रशासन सुधार समिती

पंचायतराज संबंधी प्रशासन सुधार आयोगाने काही महत्वपूर्ण अशा शिफारशी केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. कायद्याने ग्रामसभा स्थापन कराव्यात व त्यांच्या वर्षात किमान दोन बैठका व्हाव्यात.
2. ग्रामसभेने केलेल्या सूचनांवरील कार्यवाहीच्या पूर्ततेचा अहवाल ग्रामसभेला द्यावा.

श्री. बोंगिरवार समिती

पंचायतराज व्यवस्थेच्या कारभाराचे व वाटचालीचे मूल्यमापन करण्यासाठी 2 एप्रिल 1970 रोजी श्री. ल. ना. बोंगिरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र सरकारने समिती नेमली. सप्टेंबर 1970 मध्ये या समितीने आपला अहवाल शासनाला सादर केला. या समितीने पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

1. जिल्हा परिषदेच्या समित्यांमध्ये पशुसंवर्धन व दुग्धविकास समिती करण्यात यावी.
2. पाचशे पेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या गावातच स्वतंत्र ग्रामपंचायत स्थापन करण्यात यावी.
3. दहा हजारापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावातच स्वतंत्र नगरपरिषदेची निर्मिती करण्यात यावी.
4. ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभेची बैठक वर्षातून किमान दोन वेळा झाली पाहिजे.
5. ग्रामपंचायतींना आर्थिक संसाधनांची उपलब्धता करून द्यावी.

मंत्रिमंडळ उपसमिती

13 ऑक्टोबर 1980 रोजी प्रशासकीय व आर्थिक बाबी संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री श्री. बाबुराव काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली मंत्रिमंडळाची एक उपसमिती नेमण्यात आली. या समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

1. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, आरोग्य योजना जिल्हा परिषदेकडे देण्यात याव्यात.
2. जिल्हा परिषदेस स्थानिक उपकरात वाढ करण्याची परवानगी द्यावी. अनुदानात वाढ करावी.
3. जिल्हा परिषदांना व्यापारी पध्दतीच्या उपक्रमात सहभागी होण्याचा अधिकार द्यावा.
4. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती पदाधिकारी यांच्या मानधनात वाढ करावी. समितीच्या शिफारशी नुसार पंचायतीराज व्यवस्थेच्या कायद्यात काही बदल केले.

श्री. पी. बी. पाटील समिती

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभाराचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी 18 जून 1984 रोजी प्राचार्य पी. बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली 'पंचायत राज पुनर्विलोकन समिती' ची स्थापना करण्यात आली. जून 1986 मध्ये या समितीने आपला अहवाल शासनाला सादर केला. समितीच्या महत्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वायत्तता बहाल करण्यात यावी.
2. राज्याकडील साधनसामुग्रीचा हिस्सा, स्थानिक संसाधनांचा पूर्ण उपयोग आणि

- पतपुरवठयातील निश्चित हिस्सा या माध्यमातून निधीची उपलब्धता करावी.
3. लोकसहभाग वाढविण्यासाठी विकास कामे व व्यवस्थापन, लोकसंघटना, सहकारी संस्थांकडे सोपवावे.
 4. जिल्हा परिषदेतील निर्वाचित सदस्य संख्या 40 ते 75 दरम्यान असावी आणि निवडणूका वेळेवर घेतल्या जाव्यात.
 5. जिल्ह्यातील नगरपालिका अध्यक्ष जिल्हा परिषदेवर पदसिध्द सदस्य असावेत.
 6. पंचायत समिती क्षेत्रांतर्गत कामाची आखणी करण्याची जबाबदारी पंचायत समितीला द्यावी. पुरेसा निधी उभारणे विनियोग करण्याचा अधिकारही पंचायत समितीलाच असावा.
 7. पंचायत समितीत सरपंचाचा प्रत्यक्ष सहभाग असावा. समिती क्षेत्रातून निवडलेले जिल्हा परिषद सदस्य, नगरपालिकांचे अध्यक्ष यांचा सहभागही व्हावा.
 8. स्थानिक लाभाची कामे ग्रामपंचायतीकडे सोपवावी. सरपंचांना मानधनाऐवजी भत्ता द्यावा.
 9. स्थानिक निवडणूकांसाठी स्वतंत्र निवडणूक यंत्रणा निर्माण करावी. त्याच्या प्रमुखपदी उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकाऱ्याच्या दर्जाची व्यक्ति नेमावी.
 10. 'शिक्षण' विषय पंचायतराजकडे सोपवावा, शिक्षण मंडळाची निर्मिती करावी.

या समितीच्या शिफारशी लक्षात घेऊन अनेक बदल शासनाने घडवून आणले आहेत. काही महत्वपूर्ण शिफारशींचा स्वीकार महाराष्ट्र शासनाने केला आहे. महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थेसंबंधीच्या तरतुदी पुढील काळात दोन कायद्यान्वये करण्यात आल्या आहेत.

भारतातील पंचायतराज व्यवस्था भक्कम करण्यासाठी आणि त्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होण्यासाठी भारत सरकारने 72 वी व 73 वी घटना दुरुस्ती केली. 73व्या घटना दुरुस्तीत सुचविल्याप्रमाणे 'मुंबई ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती विधेयक 1994' या नावाचा कायदा करून सरकारने ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद व पंचायत

समिती कायद्यात महत्वाचे बदल केले. या बदलेल्या कायद्याला अनुसरून 1994 पासून

अ. न.	तपशील	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2008-09
1	जिल्हा परिषद	25	25	25	29	33	33
2	पंचायत समिती	295	296	296	298	321	351
3	ग्रामपंचायत	21636	22300	24281	25827	27735	27935
4	नगरपरिषद	219	221	220	228	231	225
5	महानगरपालिका	3	4	5	11	15	22
6	कटक मंडळ	7	7	7	7	7	7
7	एकूण	22185	22853	24834	26400	28342	28573

ग्रामपंचायती, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषदांचा कारभार चालू झाला आहे. महाराष्ट्रातील पंचायत राजसंस्थांची माहिती तक्ता 1.5 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.5: महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांची संख्यात्मक स्थिती

संदर्भ :- आर्थिक पाहणी अहवाल, महाराष्ट्र राज्य, 2009-10

तक्ता 1.5 वरून असे दिसून येते की, 1960-61 महाराष्ट्रात 25 जिल्हा परिषदा होत्या, 2008-09 साली ही संख्या 33 झाली. 1960-61 ते 2008-09 याकाळात पंचायत समित्यांची संख्या 295 वरून 351 एवढी झाली. 1960-61 मध्ये 21636 ग्रामपंचायती होत्या. 2008-09 साली ही संख्या 27935 पर्यंत वाढली. नागरी शासन संस्थांमध्ये 1960-61 ते 2008-09 याकाळात नगरपरिषदांची संख्या 219 वरून 225 पर्यंत वाढली. महानगरपालिका याकाळात 3 वरून 22 झाल्या. या कालखंडात कटक मंडळांच्या संख्येत कोणतेही बदल झाले नाहीत. त्यांची संख्या 7 इतकी कायम राहिली.

राज्य वित्त आयोग

कलम 243(I) नुसार राज्य वित्त आयोगाच्या गठन संबंधीच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार 1992 च्या 73 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याच्या अंमलबजावणी पासून एक वर्षाच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाच वर्षे संपल्यावर पंचायतीच्या आर्थिक स्थितीचे परीक्षण करून शिफारशी करण्यासाठी राज्यपाल वित्त आयोगाची स्थापना करतील.

कलम 243(J) मध्ये पंचायत संस्थांच्या लेखा परीक्षणासंबंधी आपले हिशेब ठेवावेत व त्यांचे लेखा परीक्षण व्हावे यासाठी विधिमंडळ कायदा करून तरतूद करेल.

कलम 243(I) मध्ये राज्य निवडणूक आयोगासंबंधी काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्र शासनाने 1994 साली राज्य निवडणूक आयोगाचे गठन केले आहे.

कलम 243(L) मध्ये 73 वी घटना दुरुस्ती कायदा केंद्रशासित प्रदेशांना कसा लागू

करावा यासंबंधी चर्चा आहे.

कलम 243(O) मध्ये राज्य निवडणूक आयोगाकडे निर्धारित पध्दतीने अर्ज केल्याशिवाय पंचायतीच्या कोणत्याही निवडणुकीस न्यायलयात आव्हान देता येणार नाही.

कलम 243(Z-D) मध्ये जिल्हा स्तरावरील नियोजन आणि विकासाची जबाबदारी पार पाडणारी जिल्हा नियोजन आणि विकास समिती स्थापन केली जाईल.

पहिला वित्त आयोग

महाराष्ट्र राज्याने पहिल्या वित्त आयोगाची 23 एप्रिल 1994 रोजी नेमणूक केली. या समितीचे अध्यक्ष श्री. शांताराम घोलप हे होते. त्यानंतर श्री. सुरेश प्रभू आणि शेवटी श्री. मकरंद हेरवाडकर हे अध्यक्ष राहिले. यांनी आपला अहवाल 31 जानेवारी 1997 रोजी राज्य शासनाला सादर केला. शासनाने हा अहवाल विधीमंडळाच्या पटलावर 5 मार्च 1999 रोजी ठेवला. या शासन निर्णयाची अंमलबजावणी आयोगाच्या अपेक्षेप्रमाणे 1997-98 पासून न करता 1999-2000 या वर्षीपासून करण्याचे ठरविले. या समितीने पुढील प्रमुख शिफारशी केल्या आहेत.

1. जमीन महसूलावरील उपकर हे जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांचे महत्वाचे उत्पन्नाचे साधन आहे. सध्याच्या पध्दतीप्रमाणे पंचायतराज संस्थांना हे उपकर अनुदान वसुलीच्या प्रमाणात शासनाकडून उपलब्ध होते. हा वसूलीचा दर 50 टक्क्यावरून 60 टक्के करण्याची आणि मागणीच्या 66.67 टक्के रक्कम आगाऊ द्यावी.
2. सिंचन पट्टीवरील उपकर वसूलीचे प्रमाण 49 टक्के आहे. त्यामुळे अनुदान 48 टक्के मिळते. म्हणजेच मागणीच्या 25 टक्के रक्कम प्रत्यक्षात जिल्हा परिषदांना मिळते. जिल्हा परिषदांच्या मागणीच्या 66.67 टक्के आगाऊ रक्कम द्यावी. या अनुदानापेक्षा जादा वसुली झाली तर तेवढा फरक पुढील वर्षी देण्यात यावा. मात्र दिलेल्या अनुदानापेक्षा कमी वसुली झाल्यास दिलेल्या आगाऊ रकमेची वसुली करू नये.
3. स्थानिक उपकर अनुरूप अनुदान हे जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समिती यांना वाढीव उपकरावर प्राप्त होते. मागणीचे प्रमाण 66.67 टक्के देण्यात यावे.
4. जिल्हा परिषदांना वन क्षेत्रातील परियोजना अधिक चांगल्या रीतीने राबविण्यासाठी या अनुदानाचे प्रमाण 10 टक्के करण्यात यावे.
5. जिल्हा परिषदांकडे शासनाने अभिकरण तत्वावर सोपविण्यात आलेल्या योजनांवरील खर्चाच्या 10 टक्के रक्कम अभिकरण शुल्क द्यावे.
6. जिल्हा परिषदांना त्यांच्याकडे सोपविण्यात आलेल्या रस्त्यांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठीचा 40

- टक्के खर्च करण्यात यावा. तसेच वाहनांच्या संख्येत झालेल्या प्रचंड वाढीचा विचार करावा.
7. जिल्हा परिषद अंतर्गत असलेल्या इमारतीच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी निकषाप्रमाणे आवश्यक असणाऱ्या निधीच्या 50 टक्के रक्कम उपलब्ध करून द्यावी.
 8. जिल्हा परिषदांना हस्तांतरीत व अभिकरण तत्वावरील योजनांपासून जे उत्पन्न प्राप्त होते. ते उत्पन्न शासनाकडे हस्तांतरीत न करता जिल्हा परिषदांकडे ठेवावे. याचा वापर योजनांच्या परिचालनासाठीच व्हावा.
 9. बिगर शेती जमीन कर जिल्हा परिषदेने आकारावा.
 10. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती यांची आर्थिक स्थिती सुधारावी व काही विशिष्ट कार्ये पार पाडावी. यासाठी त्यांना निधीची अडचण भासू नये याकरिता प्रोत्साहनपर अनुदानाची तरतूद केली आहे. यासाठी दरवर्षी रुपये 25 लाख प्रोत्साहनपर अनुदान देण्याची शिफारस केली आहे.

वरील प्रमाणे पहिल्या वित्त आयोगाने शिफारशी केल्या. यापैकी अंशतः शिफारशी शासनाने मान्य केल्या आहेत. त्याची अंमलबजावणी 1999-2000 पासून सुरु केली.

दुसरा राज्य वित्त आयोग

महाराष्ट्र शासनाने 22 जून 1999 रोजी श्री. के. सी. श्रीवास्तव यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसऱ्या राज्य वित्त आयोगाची नेमणूक केली. यांच्या नंतर श्री. आर. वासुदेवन आणि शेवटी श्री. एफ. हबीबुल्ला हे वित्त आयोगाचे अध्यक्ष होते. यांनी आपला अहवाल 27 मार्च 2002 ला सादर केला. शासनाने हा अहवाल 29 मार्च 2006ला विधानमंडळाच्या पटलावर ठेवला. याची अंमलबजावणी 2006-07 पासून सुरु करण्यात आली. या आयोगाने जिल्हा परिषदेचा आर्थिक स्रोत बळकट करण्यासाठी केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. शासनाने राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील तलाव आणि पाझर तलावांचा आढावा घेऊन यापैकी आणखी किती तलाव व पाझर तलाव जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतर करता येतील याची निश्चिती करावी. त्यानुसार मत्स्योत्पादनासाठी हे तलाव जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित करावेत.
2. जिल्हा परिषदांच्या मालकीच्या मोकळ्या जागांचा व्यापारी कारणास्तव वापर करणे. शक्य तेथे व्यापारी संकुले उभारून ती भाडे तत्वाने देणेबाबत शासनाने अभ्यास करून जिल्हा परिषदांना उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करून द्यावेत. याची त्वरीत अंमलबजावणी होण्यासाठी कायदा किंवा नियमांमध्ये आवश्यक ती सुधारणा करावी.
3. जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायती यांच्याकडून विविध प्रकारचे

दाखले, प्रमाणपत्रे, शासकीय कागदपत्रांच्या नकला इत्यादी विहित शुल्क आकारून देण्याची तरतूद आहे. यासाठी निश्चित केलेल्या दरांचा आढावा घेऊन त्या दरामध्ये सुधारणा करावी. दर सर्व सामान्यांना परवडतील असे निश्चित करावेत.

4. जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रात असणाऱ्या जंगलामधून सापडणाऱ्या दुर्मिळ वनौषधी आणि अन्य वनसंपत्ती यांचा विचार करून यावर आधारित व्यवसाय आणि उद्योगांना चालना द्यावी. यामध्ये सहकारी तत्वावर चालविल्या जाणाऱ्या संस्थांना प्राधान्य द्यावे. नैसर्गिक साधनसंपत्ती आधारित उद्योगांमधून जिल्हा परिषदांसाठी उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करता येतील काय याबाबत अभ्यास करावा.

महाराष्ट्र शासनाने जून 2005 मध्ये तिसऱ्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली. या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष श्री. विजय मोहन लाल हे होते. यांनी आपला अहवाल शासनाला जून 2006 मध्ये सादर केला. अद्यापपर्यंत शासनाने या अहवालावर निर्णय घेतला नाही. महाराष्ट्र शासनाने 31 मे 2011 रोजी डॉ. जे. पी. डांगी यांच्या अध्यक्षतेखाली चौथ्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली आहे.

1.7 महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आर्थिक स्थिती

1.7.1 ग्रामपंचायत

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करित असताना स्थानिक पातळीवर असणाऱ्या ग्रामपंचायत या पंचायतीराज संस्थेतील घटकाचा प्रथम विचार केला आहे. ग्रामपंचायतीच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना 2007-08 या वर्षात राज्यातील

अ. न.	तपशील	2004-05	2007-08	वाढ/घट
1	सुरुवातीची शिल्लक	278	364	0.93
2	कर	346 (44.76)	482 (45.51)	1.18
3	शासकीय अनुदान	243 (31.43)	377 (35.60)	1.65
4	वर्गणी, देणगी व इतर अनुदाने	112 (14.49)	131 (12.37)	0.51
5	इतर	72 (9.32)	69 (6.52)	-0.13
6	एकूण (2+3+4+5)	773 (100.00)	1059 (100.00)	1.11.
7	एकूण महान (1+6)	1051	1423	1.06

ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न व खर्च विचारात घेतले आहे. याचे विश्लेषण तक्ता 1.6 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.6: राज्यातील एकूण ग्रामपंचायत जमा (रूपये कोटी)

स्रोत:- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2008-09

तक्ता 1.6 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, 2004-05 साली राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींचे एकूण उत्पन्न रुपये 773 कोटी होते. यामध्ये कर मार्गाने 44.76 टक्के (रुपये 346 कोटी) होते. शासकीय अनुदान, अंशदान व देणग्या आणि इतर जमा अनुक्रमे 31.43 टक्के (रुपये 243 कोटी), 14.49 टक्के (रुपये 112 कोटी), आणि 9.32 टक्के (रुपये 72 कोटी) होते. 2007-08 या वर्षात एकूण जमा रुपये 1059 कोटी आहेत. यामध्ये 45.51 टक्के (रुपये 482 कोटी) कर मार्गाने मिळाले आहेत. शासकीय अनुदान 35.60 टक्के (रुपये 377 कोटी) आहे. वर्गणी, देणगी व इतर अनुदाने यातून 12.37 टक्के (रुपये 131 कोटी) मिळाले आहेत. इतर मार्गाने 6.52 टक्के (रुपये 69 कोटी) मिळाले आहेत.

यावरून असे दिसून येते की, 2004-05 ते 2007-08 या काळात राज्यातील ग्रामपंचायतीच्या कर उत्पन्नात वाढ झालेली आहे. परंतु एकूण उत्पन्नात करांचा वाटा 2006-07 मध्ये कमी झालेला आहे. शासकीय अनुदानाच्या रकमेत आणि एकूण उत्पन्नाच्या प्रमाणात वाढ झालेली 2006-07 पर्यंत वाढ झालेली दिसून येते. 2007-08 मध्ये या प्रमाणात घट झालेली दिसते. देणगी, वर्गणी व अंशदाने यामध्ये झालेली वाढ अल्प असल्याने एकूण उत्पन्नाशी असलेले प्रमाणही कमी झाले आहे. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून एकूण उत्पन्नात वाढ

झाली आहे.				
महाराष्ट्रातील 2007-08 यावर्षातील ग्रामपंचायतीचा खर्च तक्ता 1.7 मध्ये दर्शविला आहे.				
तक्ता 1.7: राज्यातील एकूण ग्रामपंचायत खर्च (रुपये कोटी)				
अ. न.	तपशील	2004-05	2007-08	वाढ / घट
1	प्रशासन	137 (18.07)	179 (16.65)	0.92
2	सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता	192 (25.33)	250 (23.25)	0.91
3	इमारत व दळणवळण	283 (37.34)	423 (39.35)	1.48
4	विद्युत	35 (4.62)	50 (4.65)	1.26
5	शिक्षण	20 (2.64)	25 (2.33)	0.75
6	समाजकल्याण	54 (7.12)	42 (3.91)	-0.67
7	इतर	37 (4.88)	106 (9.86)	5.59
8	एकूण	758 (100.00)	1075 (100.00)	1.25

स्रोत:- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2008-09

तक्ता 1.7 वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, 2004-05 मध्ये राज्यातील सर्व

ग्रामपंचायतीनी मिळून केलेला खर्च रुपये 758 कोटी आहे. यामध्ये सर्वाधिक खर्च इमारत व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकामे) या विभागावर झाला आहे. हा खर्च 37.34 टक्के (रुपये 283 कोटी) आहे. तर सर्वात कमी खर्च शिक्षणावर 2.64 टक्के (रुपये 20 कोटी) आहे. 2007-08 मध्ये एकूण खर्च रुपये 1075 कोटी आहे. यामध्ये इमारत व दळणवळण या विभागावरील खर्च 39.35 टक्के (रुपये 423 कोटी) आहे. शिक्षणावरील खर्च 2.33 टक्के (रुपये 25 कोटी) झाला आहे. सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता विभागावर 23.25 टक्के (रुपये 250 कोटी) खर्च झाले.

या कालखंडात ग्रामपंचायतीच्या प्रशासनावर झालेल्या खर्चात वाढ होत असली तरी प्रशासनावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण मात्र कमी झाले. सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता या विभागाने केलेला खर्च वाढत असलेला असला तरी एकूण खर्चाशी प्रमाण कमी झालेले दिसून येते. इमारत व दळणवळण, विद्युत व इतर बाबींवरील खर्चात आणि त्यांचे एकूण खर्चाशी प्रमाण या दोहोतही वाढ झाली आहे. शिक्षण व समाजकल्याण या विभागांवरील खर्चाच्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. हे दोन्ही विषय जिल्हा परिषदेच्या अधिकारातील विषय आहेत. अशा प्रकारे राज्यातील या काळात ग्रामपंचायतीच्या एकूण खर्चात वाढ झालेली दिसते. केंद्र आणि राज्य वित्त आयोगांच्या शिफारशीमुळे अनेक योजनांसाठीचा निधी खर्च करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीकडे दिली आहे.

वरील विश्लेषणावरून असे दिसते की, एकूण खर्चात इमारत व दळणवळण या विभागावरील खर्च सर्वात जास्त आहे. त्या खालोखाल सार्वजनिक आरोग्याचा क्रमांक लागतो. शिक्षण विभागावरील खर्च सर्वात कमी आहे.

1. 8. 2 जिल्हा परिषद

महाराष्ट्रात असणाऱ्या 33 जिल्हा परिषदांचे एकूण जमा व खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. जिल्हा परिषदांचे उत्पन्नाचे विश्लेषण तक्ता 1.8 मध्ये दिले आहे.				
तक्ता 1.8: राज्यातील एकूण जिल्हा परिषद जमा(रुपये कोटी)				
अ. न.	तपशील	2004-05	2007-08 (RE)	वाढ/घट
1	सुरुवातीची शिल्लक	1130	1876	1.98
2	जिल्हा स्वनिधी	260 (2.97)	161 (1.45)	-1.14
3	शासकीय निधी	6690 (76.56)	8246 (74.21)	0.70
4	इतर	0 (0.00)	183 (1.65)	183
5	महसूली जमा (2+3+4)	6950	8590	1.71
6	भांडवली जमा	1788 (20.47)	2521 (22.69)	1.23

7	एकूण जमा(5+6)	8738 (100.00)	11111 (100.00)	0.81
8	एकूण (1+7)	9868	12987	0.95

संदर्भ:- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2008-09 RE - सुधारित अंदाज

तक्ता 1.8 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत राज्यातील जिल्हा परिषदेचे एकूण उत्पन्न रुपये 8738 कोटी वरून रुपये 11111 कोटी पर्यंत वाढले. 2004-05 ते 2007-08 या काळात जिल्हा परिषदेचा स्वनिधी (कर उत्पन्न) 2.97 टक्के (रुपये 260 कोटी) वरून 1.45 टक्के (रुपये 161 कोटी) पर्यंत कमी झाला. जिल्हा परिषदेच्या अधिकारातील कर आकारणी त्याची वसूली प्रत्येक वर्षी कमी अधिक प्रमाणात होऊ शकते. या काळात शासकीय अनुदान हे 76.56 टक्के (रुपये 6690 कोटी) वरून 74.21 टक्के (रुपये 8246 कोटी) पर्यंत वाढले.

	महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. जिल्हा परिषदांचे खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 1.9 मध्ये दिले आहे.			
	तक्ता 1.9: राज्यातील एकूण जिल्हा परिषदांचे खर्च (रुपये कोटी)			
अ. न.	तपशील	2004-05	2007-08 (RE)	वाढ / घट
1	सामान्य प्रशासन	512 (6.05)	610 (5.82)	0.57
2	शिक्षण	3011 (35.56)	3917 (37.35)	0.90
3	इमारत व दळणवळण	462 (5.46)	692 (6.59)	1.49
4	पाटबंधारे	187 (2.21)	211 (2.02)	0.39
5	शेती	57 (0.67)	128 (1.22)	3.74
6	पशुसंवर्धन	97 (1.15)	123 (1.18)	0.80
7	वने	13 (0.15)	6 (0.05)	-1.62
8	सार्वजनिक आरोग्य	743 (8.77)	965 (9.20)	0.90
9	समाजकल्याण	581 (6.86)	700 (6.68)	0.61
10	इतर	1113 (13.14)	1142 (10.89)	0.08
11	एकूण महसूली खर्च	6776	8494 (81.00)	0.76

(1+2+3+4+5+6+7+8+9+10)

12	भांडवली खर्च	1692 (19.98)	1993 (19.00)	0.53
13	एकूण खर्च (11+12)	8468 (100.00)	10487(100.00)	0.72

स्रोत:- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2008-09

RE:- सुधारित अंदाज

तक्ता 1.9 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांनी केलेल्या एकूण खर्चात शिक्षण विभागावर सर्वात जास्त खर्च केला आहे. 2004-05 या वर्षात तो 35.56 टक्के (रुपये 3011 कोटी) होता. 2007-08 मध्ये 37.35 टक्के (रुपये 3917 कोटी) पर्यंत वाढला. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी जिल्हा परिषदांकडे असल्याने या खर्चात सतत वाढ होत असलेली दिसते. सर्वात कमी खर्च वन विभागावर झालेला दिसतो. या काळात 0.15 टक्के (रुपये 13 कोटी) वरून 0.05 टक्के (रुपये 6 कोटी) पर्यंत कमी झालेला दिसतो. जिल्हाच्या क्षेत्रातील वनांचे क्षेत्र कमी कमी होत असल्याने यावरील खर्च सर्वात कमी आहे. तसेच त्यात मोठ्या प्रमाणात घट होत असलेली दिसते.

1.9 ग्रामीण विकासाचे मोजमाप

संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासाचे मोजमाप करणे आवश्यक असते. याच्या साहाय्याने ग्रामीण जनतेचा आर्थिक व सामाजिक स्तर समजतो. आर्थिक विकासाची सुरुवात करण्याचा आरंभ बिंदू समजतो. तसेच विविध योजनांमध्ये आवश्यक ते बदल करता येतात. सर्वांना अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य सुविधा यांची उपलब्धता करून देणे. दरडोई खरेदी क्षमता वाढविणे, आर्थिक व सामाजिक घटक विस्तृत करणे ही उद्दिष्टे सांगितली जातात. ग्रामीण विकासाचे मोजमाप पुढील पध्दतीने केले जाते.

1. दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन:- एका वर्षात देशात उत्पादित झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे उत्पादन म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन होय. वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पादन हे किंमतीनुसार बदलते. याचे मोजमाप सर्वसाधारण किंमत निर्देशांकाच्या मदतीने केले जाते. लोकांच्या आर्थिक शक्तीचे मोजमाप करण्यासाठी या पध्दतीचा वापर केला जातो. परंतु हे मोजमाप देशातील सर्व लोकसंख्येचे केले जाते. हे मोजमाप जर ग्रामीण लोकसंख्येचे स्वतंत्र केले तर ग्रामीण भागातील लोकसंख्येची आर्थिक क्षमता समजते.

2. दरडोई उपभोग खर्च:- दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे मोजमाप करत असताना अनेक समस्या येतात. त्यामुळे दरडोई उपभोग खर्चाचे मोजमाप केले जाते. ग्रामीण भागाचा दरडोई उपभोग खर्चाच्या मोजमापावरून ग्रामीण विभागाचा विकास तपासता येतो. भारतात राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) ही दरवर्षी नियमितपणे देशातील सर्व भागाचे सर्वेक्षण करित असते. यामध्ये उपभोग खर्च हा एक भाग असतो. उपभोग खर्चाचे मोजमाप करित असताना विविध प्रकारच्या किंमत निर्देशांकांचा वापर केला जातो.

3. सामाजिक सेवा व सोयी यावरील शासनाचा दरडोई खर्च:- शासनाला समाजाच्या

विकासासाठी आणि लोककल्याणकारी भूमिका बजावण्यासाठी सामाजिक सोयी सुविधांवर खर्च करावा लागतो. या सोयी सुविधांमध्ये शाळा, दवाखाने, रस्ते व वाहतुकीच्या सोयी, वीज, पाणी, समाजातील मागासवर्गीय लोकांसाठीच्या योजना इत्यादींचा समावेश होतो. जागतिक पातळीवरील मानवी विकास अहवाल तयार करत असताना या गोष्टीवरील शासनाचा दरडोई खर्च आणि सोयीची दरडोई उपलब्धता याचा विचार केला जातो.

समारोप

अशा प्रकारे प्रस्तुत अभ्यासात पंचायतीराज संकल्पनेचा विस्ताराने अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये पंचायतराज व्यवस्थेच्या विकासाच्या अनुषंगाने स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात वेळोवेळी स्थापन केलेल्या विविध समित्या, सदर समित्यांनी केलेल्या महत्वपूर्ण शिफारशी इत्यादी बाबींचा ऊहापोह करण्यात आलेला आहे. तसेच ग्रामीण विकासासंदर्भात सैध्दांतिक विश्लेषण केले आहे.

प्रकरण दुसरे

संशोधन पध्दती

प्रस्तावना

देशाच्या विकासासाठी सूक्ष्म पातळीवरील नियोजनाची गरज असते. यासाठी स्थानिक पातळीवरून नियोजन होणे महत्वाचे असते. जगातील सर्वच देशांनी सूक्ष्म नियोजनासाठी वेगवेगळ्या पध्दती स्वीकारल्या आहेत. भारताने स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे धोरण स्वीकारले. त्यानुसार स्वतंत्र भारतात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागाचा जो विकास झालेला दिसतो त्यात पंचायतराज व्यवस्थेने महत्वाची भूमिका पार पाडलेली दिसते. ग्रामीण विकासाच्या ज्या अनेक समस्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्थेचे योगदान मोठे आहे. महाराष्ट्रात देखील पंचायतराज व्यवस्थेने योगदान दिले आहे. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य शासनाला आपल्या योजनांची कार्यवाही करणे सोपे झाले आहे. आर्थिक विकासाचे नियोजन करताना सूक्ष्म पातळीवर नियोजन केले जाऊ लागले. त्यामुळे पंचायतराज व्यवस्थेतील घटकांना म्हणजेच जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत महत्वाची भूमिका बजावावी लागत आहे.

2.1 विषयाची निवड

भारतात 1951 साली ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण 83 टक्के होते. या ग्रामीण भागाचे मागासलेपण दूर करण्यासाठी विविध योजना बनविण्याची गरज होती. यातून सुरुवातीला समुदाय विकास कार्यक्रम सुरु झाला परंतु या योजनेच्या असलेल्या मर्यादांमुळे हा कार्यक्रम अयशस्वी झाला. यानंतर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी अनेक समित्या नेमल्या. श्री. बळवंतराय मेहता यांच्या समितीच्या शिफारशीनुसार त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. बदलत्या परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या समित्यांच्या शिफारशीनुसार या व्यवस्थेत बदल केले.

महाराष्ट्रात केंद्राप्रमाणे पंचायतराज व्यवस्था कशी सुरु करता येईल याचा अभ्यास करण्यासाठी श्री. वसंतराव नाईक यांची समिती नेमली. त्यानुसार महाराष्ट्रात देखील त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. या पंचायत व्यवस्थेमार्फत केंद्र आणि राज्य सरकार आपल्या ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवितात.

ग्रामीण विकासासाठी पंचायतराज व्यवस्थेत ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद असे स्तर आहेत. यामध्ये जिल्हा परिषद ही उच्च स्तरावरील घटक आहे. या व्यवस्थेतील कारभार हा लोकप्रतिनिधीद्वारे चालतो. ग्रामीण भागाचा विकास घडवण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर

काळात पंचायतराज व्यवस्थेला महत्वाचे स्थान दिले आहे. 1972 नंतर महाराष्ट्रात जिल्ह्याच्या कार्यक्षेत्रातील ग्रामीण भागाच्या विकासाचे नियोजन करण्यासाठी 'जिल्हा नियोजन व विकास समिती'ची स्थापना केली. 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे या समित्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. याशिवाय या घटनादुरुस्तीमुळे भारतीय संविधानातील 9 व्या भागात कलम 243 आणि 29 विषयांचा अंतर्भाव असलेले 11 वे परिशिष्ट संविधानात समाविष्ट करण्यात आले. पंचायतराज व्यवस्थेकडे 29 विषय हस्तांतरित करण्याचे ठरविण्यात आले. 1960 च्या 'महाराष्ट्र राज्य जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायदा' यातील तरतुदीद्वारा 29 विषयापेक्षाही अधिक व्यापक अधिकार जिल्हा परिषद व पंचायत समित्यांना देण्यात आले.

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न अपुरे होते. अशा या परिस्थितीत त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात यासाठी 73 व्या घटनादुरुस्तीने प्रत्येक राज्याला राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्याचे बंधन घातले. त्यांच्या शिफारशीनुसार पंचायतीना आर्थिक दृष्ट्या सबल बनविण्याचा प्रयत्न केला.

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी महाराष्ट्रात तीन विविध पातळीवर प्रयत्न केले जातात. जिल्हा परिषद, जिल्हा नियोजन व विकास समिती, शासन जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा या तीन पातळीवर प्रयत्न केले जातात. यापैकी जिल्हा परिषद अशी यंत्रणा आहे की तिला स्वतःचे काही उत्पन्नाचे मार्ग आहेत. उर्वरित दोन यंत्रणा या पूर्णपणे शासनाच्या अनुदानावर अवलंबून आहेत.

या सर्व पाठ्वभूमीवर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी जिल्हा परिषद सतत प्रयत्न करीत असते हे स्पष्ट होते. ग्रामीण विकासाशी संबंधित शेती, पशुपालन, सिंचन वाहतुक व दळणवळण या बाबींवर लक्ष देते. ग्रामीण लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. शिक्षण हा ग्रामीण भागाच्या विकासाचा महत्वाचा मुद्दा आहे. राज्य सरकारने जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सर्व जबाबदारी जिल्हा परिषदेवर टाकली आहे. ग्रामीण भागातील मागसवर्गीयांसाठी स्वतःच्या आणि केंद्र व राज्य शासनाच्या योजना जिल्हा परिषद राबविते.

जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात जिल्हा परिषद विविध विभागांमार्फत खर्च करते. जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय बाबींचा अभ्यास करून त्यातील समस्या विचारात घेऊन त्या समस्यांचे निराकरण करणासाठी उपाययोजना सुचवून त्याची अंमलबजावणी कशी करता येईल याचा विचार प्रस्तुत प्रबंधात केला आहे. म्हणून अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन विशेषतः पुणे जिल्हा परिषदेचे सुक्ष्म अध्ययन (1992-93 ते 2008-09)' हा विषय निवडला असून त्यात विशेषतः पुणे जिल्ह्याच्या संदर्भात अभ्यास केला आहे.

2.2 अभ्यासाचे महत्व

भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेचे अध्ययन करताना पंचायतराज व्यवस्थेतील आर्थिक विकेंद्रीकरण आणि सूक्ष्म नियोजन या अध्ययनाला महत्व प्राप्त होते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनासाठी हा विषय निवडला आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील उच्च स्तरावर असणारा जिल्हा परिषद हा घटक अध्ययनासाठी निवडला आहे. यामध्ये जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात जिल्हा परिषदेची भूमिका महत्वाची आहे.

या संशोधनाचे निष्कर्ष व शिफारशी पुढील बाबतीत उपयुक्त ठरतील अशी अपेक्षा आहे.

1. ग्रामीण विकासाचे नियोजन करित असताना शासनाला उपयुक्त ठरेल.
2. जिल्ह्याच्या विकासाच्या नियोजनात सहभागी होणाऱ्या तज्ञांना दिशादर्शक होईल.
3. शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांना विकास योजनांच्या कार्यवाहीसाठी मार्गदर्शन मिळेल.
4. अशा प्रकारचे अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनाही उपयोग होईल.

जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय बाबींचा अभ्यास करून त्यातील समस्या विचारात घेऊन त्या समस्यांचे निराकरण करणाऱ्या उपाययोजना सुचवून त्याची अंमलबजावणी कशी करता येईल याचा विचार प्रस्तुत प्रबंधात केला आहे.

2.3 उद्दिष्टे

या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे अध्ययन करणे.
2. पंचायतराज व्यवस्थेतील त्रिस्तरीय रचना समजावून घेणे.
3. पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषदेची वित्तीय साधने अभ्यासणे.
4. पुणे जिल्हा परिषदेचे सुक्ष्म अध्ययन करून पंचायतराज व्यवस्थेची कार्यप्रणाली समजावून घेणे.
5. महाराष्ट्र राज्यातील पंचायतराज व्यवस्थेतील समस्या जाणून घेऊन आवश्यक त्या शिफारशी सुचविणे.

2.4 गृहितकृत्ये

या संशोधनात पुढील गृहितकृत्ये आहेत.

1. 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात लक्षणीय बदल झाला आहे.
2. 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात लक्षणीय बदल झाला आहे.

2.5 अभ्यासपध्दती

प्रस्तुत अभ्यास तीन भागात विभागलेला आहे. पहिल्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. दुसऱ्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात केलेल्या खर्चाचा विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे. महाराष्ट्र व पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाचे विश्लेषण तिसऱ्या भागात केले आहे. प्रस्तुत अभ्यास सखोलरीत्या होण्यासाठी प्राथमिक स्रोताचा वापर केला. सदरचा अभ्यास करण्यासाठी साधा यादृच्छिक नमुना (Simple Random Sampling) पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

2.5.1 प्राथमिक स्रोत

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर जिल्हा परिषदेने विविध कार्यक्रमांवर केलेल्या खर्चाचा परिणाम अभ्यासला आहे. यासाठी आवश्यक असणारी माहिती सर्वेक्षण पध्दतीने गोळा केली आहे. सर्वेक्षणासाठी पुणे जिल्ह्यातील 13 तालुक्यांपैकी आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली, दौंड, खेड आणि भोर तालुक्यांची निवड केली आहे. गावांची निवड

पुणे जिल्हा परिषदेने विविध कार्यक्रमांवर सार्वजनिक खर्च केला आहे. त्याचा परिणाम गावातील लोकांच्या आर्थिक सामाजिक जीवनावर झालेला आहे. प्रस्तुत सर्वेक्षणासाठी आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली व दौंड तालुक्यातील प्रत्येकी 3 गावे निवडली आहेत. अशी एकूण 18 गावे निवडली आहे ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

आदिवासी लोकसंख्या असलेले तालुके

आंबेगाव :- डिंभे बुद्रुक, आंबेदरा, ढाकाळे

जुन्नर :- आपटाळे, ओझर, पिंपरी कावळा

दुर्गम भाग असलेले तालुके

वेल्हे :- आंबेगाव बुद्रुक, कर्नवडी, अंबवणे

मुळशी :- दावजे, बेलावडे, दत्तवाडी

सर्वसाधारण तालुके

हवेली :- थोपटेवाडी, आहिरे, मालखेड

दौंड :- नायगाव, आलेगाव, माळवाडी

सर्वेक्षणासाठी आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली आणि दौंड तालुक्यातील कुटुंबांची निवड केली आहे. नमुना कुटुंबाची निवड करताना त्यांची पाच भागात विभागणी केली आहे. ही विभागणी जमीन धारणक्षेत्राच्या आधारे केली आहे. प्रत्येक गावातील एकूण लोकसंख्येच्या 10 टक्के कुटुंब निवडली आहेत.

प्राथमिक सामग्री गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली पध्दतीचा अवलंब केला आहे. सरपंच, स्थानिक शासनसंस्थेतील अधिकारी आणि निवडलेले लोक यांच्याकडून ही माहिती गोळा केली आहे. शासकीय खर्चाचा ग्रामीण भागातील परिणाम अभ्यासण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण आणि आरोग्याच्या सुविधा, महिलांसाठीच्या विविध योजना, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती याबाबतचे बाल कल्याण कार्यक्रम, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, स्वच्छता, विहीरीचे बांधकाम व लघु पाटबंधाऱ्यांच्या योजना यावर भर दिला आहे. या पध्दतीने माहितीचे संकलन केले आहे. मिळालेल्या माहितीचे संकलन करुन त्यांचे सारणीकरण केले आहे.

2.5.2 दुय्यम स्रोत

पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषदेचे ग्रामीण विकासातील सहभाग अभ्यासताना दुय्यम स्रोतांच्या माहितीचा वापर केला. जिल्हा परिषदांच्या वित्तीय साधनांची माहिती मिळवताना शासकीय प्रकाशने, शासकीय अप्रकाशित माहिती, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके इत्यादींचा वापर केला. अधिकाधिक व्यवस्थित अभ्यास होण्यासाठी या माहितीचा उपयोग करण्याचा हेतू आहे. जिल्हा परिषदेचा ग्रामीण विकासातील सहभागाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम माहिती विविध ठिकाणांहून मिळाली. आवश्यक दुय्यम सामग्री गोळा करताना पुढील शासकीय दस्तावेजांचा उपयोग केला आहे.

1. पुणे जिल्हा परिषदेचे वार्षिक लेखे
2. पुणे जिल्हा परिषदेचे प्रशासन अहवाल
3. महाराष्ट्र राज्य पहिला व दुसरा राज्य वित्त आयोग अहवाल (1999 व 2006)
4. भारतातील विविध राज्यांचे राज्य वित्त आयोग अहवाल
5. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या वित्त विभागाचे अंदाजपत्रकीय दस्तावेज
6. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे साप्ताहिक
7. केंद्रीय वित्त आयोगांचे अहवाल

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे विद्यापीठ पुणे, मुंबई विद्यापीठ मुंबई, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, गोखले अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र संस्था पुणे, टाटा इन्स्टिटयुट ऑफ सोशल सायन्सेस मुंबई, यशदा पुणे, इत्यादी ठिकाणी पुस्तके, संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, शासकीय अहवाल, संशोधन अहवाल व इतर आकडेवारीविषयी माहिती मिळाली. याव्यतिरिक्त विविध संकेतस्थळांचा वापर माहिती मिळविण्यासाठी केला आहे.

जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्नाचे महसूली उत्पन्न आणि भांडवली उत्पन्न या प्रमुख भागात

विश्लेषण केले आहे. महसूली उत्पन्नात कर उत्पन्न, करेत्तर उत्पन्न, कार्यावर आधारित अनुदान, एकत्रित अनुदान प्रमुख विभागात विश्लेषण केले आहे. व्याज धारण करणारी कर्जे, व्याज धारण न करणारी कर्जे आणि इतर यांचा भांडवली उत्पन्नात समावेश होतो. जिल्हा परिषदेच्या खर्चाच्या रचनेचे विश्लेषण करताना महसूली व भांडवली खर्च असे भाग केले आहेत. महसूली खर्चात सभापती व उपसभापती यांच्या कार्यालयावरील खर्च, सामान्य प्रशासन, शिक्षण, सार्वजनिक बांधकाम, लघु पाटबंधारे, सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य, कृषि, पशुसंवर्धन, समाजकल्याण, निवृत्तीवेतन, संकीर्ण यांचा समावेश केला आहे. व्याज धारण करणारी कर्जे, व्याज धारण न करणारी कर्जे आणि इतर यांचा भांडवली खर्चात समावेश होतो. यासाठी आवश्यक असणारी माहिती वरील मार्गांनी गोळा केली आहे. या माहितीचे सारणीकरण आणि विश्लेषणासाठी आवश्यक सांख्यिकीय साधनांचा वापर केला आहे.

अध्ययन काळातील उत्पन्न व खर्चाच्या संख्या यांचे सरासरी आणि प्रमाणित विचलन दर्शविले आहे. तसेच शेकडा सरासरी प्रमाणातील बदलाशी गणिती प्रमाणित विचलनाच्या संबंधाने प्रत्येक शीर्ष व उपशीर्षात विचलनाचा निर्देशांक वापरून केलेली आहे.

उत्पन्न व खर्चाची रेखीय वाढ विशेषित करताना रेखीय प्रतीपगमन विश्लेषणाचा उपयोग केला आहे.

$$Y = a + b_t$$

$$Y = \text{उत्पन्न खर्च} \quad a = \text{स्थिरांक (Constant/ Intercept)}$$

$$B = \text{उतार (Slope)} \quad t = \text{कालखंड वर्षात (Time in Years)}$$

अध्ययन काळात प्रत्येक शीर्ष, उपशीर्ष व प्रत्येक टप्प्यात रेखीय वाढीचे प्रतीपगमन काढले आहे. प्रत्येक टप्प्यातील रेखीय वाढीचा सशक्तपणा दर्शविण्यासाठी गुणांक (b) चा वापर केला आहे. गुणांक (b) जर धनात्मक असेल तर विकासात वाढ होते किंवा या उलट होऊ शकते.

प्रत्येक तक्क्यात दर्शविलेला बीटा हा प्रमाणित बीटा असून तो \pm च्या दरम्यान आहे. ब हा +1 व -1 च्या जवळ असेल तर सशक्त असतो अन्यथा नसतो. जर पहिल्या टप्प्यात बीटा हा दुसऱ्या टप्प्याच्या तुलनेत अधिक असेल तर तो एकूण टप्प्यातील बीटाला संतुलीत करतो. तसेच पहिल्या टप्प्यातील बीटा हा सशक्त धनात्मक असेल आणि दुसऱ्या टप्प्यातील बीटा हा अशक्त ऋणात्मक असेल तर एकत्रित टप्प्यातील बीटा हा धनात्मक असतो अन्यथा असत नाही. गणनेमध्ये सुलभता आणण्याच्या हेतूने उत्पन्न व खर्चाच्या रकमा दशांश रकमांमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी प्रत्येक संख्येला प्रत्येक वर्षी दहा लाख या रकमेने भागले आहे.

एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर काढताना चंद्रन के. पी. आणि प्रजनेशु यांनी 'Computation of growth rates in agriculture: Nonparametric regression approach', Chandran K.P and Prajneshu, (2004) या लेखात वापरलेल्या सूत्राचा आधार घेतला आहे.

$$Y = a + b(t).$$

Where

Y = Expenditure / Revenue (Rs).

t = Time (Years).

$$a = \frac{\sum y}{n} - b \frac{(\sum t)}{n} = \text{Intercept (Constant),}$$

= Beta (Slope).

$$CGR = \frac{S \sum v^t}{Stt n} - \frac{(\sum v)^t (\sum t)}{m n} \quad CGR = \text{Antilog}(b) - 1$$

जर एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर हा दुसऱ्या टप्प्याच्या तुलनेने पहिल्या टप्प्यात अधिक असेल तर त्याचा परिणाम एकत्रित टप्प्यावर दिसून येतो.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाचे विश्लेषण करताना निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, शैक्षणिक स्थिती, आरोग्य सुविधा, दळणवळण, वीज वापर, यासाठी 1990-91 ते 2008-09 हा कालखंड अभ्यासला आहे. साक्षरता, वीजेचा स्रोत, पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत यासाठी 2001 व 2011 या वर्षातील जनगणनेचा आधार घेतला आहे. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाच्या विश्लेषणासाठी 1999-2000 ते 2008-09 या काळातील जिल्हा उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न (महाराष्ट्र शासनाने जिल्हा उत्पन्नाचे मोजमाप 1999-2000 पासून सुरु केले.) 1990-91 ते 2008-09 या कालावधीतील शैक्षणिक स्थिती, आरोग्य सुविधा, दळणवळण, वीज वापर आणि विविध यंत्रणांमार्फत जिल्ह्यात झालेला योजनांतर्गत खर्च यांचे अध्ययन केले आहे. साक्षरता, वीजेचा स्रोत, पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत यासाठी 2001 व 2011 या वर्षातील जनगणनेचा आधार घेतला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासात महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्याची निवड केली आहे. महाराष्ट्रात 35 जिल्हे आहेत. मुंबई आणि मुंबई उपनगर या ठिकाणी जिल्हा परिषद नाही. उर्वरित 33 जिल्हा परिषदा

आहेत. यापैकी पुणे जिल्हा परिषद अध्ययनासाठी निवडली आहे. देशाच्या व महाराष्ट्राच्या दृष्टीने पुणे जिल्हा हा महत्वाचा आहे. शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टीने पुणे जिल्हा देशात नव्हे तर जगात ओळखला जातो. या जिल्हाची निवड करताना शहरी आणि ग्रामीण लोकसंख्या हा घटक विचारात घेतला आहे.

पुणे जिल्ह्यात ग्रामीण लोकसंख्या अधिक आहे. महाराष्ट्रात दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत पुणे जिल्ह्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. परंतु मुंबई जिल्हा हा शहरी जिल्हा आहे. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या असलेला पुणे जिल्हा हा प्रथम क्रमांकावर आहे. पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले उत्पन्न व खर्च सर्वाधिक आहे.

पुणे जिल्ह्याच्या विकासात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, नगरपरिषद, महानगरपरिषद, छावणी बोर्ड आणि जिल्हा परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सहभाग आहे. यापैकी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (महानगरपालिका, छावणी बोर्ड) कार्यक्षेत्रात जिल्हा परिषद कार्य करीत नाही. जिल्हा परिषद ही ग्रामपंचायत, पंचायत समिती यांच्या कार्यक्षेत्रात विकासाची कामे करते. ग्रामपंचायतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जिल्हा परिषदेत स्वतंत्र विभाग असतो. पंचायत समितीवर जिल्हा परिषदेचे नियंत्रण असते.

2.6 अभ्यासाच्या मर्यादा

1. सदरच्या अभ्यासात पुणे जिल्हाची प्रातिनिधीक निवड केली आहे.
2. जागतिकीकरणानंतर पंचायतीराज व्यवस्थेतील बदलांचे अध्ययन करण्यासाठी

1992 ते 2009 हा कालखंड अध्ययनासाठी निवडला आहे.

2.7 अभ्यासाची रूपरेषा

पहिल्या प्रकरणात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास व विकास स्पष्ट केला आहे. यामध्ये जागतिक पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास व विकास यांचा समावेश केला आहे. ग्रामीण विकासाचे मोजमाप करण्यासाठीचे घटक स्पष्ट केले आहे.

दुसऱ्या प्रकरणात संशोधनपध्दती स्पष्ट केली आहे. यामध्ये प्रास्ताविक, विषयाची निवड, अभ्यासाचे महत्व, उद्दिष्टे, गृहितके, संशोधन पध्दती, अभ्यासाच्या मर्यादा, प्रकरणांची रूपरेषा स्पष्ट केली आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात गतकालीन अभ्यासाचा आढावा घेतला आहे. यामध्ये पंचायतराज संस्थांचे (स्थानिक स्वराज्य संस्था) गाव, तालुका आणि जिल्हा असे तीन स्तर आहेत. तसेच गतकालीन अभ्यासाचे आणि चालू अभ्यासाचे परीक्षण केले आहे.

चौथ्या प्रकरणात जिल्हा परिषदेचे संघटन आणि व्यवस्थापन, प्रशासकीय व्यवस्था आणि वित्तीय प्रबंधन यांचे अध्ययन केले आहे.

पाचव्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्याचा अभ्यास केला आहे. यात पुणे जिल्ह्याचे स्थान व विस्तार, भौगोलिक क्षेत्र, हवामान, पर्जन्यमान, जमीन, लोकसंख्या, शिक्षण, वाहतूक, ग्रामपंचायती व पंचायत समित्या यांची आर्थिक स्थिती स्पष्ट केली आहे.

सहाव्या प्रकरणाचा अभ्यास दोन भागात विभागलेला असून पहिल्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे सखोलरीत्या अध्ययन केलेले आहे. प्रस्तूत माहिती ही दुय्यम साधनसामग्रीच्या साहाय्याने संकलित केली असून हा भाग अभ्यासाचा मुख्य गाभा आहे. दुसऱ्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात विकासासाठी केलेल्या खर्चाचा व समस्यांचा अभ्यास केला आहे.

सातव्या प्रकरणात महाराष्ट्र व पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासातील बदल अभ्यासले आहेत.

आठव्या प्रकरणात सारांश, निष्कर्ष व शिफारशीचा समावेश केला आहे.

प्रकरण तिसरे

गतकालीन अभ्यासाचा आढावा

प्रस्तावना

‘महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन विशेषतः पुणे जिल्ह्याचे सूक्ष्म अध्ययन’ हा विषय अभ्यासासाठी निवडला आहे. या अभ्यासामध्ये जिल्हा परिषदेची वित्तीय व्यवस्था आणि ग्रामीण विकासामध्ये जिल्हा परिषदेची भूमिका विचारात घेतली आहे. कोणत्याही विषयाच्या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी त्या विषयाशी संबंधित झालेल्या गतकालीन अभ्यासाचा आढावा घेणे हे अतिशय महत्वाचे असते. कारण त्यामुळे वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट होतात. तसेच त्या विषयाची अभ्यासपध्दती समजण्यास सोपी जाते. या संशोधनाच्या संबंधित विषयाबाबत इतरांनी केलेल्या अभ्यासाचा गोषवारा मार्गदर्शक ठरू शकतो. गतकालीन अभ्यासाचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेतला आहे.

3.1 पंचायतराज व्यवस्था

Misra (2000)¹ यांनी प्रस्तुत अध्ययनात निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधीचा शैक्षणिक आणि व्यवसायिक दर्जा कशा प्रकारचा आहे ते पाहणे, योजना तयार करणे व त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे याबाबतीतील त्यांची क्षमता तपासणे ही उद्दीष्टे होती.

प्रस्तुत अभ्यासात 2006 साली निवडून आलेल्या जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, आणि ग्रामपंचायतीतील लोकप्रतिनिधीची निवड केली आहे. राज्य निवडणूक आयोग, विविध जिल्ह्यातील जिल्हा गट आणि ग्रामपंचायतीतून माहितीचे संकलन केले आहे. सर्व प्रतिनिधीची जात व शिक्षणानुसार वर्गीकरण केले आहे.

प्रस्तुत अभ्यासातून असे दिसून आले की, ग्रामपंचायतीतील 41 टक्के प्रतिनिधी हे निरक्षर होते. एकूण ग्रामपंचायत प्रतिनिधींपैकी 97 टक्के प्रतिनिधी 10 वी पर्यंत शिक्षण घेतलेले होते. एकूण ग्रामपंचायत प्रतिनिधींपैकी 61 टक्के प्रतिनिधी कृषी व्यवसाय करणारे होते. पाच ते दहा हजार वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्यांचे प्रमाण 80 टक्के होते. सरपंच या पदावर काम करणाऱ्यांपैकी निरक्षरांचे प्रमाण 30 टक्के होते. महिला सरपंचांमध्ये 55 टक्के महिला निरक्षर होत्या.

जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती यामधील लोकप्रतिनिधीची वरीलप्रमाणे माहिती घेतली तर असे दिसते की, एकूण प्रतिनिधींपैकी 84 टक्के प्रतिनिधी 10 वी पर्यंत शिक्षण घेतलेले होते. एकूण प्रतिनिधींपैकी 67 टक्के प्रतिनिधी कृषी व्यवसाय करणारे होते. घटनेच्या 11 व्या व 12 व्या अनुसुचितील 47 विषयांच्या बाबतीत संस्थांनी योग्य प्रकारचे नियोजन करावे.

जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन समितीने नियोजन करावे. पंचायतराज संस्थेतील प्रतिनिधींना औपचारिक शिक्षणही नाही. तसेच ते आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत.

Narayan (2005)² यांनी अध्ययनात पंचायतराज व्यवस्थेच्या घटनादुरुस्तीनंतर दहा वर्षात काय बदल झाले हे शोधण्याचा प्रयत्न केला. भारताच्या 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर द्विस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेऐवजी सर्वत्र एकच म्हणजे त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यानुसार कार्य, निधी आणि कर्मचारी यांचे हस्तांतर पंचायतीराज संस्थांकडे करणे आवश्यक झाले. तसेच प्रतिनिधींची कार्यक्षमता सुधारण्याची आवश्यकता आहे. सदरच्या अध्ययनात मध्य प्रदेश, तामिळनाडू, तसेच केरळ या राज्यातील लोकप्रतिनिधींच्या कार्यपध्दतीचे विश्लेषण केले आहे.

प्रस्तुत अध्ययनातून असे दिसून आले की, मध्य प्रदेश आणि तामिळनाडू या राज्यातील पंचायतीच्या मतदार संघातून निवडून आलेले प्रतिनिधी हे आपल्या जबाबदारीबाबत जागरूक नव्हते. परंतू केरळमध्ये मात्र ते जागरूक असलेले दिसले. मध्यप्रदेश आणि तामिळनाडू या राज्यात पंचायती या फक्त शासनाच्या मध्यस्थ म्हणून कार्य करित आहेत. तर केरळमध्ये या संस्था सार्वभौम आहेत. या तिन्ही राज्यांमधील बहुतांश पंचायतीचे अध्यक्ष हे आपल्या कायदेशीर अधिकाराबाबत जागरूक होते. विकासाच्या नियोजनाबाबत त्यांचे प्रयत्न कमी पडत होते. यासाठी त्यांना त्यांची क्षमता वृद्धी व नवीन पंचायतराज व्यवस्थेबाबत प्रशिक्षणाची गरज आहे, असे सुचविले.

पोले (2005)³ यांनी 'महाराष्ट्रातील पंचायतराजमधील महिला आरक्षणाची फलनिष्पत्ती: लातूर जिल्ह्याचा अभ्यास' केला. पंचायतीराज संस्थांमध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, आणि जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरांचा समावेश होतो. यासाठी वरील विषयाला अनुसरून या तिन्ही स्तरावरील महिला प्रतिनिधींची व पदाधिकारी यांची नमुना म्हणून निवड केली. त्यासाठी जिल्हा परिषदेतील 20, पंचायत समितीतील 39 व ग्रामपंचायतीतील 171 अशा एकूण 230 महिला प्रतिनिधींचा अभ्यास केला. महिला आरक्षणाच्या फलनिष्पत्तीचे निष्कर्ष काढले. महिला आरक्षणामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात संख्यात्मक वाढ झाली. नेतृत्वाची संधी प्राप्त झाली, परंतू त्यांना आरक्षणाची सखोल माहिती नव्हती. कारण जवळपास 50 टक्के महिलांना महिलांसाठी किती आरक्षण आहे याचे अचूक उत्तर देता आले नाही. त्यांच्या निष्कर्षानुसार महिलांच्या संख्यात्मक सहभागाबरोबरच महिलांचा गुणात्मक सहभागही वाढू लागला आहे. नेतृत्वाच्या ठिकाणी वास्तव व सक्षम नेतृत्व पुढे येऊ लागले आहे.

Darshankar (1999)⁴ यांनी 1997 ते 2000 या वर्षात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठांतर्गत विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अनुदानातून संशोधन प्रकल्प अहवाल सादर केला. या अहवालात महाराष्ट्रातील लातूर, अहमदनगर व अकोला जिल्ह्यातील जिल्हा परिषदा, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यामधील महिला नेतृत्वाचा अभ्यास केला. त्यांनी संशोधन प्रकल्प अहवालातून दाखवून दिले की पंचायतीराजमध्ये महिला व राजकीय पक्ष, राजकीय सहभाग व नेतृत्वाच्या पाठीमागे महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती कारणीभूत असते. तसेच राजकारणात महिला सहभागासाठी राजकीय वारसा किंवा वरदहस्त असावा लागतो. तसेच महिला नेतृत्वाला अधिक सक्षम करण्यासाठी महिलांना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय महिलांमध्ये जाणीव जागृती होणार नाही. जोपर्यंत महिलांमध्ये जाणीव नाही तोपर्यंत महिला नेतृत्व सक्षम तयार होणार नाही. तसेच महिलांचा राजकीय सहभाग व नेतृत्व हे केवळ संख्यात्मक आहे. ते गुणात्मक बनवण्यासाठी राजकीय प्रशिक्षणाची नितांत गरज व आवश्यकता आहे.

Siddhewad (2002)⁵ यांनी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठा अंतर्गत सादर केलेल्या शोध प्रबंधात शहरी व ग्रामीण पंचायतीतील महिला सहभागाचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप आणि पातळी, महिलांची जाणीव जागृती व महिलांचे राजकीय भावविश्व इत्यादीचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यांनी अभ्यासपूर्ण संशोधनातून असे दाखवून दिले की, ग्रामीण पंचायती पेक्षा शहरी पंचायतीतील महिलांचा राजकीय सहभाग सक्रीय आहे. परंतू महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी, नेतृत्वासाठी, निर्णय क्षमतेसाठी महिलांमध्ये जाणीव जागृती आवश्यक आहे. त्यांना संशोधनातून असे दिसून आले की, नगर परिषद, महानगरपालिका व जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत प्रतिनिधींमध्ये जाणीव जागृती दिसून येत नाही. त्यासाठी महिलांना आर्थिक स्वावलंबी आणि कार्यक्षम बनविणे तसेच नेतृत्वासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

Farnades A. and Mukharji P. (1999)⁶ यांनी प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय राज्य घटनेच्या 73व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतराज व्यवस्थेतील संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. लोकांचा लोकशाही व्यवस्थेतील सहभाग वाढेल. सुक्ष्म पातळीवरून नियोजन होईल. लोकांना विकासाच्या बाबतीत आपले विचार मांडता येतील. त्यामधून गावाचा विकास साधेल अशी अपेक्षा होती.

प्रस्तुत अध्ययन करण्यासाठी गोवा राज्याची निवड केली. त्यामध्ये त्यांनी गोवा राज्यातील पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास केला आहे. पंचायत व्यवस्थेतील जमा खर्चाचे अध्ययन केले आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील घटकांची कार्यक्षमता तपासणे, स्थानिक पातळीवरील विकासासाठी नियोजन आणि त्यासाठी आवश्यक असणारा वित्तपुरवठा याचाही विचार केला आहे.

प्रस्तुत अध्ययनातून असे दिसून आले की, सुदृढ लोकशाही बनविण्यासाठी राजकीय स्थलांतर आणि लोकांच्या मागण्यांना योग्य प्रतिसाद देणे या दोन गोष्टी आवश्यक आहेत. गोवा राज्यात या दोन्ही गोष्टींचा अभाव असलेला दिसून आला. राज्याचा विकास हा केंद्रीत पध्दतीने होत होता. त्यामुळे 73 व्या घटनादुरुस्तीच्या असणाऱ्या अपेक्षा या राज्यात पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. तसेच महात्मा गांधीची स्वयंपूर्ण खेड्याची कल्पना या राज्यात साकारू शकली नाही.

Sanwal (1989)⁷ यांनी पंचायतराजमधील संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने आपले विचार मांडले आहेत. पंचायतीराज हे ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात नवीन मार्गदर्शक आहे. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या खालोखाल ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला महत्वाचे स्थान आहे. सदरच्या लेखात पंचायतीराजच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकासाच्या योजनांवर चर्चा केली आहे. या विकास योजना राबवित असताना त्यामध्ये येणारे अडथळे या विषयी चर्चा केली आहे. रोजगार निर्मिती, पायाभूत सुविधांचा विकास या योजनांवर सदरच्या अध्ययनात भर दिला आहे. यामध्ये त्यांना पंचायतराज व्यवस्थेत असणारे दोष दिसून आले. ते दोष दूर करण्यासाठी त्यांनी काही सुधारणा सुचविल्या.

स्थानिक संस्थांची क्षमता सुधारण्याची आवश्यकता त्यांनी व्यक्त केली. स्थानिक शासन संस्था, राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांच्यामध्ये समन्वय असण्याची गरज प्रतिपादन केली. तसेच प्रशासनातील दफ्तर दिरंगाईसाठी प्रशासनाच्या कार्यपध्दतीत बदल करण्याची शिफारस केली. काही योजनांच्या संदर्भात त्यांना असे दिसून आले की, एकच योजना विविध पातळीवर वेगवेगळ्या नावाने राबविली जाते. यासारख्या इतरही गोष्टी त्यांना दिसून आल्या. त्यासाठी योजना तयार असताना स्थानिक लोकांची गरज, योजना राबविणारी यंत्रणा यांच्याबरोबर चर्चा करून योजना तयार करावी. अशा प्रकारची धोरणे नवीन पंचायतराज व्यवस्थेसाठी असावीत असे मत मांडले.

भारदे (1992)⁸ यांनी आपल्या 'लोकशाही पंचायतराज आणि ग्राम स्वराज्य' याध्ये पंचायतराजविषयी आपले मत मांडले आहे. लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही. परंतू लोकशाही देशात लोकांनी चालविलेले लोकराज्य नसून लोकांनी प्रत्यक्ष निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीचे राज्य होय. अशा लोकशाहीच्या संदर्भात श्री. बाळासाहेब भारदे यांनी लोकनेतृत्व की कर्तृत्व, शासन यंत्रणा की लोकसंघटना, लोकशाहीचे पक्षकारण हे संवर्धन की विडंबन, लोकशाही विकेंद्रीकरण, लोकशक्ती संघटन, समाज परिवर्तन इत्यादी प्रश्न उपस्थित केले.

त्यांच्या मते, ग्राम हाच देशाचा मुख्य पायाभूत घटक आहे. सुदैवाने ग्रामनिष्ठा ही

कुठल्याही निष्ठेपेक्षा प्रभावी आहे. मानवधर्म व राष्ट्रनिष्ठा विकसीत करणे. यातून राष्ट्रीय लोकशाहीचा पाया घातला जातो. ही दोन्ही कामे ग्रामस्वराज्यच्या पायावर देशात चांगल्या प्रकारे प्रगत होतील. ग्रामव्यवस्था ही खऱ्या अर्थाने लोकशक्ती साधन बनवते व त्यातून समाज परिवर्तन सिध्द करणे. हाच लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा व राष्ट्रीय लोकशाही सुदृढीकरणाचा मार्ग आहे.

नाडकर्णी, (1992)⁹ यांनी 'पंचायतराज संस्था आणि नियोजनाची व्यवस्था', यामध्ये शासनाच्या सुक्ष्म नियोजन धोरणावर विचार मांडले आहेत. जिल्हा आणि त्याखालील स्तरावर प्रातिनिधीक संस्थांना विशिष्ट बाबतीत स्वायत्तता देणे. यामुळे लोकशाही व्यवस्था शक्य तेवढी विकेंद्रीत होईल. यामध्ये राज्य नियोजन व्यवस्थेच्या विकेंद्रीकरणाचे स्वरूप प्रथम स्पष्ट केले आहे. एखाद्या भूभागाच्या विकासाचे नियोजन करत असताना उपलब्ध साधनसामग्री, भौगोलिक परिस्थिती, कच्च्या मालाचे स्वरूप, जमीनीचा कस, दळणवळणाची साधने, शिक्षण व सार्वजनिक आरोग्य यांची परिस्थिती, उद्योग व्यवसायाची परंपरा, लोकांचे समाज जीवन, त्यातून उद्भवणाऱ्या त्यांच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती, लोकांना भासणाऱ्या तत्कालीन गरजा इत्यादींचा विचार केला आहे.

प्रधान (1992)¹⁰ यांनी 'पंचायतराज: एक विश्लेषण' यामध्ये भारतीय पंचायतराज व्यवस्थेचे मूल्यमापन केले आहे. त्यांच्या मते ग्रामीण भागाचा सुसुत्र, सर्वांगीण विकास करणे, ग्रामीण जनतेस लोकराज्याचे शिक्षण देणे, विविध क्षेत्रातील जबाबदाऱ्या कार्यकर्त्यांवर सोपवून नवे नेतृत्व निर्माण करणे. या उदात्त ध्येयासाठी महाराष्ट्रात पंचायतराजचा प्रयोग सुरु झाला. परंतू हा प्रयोग महाराष्ट्रात यशस्वी होऊ शकला नाही.

या अपयशाची कारणे स्पष्ट करीत असताना त्यांनी अनेक मुद्द्यांना स्पर्श केला आहे. केंद्रीय शासनात शेती, ग्रामीण विकास हे विभाग केवळ आवश्यक होते. परंतू ते एकसुत्रीकरणपुरतेच मर्यादित हवे होते. प्रत्यक्षात याच्या उलट घडले. त्यामुळे राज्याच्या स्वायत्ततेचा संकोच होऊन केंद्रशासन नको त्या क्षेत्रात प्रबळ बनले. राज्यशासनानेही आपल्याकडे अधिक सत्ता न घेता शेती, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामविकास व अशा प्रकारची अनुशंगिक गोष्टी जिल्हा परिषदांवर सोपावयाला हव्या होत्या. हे न करता राज्य शासनाने आपल्या हातात सत्ता व पैसा ठेवल्याने जिल्हा परिषदेला गौणत्व प्राप्त झाले.

पाटील (2000)¹¹ यांनी पंचायतराज्याची सद्यःस्थिती यावर विचार व्यक्त केले आहेत. त्यांच्या मते, भारतातील पंचायतराज व्यवस्था दिखाऊ आहे. प्रत्यक्षात मात्र वेगळेच असल्याची टीका केली जाते. 73 व्या घटनादुरुस्तीने सर्व अधिकार पंचायत संस्थांना दिले आहेत. प्रत्यक्षात नोकरदार, अंमलदार, न्यायाधीश, आमदार, खासदार, नामदार यांनी मतदाराला फक्त कुंकवाचा

धनी ठेवण्याचा निर्धार केला आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आपल्या तिजोऱ्या रिकाम्या केल्या आहेत. सरकारे कर्जबाजारी करून ठेवली आहेत. पंचायतराज निर्माण झाल्यानंतर सचिवालयाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण करायला विरोध करून सत्ता आपल्याच हाती ठेवण्याचे धोरण बदलले नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्था मजबूत, स्वायत्त व स्वयंपूर्ण अशा व्यापक पायावर जागतिक व्यवस्थेचे नवे पिरॅमिड उभे राहणे आवश्यक आहे.

सुतार (2010)¹² यांनी पंचायतीराज व्यवस्थेतील महिलांचे स्थान आणि समाजव्यवस्थेमधील असणारी पुरुष सत्ता या बाबतील संशोधन केले आहे. यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, स्त्रियांमधील अज्ञान, अशिक्षितपणा, त्यांची राजकारणाबाबतची अनास्था, निर्णय स्वातंत्र्याचा अभाव, समाजातील अनिष्ट रुढी परंपरा, पडदापध्दती, कुटुंब व पंचायतीमध्ये पुरुष वर्गाचे वर्चस्व, आर्थिक दुर्बलता, आत्मविश्वासाचा अभाव, नेतृत्व गुणांचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव, संपत्तीची विषम वाटणी, कौटुंबिक जबाबादारी इत्यादी कारणांमुळे अजूनही पंचायतीमध्ये महिलांचा म्हणावा तसा सक्रिय सहभाग नाही.

कुलकर्णी (2008)¹³ यांना असे दिसून येते की, भारतीय राजकारणात, समाज जीवनात मंडल आयोग व 73 वी घटनादुरुस्ती या दोन महत्वाच्या व मैलाचा दगड ठरणाऱ्या गोष्टी आहेत. पंचायतराजची गेल्या 15 वर्षांची वाटचाल, अंमलबजावणीतील अडचणी, यशापयश बदलत्या राजकीय अवस्थेतील पंचायतराज समोरील आव्हाने याचा विचार केला आहे. या काळाचा विचार करता असे दिसते की, सरकारची नीती व कार्यपध्दती, बदलती सत्ताकेंद्रे व सत्ता संकल्पना याचा विचार करता पंचायतराज व्यवस्थेपुढे प्रचंड समस्या आणि आव्हाने असलेली दिसतात.

Ahmad (2003)¹⁴ यांनी आपल्या अभ्यासात 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर केरळ आणि राजस्थान या राज्यात पंचायतीच्या वित्तीय व्यवस्थेबाबत संशोधन केले आहे. घटना दुरुस्तीनंतर बहुतेक सर्वच राज्यांनी राज्य वित्त आयोगांची स्थापना केली. केरळ व राजस्थान या राज्यांच्या राज्य वित्त आयोगांच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीनंतर वित्तीय स्वातंत्र्याचा आढावा घेतला आहे. हे पहात असताना विविध पातळ्यांवर स्वीकारलेल्या विकेंद्रीत नियोजनाची प्रक्रिया अंदाजपत्रक बनविण्याची पध्दती, वित्तीय साधने, लेखे पध्दती याचा समावेश केला आहे.

Hirway (1989)¹⁵ यांच्या लेखात भारतातील आर्थिक व राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात पंचायतराज व्यवस्थेचे अध्ययन केले आहे. विविध राज्यातील पंचायतराज व्यवस्थेचे अनुभव सांगितले आहेत. यांनी आपल्या लेखात 64 व्या घटना दुरुस्ती विधेयका संदर्भात टीकात्मक परीक्षण केले आहे. 64 व्या घटना दुरुस्तीने केंद्र सरकारची काही कार्ये राज्य सरकारकडे हस्तांतरित केली. कारण केंद्राला राज्य आणि स्थानिक पातळीवरील गोष्टीकडे लक्ष देण्यास

कमी यंत्रणा होती. त्यामुळे स्थानिक निवडणूकीची जबाबदारी राज्य सरकारांवर सोपविली. पंचायतीवर एककेंद्री नियंत्रणाची गरज सांगितली. 30 टक्के जागा मागासवर्गीयांकरिता राखीव ठेवल्या. या सर्व गोष्टीतून पंचायती या सक्षम होऊन खऱ्या अर्थाने सत्तेचे आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण होण्यास मदत होईल.

Rangrajan (2007)¹⁶ यांनी भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे मूल्यमापन केले आहे. कर्नाटक व केरळ या दोन राज्यांमध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणातूनच पंचायतराज व्यवस्थेबाबत आपले मत स्पष्ट केले. 73 व्या घटना दुरुस्तीने पंचायतीराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्या. केंद्रीय वित्त आयोगाने 73 व्या घटना दुरुस्तीच्या अनुशंगाने पंचायतीराज संस्थांना अनुदाने देण्यास सुरुवात केली. यांच्या मते, स्थानिक संस्था या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये महत्वाची भूमिका बजावत असतात. पंचायतीराज संस्थांनी आपली जबाबदारी पूर्ण केली पाहिजे. पंचायतराज संस्थांची आर्थिक स्थिती नाजूक आहे. त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याची गरज आहे.

Chandrashekhar (1984)¹⁷ यांनी आपल्या अभ्यासात मंडल पंचायतीचे नवीन कायदानुसार जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि नया पंचायत ग्रामसभा यांच्याकडे असणाऱ्या अधिकाराबाबत चर्चा केली आहे. त्यांच्या उत्पन्न, खर्च आणि मिळणाऱ्या अनुदानाबाबत स्पष्टीकरण केले आहे. सदरच्या अध्ययनात असे दिसून आले की, विविध स्तरावर घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांचा दर्जा गुणात्मक दृष्ट्या कमी आहे. तो दर्जा सुधारण्याची गरज आहे. त्यांच्या मते, स्थानिक पातळ्यांवरील समित्यांमध्ये कायदानुसार सुधारणा करावी. या नवीन बिलामुळे जिल्हा परिषदेच्या वित्त समितीला फायदा होईल. जिल्हा परिषदांकडे अनेक कार्यांचे हस्तांतरण होईल. नवीन कायदानुसार धोरण आखणे आणि कार्यक्रमांबाबतचे अधिकार लोकप्रतिनिधीना असले तरी यासाठी तज्ञ व्यक्तीची समिती असावी. स्थायी समितीत तज्ञ, आमदार, खासदार असावेत.

Vyaslu Pornima and Vyaslu Vinod (1999)¹⁸ यांच्या अभ्यासात शाश्वत आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. भारतात स्त्रियांना स्थानिक शासन संस्थेत सहभागी करून घेण्याविषयी कायदेशीर तरतूद आहे. या लेखात कर्नाटकातील पंचायतराज व्यवस्थेची रचना आणि त्यातील स्त्रियांच्या सहभागाचा अनुभव सांगितला आहे. त्यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, स्त्रियांचा राजकीय प्रक्रीयेतील सहभाग हा परंपरागत राजकीय पध्दतीमध्ये अडथळा ठरू लागला आहे.

Ramnathan (2007)¹⁹ यांन असे दिसून येते की, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे वाढते महत्व आणि त्यावर टीका करणाऱ्यांचा शहरातील वाढता समुह या दोन गोष्टी भारतातील

पंचायतराज व्यवस्थेत आहेत. पंचायती राज्याच्या माध्यमातून लोकांना उत्तम जीवनमान देण्याचा प्रयत्न आहे. नागरिकांचा स्थानिक संस्थांमधील सहभाग हा त्यांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव करून देतो. परंतु शहरांमध्ये तो अजूनही अप्रत्यक्ष असलेला दिसतो. हा सहभाग नियोजन आणि अंदाजपत्रकीय धोरणांच्या माध्यमातून वाढण्याची आवश्यकता सांगितली आहे.

Mathew and Nayak (1996)²⁰, देशाच्या स्वातंत्र्याला पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर मध्य प्रदेशात चार भयानक घटना घडल्या. आजही तेथील सत्ता केंद्रे ही अन्यायकारक आहेत. दलित महिलांवर अत्याचार केले जातात. या पार्श्वभूमीवर लेखकाने चारही घटनांचा आढावा घेतला आहे. यामध्ये प्रत्येक गावातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील राजकारणात दलित प्रतिनिधीना येणाऱ्या अडचणी आणि त्यांच्यावर होणारे अत्याचार विचारात घेतले आहेत. यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, दलित प्रतिनिधीना शासकीय कार्यालयांमध्ये सन्मान दिला जात नाही. महिला सरपंच असेलेल्या ठिकाणी त्यांच्या पतीकडून कारभार चालविला जातो. कनिष्ठ जातीच्या लोकप्रतिनिधीना त्यांचा अधिकार वापरता येत नाही. अशा प्रकारच्या घटना दुर्गम भागात होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी प्रशासनात पारदर्शकता, नियमित निवडणूका आणि प्रसार माध्यमांची प्रामाणिक भूमिका यांची गरज असल्याचे सांगितले.

Krishnaswamy (1993)²¹ प्रस्तुत लेखात अभ्यासकाने पंचायतीराज व्यवस्थेतील घटनात्मक दर्जाबाबत चर्चा केली आहे. राज्य सरकारांनी 73 व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुशर्षंगाने सर्व विषयांचे हस्तांतरण केले नाही.

घाणेकर (2003)²² यांनी पंचायतीराज व सहकार चळवळ या पुस्तकामध्ये देशाच्या विकासासाठी पंचायतराजच्या उभारणीने सहकारी यंत्रणेचे तसेच पंचायतीराजच्या यंत्रणेचे योग्य व्यवस्थापन होणे जरूरीचे असल्याचे स्पष्ट केले. यासाठी सदर पुस्तकामध्ये ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये, सामूहिक विकासाचे तंत्र, ग्रामीण भागात उद्भवणाऱ्या समस्या त्यावरील उपाय, ग्रामीण शेती, ग्रामीण विकासात पंचायतीचे स्थान, वेगवेगळे विकास कार्यक्रम, पौढ शिक्षण, ग्राम स्वच्छता, महाराष्ट्रातील पंचायतराज रचना, सहकार चळवळ व त्यांची प्रगती इत्यादी स्पष्ट केले आहे.

म्होपरे, (2011)²³ त्यांना त्यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की, ग्रामपंचायतीत हिंदू महिला सरपंचांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. तरुण वयोगटातील महिला सरपंचांचे प्रमाण अधिक दिसले. महिलांमध्ये सार्वजनिक स्वच्छतेबाबत जाणीव आहे. महिला सरपंचांच्या बऱ्याच ठिकाणी पुरुषांचा सहभाग दिसून आला.

3.2 ग्रामपंचायत

Bawiskar (2000)²⁴ यांनी प्रस्तुत संशोधनासाठी जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव तालुक्यातील मांडूर्णे, अलवाडी, पिलखोड या तीन ग्रामपंचायती निवडल्या आहेत. ग्रामीण सत्ता संरचनेमध्ये एस. सी. , एस. टी. आणि महिलांचा आणि वंचित गटांचा सहभाग अभ्यासला आहे. सदरच्या संशोधनासाठी निवडलेल्या गावातील ग्रामसभांना उपस्थित राहून ग्रामसभांचे निरीक्षण करून आणि काही मुलाखती घेऊन त्यांनी माहितीचे संकलन केले आहे.

सुरुवातीला ज्या स्त्रिया कधीही घराच्या बाहेर जात नव्हत्या. त्यांना घराच्या बाहेर जाण्यासाठी आणि सार्वजनिक ठिकाणी येण्यासाठी प्रवृत्त करणे ही परिस्थिती खुल्या गटातील स्त्रियांच्या बाबतीत होती तर मागासवर्गीयांच्या बाबतीत पुरुषांच्या बाबतीतही ही परिस्थिती होती.

दलित स्त्रिया कोणताही निर्णय घेऊ शकत नव्हत्या. त्यांनी जरी निर्णय घेतले तरी इतर जातीचे लोक तो निर्णय स्वीकारित नव्हते. दलित स्त्रिया या ग्रामसभेच्या बैठकीत बसू लागल्या, निर्णय घेऊ लागल्या. या टप्प्या त्यांच्या दृष्टीने महत्वाचा होता. यात निरक्षर दलित महिला सरपंचांची संख्या जास्त होती.

दलित महिला लोकप्रतिनिधीनी मिळालेल्या सत्तेचा वापर करून आपल्या कुटुंबातील मुलींना शिकविले. यातून नेतृत्व करण्याची संधी मिळालेल्या दलित कुटुंबांचा शैक्षणिक स्तर उंचवला. दलित व्यक्तीनी मिळालेल्या नेतृत्वाचा फायदा स्वतःच्या कुटुंबाबरोबर आपल्या समाजाचा विकास करण्यासाठी केला. म्हणजेच मागासवर्गीय आपल्या ग्रामपंचायतीमध्ये योजना राबवू लागले.

दलित नेतृत्वाने फक्त आपले कुटुंब, आपला समाज एवढाच विचार न करता संपूर्ण गावाच्या विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न केलेले दिसतात.

प्रस्तुत अभ्यासात त्यांना असे दिसून आले की, ग्रामपंचायतीच्या लोकप्रतिनिधींना मिळणारा बैठक भत्ता अत्यंत कमी होता, म्हणजेच तो रुपये दहा होता. त्याऐवजी जर ते रोजगारावर गेले तर त्यांना रुपये पन्नास मिळत असे. त्यामुळे अशा बैठकीस उपस्थित असणाऱ्यांचे प्रमाण कमी होते. शैक्षणिक दर्जा आणि सामाजिक दृष्टीकोन असेल तर लोकप्रतिनिधी आपले कार्य योग्य रीतीने करू शकतील.

Patil (2008)²⁵ यांनी प्रस्तुत अभ्यासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील मागासवर्गीय जातीतील आणि महिला सरपंचांचे सुक्ष्म अध्ययन केले आहे. त्यांचा सामाजिक दृष्टीकोन शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. सदरच्या संशोधनासाठी कोल्हापूर जिल्ह्यातील तीन गावांची निवड केली आहे. सांख्यिकीय माहिती निवडलेल्या गावातून मुलाखतीद्वारे, पंचायत समिती

आणि जिल्हा परिषद येथून गोळा केली आहे.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यांमधील महिला व अनुसूचित जाती व जमाती या गटातील सरपंचाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानंतर संशोधनासाठी निवडलेल्या गावातील सरपंचाचे विश्लेषण केले आहे.

सदरच्या संशोधनातून त्यांना असे दिसून आले की, महाराष्ट्रात महिला व अनुसूचित जाती व जमातीतील सरपंचाचे प्रमाण वाढत आहे. यामधील काही महिला सरपंचांनी आपला कार्यकाल अत्यंत प्रभावीपणे पूर्ण केला आहे. बऱ्याच महिला सरपंचांना त्यांच्या कालखंडात अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत होते. या अडचणींमध्ये त्यांचे स्वतःचे अज्ञान, भ्रष्टाचारी आणि सहकार्य न करणारा ग्रामसेवक, पुरुषप्रधान संस्कृती, मानसिक छळवाद, उच्च जातीचे वर्चस्व इत्यादी प्रकारच्या अडचणी येत होत्या. असे असले तरी काही महिला सरपंचांनी आपली भूमिका प्रभावीपणे पूर्ण केली. परंतू ही परिस्थिती हळूहळू बदलेल असा विश्वास संशोधकाला आहे. अशा प्रकारची आव्हाने स्वीकारित महिला सरपंच आपला कालखंड पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करित आहेत.

राज्यघटनेतील तरतुदीमुळे काही गावांमध्ये पहिल्यांदाच महिला व अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांना सरपंच पद अनुभवास आले.

Yatindra (2005)²⁶ यांनी यामध्ये त्यांनी ग्रामस्थांची ग्रामसभेच्यासंदर्भात असणारी जाणीव तपासणे, ग्रामसभेत ग्रामस्थांचा सहभाग पहाणे, पंचायतराज संस्थांमधील लोक प्रतिनिधीची माहितीची पातळी पाहणे आणि ग्रामसभेबाबतचा दृष्टीकोन पाहणे ही उद्दिष्टे या संशोधनासाठी होती. सदरच्या संशोधनासाठी मध्य प्रदेशातील झाबू जिल्ह्यातील नऊ ग्रामपंचायतीतील 108 अनुसूचित जमातीतील प्रतिनिधींची निवड केली. त्यांच्या मुलाखतीद्वारे माहितीचे संकलन केले आहे.

सदरच्या संशोधनातून असे दिसून आले की, अनुसूचित जमातीतील प्रतिनिधींना एकंदरीत पंचायतराज व्यवस्थेविषयी फारशी माहिती नाही. ग्रामसभेचे महत्व त्यांना माहित नव्हते. ग्रामसभा ही एक पायाभूत संस्था आहे. यामध्ये गावाच्या बाबतीत महत्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात. त्यामुळे ग्रामसभांचा संख्यात्मक व गुणात्मक दर्जा सुधारणे आवश्यक आहे. संशोधकाने असे सुचविले की, समाजाला नवीन पंचायत राज संकल्पनेविषयी माहिती देणे आवश्यक आहे. लोकप्रतिनिधी बरोबरच सर्वांना प्रशिक्षणाची गरज आहे.

Patnaik (2000)²⁷ यांनी या लेखात मागास क्षेत्रातील आणि मागासवर्गातील लोकप्रतिनिधींनी त्यांच्या कार्यकाळात कार्यक्षमतेचा कितपत वापर केला याचे अध्ययन केले

आहे. सदरच्या अध्ययनासाठी ओरिसातील ढनकनल या जिल्ह्यातील चार गावांची निवड केली.

Ghatak Maitresh and Ghatak Maitriya (2002)²⁸ यांनी पश्चिम बंगालमधील पंचायतराजच्या परिस्थितीबाबत विश्लेषण केले आहे. पश्चिम बंगाल हे एक असे राज्य आहे की, या राज्यात 1978 पासून पंचायतीच्या निवडणूका वेळेवर होत आहेत. परंतु हे राज्य केंद्रीय अनुसूचितील विषयांचे हस्तांतरणाबाबत इतर राज्यांच्या मागे आहे.

सदरच्या संशोधनासाठी राज्यातील वीस खेड्यांची निवड केली आहे. या गावांमध्ये होणाऱ्या ग्रामसभांना उपस्थित राहून निरीक्षण करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

ग्रामसभांना उपस्थित राहिल्यानंतर त्यांना असे दिसून आले की, ग्रामसभांना उपस्थिती अत्यंत कमी आहे. यामध्ये बोलणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. जे लोक बोलणारे आहेत त्यांना बरीच माहिती असते. या बैठकीत नवीन योजनांची मागणी केली जाते. विविध योजनांच्या लाभधारकांची यादी तयार केली जाते. नवीन योजनांना निधीची उपलब्धता कशी करता येईल यावरही चर्चा होते. गावातील सरपंच आणि लोकप्रतिनिधी योजनांच्या प्रगतीबाबत आढावा घेत असतात. स्थानिक पंचायतींना शासकीय निधीची उपलब्धता वेळेवर होत नाही. प्रत्येक वेळीच्या बैठकीत सुधारणा होत असते. गावातील लोक सरपंचाला किंवा प्रधानाला मान देतात व त्याच्यावर त्यांचा विश्वास असतो.

गोरे (1995)²⁹ यांनी 1995 मध्ये महाराष्ट्रातील तीन जिल्ह्यातील पुणे 12, लातूर 11, व उस्मानाबाद 09 अशा ग्रामपंचायतीमधील एकूण 32 महिला प्रतिनिधींचा 'महिला व निर्णय प्रक्रिया' या संदर्भात अभ्यास करून असे निष्कर्ष काढले की, बहुतांश महिला प्रतिनिधीमध्ये महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाबद्दल आरक्षित असलेल्या जागांबद्दल फारशी जाणीव जागृती किंवा माहिती नाही. तसेच त्यांना अधिकाराबाबतही माहिती नाही. आरक्षणामुळे निवडून आल्या आहेत. परंतु त्यांच्या अधिकाराचा उपयोग किंवा अंमलबजावणी ही पुरुष मंडळी करतात. त्यामुळे महिला निर्णय प्रक्रियेत आपला प्रभाव पाडू शकल्या नाहीत. महिलांचा केवळ संख्यात्मक सहभाग आहे. गुणात्मक सहभाग नाही. म्हणून महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी महिलांमध्ये राजकीय जाणीव जागृती लागते.

Sumanthi and Sudarshan (2005)³⁰ यांनी आपल्या अभ्यासात पंचायतीराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर पंचायतीराज संस्थांचा दर्जा आणि त्यांची पध्दती कशा प्रकारची आहे याचे अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी तामिळनाडू राज्यातील मदुराई जिल्ह्यातील पप्पापट्टी या ग्रामपंचायतीची निवड केली होती. त्यासाठी 1995 ते 2005 या कालावधीत निवडून आलेल्या सरपंचाचा अभ्यास केला. यामध्ये स्थानिक शासन यंत्रणेने

स्थानिक दलित समाजाला किती प्रमाणात अधिकाराचे हस्तांतर केले आहे ते पाहिले. प्रस्तुत संशोधनातून त्यांना असे दिसून आले की, या खेड्यातील दलित कुटुंबाचा आर्थिक स्तर कमी दर्जाचा आहे. या गावात जातीभेद मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. तसेच दलित सरपंचांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत काम करण्याचा अधिकार नाही.

Sanigaha (2005)³¹ आपल्या अभ्यासात त्यांना असे दिसून आले की, अनेक महिला प्रतिनिधींना पंचायतराज व्यवस्थेसंबंधी काहीही माहिती नाही. त्यांना जर अधिक माहिती जाणून घ्यावयाची असेल तर त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यांना राजकारणात काय चालले आहे, ते समजत नाही. या महिला राजकारणात घरातील अथवा समाजाच्या दबावामुळे आलेल्या दिसतात.

Besle, Pande, Rao (2007)³² सदरच्या संशोधनात दक्षिण भारतातील आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ आणि तामिळनाडू या राज्यातील 500 खेड्यांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये त्यांनी 73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतीच्या कार्यपध्दतीचा अभ्यास केला आहे. या संशोधनातून त्यांना असे दिसून आले की, ग्रामपंचायती या लोकशाही विकेंद्रीकरणाबाबत वेगवेगळे प्रयोग करतात. सार्वजनिक सेवा या तत्परतेने मिळू लागल्या. अनेक योजना प्रभावीपणे राबविल्या जाऊ लागल्या. कल्याणकारी योजनांच्या बाबतीत परंपरागत राजकीय नेत्यांना या प्रक्रियेतून डावलून लोक मताचा आदर होऊ लागला.

STWD (2007)³³ प्रस्तुत संशोधन अहवालात घटना दुरुस्तीत सांगितलेल्या विषयांचे हस्तांतरण, लोकसहभागातून नियोजन, राखीव जागा, अदिवासी महिलांचा अल्प सहभाग इत्यादी उद्दिष्टे ठरवून हा अहवाल तयार केला आहे. त्यासाठी मध्य प्रदेश, ओरिसा, छत्तीसगढ, गुजरात, झारखंड आणि महाराष्ट्र या चार राज्यातील 12 जिल्हे, 12 तालुके, 36 गावे आणि 1800 व्यक्ती निवडल्या आहेत. यामधून त्यांना असे दिसून आले की, पंचायतराज व्यवस्थेकडे निधीचा वापर करण्याची क्षमता आहे. परंतु शासनाच्या दफ्तर दिरंगाईमुळे त्यात अडथळे येतात. कल्याणकारी योजनांमध्ये पंचायती मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये औषधांची कमतरता जाणवली. भारतीय राज्य घटनेतील आकराव्या अनुसूचितील सर्व विषय पंचायत संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत. मागासवर्गीय महिला प्रतिनिधींना त्रास सहन करावा लागतो. त्यांना पंचायतीत भेदभावाची वागणूक मिळते. त्यांना पंचायतीच्या सभामध्ये बोलण्याची संधी दिली जात नाही. हे दोष दूर करण्यासाठी समाजाला तसेच लोक प्रतिनिधींना प्रशिक्षणाची गरज आहे.

CBGA (2009)³⁴ सदरच्या अध्ययनात शासकीय दस्तऐवजांचे अंदाजपत्रकीय धोरणात, नियोजनात महत्व, निधी मिळविण्यात लोकांचा सहभाग, निधी मिळविण्यात येणाऱ्या अडचणी

ही उद्दिष्टे आहेत. या अध्ययनात असे दिसून आले की, राजस्थानमध्ये पंचायत संस्था या केंद्र व राज्य सरकारच्या अनुदानावर अवलंबून आहेत. स्थानिक पातळीवर योग्य नियोजन होत नाही. पंचायती संस्थांकडे मर्यादित विषयांचे हस्तांतर झाले आहे. केरळ हे देशातील पंचायत व्यवस्थेसंदर्भात अग्रगण्य राज्य ओळखले जाते. राज्याच्या अंदाजपत्रकातील एक तृतीयांश हिस्सा पंचायत व्यवस्थेकडे हस्तांतरित होतो. या राज्यात ग्रामपंचायतीच्या वित्तीय अहवालाचे लेखा परीक्षण तीन ते चार वर्षांने होते. येथे ग्रामपंचायतीच्या अंदाजपत्रकाबाबत जिल्हा परिषदेचा किंवा शासनाचा निश्चित आराखडा नाही.

Manor (2007)³⁵ सदरच्या लेखात संशोधकाने ग्रामीण कर्नाटक राज्यातील गेल्या दशकातील सामाजिक व राजकीय बदलांचे अध्ययन केले आहे. यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, कर्नाटकच्या ग्रामीण भागात बदल झाले आहेत. परंतु त्यामध्ये गुणात्मक बदलाची आवश्यकता आहे. कर्नाटकमधील राजकारण हे सामाजिक गट आणि राजकीय सत्ता यांच्याशी संबंधित आहे.

Prakhya (2010)³⁶ सदरच्या अहवालात कर्नाटक राज्यातील शासन संस्थेचा स्थानिक शासन संस्थेशी असणारा वित्तीय संबंध हस्तांतरित विषयांच्या संदर्भात आढावा घेणे, ग्रामपंचायतीच्या खर्च पध्दतीचा आढावा घेणे, केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची महिती घेणे या बाबींचा विचार केला आहे. यामध्ये असे दिसते की, ग्रामपंचायतीचे कर उत्पन्न कमी आहे. ग्रामपंचायतीच्या एकूण उत्पन्नात कराचा वाटा कमी आहे. कर गोळा करण्याचा खर्च जास्त आहे. प्रशासकीय घटकांची कमतरता आहे. हे दूर करण्यासाठी वित्तीय, प्रशासकीय व राजकीय विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. फक्त विषयांचे हस्तांतर करून उपयोग नाही तर कार्ये, निधी आणि कर्मचारी वर्ग या सर्वांचे हस्तांतर होणे गरजेचे आहे. लोकप्रतिनिधीना प्रशिक्षणाची गरज आहे.

3.3 जिल्हा परिषद

Kumaran (2005)³⁷ यांनी आसाममधील कबी अॅनलॉग या कौन्सिलचा अभ्यास केला आहे. यासाठी लागणारी आवश्यक माहिती जिल्हा, उपविभाग, गट आणि गाव पातळी या ठिकाणाहून गोळा केली आहे. सदरच्या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. उपलब्ध निधी आणि तिचा वापर कशा प्रकारे होतो ते शोधण्यासाठी कौन्सिल आणि विभागातून माहितीचे संकलन केले आहे. उपलब्ध निधीचा वापर शोधण्यासाठी कौन्सिल तर मिळणाऱ्या निधीसाठी राज्य शासनाच्या विविध विभागाकडून केल्या जाणाऱ्या खर्चातील कौन्सिलला मिळणारा निधी या दोन मार्गांचा उपयोग केला आहे.

सदरच्या अध्ययनात त्यांना असे दिसून आले की, मंजूर झालेला निधी हा एका योजनेवरून दुसऱ्या योजनेवर खर्च करण्याची परवानगी होती. परंतू असा खर्च करत असताना मुख्यशीर्ष एकच असावे. जर मुख्यशीर्ष बदलावयाचे असेल तर त्याला राज्यसरकारची परवानगी आवश्यक होती. निधीची उपलब्धता वेळेवर होणे आवश्यक आहे. तसेच त्याचा वापर संबंधित विभागाकडून होणे आवश्यक आहे.

कौन्सिल सचिवाकडे कर्मचाऱ्यांची संख्या पुरेशी नाही. त्यामुळे एकाच कर्मचाऱ्याकडे एकापेक्षा जास्त विभागांचा कारभार सोपवला आहे. उपसचिवांची उपलब्धता कमी प्रमाणात आहे. कौन्सिलकडे जमा होणारा महसूल अत्यंत कमी आहे. या उत्पन्नातून त्यांचा त्यांच्या लोकप्रतिनिधींवर होणारा खर्चही भरून निघत नाही.

Mangathani (2005)³⁸ यांच्या संशोधनाची विकासाच्या संदर्भात राजकीय सहभाग तपासणे, लोकशाही नेतृत्वात महिलांचा सहभाग पाहणे, 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग पाहणे ही उद्दिष्टे आहेत. प्रस्तूत अध्ययनात त्रिपूरा राज्यातील चार जिल्हातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला प्रतिनिधींची यादृच्छिक पध्दतीने निवड केली. त्यांना असे दिसून आले की, निवडलेल्या महिलांपैकी बऱ्याच प्रतिनिधींचे शिक्षण उच्च माध्यमिक पर्यंत झालेले होते. अशिक्षित महिलांचे प्रमाण दहा टक्के होते. त्रिपूरा राज्यात शिक्षणाच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. अदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेत काम करण्याची संधी मिळाली. लग्न झालेल्या महिला प्रतिनिधींपैकी 80 टक्के महिलांना पतींनी पंचायतीतील सहभागासाठी प्रवृत्त केले. 13 टक्के आदिवासी महिला स्वयंप्रेरणेने लोकप्रतिनिधी झाल्या.

Mahipal (2004)³⁹ यांनी 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतराज व्यवस्थेत झालेले बदल शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीची असणारी उद्दिष्टे आणि त्याची पूर्तता याबाबतीतही विचार केला आहे. ज्या राज्यांमध्ये नियमितपणे निवडणूका होतात, त्या राज्यांमध्ये अनुसूचितांमध्ये विषयांचे हस्तांतरण संथ गतीने होत असलेले दिसते. या लेखात देशातील राज्यांनी किती प्रमाणात या विषयांचे हस्तांतर केले आहे. हे करत असताना कार्य, कर्मचारीवर्ग आणि निधी या तीन गोष्टींपैकी किती हस्तांतर झाले आहे ते पाहिले. तसेच नियोजनाचे विकेंद्रीकरण करित असताना किती राज्यांमध्ये जिल्हा नियोजन मंडळांची स्थापना केली आहे याचाही आढावा घेतला आहे.

73 व्या घटनादुरुस्तीने 29 विषयांचे हस्तांतर करण्यास सांगितले आहे. परंतू सोळा

राज्यांनी सर्व निधी आणि कर्मचारी पंचायतीकडे हस्तांतरित केले आहेत. तर नऊ राज्यांनी सर्व कार्ये हस्तांतरित केली आहेत. चौदा राज्यांनी आपल्या जिल्ह्यात जिल्हा नियोजन समितीची स्थापना केली आहे. तर उर्वरित राज्यांमध्ये यांची स्थापना केली नाही. मेघालय व मिझोरम या राज्यांमध्ये जिल्हा नियोजन समितीच्या स्थापनेची सक्ती नाही असे दिसून आले.

Raravikar (1974)⁴⁰ यांनी, आपल्या संशोधनात जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय बाबींचा अभ्यास केला आहे. यासाठी त्यांनी प्रथम महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांच्या वित्तीय परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे. सदरच्या संशोधनासाठी नाशिक जिल्हा परिषद निवडली आहे. या जिल्हा परिषदेचा 1972 ते 1986 हा कालावधी निवडला आहे.

सदरच्या अभ्यासातून त्यांना असे दिसून आले की, जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्नाचे व खर्चाचे प्रमाण घटत आहे. जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली उत्पन्नापैकी कर मार्गाने मिळणाऱ्या उत्पन्नात व्यवसाय कर, प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून मिळणारे उत्पन्न इत्यादींचा समावेश होतो. यामध्ये संख्यात्मक वाढ दिसत असली तरी त्याचे एकूण महसूली उत्पन्नातील प्रमाण अत्यंत कमी आहे. जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्नाचा दुसरा मार्ग म्हणजे करेतर उत्पन्न होय. यामध्ये राज्य व केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या अनुदानांचा समावेश होतो. या उत्पन्नाच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. जिल्हा परिषदेचा खर्च पाहताना असे दिसते की, जिल्हा परिषद शेती, सिंचन, पशुसंवर्धन, आरोग्य, समाजकल्याण इत्यादी बाबींवर खर्च करते. या खर्चात सातत्याने वाढ होताना दिसते.

Sangal (2005)⁴¹ यांनी, या अभ्यासात कर्नाटक राज्यातील जिल्हा नियोजन मंडळाचे अध्ययन केले आहे. नियोजनाचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन मंडळ स्थापन केले जाते. या जिल्हा नियोजन मंडळाची रचना, कार्यपध्दती यांचे अध्ययन केले आहे. या मंडळांचा जिल्ह्याच्या विकासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन यांचा विचार केला आहे. जिल्हा नियोजन मंडळांनी विकासासाठी ठरविलेली उद्दिष्टे आणि ती पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने केलेले प्रयत्न याचा समावेश सदरच्या अध्ययनात केला आहे.

प्रस्तूत अभ्यासात त्यांना असे दिसून आले की, जिल्हा नियोजन मंडळ समाधानकारकपणे काम करित आहे. या मंडळाने दोन्ही जिल्ह्याकरिता वार्षिक योजनेसाठी कृती कार्यक्रम, तीन ते पाच वर्षांसाठी मध्यम मुदती योजना आणि वीस वर्षांसाठी जिल्हा विकास योजना तयार केली. जिल्हा नियोजन मंडळाकडे प्रात्यक्षिक दृष्टीकोन असला पाहिजे. असे सनगल यांना वाटते.

Narin, Mathur (2005)⁴² यांनी, या संशोधनात पंचायतराज व्यवस्थेची रचना, कार्यपध्दती यावर भर दिला आहे. पंचायतराज व्यवस्था अभ्यासताना यातील नेतृत्वाचा गुणात्मक दर्जा आणि त्यांची कार्यपध्दती यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. या व्यवस्थेच्या कार्यपध्दतीचे अध्ययन

करताना स्थानिक पातळीवरून नियोजन आणि विकास योजनांच्या कार्यवाहीच्या पध्दती याबाबत विचार केला आहे. यामध्ये त्यांनी पंचायतराज व्यवस्थेचे व्यवस्थापन आणि वित्तीय व्यवस्थेचे महत्व यावर भर दिला आहे.

राजस्थानमधील त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था ही लोकशाही आणि विकासाचे माध्यम म्हणून कशा प्रकारे काम करते ते पाहणे. त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेतील संस्थेतील परस्परातील समन्वय पाहणे. नवी पंचायत आणि ग्रामसभा यांची कार्यपध्दती अभ्यासणे. सदरच्या संशोधनासाठी ही उद्दिष्टे ठरविली होती.

प्रस्तूत अभ्यासात राजस्थान राज्यातील जयपूर जिल्ह्याची निवड केली आहे. त्यातील तीन पंचायत समित्या आणि चार पंचायती निवडल्या आहेत. या अभ्यासातून त्यांना असे दिसून आले की, पंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांच्याशी संबंधित संस्था कार्यक्षमपणे काम करीत नव्हत्या. त्यांना विकास कार्याबाबत फारसा रस नव्हता. नवयुवक मंडळ व महिला मंडळ अशा संस्थांपैकी काही संस्था पंचायतीकडून मदत घेत होत्या.

Singela (2005)⁴³ यांनी आपल्या अध्ययनात हरियाणातील गुरगाव जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भासह पंचायतराजमधील महिला प्रतिनिधीच्या सहभागाचे स्वरूप आणि कार्यक्षमता याचा विचार केला आहे. पंचायतराजमध्ये निवडून आलेल्या महिला व पुरुष यांच्यात हक्क, कर्तव्य आणि जबाबदारी यांची जाणीव आहे का? महिला प्रतिनिधीच्या भविष्य विषयक अपेक्षा काय आहेत? निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधीच्या सहभागातील लोकांच्या प्रतिक्रिया. अशा मुद्द्यांचा विचार केला आहे. सदरच्या अध्ययनात मुख्यतः काही ठळक मुद्दे दिसून आले.

पंचायतराजमधील महिला प्रतिनिधी हा एक महत्वाचा भाग आहे. लिंग भेदाभेद न करता महिलांची मते ग्राह्य धरली पाहिजेत. अंदाजपत्रकात लिंगाचा मुद्दा असावा. महिलांसाठी बैठकीची वेळ महिलांच्या सोयीची असावी.

यमलवाड (2002)⁴⁴ यांनी 'पंचायतीराज संस्थातील महिलांचा सहभाग: नांदेड जिल्हा एक अभ्यास', या संशोधनात 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतीराज संस्थांमधील महिला आरक्षणाचे अध्ययन केले आहे. यामध्ये त्यांनी महिला आरक्षणाचा उद्देश, राजकीय सहभाग, सक्षम नेतृत्वाची निर्मिती, महिलांमध्ये जाणीव जागृती इत्यादी मुद्द्यांबाबत विचार केला आहे. या अध्ययनासाठी नांदेड जिल्हातील 130 ग्रामपंचायत महिला सदस्य, 80 सरपंच, 27 पंचायत समितीतील महिला सदस्य, 5 महिला पंचायत समिती सभापती, 15 जिल्हा परिषद महिला सदस्य आणि 1 महिला जिल्हा परिषद अध्यक्ष तसेच 140 महिला व 120 पुरुष यांची मते जाणून घेतली. सदरच्या अध्ययनात त्यांना असे दिसून आले की, महिला आरक्षणामुळे पंचायतराज

व्यवस्थेतील संस्थांमध्ये महिलांची संख्या वाढली. परंतु या महिला फक्त पद सांभाळण्यापुरत्याच आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकाराची व जबाबदारीची जाणीव नाही.

Institute of Applied Manpower Research (June 2000)⁴⁵ या संस्थेने केलेल्या अभ्यासात सामाजिक क्षेत्रातील योजनांच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन केले आहे. यासाठी मध्यप्रदेशातील रायपूर आणि बिलासपूर या जिल्ह्यांचा अभ्यास केला. यामध्ये त्यांनी भारत सरकार आणि नियोजन आयोगाच्या नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील सामाजिक क्षेत्राबाबतच्या योजनांचे मूल्यमापन केले आहे. मध्यप्रदेशातील त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्थेतील ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि अडचणींचे अध्ययन केले. शासनाकडून राबवल्या जाणाऱ्या योजना या लक्ष्य प्रणित असतात. त्यांना दिलेली उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करतात.

Mankar (1984)⁴⁶ यांनी आपल्या अभ्यासात नागपूर जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे 1963 ते 1982 या कालवधीतील विश्लेषण केले आहे. यामध्ये त्यांनी जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न, खर्च, अनुदान, दरडोई उत्पन्न आणि दरडोई खर्चाच्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण केले आहे. या विश्लेषणावरून असे दिसून आले की, नागपूर जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात शासकीय अनुदानाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. दरडोई खर्चात इमारत व दळणवळण या विभागावरील खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

Mankar (1987)⁴⁷ यांनी आपल्या अभ्यासात विदर्भातील आठ जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचा 1963 ते 1982 या कालवधीतील आढावा घेतला आहे. या अध्ययनात त्यांनी जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न, खर्च, अनुदान, दरडोई उत्पन्न आणि दरडोई खर्चाच्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण केले आहे. या विश्लेषणावरून असे दिसून आले की, विदर्भातील सर्व जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात शासकीय अनुदानाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. दरडोई खर्चात इमारत व दळणवळण या विभागावरील खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. या कालवधीत विदर्भात रस्त्यांची अधिक प्रमाणात निर्मिती झाली. शाळांच्या संख्येतही वाढ झाली.

पाटील, तवार (2011)⁴⁸ यांनी आपल्या अभ्यासात परभणी जिल्हा परिषदेने कृषि क्षेत्रावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी सदरच्या संशोधनात कृषि क्षेत्रावरील खर्चाची प्रवृत्ती शोधणे, खर्चाचा योजनानिहाय आढावा, कृषि विभागासाठीच्या अंदाजपत्रकीय तरतूदी अभ्यासणे ही उद्दिष्टे निश्चित केली होती. यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, एकूण खर्चाचे एकूण तरतूदीशी असलेले प्रमाण कमी आहे. कृषि योजनांवर खर्च होत नाही. जिल्हा परिषद सर्वत्र कृषि योजनांवर एक समान खर्च करित नाही.

Naukudkar (2006)⁴⁹ यांनी केलेल्या अभ्यासात सिधुदुर्ग जिल्हा परिषदेच्या महसूली

उत्पन्नाचा आढावा घेणे, जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या विविध अनुदानांचा विनियोग अभ्यासणे, सार्वजनिक खर्चातील वाढ व त्यामधील बदल अभ्यासणे ग्रामीण व सामाजिक जीवनावरील परिणाम अभ्यासणे, ही उद्दिष्टे होती यामध्ये त्यांना असे दिसून आले की, जिल्हा परिषदेला करांपासून मिळणारे उत्पन्न अत्यंत अल्प आहे. या उलट अनुदानाचे प्रमाण अधिक आहे. जिल्हा परिषदेला मिळणारे अनुदान वेळेत मिळत नाही. खर्चाच्या बाबतीत जिल्हा परिषदेचा विकास खर्च कमी आहे. कृषि, लघु पाटबंधारे, पशुसंवर्धन, सार्वजनिक आरोग्य, समाजकल्याण या विभागावरील खर्च कमी आहे.

3.4 गतकालीन अभ्यास आणि चालू अभ्यास: परीक्षण

गतकालीन अभ्यासाचा आढावा लक्षात घेता असे आढळून आले की, पंचायतराज व्यवस्थेवर संशोधकांनी वेळोवेळी अभ्यास केला आहे. काही संशोधकांनी जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचा आढावा घेऊन अभ्यास केला आहे. हे संशोधन घटनादुरुस्ती पूर्वीचे आहे. घटनादुरुस्तीनंतर जे बदल झाले आहेत, त्यावर अभ्यास झाला नाही. घटना दुरुस्तीनंतर जो अभ्यास झाला आहे तो राखीव जागा, महिला सक्षमीकरण अशा राजकीय दृष्टीकोनातून झाला आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद या स्तरावर राजकीय दृष्टीने संशोधन झाले आहे. ग्रामपंचायत स्तरावरील संशोधनामध्ये राखीव जागा, महिला सक्षमीकरण, ग्रामसभा याबाबत नागरीकांमध्ये असणारी जागरूकता या विषयी संशोधन झाले आहे. चालू अभ्यासात पंचायतराज व्यवस्थेतील उच्च स्तरावर असणाऱ्या जिल्हा परिषद या घटकाच्या वित्तीय व्यवस्थापन आणि त्यांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतीराज संस्थांच्या आर्थिक आधारासाठी महाराष्ट्रात राज्य वित्त आयोगांची स्थापना केली. ग्रामीण मोजमाप करताना जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे प्रवृत्ती, सरासरी, प्रमाणित विचलन, विचलनाचा निर्देशांक, एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर, वाय अक्ष छेद, चढ या संकल्पना वापरल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ

1. Mishra Suresh, (2000), Decentralised Planning & Capacity Building of Panchya Leaders- A Case Study of Haryana.
 2. Narayan D. (20105), Local Goverence without Capacity Building Ten Years of Panchyat Raj, EPW, Vol. XL No.26, July 2005. Pp. 2822 to 2832.
 3. पोले के. पी. (2005), 'महाराष्ट्रातील पंचायतराजमधील महिला आरक्षणाची फलनिष्पत्ती :लातूर जिल्ह्याचा अभ्यास' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पीएच. डी. साठी सादर केलेला प्रबंध.
 4. दर्शनकार ए. वाय. (1999), पंचायतराज व नागरी प्रशासन, के सागर पब्लिकेशन, औरंगाबाद. पान नं. 25.
 5. सिध्देवाड अ. न. (2002), विद्यापीठ अनुदान आयोग, संशोधन प्रकल्प, रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड.
 6. Farnades A. and Mukharji P., (1999), 'Redsigning Panchyat Finanaces & attitude, A Case Study of Goa', Journal of rural development, Vol 18(1), NIRD, Hydrabad. Pp. 51-64.
 7. Sanwal Mukund, (1989), Panchyat Raj, the Next Steps, EPW, Oct. 1989, Pp 2365-2369.
 8. भारदे बाळासाहेब, (1992), लोकशाही पंचायतराज आणि ग्राम स्वराज्य, पंचायतराज संस्था, सिलव्हर ज्युबली विशेषांक, महाराष्ट्र शासन, पान नं. 388 ते 393.
 9. नाडकर्णी आनंद, (1992), पंचायतराज संस्था आणि नियोजनाची व्यवस्था, पंचायतराज संस्था, सिलव्हर ज्युबली विशेषांक, महाराष्ट्र शासन, पान नं. 396 ते 401.
 10. प्रधान ग. प. (1992), पंचायतराज: एक विश्लेषण, पंचायतराज संस्था, सिलव्हर ज्युबली विशेषांक, महाराष्ट्र शासन, पान नं. 413.
 11. पाटील पी. बी. (2000), 'पंचायतराज्याची पंचायत' पंचायत भारती, प्रजासत्ताक दिन विशेषांक, मुंबई, पान नं. 19-22.
-

12. सुतार विद्या (2010), पंचायतराज, महिला आणि पुरुष सत्ता, अर्थसंवाद, जुलै सप्टेंबर 2010 खंड 34, अंक 02. पान नं. 19-22.
13. कुलकर्णी श्रीनिवास (2008), पंचायतराजची पंधरा वर्षे अवकाश कमी, अडथळे जास्त, परिवर्तनाचा वाटसरु, पान नं 10 ते 13, अंक क्र. 5, 1 ते 15 जुलै 2008.
14. Ahmad, (2003), Decentralization of finance: A study of Panchyat in India, Centre for Budget Governance Accountability, New Delhi.
15. Hirway Indira (1989), Panchyat Raj at crossroads, Indira Hirway, EPW, July 1989, Pp 1663-1666.
16. Rangarajan C. (2007), Fiscal Decentralization, (Inogral speech on Seminar on Rural Fiscal Decentralisation, organized by NIPFP, Delhi.
17. Chandrashekar B.K. (1984), Ranche Raj Law in Karnataka-Janta Initiative in decentralisation, EPW, April 1984. Pp. 683-692.
18. Vyaslu Pornima, Vyaslu Vinod, (1999), Women in Panchyati Raj, Grass Roots Democracy in Malgudi, EPW, Dec. 1999. Pp. 3677-3686.
19. Ramnathan Ramesh, (2007), Federalism, Urban Decentralisation and citizen Participation, EPW, Feb. 2007 Pp. 674-681.
20. Mathew George, Nayak Ramesh, (1996), Panchyats at Work: What it means for the Oppressed, EPW, July 1996. Pp. 1765-1771.
21. Krishnaswamy K. S. (1993), 'For Panchyat the dawn is not yet', EPW, Vol-XXVII, No. 41, Oct. 9, Pp 2183.
22. घाणेकर विद्या (2003), 'पंचायतराज व सहकार', संपादक डॉ. वि. प. महाजन, मर्ममित्र प्रकाशन, पुणे.
23. म्होपरे विद्या, (2011), 'पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांची भूमिका, तिचा कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासावरील परिणाम', अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
24. Bawiskar B.S., (2000), Including the excluded, Empowering the Poorless; A Case Study of Panchyat Raj in Maharashtra, Panchyati Raj Institutions & Rural Development, Edited by Bishnu C. Barik and Umesh C. Sahoo, Rawat Publication, (2008), Delhi, Pp 11-38.

25. Yatindra Singh, (2005), Panchyat Raj System in Scheduled Areas; A Case Study with special reference to Gram Sabha.
26. Patil R.B. (2008), Empowerment of S.C. and Women, A Case Study of Kolhapur District,' Unpublished Ph.D. Thesis, Nagpur University Nagpur.
27. Patnahaik P. (2000), Affarmative action and Representation of weaker section, Paricipation and Accountability in Orissa's Panchyat, EPW, Nov. 2005. Pp. 4753-4761.
28. Ghatak Maitresh, Ghatak Maitriya, (2002), Recent Reforms in the Panchyat System in West Bengal, Toeords Greater Participetary Goverence, EPW, Jan 2002, PP. 45 to 58.
29. गोरे निलम (1995), स्त्री आधार केंद्र, 'Decision making- A study of women in Grampachyat', लातुर, पुणे आणि उस्मानाबाद जिल्ह्याचा अभ्यास पुणे.
30. Sumanthi S. and Sudarshn V. (2005), What does the new panchyat system gurantee, A Case Study of Pappapatti, EPW, Aug. 2005, Pp. 3751-3758.
31. Sanigaha Palmela, (2005), Challenges and Opportunity: A Case Study of Women representativr in Karnataka, Uma Research Centre, and Banglore.
32. Besale Timonhi, Pande Rohini, Vijayendra Rao, (2007), Political Economy of Panchyats in South India, EPW, Feb. 2007. Pp. 661-666.
33. Society of Tribal Women for Development, New Delhi (2007), Impact of Bottomup Planning under PRIs and women participation therein in the States of Madhya Predesh, Orissa, Chhatisgrah, Gujrat, Jharkhand and Maharashtra, www.ser-prill02.pdf
34. Centre for Budget and Governance Accountability, New Delhi, (2009), Local Budgeting and People's Planning: A Study of PRIs in Rajasthan and Kerla.
35. Manor Jamesm (2007), Change in Karnataka over the Last Generation: Village and Wider Context, EPW, Feb. 2007. Pp. 653-660.
36. Prakhya NS (2010), Grampanchyat Finances in Karnataka Centre for Budget & Policy Studies, Bangalore,

37. Kumaran P. K. (2005), Decentralisation & functioning of District council: A Case Study of Kabi Anglog Autonomus Council in Assam.
38. Mangathani R. A., (2005), Women in Local Self Government; A Case Study of Tripura.
39. Mahipal, (2004), Panchyat Raj & Rural Goverence, Experience of Decade, EPW, Jan 2004. Pp. 137-142.
40. Raravikar, Y.G., (1974). `Zilha Parishad Finance, Case Study of Nashik Zilha Parshad', Unpublished Ph. D. Thesis, GIPE, and Pune.
41. Sangal Ashok, (2005), District Planning Committees, An analysis of the role responsibilities, performance & Strgthening measures, A Case study of Mandys and Mysore Districts of Planning committee, Readings of Panchyati Raj, Indian Institute of community development, Hydrabad, Pp.83-109.
42. Iqbal Narin, Mathur P. C., (2005), Panchyat Raj in Rajasthan, A Case study in Jaipur District, Readings of Panchyati Raj,
43. Singela Pamela, (2005), Women Paricipation in Panchyati Raj, A Case study of Gurgoan District Harayana. Uma Research Centre, Pp.24-25.
44. यमलवाड गोविंद तु. (2002), पंचायतीराज संस्थातील महिलांचा सहभाग: नांदेड जिल्हा एक अभ्यास, अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड.
45. Institute of Applied Manpower Research, New Delhi, (2000), A Study of Selected Panchyats in Raipur And Bilaspur District.
46. Mankar Sulochana (1984), Finances of Nagpur Zilha Prishad, Trends and Sturcture (1963 to 1982), Unpublshed M.Phil. Thesis, Nagpur University Nagpur
47. Mankar Sulochana (1987), Zilha Prishad Finances in Vidhrbha, Trends and Sturcture (1963 to 1982), Unpublshed Ph.D. Thesis, Nagpur University Nagpur.
48. पाटील योगेश अ. तवार अरुण (2011), परभणी जिल्हा परिषदेने कृषि क्षेत्रावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास, अर्थसंवाद, एप्रिल-जून 2011. पान नं. 71 -76
49. Naukudkar B.S. (2006), `Finanaces of Sindhudurg Zillha Parishad', Unpublished Ph.D. Thesis, Shivaji University Kolhapur.

प्रकरण चौथे

जिल्हा वित्तीय प्रशासन

प्रस्तावना

महाराष्ट्रात श्री. बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायतराज व्यवस्था स्वीकारली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक स्वतंत्र जिल्हा परिषद, प्रत्येक तालुक्यासाठी तालुका पंचायत आणि प्रत्येक गावासाठी ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय ग्रामीण शासनव्यवस्था आहे. प्रशासकीय रचनेच्या दृष्टीने या शासनव्यवस्थेमध्ये सत्ता आणि अधिकाराच्या बाबतीत संघटन दिसते. या शासन व्यवस्थेतील सत्ता व अधिकाराचे स्वरूप लोकविकासाच्या कल्पनेवर आधारलेले असते. त्यातूनच या शासनव्यवस्थेची रचना, सत्ता व अधिकार कार्ये सांगता येतात. प्रस्तुत अभ्यासात ग्रामीण शासन यंत्रणेतील जिल्हा परिषदेचे अध्ययन केले आहे. त्यामुळे जिल्हा परिषदेची रचना, सत्ता व अधिकार कार्ये स्पष्ट केली आहेत.

महाराष्ट्रामध्ये जिल्हा लोकल बोर्ड, जिल्हा स्कूल बोर्ड या नावाने जिल्हा पातळीवर शासनव्यवस्था आस्तित्वात होती. परंतु महाराष्ट्रात तत्कालीन महसूलमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार 'जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961' हा कायदा संमत करण्यात आला. त्यानुसार 1 मे 1962 पासून अधिकृतपणे जिल्हा परिषदेची स्थापना करण्यात आली. या नियमानुसारच जिल्हा परिषदेची रचना, अधिकार व कार्ये निश्चित झालेली आहेत.

4.1 जिल्हा परिषदेची रचना

जिल्हा परिषदेची रचना अभ्यासताना जिल्हा परिषदेतील सदस्यांच्या बाबतीत विचार करता येतो.

1. जिल्हा परिषद सदस्यांची संख्या:—जिल्हा परिषदेची सदस्य संख्या कमीत कमी 40 व जास्तीत जास्त 60 असावी असे 1961 च्या अधिनियमाने निश्चित केले होते. परंतु लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार ही सदस्य संख्या निश्चित करण्यात येते. प्रा. पी. बी. पाटील समितीच्या शिफारशीनुसार ही सदस्य संख्या जास्तीत जास्त 75 करण्यात आली. त्यानुसार प्रत्येक जिल्हा परिषदेत ही सदस्य संख्या वेगवेगळी असलेली दिसते.
2. सर्वसाधारणपणे लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार 35 हजार ते 40 हजार लोकसंख्येचा एक प्रतिनिधी असे प्रमाण निश्चित करण्यात आले. प्रत्येक विधानसभा क्षेत्रात जिल्हा परिषदेचे 4 ते 6 गण (मतदार संघ) असतात.
3. जिल्हा परिषदेच्या एकूण जागांपैकी अनुसूचित जाती जमातीसाठी स्वतंत्र राखीव मतदार संघांची रचना केली आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार राखीव जागांची संख्या ठरत असते.

4. महाराष्ट्रात 1992 पासून मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार इतर मागासवर्गीय आणि महिलांना प्रतिनिधीत्व दिलेले आहे. आज महिलांसाठी 50 टक्के राखीव जागा आहेत.
5. जिल्ह्यातील पंचायत समितीचे सभापती हे जिल्हा परिषदेत पदसिध्द सभासद असतात. तसेच जिल्ह्यातील पाच सहकारी सोसायटीचे अध्यक्ष सहयोगी सदस्य (स्वीकृत) म्हणून घेतले जातात. या संस्थांमध्ये कर्ज देणाऱ्या संस्था, भूविकास बँका, खरेदी विक्री संघ, औद्योगिक सहकारी संस्था आणि सहकार व शिक्षण संस्था यांचा समावेश होतो. हे सदस्य बैठकीना उपस्थित राहू शकतात. परंतु सभागृहात मतदान करण्याचा त्यांना अधिकार दिलेला नाही.

4.2 जिल्हा परिषदेतील विविध समित्या

प्रशासकीय दृष्टीने जिल्हा परिषदेच्या कामकाजात सुसूत्रता आणण्यासाठी प्रत्येक जिल्हा परिषदेत काही महत्वाच्या समित्यांची निर्मिती केलेली आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्हा परिषदेत सर्वसाधारण पुढील समित्या आस्तित्वात असलेल्या दिसतात.

1. **स्थायी समिती:** - जिल्हा परिषदेतील अत्यंत महत्वाची समिती म्हणून या समितीला महत्व प्राप्त होते. निवडून आलेले सदस्य या समितीचे सदस्य असतात. जिल्हा परिषदेचा उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी समितीचे सचिव असतात. तसेच जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष समितीचे अध्यक्ष असतात. वेगवेगळ्या समितीचे अध्यक्ष तसेच जिल्हा परिषदेने स्वीकृत करून घेतलेले दोन सहयोगी सदस्य यांचा समावेश या समितीत असतात. कमीत कमी 7 व जास्तीत जास्त 11 इतकी सदस्य संख्या असते. स्थायी समितीला जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रकाची भूमिका बजवावी लागते. खऱ्या अर्थाने वेगवेगळ्या धोरणांची निर्मिती हे सदस्य करीत असतात. या धोरणांची अंमलबजावणी इतर समित्यांना करावी लागते. या दृष्टीने स्थायी समितीला महत्व आहे.

2. **कृषि व सहकार समिती:** - कृषि विकासाच्या दृष्टीने जिल्हा परिषदेमध्ये कृषि व सहकार समितीची निर्मिती केली आहे. या समितीमध्ये अध्यक्ष व इतर 16 सदस्य असतात. जिल्हा परिषदेने आपल्या सभासदांमधून निवडून दिलेले 9 सदस्य तसेच 5 सहयोगी सदस्य, शेती व सहकार क्षेत्रातील दोन तज्ज्ञ व्यक्ती यांचा सहभाग या समितीत असतात. असे एकूण 17 सदस्य असतात. ही समिती संपूर्ण जिल्ह्याच्या शेती व सहकार विकासाच्या दृष्टीने काम करते. शेती विकासाच्या अनेक योजना या समितीमार्फत राबविल्या जातात. शेती विकासाचा अहवाल जिल्हा परिषदेला सादर करण्याची जबाबदारी या समितीवर असते.

3. **समाजकल्याण समिती:** - प्रत्येक जिल्हा परिषदेत समाजातील अल्पसंख्यांक, दुर्बल व मागासलेल्या जाती जमातीच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी समाजकल्याण समिती निर्माण केली

आहे. समाज परिवर्तनाची जबाबदारी या समितीवर असते. या समितीत जिल्हा परिषदेतील सभासदांमधून निवडलेल्या 8 सदस्यांपैकी 5 सदस्य अनुसूचित जाती जमातीचे असतात. 3 सदस्य सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील असतात. 2 स्त्री सदस्य असतात. जिल्हा परिषदेचा समाजकल्याण अधिकारी या समितीचा पदसिध्द अधिकारी असतात. त्यामुळे या समितीची सदस्य संख्या 11 असते. अनुसूचित जाती जमातीतील एका सदस्याची या समितीच्या अध्यक्षपदी निवड केली जाते. सामाजिक दृष्टीकोणातून अनुसूचित जाती जमातीचा विकास करणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन देणे, स्त्री, अपंग, विधवा स्त्रिया, परित्यक्ता अशा सर्व दुर्बल घटकांचा विकास करणे. या सर्व घटकांना मार्गदर्शन करून आर्थिक मदत करणे, समाज मंदिराची उभारणी करणे ही सर्व कार्ये जिल्ह्याच्या क्षेत्रात या समितीला करावी लागतात.

4. शिक्षण समिती: - प्रत्येक जिल्हा परिषदेत महत्वाची समिती म्हणून शिक्षण समितीकडे पाहिले जाते. जिल्हा परिषदेत निवडून आलेले 7 सदस्य या समितीत सदस्य असतात. तसेच जिल्हा परिषदेचे शिक्षण अधिकारी या समितीचे पदसिध्द सदस्य असतात. शिक्षण क्षेत्रात काम करणाऱ्या 2 दोन व्यक्ती सहयोगी सभासद समितीत असतात. असे एकूण 11 सदस्य असतात. यापैकी एका सदस्याची शिक्षण समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड करतात. ग्रामीण भागात शैक्षणिक विकास करणे, प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर शिक्षणाची सोय करणे, शिक्षकांची भरती करणे, शैक्षणिक साधनसामुग्री उपलब्ध करून देणे, शैक्षणिक पारितोषिके देणे, शैक्षणिक उपक्रम राबवून शैक्षणिक विकास करण्याची जबाबदारी या समितीला पार पाडावी लागते.

5. अर्थ समिती: - प्रत्येक जिल्हा परिषदेत अत्यंत महत्वाची असणारी ही समिती आहे. जिल्हा परिषदेच्या आर्थिक नियोजनाची संपूर्ण जबाबदारी या समितीला पार पाडावी लागते. सर्वसाधारणपणे या समितीत अध्यक्ष व इतर 12 सदस्य असतात. असे मिळून या समितीत 13 सदस्य असतात. जिल्हा परिषदेत निवडून आलेले सदस्य तसेच अर्थ क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींचा सहयोगी सदस्य म्हणून या समितीत समावेश होतो. जिल्हा परिषदेच्या विकास योजनांना आर्थिक मंजूरी देण्याची जबाबदारी या समितीवर असते. जिल्हा परिषदेच्या सर्व विकास योजना अर्थ समितीवर अवलंबून असतात. त्याच बरोबर पंचायत समितीच्या अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी या समितीवर असते. पंचायत समितीच्या विकास कामांना मंजूरी देऊन आर्थिक दृष्टीने सल्ला व मार्गदर्शन करण्याचे कार्य या समितीला पार पाडावे लागते.

6. आरोग्य समिती: - जिल्ह्याच्या क्षेत्रातील ग्रामीण जनतेला आरोग्यविषयक सेवा सुविधा उपलब्ध करून जनतेच्या आरोग्याचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी या समितीवर असते. या समितीत अध्यक्ष असून इतर 13 सदस्य असतात. या समितीत एकूण 14 इतकी सदस्य संख्या

असते. जिल्हा परिषदेत निवडून आलेले 7 सदस्य या समितीत असतात. जिल्हा परिषदेचे आरोग्य अधिकारी हे या समितीचे पदसिध्द सदस्य असतात. इतर चार स्वीकृत सदस्य या समितीत असतात. ग्रामपंचायत क्षेत्रात दवाखान्यांची सोय करणे, आरोग्य विषयक साधनसामग्री पुरविणे, आवश्यक त्या कर्मचाऱ्यांची भरती करणे, प्रसार माध्यमांद्वारे आरोग्यविषयक माहिती पुरविणे, केंद्र सरकारच्या आरोग्य विषयक सर्व योजनांची जिल्ह्याच्या क्षेत्रात अंमलबजावणी करणे अशी कामे या समितीला करावी लागतात.

7. सार्वजनिक बांधकाम समिती: - प्रत्येक जिल्हा परिषदेमध्ये महत्वाची समिती म्हणून ही समिती निर्माण करण्यात येते. या समितीत अध्यक्ष (सभापती) असून इतर 11 सदस्य असे 12 सभासद असतात. जिल्हा परिषदेत निवडून आलेले 7 सदस्य या समितीत असतात. जिल्हा परिषदेचे मुख्य अभियंता हे या समितीचे पदसिध्द अध्यक्ष असतात. इतर तीन सदस्यांचा सहयोगी सभासद म्हणून सहभाग असतो. जिल्ह्याच्या क्षेत्रामध्ये ग्रामीण भागात शासकीय इमारती बांधणे, रस्त्यांची सोय करणे, पाण्याचे बंधारे, तळी बांधणे अशी महत्वाची कामे या समितीला आपल्या कार्यक्षेत्रात करावी लागतात.

8. जलसंधारण व पिण्याचे पाणी पुरवठा समिती: - 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' यासाठी पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, पिण्याचे पाणी पुरवठा, या संबंधीच्या योजनांना मान्यता देणे. अशा योजनांच्या कामाचा आढावा घेणे यासारखी कामे या समितीला करावी लागतात. जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष हे या समितीचे अध्यक्ष पदसिध्द असतात.

9. पशुसंवर्धन व दुग्धशाळा समिती: - या समितीचे प्रमुख हे कृषि समितीचे सभापती असतात. जिल्हा परिषदेतील सदस्यांमधून 8 सदस्य निवडले जातात. जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी हा या समितीचा सचिव असतो. ही समिती पशुसंवर्धन विषयक धोरणात्मक कार्यवाहीचे निर्णय घेणे व कामाकाजाचा आढावा घेणे यासारखी करते.

10. महिला व बाल कल्याण समिती: - जिल्हा परिषदेतील एका महिला सदस्याची या समितीच्या अध्यक्षपदी निवड केली जाते. या समितीच्या सदस्यपदी जिल्हा परिषदेतील 8 सदस्यांची निवड केली जाते. त्यामध्ये किमान 70 टक्के महिला असतात. या समितीचे सचिव म्हणून महिला बालकल्याण विभागाचे उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी काम करतात. ही समिती महिला व बालकांच्या विकासाविषयी धोरण आखणे, त्याच्या कार्यवाहीसाठी निर्णय घेणे. योजनांच्या कामासंबंधीचा आढावा घेणे. ही कामे करते.

4.3 जिल्हा परिषदेचा कार्यकाळ

जिल्हा परिषदेचा कार्यकाळ पाच वर्षे इतका निश्चित करण्यात आला आहे. राज्यातील

जिल्हा परिषदा राज्य सरकारच्या अखत्यारित असून राज्य शासनाने दर पाच वर्षांनी जिल्हा परिषदेच्या निवडणूका घ्याव्यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रामध्ये 1992 साली राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. या निवडणूक आयोगामार्फतच या निवडणूका घेतल्या जातात. जिल्हा परिषदा निर्माण करण्याचा तसेच विभागीय आयुक्तांच्या अहवालानुसार जिल्हा परिषदा बरखास्त करण्याचा अधिकारही राज्य शासनाला आहे. त्यामुळे जिल्हा परिषदेच्या कार्यकाला बाबत निश्चितता आढळत नाही. महाराष्ट्र शासनाने जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षांचा कालावधी कमी केला आहे.

4.4 जिल्हा परिषदेची प्रशासकीय रचना

1. मुख्य कार्यकारी अधिकारी :- वसंतराव नाईक यांच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र तील प्रत्येक जिल्हा परिषदेमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे स्वतंत्र पद निर्माण केले आहे. राज्य शासनाचे प्रतिनिधी म्हणूनच या शासनव्यवस्थेमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जाते. जिल्हा परिषदेच्या कार्यावर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवण्यासाठी जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे कायम स्वरुपी शासनाचे अधिकारी असतात. त्यांच्या जोडीला उपमुख्य अधिकाऱ्याची नेमणूक केली जाते. जिल्हा परिषदेचे सदस्य 2/3 इतक्या बहुमताने मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांना आपल्या पदावरून दूर करू शकतात. म्हणून मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचा कार्यकाल शासनाच्या हातात आहे. महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद अधिनियम 1961 नुसार मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांना पुढील कार्ये करावी लागतात.

- i. जिल्हा परिषदेच्या बैठकीना उपस्थित राहणे
- ii. शासनाला जिल्हा परिषदेबाबत योग्य तो अहवाल पाठविणे
- iii. अध्यक्षांच्या संमतीने वेळप्रसंगी बैठक बोलविणे
- iv. संपूर्ण जिल्ह्यासाठी विकास योजना आखणे
- v. जिल्हा परिषदेसाठी अर्थसंकल्प मांडणे व करांची वसुली करणे
- vi. संपूर्ण जिल्हा परिषदेवर प्रशासकीय दृष्टीने प्रशासकीय नियंत्रण ठेवणे
- vii. जिल्हा परिषदेतील तृतीय व चतुर्थ श्रेणीतील कर्मचाऱ्यांची भरती करणे

2. सामान्य प्रशासन:-सामान्य प्रशासन या विभागाचा प्रमुख हा उपमुख्यकार्यकारी अधिकारी असतो. त्याच्या मदतीला सेक्शनल ऑफिसर व अधिक्षक हे तृतीय श्रेणी अधिकारी असतात.

3. पंचायत विभाग:-जिल्हा परिषदेच्या ग्रामपंचायत विभागाचा उपमुख्य अधिकारी हा प्रमुख असतो. त्याच्या जोडीला तृतीय श्रेणी अधिकारी म्हणून अधिक्षक असतात.

4. महिला व बाल कल्याण:- उपमुख्य अधिकारी हा महिला व बालकल्याण प्रमुख असतो. बालकल्याण अधिकारी हा द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतो. सेक्शनल ऑफिसर हा तृतीय श्रेणी अधिकारी असतो.

5. प्राथमिक शिक्षण :- शिक्षणाधिकारी प्राथमिक हा प्रथम श्रेणी अधिकारी या विभागाचा प्रमुख असतो. उपशिक्षण अधिकारी व अधिक्षक हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. तसेच विस्तार अधिकारी शिक्षण, अधिक्षक व सेक्शनल ऑफिसर हे तृतीय श्रेणी कर्मचारी असतात.

6. माध्यमिक शिक्षण:- शिक्षणाधिकारी माध्यमिक हा प्रथम श्रेणी अधिकारी या विभागाचा प्रमुख असतो. उपशिक्षण अधिकारी व अधिक्षक हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. तसेच विस्तार अधिकारी शिक्षण, अधिक्षक व सेक्शनल ऑफिसर हे तृतीय श्रेणी कर्मचारी असतात.

7. आरोग्य:- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, अतिरिक्त आरोग्य अधिकारी आणि सहाय्यक आरोग्य अधिकारी हे प्रथम श्रेणीचे अधिकारी जिल्हा परिषदेच्या आरोग्य विभागात असतात. द्वितीय श्रेणी अधिकारी म्हणून प्रशासन अधिकारी, साथरोग अधिकारी आणि सांख्यिकीय अधिकारी काम करतात. लेखाधिकारी आणि कक्ष अधिकारी हे तृतीय श्रेणीचे कर्मचारी असतात.

8. कृषि:- कृषि विकास अधिकारी हा प्रथम दर्जाचा अधिकारी असतो. त्यांच्या कार्यलयात कृषि अधिकारी मोहिम, कृषि अधिकारी बीजगुणन, कृषि अधिकारी विशेष घटक योजना असे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. तृतीय श्रेणी अधिकारी हा विस्तार अधिकारी कृषि हा असतो.

9. पशुसंवर्धन व दुग्धशाळा:- या विभागात जिल्हा पशुसंवर्धन व दुग्धशाळा अधिकारी हे प्रथम श्रेणी अधिकारी असतात. पशुसंवर्धन पर्यवेक्षक हा तृतीय श्रेणी कर्मचारी असतात.

10. अर्थ विभाग:- जिल्हा परिषदेच्या अर्थ विभागात मुख्य लेखा व वित्त अधिकारी हे प्रथम श्रेणी अधिकारी असतात. तृतीय श्रेणी अधिकारी म्हणून मुख्य लेखापाल व उपलेखापाल हे कार्यरत असतात.

11. इमारत व दळणवळण:- या विभागात दोन कार्यकारी अभियंता हे प्रथम दर्जाचे अधिकारी असतात. द्वितीय दर्जाचे अधिकारी हे उपअभियंता व शाखा अभियंता आहेत. तर तृतीय दर्जाचे अधिकारी म्हणून कनिष्ठ अभियंता, सेक्शन ऑफिसर व अधिक्षक हे अधिकारी असतात.

12. समाजकल्याण:- जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. विस्तार अधिकारी समाजकल्याण व अधिक्षक हे तृतीय श्रेणी अधिकारी असतात.

13. भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा:- या विभागात उपअभियंता भूजल सर्वेक्षण यंत्रणा हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी आहेत. तृतीय श्रेणी अधिकारी म्हणून भूजल पर्यवेक्षक व तंत्रज्ञ हे अधिकारी असतात.

14. पिण्याचा पाणी पुरवठा :- या विभागामध्ये कार्यकारी अभियंता हा प्रथम श्रेणी अधिकारी असतो. उपअभियंता व शाखा अभियंता हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. तर कनिष्ठ अभियंता हा तृतीय श्रेणी अधिकारी असतो.

15. जागतिक बँकेच्या साहाय्याने पाणी पुरवठा :- या योजनेसाठीच्या विभागात गट विकास अधिकारी हा द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतो.

16. छोटे पाटबंधारे :- या विभागासाठी कार्यकारी अभियंता छोटे पाटबंधारे विभाग हा प्रथम श्रेणी अधिकारी असतो. उपअभियंता व शाखा अभियंता हे द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. त्यांच्या जोडीला तृतीय श्रेणी वर्गाचे कनिष्ठ अभियंता व अधीक्षक हे अधिकारी असतात.

17. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा :- या यंत्रणेमध्ये प्रकल्पसंचालक हे प्रथम दर्जाचे अधिकारी असतात. 5 सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी व 1 लेखा अधिकारी असे एकूण 6 द्वितीय श्रेणी अधिकारी असतात. तर सेक्शनल ऑफिसर, 5 पर्यवेक्षक, मुख्य लेखपाल, उप लेखापाल असे 8 तृतीय श्रेणी अधिकारी असतात.

18. अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम :- या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदेत स्वतंत्र विभागाची स्थापना केली आहे. यासाठी प्रथम दर्जाचा कार्यकारी अधिकारी असतो. त्यांच्या जोडीला संशोधक साहाय्यक हा तृतीय श्रेणी अधिकारी असतो.

जिल्हा परिषदेतील प्रथम श्रेणी अधिकारी व द्वितीय श्रेणी अधिकारी हे सरकारी, राजपत्रित अधिकारी असतात. ते जिल्हा परिषदेत प्रतिनियुक्त सेवेवर असतात. त्यांच्यावर सरकारचे नियंत्रण असते. तृतीय श्रेणी अधिकारी हे जिल्हा परिषदेचे अधिकारी असून त्यांच्यावर जिल्हा परिषदेचे नियंत्रण असते.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा ही नोंदणी केलेली स्वायत्त संस्था आहे. निरनिराळ्या सरकारी खात्यांचे व जिल्हा परिषदेचे अधिकारी व पदाधिकारी तिचे सभासद असतात. ही संस्था जिल्हा परिषदेचा एक भाग किंवा खाते नाही. ती संस्था केंद्रसरकारच्या दारिद्र्य निर्मूलन आणि त्या प्रकारच्या योजना जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रात राबविते. त्यासाठी केंद्र सरकार त्यांना अनुदान देते.

4.5 स्थानिक उत्पन्नाचे मार्ग

स्थानिक उत्पन्नाचे मार्ग कोणते असावेत याबाबत खूपच मतभेद आहेत. कराची लवचिकता, कर वसुलीची कालमर्यादा, लोकांचे सहकार्य याचा विचार होणे जरूरीचे आहे. परंतु असे कोणतेही क्षेत्र नाही, जे संपूर्ण स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात येऊ शकेल. तरी देखील पुढील क्षेत्रांचा विचार करण्यात आला आहे.

1. स्थानिक उत्पन्नाच्या निमित्ताने स्थानिक आयकर भारतात लावण्यात यावा अशी एक चर्चा करण्यात आली. ही व्यवस्था स्कॅडिनोव्हियन देशात प्रचलित असलेली दिसते. भारतात असे कर लावणे सोपे नाही असे मत काही लोकांनी मांडले आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे अशा प्रकारचे कर लावण्यासाठी संविधानात तशी तरतूद करावी लागेल. वित्तीय आयोगाच्या शिफारशीनुसार आयकराचे उत्पन्न सध्या राज्य आणि केंद्र सरकार यांच्यामध्ये वाटण्यात येते. केंद्र सरकारला या उत्पन्नामधून अधिक पैसा मिळवा या हेतूने आयकराला सरचार्ज लावण्यात येतो. म्हणून या करावर पुन्हा एक स्थानिक कर लावणे योग्य ठरणार नाही.
2. स्थानिक संस्थांनी धंद्यावर कर आकारावा अशी एक दुसरी सूचना आहे. काही राज्यात ते तसे सुरु करण्यात आले. पण काही प्रशासकीय अडचणीमुळे राज्य सरकारांनी हे कर आपल्याकडे घेतले आहेत. राज्य सरकार त्याचे उत्पन्न स्थानिक संस्थांना देते.
3. शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नावर कर लावण्यात यावा असाही एक विचार सुरुवातीला होता. त्यावर अधूनमधून चर्चाही होत असते. शेती उत्पन्नाबाबतचे हिशेब लोक योग्य ठेवत नाहीत. तेंव्हा अशा प्रकारच्या उत्पन्नावर कर चुकवता येऊ शकतो. पंचायतराज्य संस्थेतील 80 टक्के नेते हे शेतकरी असल्यामुळे नेत्यांमध्ये शेती विषयक कर लावण्यात उत्साह नसतो.

भारतात स्थानिक पातळीवर घरपट्टी, नळपट्टी इत्यादी कर दिसून येतात. वरील कर स्थानिक संस्था लावतात. त्याचप्रमाणे जमिनीवर सेस लावण्याचे अधिकारसुद्धा पंचायतराज संस्थांना देण्यात आले आहेत. ज्यामुळे स्थानिक शिक्षणाची सोय हे कार्य स्थानिक संस्था हाती घेऊ शकतात. स्थानिक संस्था कर लावण्यात पुढाकार घेत नाहीत. यासाठी राज्य सरकारने गावाच्या हद्दीत येणाऱ्या जंगलातील झाडांची फळे आणि लाकूड विकूण येणारे उत्पन्न हे स्थानिक संस्थांच्या कक्षेत दिले आहे. याशिवाय स्थानिक संस्था व्यापाराच्या माध्यमातून उत्पन्न काढू शकतात. बस स्टॅंड बांधणे, व्यापारी संकुले बांधणे आणि ते व्यापाऱ्यांना भाड्याने देणे, सिनेमा थिएटर किंवा हॉटेल चालविणे इत्यादी मार्ग स्थानिक संस्था अवलंबून शकतात. परंतु पैशाच्या अभावामुळे वरील प्रकारची कामे हाती घेणे लहान लहान स्थानिक संस्थांना फार अवघड आहे.

जिल्हा परिषदेचा मालमत्तेच्या संदर्भातील अधिकार

‘महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961’ यातील तरतूदीनुसार जिल्हा परिषदेला आपल्या जिल्हाच्या किंवा जिल्हाच्या हद्दीत किंवा बाहेर स्थावर अथवा जंगम अशा दोन्ही प्रकारची मालमत्ता संपादन करण्याचा अधिकार आहे. त्याचप्रमाणे आपल्याकडील

मालमत्ता भाडेपट्ट्याने देण्याचा, ती विकण्याचा किंवा ती हस्तांतरित करण्याचा अधिकारही जिल्हा परिषदेला प्राप्त झाला आहे.

जिल्हा निधी

प्रत्येक जिल्हा परिषदेचा स्वतःचा एक निधी असतो. या निधीला 'जिल्हा निधी' असे संबोधले जाते. अधिनियमाद्वारे ठरवून दिलेल्या व्यवस्थेप्रमाणे जिल्हा परिषदेला जिल्हा निधीतून व्यवहार करता येतो. जिल्हा परिषदेला निरनिराळ्या मार्गांनी मिळणारे उत्पन्न जिल्हा निधीमध्ये जमा होते. जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्नाचे स्थूल मानाने तीन प्रकार पडतात. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ. करांद्वारे मिळणारे उत्पन्न

ब. शासनाकडून अनुदानाच्या रूपाने मिळणारे वित्तीय साहाय्य

क. कर्ज रूपाने मिळणारे वित्तीय साहाय्य

अ. करांद्वारे मिळणारे वित्तीय साहाय्य

जिल्हा परिषदेचे स्थानिक उत्पन्न याचा अर्थ तिने स्वतःच्या उत्पन्न साधनांद्वारे प्राप्त केलेले उत्पन्न होय. हे उत्पन्न जिल्हा परिषदेने स्वतः प्राप्त केलेले असल्याने जिल्हा परिषदेला ते स्वतःच्या नियोजनानुसार खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य असते.

जिल्हा परिषदेला करांद्वारे मिळणारे उत्पन्न हे तिचे स्थानिक उत्पन्न होय. कारण हे कर जिल्हा परिषदेने बसविलेले असतात. त्याची आकारणी करण्याचे अधिकारही जिल्हा परिषदेला असतात. याशिवाय जमीन महसुलावरील उपकराच्या दरात वाढ सुचविण्याचा अधिकार जिल्हा परिषदेस असतो. जिल्हा परिषद जमीन महसुलाच्या प्रत्येक रुपयावर जास्तीत जास्त 700 पैसे इतकी वाढ सुचवू शकते. जमीन महसुलावरील हा वाढीव उपकर तिच्या स्थानिक उत्पन्नाच्या सदरात मोडतो. कारण ही वाढ जिल्हा परिषदेने सुचविलेली असते. याशिवाय जिल्हा परिषदेस मिळणाऱ्या स्थानिक उपकर अनुरूप अनुदानाचाही तिच्या स्थानिक उत्पन्नात समावेश करता येईल.

जिल्हा परिषदेला पुढीलप्रमाणे कर बसविण्याचा व तो वसूल करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

1. जिल्हा परिषद जर जनतेला नळाद्वारे पाणीपुरवठा करित असेल तर त्यासांबंधी आकारण्यात येणारी सर्वसाधारण पाणीपट्टी
2. यात्रा, कर किंवा यात्रेकरूंवरील कर यावर सध्या बंदी आहे. तो तोटा सरकार भरून देते.
3. जमिनी व इमारतीवरील विशेष कर
4. जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील जलसिंचन योजनांपासून जमिनी किंवा इमारती यांना पुरविण्यात येणाऱ्या पाण्यावरील कर

5. संविधानानुसार राज्य विधीमंडळास राज्यात कोणताही कर बसविण्याचा अधिकार आहे असा कोणताही कर (वाहने, जनावरे व व्यक्ती यावरील जकात, पथकर या व्यतिरिक्त किंवा मुंबई मोटार वाहन कर अधिनियम 1958 कलम 20 यात जी तरतूद केली असेल ती सोडून मोटार वाहनावरील कर)
6. कोणत्याही सार्वजनिक बाजारात पुढीलपैकी एक किंवा अनेक प्रकारच्या फी म्हणजे तेथे आपली उपजीविका करणारे दलाल, अडते, तोलारी किंवा मापारी यांच्यावरील अनुज्ञप्ती फी.
7. बाजारात विक्रीसाठी माल ठेवल्याबद्दल किंवा बाजारातील कोणतीही इमारत, ओटा यांच्या वापराबद्दल फी.
8. बाजारात विकलेल्या जनावरांची नोंद करण्याची फी.

याशिवाय जिल्हा परिषदेला निरनिराळे उपकर आणि शुल्क यांच्यापासून उत्पन्न मिळते. उदाहरणार्थ जमीन महसूलावरील उपकर, त्यावरील वाढीव उपकर, पाणीपट्टीवरील उपकर, स्थावर मालमत्तेच्या हस्तांतरणावर आकारलेल्या मुद्रांक शुल्कावरील उपकर इत्यादी.

जमीन महसूलावरील उपकर

राज्य शासन जमीन महसूलावर दर रुपयामागे दोनशे पैसे या दराने उपकर बसविते. या उपकराचे जिल्ह्यातील उत्पन्न, त्यावरील वसुलीचा खर्च वगळून जिल्हा परिषदेस दिले जाते. त्याचप्रमाणे जिल्हा परिषद जमीन महसूलावरील उपकराच्या दरात वाढ करावी, असे राज्य शासनास सुचवू शकते. जिल्हा परिषदेची ही सूचना राज्यशासनाने मान्य केली तर अशा वाढीव उपकराच्या उत्पन्नातील 40 टक्के उत्पन्न जिल्हा परिषदेला आणि 60 टक्के उत्पन्न पंचायत समित्यांना विभागून दिले जाते. मात्र, जमीन महसूलावरील उपकराच्या दरात सुचविलेली वाढ प्रत्येक रुपयावर 700 पैशांहून अधिक असता कामा नये अशी तरतूद आहे. तसेच ज्या ज्या व्यक्तीच्या जमीन महसूलाची रक्कम पाच रुपयापेक्षा अधिक नसेल अशा व्यक्तीला वाढीव उपकरातून सूट देण्याचीही तरतूद आहे.

पाणी पट्टीवरील उपकर

राज्य शासनाने बसविलेल्या पाणी पट्टीवर दर रुपयामागे 20 पैशापर्यंत उपकर लावण्याचा अधिकार राज्य शासनास आहे. मात्र, राज्यशासनाने लावलेल्या या उपकराचे निव्वळ उत्पन्न जिल्हा परिषदेला दिले जाते.

मुद्रांक शुल्कावरील उपकर

जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रातील स्थावर मालमत्तेची विक्री, देणगी, फलोपभोग, गहाण

यांच्या दस्तऐवजावर राज्य शासनाने जे मुद्रांक शुल्क आकारलेले असते. त्यामध्ये एक टक्का इतकी वाढ करून या वाढीव मुद्रांक शुल्काचे निव्वळ उत्पन्न जिल्हा परिषदेला दिले जाते. मात्र सदरची मालमत्ता एखाद्या ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात मोडत असेल तर जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या उत्पन्नापैकी निम्मी रक्कम संबंधित ग्रामपंचायतीला दिली जाते.

ब. शासनाकडून अनुदानाच्या रुपाने मिळणारे वित्तीय सहाय्य

जिल्हा परिषदांना राज्य शासनाकडून अनुदानाच्या रुपाने वित्तीय सहाय्य मिळते. या अनुदानाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

वन महसूल अनुदान

जिल्ह्याच्या हद्दीतील वनांपासून मिळणाऱ्या महसूलाच्या 7 टक्के इतके अनुदान राज्य शासन प्रत्येक वर्षी जिल्हा परिषदेला देते. या अनुदानाचा विनियोग जिल्हा परिषदेने वन क्षेत्रातील बांधकामे आणि विकासाची कामे यांवरच केला पाहिजे असे बंधन आहे.

सप्रयोजन अनुदान (कलम 182)

जिल्हा परिषदेकडे हस्तांतरित झालेली कामे व विकास योजनांसाठी राज्य शासन जिल्हा परिषदेला अनुदान देते. या कामातून निर्माण झालेली संपत्ती आणि सेवा सुस्थितीत ठेवण्यासाठी जिल्हा परिषदेला खर्च करावा लागतो. हा खर्च करणे जिल्हा परिषदेला शक्य व्हावे म्हणून राज्य शासन त्या जिल्हा परिषदेला खर्चाच्या 100 टक्के अनुदान देते. या अनुदानाला 'सप्रयोजन अनुदान' असे संबोधले जाते.

आस्थापना अनुदान (कलम 183)

जिल्हा परिषदांची स्थापना झाल्यावर त्यांच्यावर सोपविण्यात आलेल्या कामाशी संबंधित असलेले प्रशासकीय सेवक किंवा कर्मचारी राज्य शासनाने जिल्हा परिषदेकडे वर्ग केले. सेवकांच्या किंवा कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्याची राज्य शासन जिल्हा परिषदेला देते. श्री. बोंगीरवार समितीच्या शिफारशीनुसार 100 टक्के आस्थापना अनुदान राज्य शासन देते.

स्थानिक उपकर-अनुरूप अनुदान

जर एखाद्या जिल्हा परिषदेने जमीन महसूलावरील उपकराच्या मूळ दरावर दर रुपयामागे 700 पैशापर्यंत उपकर आहे, तसेच राज्य शासन जिल्हा परिषदेला वाढीव उपकराच्या हिश्याबरोबर अनुरूप अनुदानही देते. यालाच स्थानिक उपकर अनुरूप अनुदान असे संबोधले जाते. जिल्हा परिषदेला वाढीव उपकराची शिफारस करण्यास प्रोत्साहन मिळावे या उद्देशाने हे अनुदान दिले जाते.

प्रोत्साहनपर अनुदाने

जिल्हा परिषदेने हाती घेतलेल्या विकास कामाची प्रगती लक्षात घेऊन राज्य शासन

आणखी जलद गतीने विकास करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळावे या उद्देशाने संबंधित जिल्हा परिषदेला ठराविक मर्यादेपर्यंत अनुदान देते. यास प्रोत्साहनपर अनुदान असे म्हणतात.

योजनांतर्गत अनुदान (कलम 187)

राज्याच्या पंचवार्षिक योजनेचा जो भाग जिल्हा परिषदांसाठी राखून ठेवलेला असतो. अशा भागासाठी राज्य शासन निश्चित करील त्या प्रमाणात आणि त्या पध्दतीने जिल्हा परिषदेस दरवर्षी अनुदान दिले जाते. हे योजनांतर्गत अनुदान होय. जिल्हा यादीत नमूद केलेल्या विषयाच्या संदर्भातील कामे व विकास योजना राज्याच्या विकास योजनेत अंतर्भूत करण्यात आल्या.

क. कर्ज रुपाने मिळणारे वित्तीय सहाय्य

जिल्हा परिषदेकडे असणाऱ्या कामांसाठी निधी अपूरा आहे. त्यामुळे काही वेळा जिल्हा परिषदेला आपली कामे पार पाडण्यासाठी कर्ज रुपाने पैसा उभारणे आवश्यक ठरते. जिल्हा परिषदेकडील निधी ज्या बँकेत किंवा सहकारी संस्थेत ठेवण्यात आला असेल त्या बँकेकडून किंवा सहकारी संस्थेकडून जिल्हा परिषदेला कर्ज रुपाने पैसे घेता येतात.

राज्य वित्त आयोग

भारतीय संविधानात विभाग 9, अनुच्छेद 243(I) अनुसार 73 व्या आणि 74 व्या संविधान दुरुस्तीने वित्त आयोगाचे प्रावधान करण्यात आले आहे. राज्याचे राज्यपाल संविधान दुरुस्ती कायदा 1994 च्या आरंभापासून, शक्यतो त्वरीत एका वर्षाच्या आत, आणि तद्नंतर प्रत्येक पाच वर्षांच्या कालावधीच्या आत पंचायतीच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यास आणि राज्यपालांना शिफारशी करण्यास वित्त आयोगाचे गठन केले जाईल. या आयोगाच्या अहवालात महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि पंचायतराज संस्थांच्या बाबतीत शिफारशी असतील.

पहिला राज्य वित्त आयोग

महाराष्ट्र राज्याचा पहिला वित्त आयोग 23 एप्रिल 1994 रोजी स्थापन झाला. या आयोगाचे श्री. शांताराम घोलप, श्री. सुरेश प्रभु आणि श्री. मकरंद हेरवाडकर असे तीन अध्यक्ष होते. यांनी आपल्या शिफारशी 31 जानेवारी 1997 रोजी सादर केल्या. शासनाने हा अहवाल 5 मार्च 1999 रोजी विधीमंडळाच्या पटलावर ठेवला. या अहवालातील शिफारशीची अंमलबजावणी 1999-2000 पासून करण्यात आली.

महाराष्ट्रातील पहिल्या राज्य वित्त आयोगाने जिल्हा परिषदेच्या आर्थिक बाबतीत पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

1. जमीन महसूल व त्यावरील उपकराचे अनुदान मागणीशी जोडण्या ऐवजी ते वसूलीशी जोडावे. परंतू एखाद्या वर्षी नैसर्गिक आपत्तीमुळे वसुलीस स्थगिती देण्यात आली तर त्या

वर्षापुरते मागणीप्रमाणे अनुदान देण्यात येईल. परंतु ज्या पंचायतराज संस्थेने उपकराच्या वसुलीची माफी जाहीर केली असेल तर त्यांना त्यावर्षी मागणीप्रमाणे अनुदान दिले जाणार नाही.

2. जमीन महसूल व त्यावरील उपकर अनुदानाप्रमाणे हा उपकर मागणीच्या 66.67 टक्के जिल्हा परिषदांना आगाऊ म्हणून देण्यात यावा. या अनुदानापेक्षा जादा वसुली झाली असल्यास तेवढा फरक त्यापुढील वर्षी त्यांना देण्यात यावा. मात्र दिलेल्या अनुदानापेक्षा कमी वसुली झाल्यास जिल्हा परिषदांकडून कोणत्याही प्रकारची वसुली करण्यात येऊ नये.
3. जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांना वाढीव उपकरावर हे अनुदान प्राप्त होते. यातील जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांचे प्राप्तीचे प्रमाण 40:60 असे आहे. आयोगाने वाढीव उपकर हा मागणीचे 66.67 टक्के देण्यात यावा.
4. जिल्हा परिषदांना वन क्षेत्रातील परियोजना अधिक चांगल्या पध्दतीने राबविण्यासाठी वन महसूल अनुदानाचे प्रमाण 10 टक्के करण्यात यावे.
5. अभिकरण शुल्काचा दर 3 टक्क्यावरून 5 टक्के करण्यात यावे.
6. जिल्हा परिषदांना रस्ता दुरुस्तीसाठी मिळणाऱ्या अनुदानाचे प्रमाण निकषाप्रमाणे आवश्यक असणाऱ्या निधीच्या 37 टक्के असावा.
7. जिल्हा परिषदांना 1997-98 पासून 2000-01 पर्यंत रस्ता दुरुस्तीसाठी मिळणाऱ्या अनुदानाचे प्रमाण निकषाप्रमाणे आवश्यक असणाऱ्या निधीच्या 40 टक्के करण्यात यावे. हे निकष ठरविताना वाहनांच्या संख्येत झालेल्या प्रचंड वाढीचाही विचार करावा. हस्तांतरित व अभिकरण तत्वावरील योजना यामुळे मिळणारे उत्पन्न शासनाकडे हस्तांतरित न करता जिल्हा परिषदांकडे ठेवण्यात यावा.
8. बिगर शेती जमीन कर प्रत्येक जिल्हा परिषदेने आकारावा.

दुसरा राज्य वित्त आयोग

महाराष्ट्राचा दुसरा वित्त आयोग 5 जुलै 1999 रोजी गठीत करण्यात आला. श्री. के. सी. श्रीवास्तव, श्री. आर. वासुदेवन आणि श्री. एम. हबीबुल्ला हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते. यांनी आपला अहवाल 27 मार्च 2002 ला सादर केला. शासनाने हा अहवाल 29 मार्च 2006 ला विधानमंडळाच्या पटलावर ठेवला. याची अंमलबजावणी 2006-07 पासून सुरु करण्यात आली. या आयोगाने जिल्हा परिषदेचा आर्थिक स्रोत बळकट करण्यासाठी केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. शासनाने राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील तलाव आणि पाझर तलावांचा आढावा घ्यावा. मत्स्योत्पादनासाठी हे तलाव जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित करावेत.
2. जिल्हा परिषदांच्या मालकीच्या मोकळ्या जागांचा व्यापारी कारणास्तव वापर करणे. शक्य तेथे व्यापारी संकुले उभारून ती भाडे तत्वाने देणेबाबत निर्णय घ्यावा. त्यामुळे जिल्हा परिषदांना उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण होईल. यासाठी कायद्यात आवश्यक ती सुधारणा करावी.
3. जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायती यांच्याकडून विविध प्रकारचे दाखले, प्रमाणपत्रे, शासकीय कागदपत्रांच्या नकला इत्यादी विहित शुल्क आकारून देण्याची तरतूद आहे. यासाठी निश्चित केलेल्या दरांचा आढावा घेऊन त्या दरामध्ये सुधारणा करावी. हे दर सर्व सामान्यांना परवडतील अशाच प्रकारे निश्चित करावेत.
4. जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रात असणाऱ्या जंगलामधून सापडणाऱ्या दुर्मिळ वनौषधी आणि अन्य वनसंपत्ती यावर आधारित व्यवसाय आणि उद्योगांना चालना द्यावी. यामध्ये सहकारी तत्वावर चालविल्या जाणाऱ्या संस्थांना प्राधान्य द्यावे.

73 व्या घटनादुरुस्तीने राज्य शासनाला राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्याबाबत सूचना केल्या होत्या. त्यानुसार पहिल्या व दुसऱ्या राज्य वित्त आयोगाने जिल्हा परिषदेचे आर्थिक स्रोत बळकट करण्यासाठी ज्या सूचना केल्या त्याचाही आढावा घेतला आहे.

महाराष्ट्र शासनाने जून 2005 मध्ये तिसऱ्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली. या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष श्री. विजय मोहन लाल होते. यांनी आपला अहवाल शासनाला जून 2006 मध्ये सादर केला. अद्याप पर्यंत शासनाने या अहवालावर निर्णय घेतला नाही. चौथ्या वित्त आयोगाची स्थापना 11 मे 2011 रोजी श्री. जे. पी. डांगी यांच्या अध्यक्षतेखाली केली आहे.

प्रकरण पाचवे

पुणे जिल्ह्याचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करताना विशेषतः पुणे जिल्ह्याची निवड केली आहे. पुणे जिल्ह्याचा अभ्यास करताना ज्या महाराष्ट्र राज्यात हा जिल्हा आहे त्या महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील स्थान समजावून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

महाराष्ट्र राज्य म्हणजे उत्तर व दक्षिण भारतास जोडणारी विशाल भूमी आहे. याच विशाल भूमीला महान परंपरा लाभलेल्या आहेत. भौगोलिक, ऐतिहासिक आर्थिक दृष्टीने महाराष्ट्राचे स्थान वेगळे आहे. सातवाहनापासून ते अगदी आजपर्यंत महाराष्ट्र राजकीय आणि सामाजिक दृष्ट्या जागृत आहे. आपली भूमी संतांची, कवींची, लेखकांची, वीरांची व वीरांगनांची आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शिवशाही येथेच स्थापन केली. अत्यंत न्यायप्रिय व आदर्श राज्यकारभाराचे उदाहरण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्राला घालून दिले, जे भूषणावह ठरले आहे. स्त्रीया-शूद्रातिशूद्रांसाठी ह्याच भूमीतून ज्ञानसंघर्ष केला तो महात्मा जोतीराव फुले यांनी, लोकमान्य टिळकांनी इंग्रजाविरुद्ध असंतोष येथून भारतभर पसरविला. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, दादाभाई नौरोजी, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षि वि. रा. शिंदे, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले जीवन याच भूमीतून देशाला वाहिले.

5.1 महाराष्ट्राचे भारतातील स्थान

उत्तर गोलार्धात भारत असून पूर्व गोलार्धातील आशिया खंडातील भारत एक महत्त्वाचा देश आहे. हिमालय या जगातील सर्वोच्च पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी, अरबी समुद्र, हिंदी महासागर, बंगालचा उपसागर या तीन समुद्रांनी वेढलेले आशिया खंडातील सर्वात मोठे द्विपकल्प म्हणजे भारत. यास भारतीय उपखंड असेही म्हणतात. या उपखंडात दक्षिण आशियातील भारत, बांगलादेश, श्रीलंका, भूतान, पाकिस्तान, नेपाळ, माले व अफगाणिस्तान या देशांचा समावेश होतो. यांना सार्क म्हणतात.

महाराष्ट्र भारतातील एक घटक राज्य आहे. भारताच्या मध्यवर्ती भागात महाराष्ट्र राज्य असून उत्तर भारत व दक्षिण भारतास एकत्रित आणणारी विशाल भूमी आहे.

5.1.1 अक्षवृत्तीय व रेखावृत्तीय विस्तार

भारताचा अक्षांश विस्तार 8°4'28" उत्तर अक्षवृत्त ते 37°6.53" उत्तर अक्षवृत्त असून रेखांश विस्तार 67°7.33" पूर्व रेखावृत्त ते 97°25'47" पूर्व रेखावृत्त आहे.

महाराष्ट्राचा अक्षांश विस्तार 15°44' उत्तर अक्षवृत्त ते 22°6' असून रेखांश विस्तार 72°36'

पूर्व रेखावृत्त ते 80°54' पूर्व रेखावृत्त आहे. (15.8° उत्तर अक्षवृत्त ते 22.1° उत्तर अक्षवृत्त ते 72.6° पूर्व रेखावृत्त ते 80.9° पूर्व रेखावृत्त)

आकृती 5.1: भारतातील महाराष्ट्राचे स्थान

5.1.2 आकार

आशिया खंडात असलेल्या तीन द्विपकल्पांपैकी भारत एक मोठे द्विपकल्प आहे. द्विपकल्पाचे टोक दक्षिणेस हिंदी महासागराच्या बाजूस आहे. त्याचा पाया उत्तरेस आहे.

भारतीय द्विपकल्पाचा एक भाग महाराष्ट्र पठार (दख्खन पठार) आहे. महाराष्ट्राचे पठार सर्वसाधारण त्रिकोणाकृती असून दक्षिणेकडे चिंचोळे तर उत्तरेकडे रुंद होत गेले आहे. त्याचा पाया कोकणात व त्याचे निमुळते टोक पूर्वेस भंडाराकडे आहे.

5.1.3 लांबी, रुंदी, व क्षेत्रफळ

भारताची उत्तर दक्षिण लांबी काश्मीरच्या उत्तर सीमेपासून दक्षिणे कन्याकुमारीपर्यंत 3214 कि. मी. आहे. भारताची पश्चिम-पूर्व रुंदी गुजरातच्या किनाऱ्यापासून आसामच्या पूर्व टोकापर्यंत 2933 कि. मी. आहे. भारताचे एकूण क्षेत्रफळ 32,87,263 चौ. कि. मी. आहे. ते जगाच्या क्षेत्रफळाच्या 2.64 टक्के आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगात भारताचा 6 वा क्रमांक लागतो.

पश्चिमेस अरबी समुद्रापासून पूर्वेस पूर्व घाटापर्यंत पसरलेला आहे. महाराष्ट्राची पश्चिम पूर्व लांबी 800 कि. मी. असून दक्षिणोत्तर रुंदी 720 कि. मी. आहे. महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ 3,07,762 चौ. कि. मी. आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारतात महाराष्ट्राचा तिसरा क्रमांक लागतो. राज्याने देशाचा 9.36 टक्के प्रदेश व्यापला आहे.

5.1.4 नैसर्गिक सीमा

भारताच्या उत्तरेस हिमालय पर्वत, ईशान्येस शक्तिमोयोमा (आराकान योमा), पूर्वेस बंगालचा उपसागर, दक्षिणेस हिंदी महासागर, तर पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे.

महाराष्ट्राच्या वायव्य भागात सातमाळा डोंगर रांगा, गाळणा टेकड्या व सातपुडा पर्वत रांगेतील अक्राणी टेकड्या, उत्तरेस सातपुडा पर्वत रांगा व त्याच्या पूर्वेस गविलगड टेकड्या आहेत. तर ईशान्येस दरकेसा टेकड्या, पूर्वेस चिरोली टेकड्या भामरागड डोंगर या नैसर्गिक सीमा निर्माण करतात. दक्षिणेस पठारावर हिरण्यकेशी नदी व कोकणात तेरेखोल नदी तर पश्चिमेस अरबी समुद्र अशा महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक सीमा आहे.

5.1.5 राजकीय सीमा व सरहद्द

भारताच्या वायव्येस पाकिस्तान, उत्तरेस अफगाणिस्तान या अब-ई-वखान भागात अब-ई-पंगा दरीची मूठ भारत व ताजिकिस्तान दरम्यान आहे. तसेच उत्तरेस चीन, नेपाळ, भूतान यांच्या सरहद्दी आहेत. पूर्वेस म्यानमार (ब्रम्हदेश) व बांगलादेश असून दक्षिणेकडे भारतापासून मनारचे आखात व पाल्कच्या सामुद्रधुनीमुळे श्रीलंका बेट अलग झाले आहे.

महाराष्ट्राच्या वायव्य भागात गुजरात राज्य आणि दादरा नगर हवेली हे संघराज्य क्षेत्र आहे. उत्तरेस मध्यप्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड व आग्नेयेस आंध्रप्रदेश राज्यांच्या सीमारेषा आहेत, तर दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा राज्ये आहेत.

5.1.6 राजकीय स्वरूप

सध्या भारतात 28 घटक राज्ये व 7 केंद्र शासित प्रदेश असून दिल्ली व पाँडेचरी यांना पूर्ण राज्याचा दर्जा देण्यासंबंधीची घोषणा केंद्रातील आघाडी सरकारने जूलै 1998 मध्ये केली. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मध्य प्रदेश (13.49 टक्के) हे सर्वात मोठे राज्य आहे गोवा (0.12 टक्के) सर्वात लहान राज्य आहे.

1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्य आस्तित्वात आले. राज्यात 35 जिल्हे, 256 तालुके, 289 शहरे व 3577 खेडी आहेत. कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, नागपूर असे 6 प्रशासकीय विभाग आहेत.

तक्ता 5.1: राज्यातील विभाग व जिल्हे

अ. न.	विभागाचे नाव	अंतर्भूत जिल्हे	अंतर्भूत तालुके
1	कोकण	मुंबई, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, मुंबई उपनगर	50
2	नाशिक	नाशिक, अहमदनगर, धुळे, जळगाव, नंदूरबार	54
3	पुणे	पुणे, सातारां सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर	58
4	औरंगाबाद	औरंगाबाद, जालना, परभणी, बीड, उस्मानाबाद,	76
5	अमरावती	लातूर, नांदेड, हिंगोली	56
6	नागपूर	अमरावती, बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ, वाशिम नागपूर, वर्धा, भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया	63

1960 साली आस्तित्वात आलेल्या महाराष्ट्रात 26 जिल्हे होते. सध्या राज्यात 35 जिल्हे आहेत. यापैकी सिंधुदुर्ग, जालना, गडचिरोली, लातूर, मुंबई उपनगर हे जिल्हे अनुक्रमे रत्नागिरी, औरंगाबाद, चंद्रपूर, उस्मानाबाद, व बृहन्मुंबई जिल्ह्यातून वेगळे करण्यात आले. तसेच कुलाबा जिल्ह्याचे नाव रायगड करण्यात आले. धुळे जिल्ह्यातून नंदुरबार व अकोला जिल्ह्यातून वाशिम या दोन नव्या जिल्ह्याची निर्मिती 1 जुलै 1998 रोजी करण्यात आली. तर 1 मे 1999 रोजी हिंगोली व गोंदिया हे नवीन जिल्हे अनुक्रमे परभणी व भंडारा जिल्ह्यातून निर्माण केले. सध्या राज्यात 357 तालुके आहेत.

5.2 पुणे जिल्ह्याचा अभ्यास

पुणे जिल्ह्याची प्राकृतिक रचना सर्वसाधारणपणे विचार करता अगदी साधी, परंतु वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वत (पश्चिम घाट) रांग पश्चिमेला असून ती उत्तर दक्षिण दिशेत कोकण किनारपट्टीला समांतर दिशेत गेलेली आहे. त्याच्याच शेजारी पूर्वेला महाराष्ट्र पठार किंवा दख्खनचे पठार आहे, त्याला देश म्हणतात. पठाराच्या पश्चिमेला सह्याद्री पर्वताचा उंच कडा आहे. याशिवाय जिल्ह्यामधून पश्चिम पूर्व सह्याद्रीच्या उपरांगा गेलेल्या आहेत. जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून हरिश्चंद्राची डोंगर रांग पश्चिम पूर्व दिशेस गेलेली आहे. तर दक्षिण सीमेवरून नीरा नदी पूर्वेकडे वाहत जाते. भीमा नदी ही जिल्ह्यातील मुख्य नदी आहे. ती पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिमेस भिमाशंकर येथे सह्याद्रीच्या पर्वतात उगम पावते व जिल्ह्याच्या दक्षिण पूर्व अशी वाहत जाऊन सोलापूर जिल्ह्यात प्रवेश करते. पुणे जिल्ह्याच्या प्रत्येक तालुक्यातून एकतरी नदी वाहत आहे असे आढळून येते.

आकृती 5.2: महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विभाग

5.2.1 स्थान, विस्तार व प्राकृतिक रचना

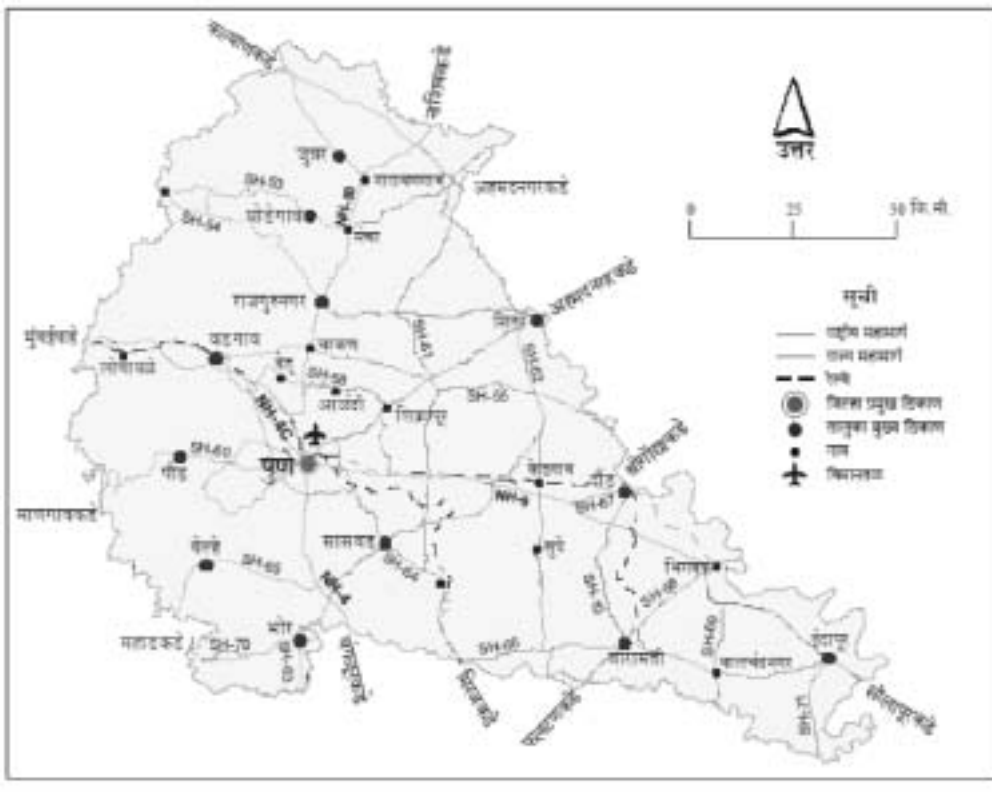
महाराष्ट्र पठारावरील विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रातील शेती व साखर कारखानदारीच्या दृष्टीने महत्वाचा असणारा पुणे जिल्हा अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. पुणे जिल्हा 17.20 व 19.20 उत्तर अक्षांश आणि 73.20 व 75.10 पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस आणि पूर्वेस अहमदनगर जिल्हा असून दक्षिण, पश्चिम, आग्नेय व वायव्येस अनुक्रमे सातारा, रायगड, सोलापूर व ठाणे हे जिल्हे आहेत. पुणे जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 15642 चौ. कि. मी. असून ते राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या 5 टक्के आहे. जमीन उंच सखल असल्याने घाटमाथा, मावळ व पठार असे जिल्ह्याचे तीन स्वाभाविक विभाग पडले आहेत. जुन्नर, आंबेगाव, मावळ, मुळशी, वेल्हे, भोर हे तालुके घाटमाथ्यावर असून 8 तालुके मावळ पठारी भागात आहेत. पुणे जिल्ह्याचे पठार सपाट नाही. पठाराचा पश्चिम कडा खूपच उंच आहे. सहयाद्री पर्वताच्या मोठ्या रंगा उत्तरेकडून दक्षिणे पसरलेल्या आहेत. जिल्ह्यातील महत्वाच्या डोंगर रंगांमध्ये हरिश्चंद्र पर्वत, जीनधान, ढाक-आहुपे यांचा समावेश होतो.

पुणे जिल्ह्यात काळी, तांबडी व किरमीजी रंगाची जमीन आहे. पश्चिमेकडून जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतशी जमीन कसदार व सुपीक आढळते. चिंचवडजवळ मजबूत व टिकाऊ दगडाच्या खाणी आहेत. एरंडवणे, पाषाण या खागात शिरगोळे, गारेचे दगड व रंगासाठी लोणारी व गेरूची लाल माती सापडते. जिल्ह्याच्या पूर्व भागात चुनखडी सापडते.

आकृती 5.3: महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्याचे स्थान नकाशा

आकृती 5.4: पुणे जिल्ह्यातील राजकीय तालुकीचे मार्ग

5.2.2 पुणे जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र

तक्ता 5.2: पुणे जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन क्षेत्राचे वर्गीकरण

अ. न.	तपशील बाबी	क्षेत्र हेक्टरमध्ये	एकूण क्षेत्राशी शेकडा प्रमाण
1	जंगलव्याप्त क्षेत्र	171809	11.00
2	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		
	अ. बिगर शेती वापरातील	63995	4.10
	ब. पडीक/लागवडीलायक नसलेले	104251	6.67
	एकूण (अ + ब)	168246	10.77
3	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवड न केलेली एकूण जमीन		
	अ. लागवडी लायक पणवापरात नसलेली	32918	2.10
	ब. कायम गुरे चरण्याची जागा	65577	4.20
	क. कसलेल्या जमिनीत समाविष्ट नसलेली, झाडे, झुडपे	25607	1.64
	एकूण (अ+ब+क)	124103	7.94
4	पडीत जमीन		
	अ. चालू पडीत जमीन	62083	3.98
	ब. इतर पडीत जमीन	65336	4.18
	एकूण (अ+ब)	127419	8.16
5	लागवडीखालील निव्वळ कसलेले क्षेत्र	970481	62.13
6	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	1562058	100

संदर्भ:- भारत लोकसंख्या जनगणना 2001 जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

पुणे जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 15642 चौ. कि. मी. असून पुणे जिल्ह्यात जुन्नर, आंबेगाव, शिरूर, खेड, मावळ, मुळशी, हवेली, दौंड, पुरंदर, वेल्हे, भोर, बारामती व इंदापूर या 13 तालुक्यांचा समावेश होतो. तसेच पिंपरी-चिंचवड व पुणे शहर यांचाही समावेश होतो. पुणे शहर हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. पुणे जिल्ह्यात एकूण 1866 गावे आहेत. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र 15,62,058 हेक्टर असून भौगोलिक क्षेत्राच्या विवरण तक्ता 5.2 मध्ये दाखविले आहे.

पुणे जिल्ह्यातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी सर्वात जास्त क्षेत्र हे लागवडीखालील निव्वळ कसलेल्या क्षेत्राचे (62.13 टक्के) आहे. शेतीला उपलब्ध नसलेले, एकूण पडीत व पडीत व्यतिरिक्त लागवड न झालेले क्षेत्र जवळजवळ 26.87 टक्के असून जंगलांनी व्यापलेले क्षेत्र 11 टक्के एवढे आहे.

5.2.3 हवामान

महाराष्ट्रातील हवामान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्राकृतिक रचनेचा परिणाम प्रामुख्याने हवामानावर होतो. राज्याच्या पश्चिमेला असणाऱ्या अरबी समुद्राचा हवामानावर परिणाम होतो. बरोबर तशाच प्रकारे पुणे जिल्ह्याच्या हवामानवर परिणाम हातो. कोकण किनारपट्टीला समांतर उत्तर दक्षिण पसरलेल्या या रांगेचा परिणाम या हवामानावर होतो. या पर्वतरांगेमुळे नैऋत्य मोसमी वारे अडविले जाऊन जिल्ह्याला बराचसा पाऊस मिळतो. त्यामुळे पश्चिम भागात भरपूर पाऊस होतो. पश्चिमेकडून जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतसा कमीकमी होतो. पुणे जिल्ह्यामध्ये उन्हाळ्यात हवामान उष्ण असते. पूर्वेकडील इंदापूर, दोंड व बारामती या तालुक्यात हवामान उष्ण असते तर पश्चिमेकडे ते थंड आढळते.

5.2.4 तापमान

पुणे जिल्ह्याच्या तापमानामध्ये सर्वत्र भिन्नता आढळते. जिल्ह्यामध्ये मार्च, एप्रिल, मे व जूनच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा ऋतू असतो. जिल्ह्यामध्ये वार्षिक किमान तापमान 10.50 सें. ग्रे. तर कमाल तापमान 37.70 सें. ग्रे. असते. उन्हाळ्यात तापमान जास्त तर हिवाळ्यात कमी असते.

5.2.5 पर्जन्यमान व सूर्यप्रकाश

पुणे जिल्ह्यात साधारणपणे जूनच्या मध्यापासून पावसाला सुरुवात होते. पाऊस नैऋत्य मोसमी वाऱ्याद्वारे मिळतो. जिल्ह्यामध्ये पावसाचे वितरण विषम स्वरूपाचे आहे. पश्चिम घाटाच्या भागात वार्षिक सरासरी पावसाचे प्रमाण 400 से. मी. पेक्षा जास्त आहे तर पश्चिम घाटाच्या शेजारी असलेल्या मावळ भागात पावसाचे सरासरी प्रमाण 200 ते 400 से. मी. दरम्यान आहे. तर पश्चिम महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण 50 ते 100 से. मी. आहे.

सूर्यप्रकाश

पुणे जिल्ह्यामध्ये वर्षभर भरपूर सूर्यप्रकाश असतो. राज्यामध्ये व जिल्ह्यात पावसाळा, हिवाळा व उन्हाळा या तिन्ही ऋतूंमध्ये सूर्यप्रकाश स्वच्छ व भरपूर असतो. परंतु तरी सुध्दा तुलना करता मार्च, एप्रिल, मे व जून मध्यापर्यंत उन्हाळा हा ऋतू असल्याने सूर्यप्रकाशाची तीव्रता जास्त जाणवते.

5.2.6 जमीन

महाराष्ट्र हे राज्य दख्खनच्या पठारावरील महत्वाचे राज्य आहे. दख्खनचे पठार शिलारसाने तयार झाले आहे. या पठारावर बेसॉल्ट व ग्रॅनाईट हे खडक आढळतात. त्यांची झीज होऊन महाराष्ट्रातील मृदा तयार झाली आहे. महाराष्ट्रात या मृदा तयार होण्यासाठी राज्यातील मूळ खडक, हवामान, वनस्पती, प्राकृतिक रचना व निर्मितीसाठी लागणारा कालवधी या घटकांचा परिणाम झालेला आहे. या सर्व घटकांचा परिणामसुद्धा पुणे जिल्ह्याच्या मृदामिर्मितीवर झालेला आहे. त्यामुळे जिल्ह्यामध्ये (1) काळी मृदा (2) जांभ्या रंगाची मृदा (3) मुरमाड मृदा इ. मृदा प्रकार आढळतात.

5.2.7 लोकसंख्या

2001 च्या जणगणनेप्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या 72,32,555 असून त्यामध्ये 37,69,128 पुरुष तर 34,63,427 स्त्रिया आहेत. जिल्ह्यातील 1991 ते 2001 च्या दशकातील लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण 20.37 टक्के आहे. जिल्ह्यात दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या 919 आहे. ग्रामीण व शहरात हे प्रमाण अनुक्रमे 946 व 899 आहे. राज्यात दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण 922 असून ग्रामीण व शहरी भागात ते अनुक्रमे 959 व 873 आहे. पुणे जिल्ह्यातील एकूण लाकेसंख्येत स्त्रिया, पुरुष, ग्रामीण, शहरी व स्त्री पुरुष प्रमाण तक्ता 5.3 मध्ये दाखविले आहे.

तक्ता 5.3 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यात 2001 च्या जणगणनेनुसार एकूण लाकेसंख्या 41.92 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर 58.08 टक्के लोकसंख्या नागरी भागात राहते. जिल्ह्यातील नागरी भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी 89 टक्के लोकसंख्या पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरात सामावलेली आहे. जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येत कसे बदल झाले ते 5.1 आलेखात दर्शविले आहे.

यावरून असे दिसून येते की, 1961 मध्ये ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 61.90 टक्के होते ते 2001 मध्ये 41.92 पर्यंत कमी झाले 2011 मध्ये 39.11 पर्यंत कमी झाले. तर नागरी भागात याच कालवधीत 38.06 टक्क्यावरून हे प्रमाण वाढत जाऊन 58.08 आणि 2011 मध्ये 60.89 टक्क्यापर्यंत झालेले दिसते.

तक्ता 5.3: पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुषांची संख्या व स्त्री-पुरुष प्रमाण

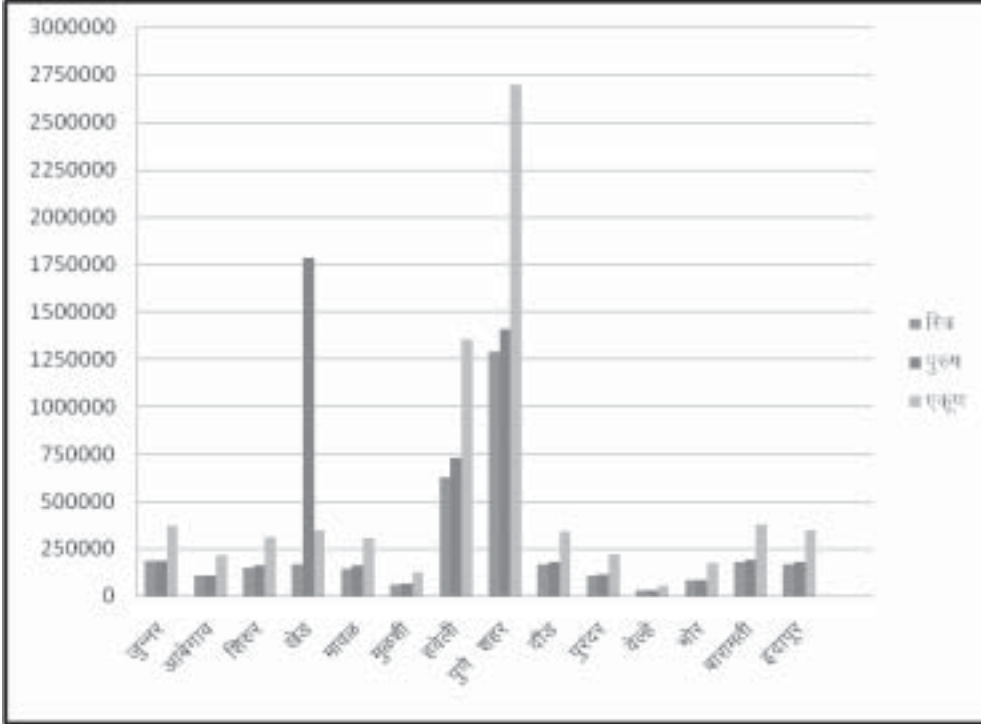
अ. न.	तालुका	ग्रामीण लोकसंख्या			दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण	शहरी लोकसंख्या			दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण	एकूण लोकसंख्या			दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण
		स्त्री	पुरुष	एकूण		स्त्री	पुरुष	एकूण		स्त्री	पुरुष	एकूण	
1	जुन्नर	170759	174306	345085	980	11855	12886	24741	920	182614	187192	369806	976
2	आंबेगाव	99532	100511	200043	990	6688	7111	13799	941	106220	107622	213842	987
3	शिरूर	137056	146535	283591	935	12951	14048	26999	922	150007	160589	310590	934
4	खेड	138884	147449	286333	942	26126	30665	56881	855	165100	1781114	343214	927
5	मावळ	85066	92052	177118	924	59675	68290	127965	874	144741	160342	305083	903
6	मुळशी	57387	62022	119409	925	3691	4285	7946	761	61078	66307	127385	921
7	हवेली	137584	150741	288325	913	490069	574658	1064725	853	627653	725397	1353050	865
8	पुणे शहर	0	0	0	0	1289946	1405965	2695911	917	1289946	1405965	2695911	917
9	दौंड	143635	155549	299184	923	20609	21595	42204	954	164244	177144	341388	927
10	पुरंदर	85719	88885	174604	964	23609	25215	48824	936	109328	114100	223428	958
11	वेल्ले	28053	27821	55874	1008	0	0	0	0	28053	27821	55874	1008
12	भोर	77592	76241	153833	1018	8750	9136	17886	958	86342	85377	171719	1011
13	बारामती	155504	166014	321518	937	24751	26583	51334	931	180255	192597	372852	936
14	इंदापूर	157484	169337	326821	930	157484	11230	21592	923	167846	180567	348413	930
15	पुणे जिल्हा एकूण	1474255	1557463	3031718	947	1989172	2211665	4200837	899	3463427	3769128	7232555	919

स्त्रोत:- भारत लोकसंख्या जनगणना 2001 जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

स्त्री-पुरुष प्रमाण

2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या 910 आहे. ग्रामीण व शहरी भागात ती अनुक्रमे 927 व 899 आहे. राज्याच्या दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण 940 असून ग्रामीण व शहरी भागात ते अनुक्रमे 947 व 926 आहे 1961 पासून आजपर्यंतच्या विविध जनगणनेत हे प्रमाण कशा प्रकारे बदलले आहे ते 5.1 आलेखाद्वारे दर्शविले आहे.

आलेख 5.1: पुणे जिल्ह्यातील तालुक्यानुसार ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुष संख्या

लोकसंख्येची घनता

2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता दर चौ. किमी. 462 व्यक्ति एवढी होती. पुणे जिल्ह्यात पुणे शहर तहसीलात घनता सर्वात जास्त म्हणजे 14652 व्यक्ति तर सर्वात कमी घनता वेल्हे तालुक्यात 112 व्यक्ति एवढी आढळते. जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता दर्शविणारा तक्ता 5.4 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 5.4: पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता, क्षेत्र व समाविष्ट गावांची संख्या दर्शविणारा तालुकावार तक्ता

अ. न.	तालुका	क्षेत्र	दर चौ. कि. मी. मधील लोकसंख्या	समाविष्ट गावांची लोकसंख्या
1	जुन्नर	1384	267	183
2	आंबेगाव	1043	205	143
3	शिस्वर	1557	199	117
4	खेड	1400	245	188
5	मावळ	1131	270	187
6	मुळशी	1039	123	144
7	हवेली	1337	1012	108
8	पुणे शहर	184	14652	0
9	दौंड	1290	265	103
10	पुरंदर	1104	202	108
11	वेल्ले	497	112	130
12	भोर	892	193	195
13	बारामती	1382	270	117
14	इंदापूर	1468	237	143
15	पुणे जिल्हा एकूण	15642	462	1866

स्रोत: - भारत लोकसंख्या जनगणना 2001 जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

तक्ता 5.5: पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्या (000मध्ये)

वर्ष	1961	1971	1981	1991	2001	2011
ग्रामीण	1527	1848	2193	2725	3032	3687
नागरी	939	1330	1971	2807	4201	5740
एकूण	2466	3178	4164	5532	7233	9427

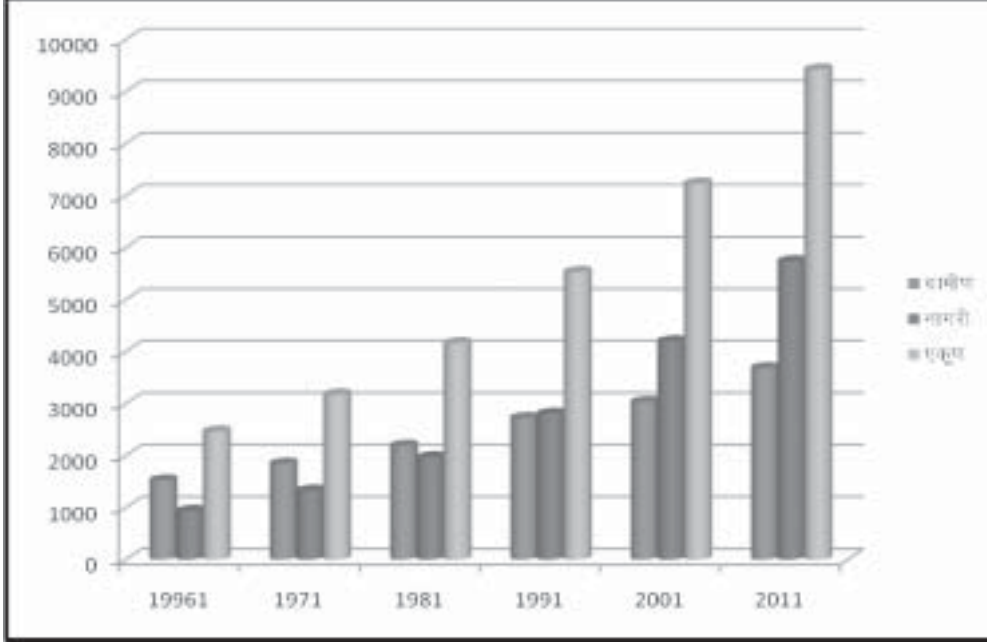
स्रोत: - भारत लोकसंख्या जनगणना 2001 जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

5.2.8 वाहतुक

वाहतुक हा मानवाचा तृतीय श्रेणीचा महत्वाचा व्यवसाय आहे. कोणत्याही देशाचा, राज्याचा, जिल्ह्याचा आर्थिक विकास तेथील वाहतूक साधने, सोयी सुविधांवर अवलंबून असतो. वाहतूकीवर प्रामुख्याने प्राकृतिक रचना, हवामान इ. महत्वाच्या घटकांचा परिणाम

होतो. आधुनिक अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कारखानदारी व व्यापार यावर अवलंबून आहे. पुणे जिल्ह्यात सर्वत्र वाहतूक व्यवस्थेचे चांगले जाळे निर्माण झाले आहे.

आलेख 5.2: पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या (000मध्ये)

2005 अखेरच्या आकडेवारीनुसार पुणे जिल्ह्यात (1) द्रुतगती मार्ग व राष्ट्रीय महामार्ग, (2) राज्य महामार्ग, (3) प्रमुख जिल्हा मार्ग, (4) इतर जिल्हा मार्ग, (5) ग्रामीण रस्ते अस्तित्वात आहेत. यासर्व रस्त्यांची एकूण लांबी 13949 कि. मी. आहे. तर राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी 397 कि.मी. आहे. जिल्ह्यातून पुणे मुंबई हा द्रुतगती मार्ग, पुणे नाशिक, पुणे सोलापूर, पुणे मुंबई, पुणे बंगलोर हे चार राष्ट्रीय महामार्ग गेलेले आहेत. याशिवाय पुणे जेजुरी, कापूरहोळ महाड, नगर कल्याण इत्यादी राज्यमार्ग आहे.

जिल्ह्यात असलेल्या महामार्गांमुळे जिल्ह्यातील महत्वाची शहरे व तालुक्याची ठिकाणे जोडली गेली आहेत. पुणे जिल्ह्यात असणाऱ्या लोहमार्ग, राष्ट्रीय महामार्गांमुळे प्रवासी व माल वाहतूक मोठ्या प्रमाणावर होते. पुणे मुंबई, पुणे सोलापूर, पुणे मिरज, पुणे बारामती लोहमार्ग आहेत. पुणे लोणावळा, दौंड, जेजुरी ही महत्वाची रेल्वे स्थानके आहेत. जिल्हा व राज्य रस्त्यांची लांबी दर्शविणारा तक्ता 5.6 आहे.

तक्ता 5.6 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 1992-93 साली जिल्ह्यात एकूण रस्त्यांची लांबी 9237 कि. मी. होती. प्रमुख जिल्हा मार्ग 2552 कि. मी. , इतर जिल्हा मार्ग 2151 कि. मी. व ग्रामीण रस्ते 4534 कि. मी. होते. 1998-99 ते 2008-09 या काळात जिल्ह्यातील रस्त्यांची लांबी 5061 कि. मी. वरून 19845 कि. मी. पर्यंत वाढ झाली. प्रमुख जिल्हा मार्गाची लांबी 4203 कि. मी. वरून

2948 कि. मी. पर्यंत वाढले. इतर जिल्हा मार्गांची लांबी 820 कि. मी. वरून 2948 कि. मी. पर्यंत वाढले. या काळात ग्रामीण रस्त्यांची लांबी 38 कि. मी. वरून 13845 कि. मी. पर्यंत वाढले. पुणे देशातील विविध शहरांशी हवाई, रेल्वे तसेच रस्ते यांनी जोडले आहे.

तक्ता 5.6: पुणे जिल्हा व महाराष्ट्र राज्यातील रस्ते

अ. न.	तपशील	1992-93	1998-99	2005-06	2008-09
1	प्रमुख जिल्हा मार्ग (कि. मी.)	2552	4203	2665	2948
2	इतर जिल्हा मार्ग (कि. मी.)	2151	820	4270	2948
3	ग्रामीण रस्ते (कि. मी.)	4534	38	9445	13949
	एकूण	9237	5061	16380	19845

स्त्रोत:- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

5.2.9 शिक्षण

आर्थिक विकासात मानवी संसाधनांना अनन्य साधारण महत्व असून मानवी संसाधनांच्या विकासात शिक्षण हा घटक मोलाची भर घालतो. देशातील जनता मोठ्या प्रमाणावर सुशिक्षित असेल तर आर्थिक विकासाची गती अधिक राहते. शेतकरी वर्ग मोठ्या प्रमाणावर साक्षर झाले तर विशेषतः पिकांची निवड, जलसिंचन पध्दती, जंतूनाशके, बाजारभाव, वाहतूक, शेतमाल किंमती, मध्यस्थ, शेत मालाचे पॅकिंग, बागेची व्यवस्था इ. बाबत जागरूक राहून उत्पादनामध्ये वाढ होण्यास मदत होते. 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण साक्षरता तक्ता 5.7 मध्ये दर्शविला आहे.

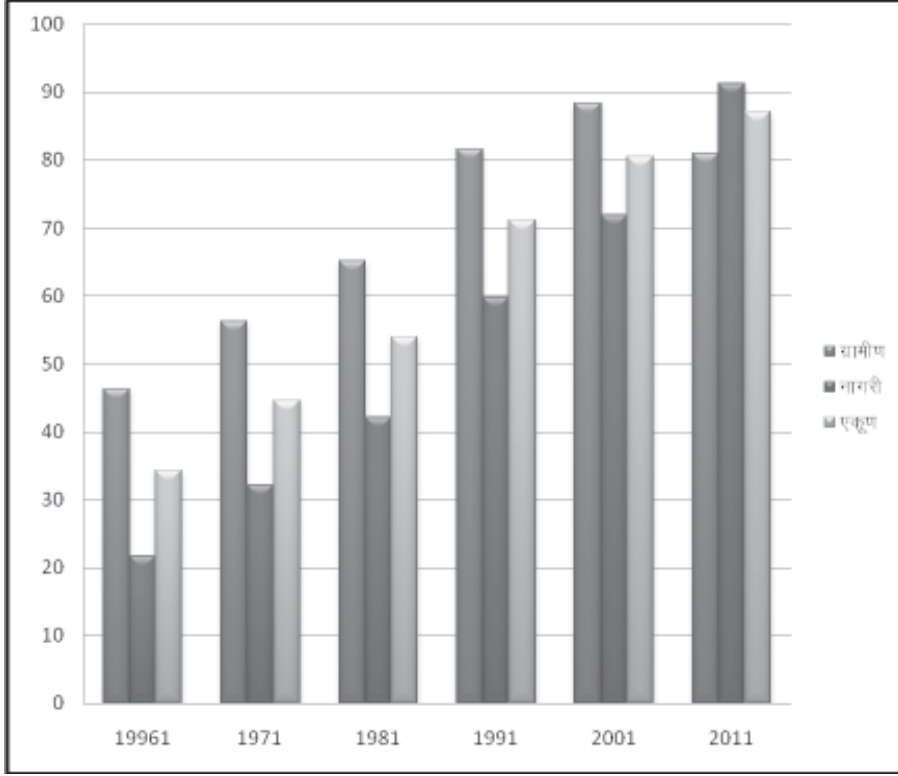
जिल्ह्यातील साक्षरता प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होत असून जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविणारा तक्ता व आलेखावरून स्पष्ट होते. खालील आलेखात विविध जनगणनेनुसार साक्षरतेतील बदल दर्शविला आहे.

तक्ता 5.7: पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण नागरी साक्षरतेचे प्रमाण

वर्ष	19961	1971	1981	1991	2001	2011
ग्रामीण	46.20	56.30	65.20	81.60	88.34	80.93
नागरी	21.70	32.10	42.10	59.80	71.89	91.19
एकूण	34.30	44.60	54.00	71.10	80.45	87.19

स्त्रोत:- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

आलेख 5.3: पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण नागरी साक्षरतेचे प्रमाण

5.2.10 आरोग्य सुविधा

मानवी संसाधनाच्या गुणवत्तेसाठी मानवाची आरोग्य संपदा महत्वाची आहे. पुणे जिल्हा परिषद आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील असते. पुणे जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्य सुविधांची माहिती तक्ता 5.8 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 5.8: पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा

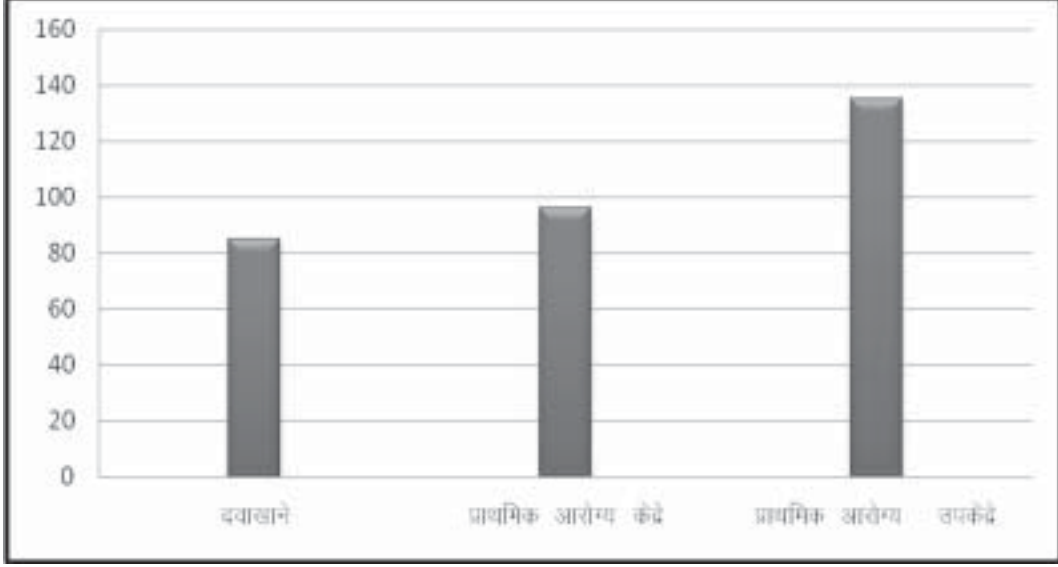
अ. न.	तपशील	1992-93	1999-2000	2005-06	2008-09
1	रूग्णालये	30	38	48	48
2	दवाखाने	67	77	75	85
3	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	84	88	96	96

स्त्रोत: - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

पुणे जिल्ह्यात वैद्यकीय सुविधा व साधने यामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. 1992-93 ते 2008-09 या काळात जिल्ह्यात 48 रूग्णालयांची संख्या 30 वरून 48 झाली. दवाखान्यांची संख्या 67 वरून 85 झाली. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येत 84 वरून 96 झाली. लोकसंख्येची बेसुमार वाढ शोषविण्यासाठी शासनाने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा मोठया प्रमाणावर प्रचार केला आहे. जिल्ह्यात मार्च 2009 अखेर 137 कुटुंब नियोजन केंद्रे होती. या केंद्रात 2008-09 या वर्षी

89784 स्त्रियांवर आणि 1087 पुरुषांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.

आलेख 5.4: पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा

5.2.11 वीज वापर

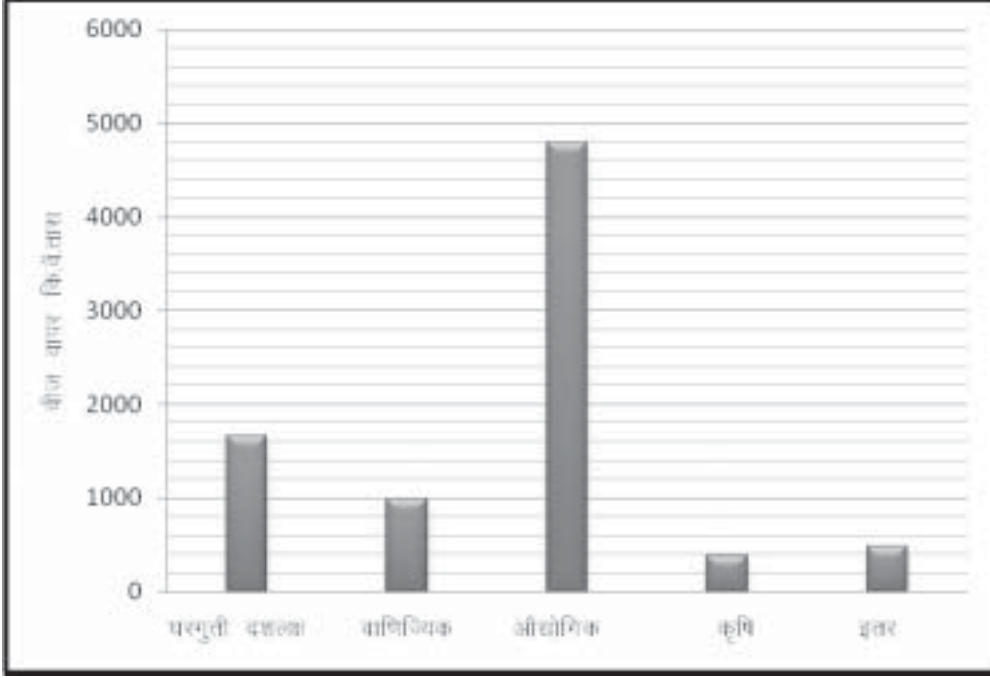
1960-61 साली जिल्ह्यात फक्त 24 खेड्यांना वीज उपलब्ध होती. गेल्या तीस वर्षात यामध्ये नेत्रदिपक प्रगती झाली. मार्च 2009 पर्यंत 1792 गावांना वीजेची सोय उपलब्ध झालेली आहे. विद्युतीकरणातील वाढीचा फायदा शेतकऱ्यांना होत आहे. पुणे जिल्ह्यातील वीज वापर तक्ता 5.9 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 5.9: पुणे जिल्ह्यातील वीज वापर

अ. न.	तपशील	1992-93
1	विद्युतीकरण झालेली गावे	1844
2	वीज पुरवठा केलेले कृषी पंप संच	187
3	विजेचा वापर	
	(1) घरगुती दशलक्ष (कि. वॅ. तास)	1658 (19.97)
	(2) वाणिज्यिक (कि. वॅ. तास)	986 (11.87)
	(3) औद्योगिक (कि. वॅ. तास)	4799 (57.82)
	(4) कृषि (कि. वॅ. तास)	379 (4.57)
	(5) इतर (कि. वॅ. तास)	479 (5.77)
	(6) एकूण (कि. वॅ. तास)	8301 (100)

स्त्रोत: - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

आलेख 5.5: पुणे जिल्हातील वीज वापर

वीजेचा वापर घरगुती, औद्योगिक व कृषि अशा विविध कारणांसाठी होतो. 2008-09 या वर्षात जिल्ह्यात एकूण वीज वापर 8301 किलोवॅट तास होता. घरगुती वापराचे प्रमाण 19.97 टक्के असून औद्योगिक वीज वापराचे प्रमाण 57.82 टक्के आहे. तर व्यापारी, कृषि व इतर वीज वापराचे प्रमाण अनुक्रमे 11.87 टक्के, 4.57 टक्के व 5.77 टक्के असे आहे.

5.2.12 पशुसंवर्धन व पशुवैद्यकीय सेवा आणि दुग्ध व्यवसाय

तक्ता 5.10: पुणे जिल्हातील पशुधन

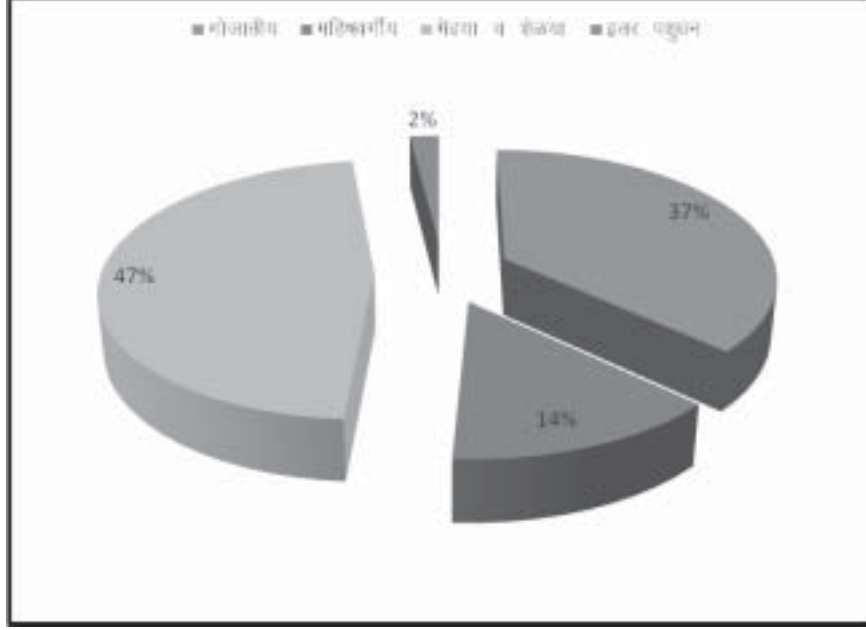
अनु.	तपशील	1992-93
1	गोजातीय	748489 (37 टक्के)
2	महिषवर्गीय	283212 (14 टक्के)
3	मेंढया व शेळया	950783 (47 टक्के)
4	इतर पशुधन	40459 (2 टक्के)
5	एकूण पशुधन (1+2+3+4)	2022943 (100 टक्के)
6	कोंबडया व बदके	5478222

स्त्रोत:- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2009-10

सन 2003 च्या पशुगणनेच्या आकडेवारीनुसार जिल्ह्यात 20,22,943 पशुधन होते. कुक्कुटवर्गीय पक्षांची संख्या 54,78,222 होती. या गणनेनुसार एकूण 20,22,943 पशुधनापैकी 37 टक्के

गोजातीय, महिषवर्गीय 14 टक्के, शेळ्या, मेंढ्या 47 टक्के व इतर पशुधन 2 टक्के होते. जिल्ह्यामध्ये कुक्कुटपालन व अंडी उबविण्याचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर होतो. पुणे येथे मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र आहे.

आलेख 5.6: पुणे जिल्ह्यातील पशुधन

जिल्ह्यात मार्च 2009 अखेर सहा पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय, 272 दवाखाने या प्रकारच्या सुविधांमार्फत औषधोपचार करण्यात आले.

जिल्ह्यात गाई म्हशी व संकरित जनावरांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. पुणे जिल्ह्यासाठी पुणे येथे 1050 साली स्वतंत्र दूध योजना मंजूर झाली. 1079-80 साली जिल्ह्यातील दैनंदिनी सरासरी दूध संकलन 84,000 हजार लिटर होते. ते मार्च 2009 अखेर 3,66,000 लिटर झाले. पुणे व कात्रज येथे प्रत्येकी एक दुग्ध शाळा आहे. मार्च 2009 अखेर पुणे जिल्ह्यात शासनाची व पुणे जिल्हा दूध उत्पादक संघाची एकूण 13 शीतकरण केंद्रे आहेत. त्यांची क्षमता 7.40 लाख लिटर आहे.

5.2.13 वनक्षेत्र व वनउत्पादने

वन खात्यामार्फत पुरविलेल्या 2008-09 च्या अस्थायी आकडेवारीनुसार जिल्ह्यातील वनक्षेत्र 2080 चौरस कि. मी. आहे. यापैकी अर्धे जंगल व्याप्त क्षेत्र जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील मावळ, मुळशी, भोर, आंबेगाव, व वेल्हे या तालुक्यात होते. पश्चिमेकडील जंगलात मध, मेण, डिंक या औषधी वस्तु मिळतात. याशिवाय साग, हिरडा, खैर यांचे भरपूर उत्पादन निघते. आंबेगाव तालुक्यातील भिमाशंकरचे डोंगरावर व सिंहगड किल्ल्याभोवती व इतर अनेक ठिकाणी वन

खात्याने मोठ्या प्रमाणावर झाडांची लागवड केली आहे. सामाजिक वनीकरण खात्याने जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक वनीकरणाचा कार्यक्रम राबविला आहे. मार्च 2009 मध्ये वनखात्याने जळाऊ लाकडाच्या विक्रीपासून रूपये 71,000 व गवत, हिरडा, शिकेकाई, चिंच व इतर गौण पीक उत्पादनाच्या विक्री पासून रूपये तीन लाख उत्पन्न मिळविले.

5.2.14 जिल्हा उत्पन्न

जिल्हा स्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज करण्यासाठी प्रदेशाला संचयित होणारे उत्पन्न ही संकल्पना वापरणे योग्य असले तरी जिल्हा स्तरावरील आर्थिक उलाढालीचा परिणाम जिल्ह्यापुरताच मर्यादित राहत नसल्याने संबंधित जिल्ह्याला बाहेरून प्राप्त होणारे व संबंधित जिल्ह्यातून बाहेर जाणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप करणे शक्य नसल्याने, सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही. त्यामुळे उत्पन्न स्रोत पध्दती (Income Originating Approach) या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हा स्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आलेले आहेत.

जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरीता लागणारी माहिती अजूनही समाधानकारकरीत्या उपलब्ध नाही. प्राथमिक क्षेत्राकरीता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे. मात्र इतर क्षेत्राकरीता आकडेवारी अतिशय अल्पशा प्रमाणात उपलब्ध आहे. ज्या क्षेत्राकरीता जिल्हा स्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध नाही त्या क्षेत्राकरीता जिल्हावर अनुरूप असे निर्देशांक वापरून त्या आधारे राज्य स्तरावरील उत्पन्नाची जिल्ह्यामध्ये विभागणी करण्यात आलेली आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुसरून निर्देशांकाचा वापर तसेच पध्दतीमधील अंगभूत उणीवा यामुळे जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा आहेत.

पुणे जिल्ह्याचे चालू किंमतीनुसार निव्वळ जिल्हा उत्पन्न 2007-08 या वर्षी रूपये 55,485 कोटी आहे. महाराष्ट्राचे या वर्षात निव्वळ उत्पन्न रूपये 5,04,951 कोटी आहे.

पुणे जिल्ह्याचे चालू किंमतीनुसारच्या निव्वळ जिल्हा उत्पन्नाप्रमाणे 2007-08 या वर्षात दरडोई उत्पन्न रूपये 68,155 आहे. महाराष्ट्राचे या वर्षात निव्वळ दरडोई उत्पन्न रूपये 47051 आहे.

5.2.16 आदिवासी उपयोजन क्षेत्र

पुणे जिल्ह्यात आदिवासी उपयोजना क्षेत्र जुन्नर व आंबेगाव तालुक्यात आहे. जुन्नर तालुक्यात 63 तर आंबेगाव तालुक्यात 68 गावे समाविष्ट आहेत. खेड तालुक्यात पाच गावे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आणि 22 गावे माडा पॉकेट मध्ये समाविष्ट आहेत. 19 गावे मिनी माडा पॉकेटमध्ये समाविष्ट आहेत. अशा प्रकारे या चारही क्षेत्रात 177 गावांचा समावेश आहे. ही गावे सहयाद्री पर्वत रांगेत आहेत. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे पुणे जिल्ह्यात 2,61,722 आदिवासी लोकसंख्या आहे. त्यापैकी 91,551 एवढी लोकसंख्या या चार क्षेत्रात समाविष्ट आहे.

उर्वरित लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आहे. आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण 39 टक्के आहे. स्त्रीपुरूष प्रमाण पाहिले असता दर हजारी पुरूषांमागे 997 स्त्रिया हे प्रमाण आहे. आदिवासी समाजाच्या कल्याणार्थ विविध विकास योजना राबविण्याचे काम एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय, घोडेगाव, ता. आंबेगाव यांचे मार्फत चालते.

5.3 पुणे जिल्ह्यातील पंचायतीराज संस्था

पुणे जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्वायत्त होत्या. या संस्था जिल्ह्यात तीन स्तरावर कार्य करित होत्या. या संस्थांमध्ये काही सदस्य हे निवडून गेलेले होते. काही सदस्य हे नेमणूक केलेले असत. या काळात मतदार होण्यासाठी भारताचे नागरिकत्व, वयाची 21 वर्षे पूर्ण, आणि रहिवासी, व्यावसायिक, आणि कर भरणारी व्यक्ति या तीन गोष्टीची अट होती.

1947 पूर्वी म्युनिसिपाल्टी आणि जिल्हा बोर्डांमध्ये महिला, मुस्लिम, ख्रिश्चन, अँग्लो इंडियन्स, हरिजन आणि मागासवर्गीय जमाती यांच्यासाठी राखीव जागा होत्या. गावातील पंचायतीमध्ये महिला, मुस्लिम, हरिजन व मागासलेल्या जमाती यांच्यासाठी राखीव जागा होत्या. मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ हे स्थानिक संस्था व नगरपालिकांमध्ये होते. मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि अँग्लो इंडियन्स यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद ही भारताच्या राज्य घटनेनंतर दहा वर्षांसाठी होती. ही तरतूद नंतर संपणार होती. तसेच महिला आणि हरिजन व मागासलेल्या जातीचे प्रतिनिधित्व हे अनुसूचित जमाती व जमाती यांच्यासाठीही वरील प्रमाणे मुदत दिली होती.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था या ब्रिटीश कालखंडात खालील कायद्यानुसार चालत होत्या.

1. The Bombay Village Sanitation Act (I of 1889)
2. The Bombay District Vaccination Act (I of 1892)
3. The Bombay District Municipal Act (III of 1901)
4. The Bombay Town Planning Act (I of 1915)
5. The Bombay Local Boards Act (VI of 1923)
6. The Bombay Municipal Boroughs Act (XVIII of 1925)
7. The Bombay Local Fund Audit Act (XXV of 1930)
8. The Bombay Village Panchyats Act (VI of 1933)

स्वातंत्र्यांतर महाराष्ट्रात श्री. बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्था 'मुंबई ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती विधेयक 1994' कायद्यानुसार चालत आहेत.

5.3.1 नगरपालिका

पुणे जिल्ह्यात नगरपालिका आणि कटक मंडळे यांच्याकडे 1951 मध्ये 190 चौ. मैल इतका परिसर होता. 1951 च्या जणगणनेनुसार या क्षेत्राची लोकसंख्या 6,77,986 होती. Bombay Provincial Act (LIX of 1949) नुसार पुणे शहर महानगरपालिका स्थापन झाली आहे.

1925 च्या नुसार लोणावळ नगरपालिकेची स्थापना झाली. 1901 च्या नुसार पुणे जिल्ह्यात आळंदी, बारामती, दौंड, इंदापूर, जेजूरी, जुन्नर, सासवड, शिरूर आणि तळेगाव दाभाडे या नगरपालिका स्थापन झाल्या. 26 जानेवारी 1960 पर्यंत महिला, अनुसूचित जाती व जमाती यांच्यासाठी राखीव जागा होत्या. नगरपालिकांची मुदत तीन वर्षांची असे. संचालक, जिल्हा अधिकारी यांच्या मान्यतेनुसार ही मुदत एक वर्षापर्यंत वाढवता येत असे. सदस्यांमधून अध्यक्षांची निवड केली जात असे.

5.3.2 जिल्हा लोकल बोर्ड

The Bombay Local Boards Act (VI of 1923) या कायदानुसार पुणे जिल्ह्यात जिल्हा लोकल बोर्डाची स्थापना झाली. यांची मुदत तीन वर्षांची असे. संचालक, स्थानिक अधिकारी यांच्या मान्यतेने ही मुदत एक वर्षाने वाढविता येत असे. जिल्हा लोकल बोर्डातील सदस्यांची संख्या पूर्ण झाली नाही तर संचालक, स्थानिक अधिकारी सदस्यांची नेमणूक करीत असे.

अध्यक्ष हे जिल्हा लोकल बोर्डातील सदस्यांमधून निवडले जात. बैठकांचे अध्यक्षस्थान भूषविणे, प्रशासन व वित्तीय बाबींवर लक्ष ठेवणे, अधिकारी व कर्मचारी वर्गावर नियंत्रण ठेवणे, अधिकारी व कर्मचारी यांचे प्रश्न सोडविणे इत्यादी कामे अध्यक्षांकडून केली जात.

या कायदानुसार कामे, लेखा, कायदे, ग्रामपंचायत, अंदाजपत्रक, सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकीय, आयुर्वेद, पशुवैद्यकीय दवाखाने या समित्या असत. जिल्हा लोकल बोर्डात स्थायी समिती असत. यामध्ये सदस्यांची संख्या 5 ते 9 होती.

5.3.3 ग्रामपंचायत

ग्रामपंचायत कायदानुसार गावचे प्रशासन ग्रामपंचायतीकडे असे. ग्रामपंचायतीत 7 ते 15 सभासद असतात. प्रौढ मतदारांमधून सदस्यांची निवड केली जात असे. 1960 पर्यंत राज्य सरकारने महिला, अनुसूचित जाती जमातींना राखीव जागांची तरतूद होती. ग्रामसचिवाचे वेतन राज्य सरकार करते. Village Panchayat Act मधील सेक्शन 26 नुसार ग्रामपंचायत निधी आणि कार्य याबद्दल विश्लेषण दिले आहे.

5.3.4 पुणे जिल्ह्यातील स्थानिक संस्थांचा उत्पन्न व खर्च

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न तक्ता 5.11 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 5.11: पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतींचे उत्पन्न (रूपये कोटी)

अ. न.	तपशील	2007-08	2008-09	वाढ/घट
1	आरंभीची शिल्लक	3381.7	3733	10.39
2	चालू वर्षातील जमा			
3	शासकीय अनुदान वर्गणी	4207.39(43.15)	8245 (48.40)	95.96
4	सर्व प्रकारचे कर	4901.83(50.28)	7429 (43.61)	51.56
5	इतर जमा	640.52 (6.57)	1360 (7.98)	112.33
6	एकूण जमा	9749.74(100.00)	17034(100.00)	74.71
7	एकूण आरंभीच्या शिल्लकेसह	13131.44	20767	58.15

स्रोत: - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2008-09, 2009-10

तक्ता 5.11 वरून असे दिसून येते की पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतींचे 2007-08 या वर्षात निव्वळ उत्पन्न रूपये 13131.44 कोटी होते. या वर्षात ग्रामपंचायतीने आकारावयाचे व वसूल करावयाचे अशा करांपासून 50.28 टक्के (रूपये 4901.83 कोटी) उत्पन्न मिळाले. शासकीय अनुदान व वर्गणी या माध्यमातून 43.15 टक्के (रूपये 4207.39 कोटी) मिळाले. तर इतर मार्गाने 6.57 टक्के (रूपये 640.52 कोटी) मिळाले. या वर्षात आरंभीची शिल्लक रूपये 3381.70 कोटी होती. असे मिळून रूपये 13131.44 कोटीचे उत्पन्न होते.

2008-09 साली रूपये 20767 कोटी पर्यंत वाढले. यामध्ये करांचा वाटा 43.61 टक्के (रूपये 7429 कोटी) होता. तर अनुदान व वर्गणीतून 48.40 टक्के (रूपये 8245 कोटी) मिळाले. इतर उत्पन्न मार्गानी मिळालेले उत्पन्न 7.98 टक्के (रूपये 1360 कोटी) होते. आरंभीची शिल्लक रूपये 3337 कोटी एवढी होती. यावरून असे दिसून येते की, 2007-08 व 2008-09 या वर्षात एकूण उत्पन्नात वाढ झाली. कर उत्पन्नात वाढ झालेली असली तरी एकूण उत्पन्नाच्या प्रमाणात त्यामध्ये घट झालेली दिसते. तर अनुदानाच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतींचा खर्च

पुणे जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायतींचा मिळून झालेला खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 5.12 केले आहे. 2007-08 या वर्षात झालेला खर्च रूपये 10216.36 कोटी आहे. यामध्ये इतर बाबींवर झालेला खर्च सर्वाधिक म्हणजेच 54.59 टक्के (रूपये 5577.18 कोटी) आहे. त्याखालोखाल सार्वजनिक आरोग्य विभागावर 29.74 टक्के (रूपये 3038.06 कोटी) 29.74 कोटी खर्च झाला. शिक्षण विभागावर सर्वात कमी म्हणजेच 0.86 टक्के (रूपये 87.95 कोटी) झाला.

तक्ता 5.12: पुणे जिल्हातील ग्रामपंचायतीचा खर्च (रूपये कोटी)

अ. न.	तपशील	2007-08	2008-09	वाढ /घट
1.	सामान्य प्रशासन	1513.17 (14.81)	2056 (14.28)	35.87
2.	शिक्षण	87.95 (0.86)	121 (0.84)	37.58
3.	सार्वजनिक आरोग्य	3038.06 (29.74)	4135 (28.72)	36.11
4.	इतर	5577.18 (54.59)	8085 (56.16)	44.97
5.	एकूण	10216.36 (100.00)	14397 (100.00)	40.92
6.	अखेरची शिल्लक	2915.08	6370	118.52
7.	एकूण अखेरच्या शिल्लकेसह	13131.44	20767	58.15

स्त्रोत: - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2008-09, 2009-10

प्रकरण सहावे

पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण

प्रस्तावना

‘महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम 1961’ या कायदानुसार महाराष्ट्र राज्य शासनाने जिल्हा परिषदेला महसुली उत्पन्न मिळविण्यासाठी अनेक कायदेशीर मार्ग उपलब्ध करून दिले आहेत. तसेच भांडवली उत्पन्न मिळविण्याची तरतूद केली आहे. महसुली व भांडवली या दोन मार्गाने जिल्हा परिषदेला उत्पन्न मिळते.

प्रस्तुत अभ्यास तीन भागात विभागला आहे. पहिल्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. दुसऱ्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात केल्या खर्चाचा विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे. महाराष्ट्र व पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाचे विश्लेषण तिसऱ्या भागात केले आहे.

6.1 पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण

पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण करताना जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचे विश्लेषण केले आहे.

6.1.1 पुणे जिल्हा परिषदेचे उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न बाजूचे विश्लेषण करताना महसूली उत्पन्न व भांडवली उत्पन्न असे विभाजन केले आहे.

अ. पुणे जिल्हा परिषदेचे महसूली उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेला पुढील मार्गांनी महसूली उत्पन्न मिळते.

1. पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्न
2. पुणे जिल्हा परिषदेचे करेतर उत्पन्न
3. नुकसान भरपाई अनुदान (कार्यावर आधारित मिळणारी अनुदाने)
4. पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण आर्थिक अनुदान

1. पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्न

जिल्हा परिषदेला मिळणारे कर उत्पन्न दोन भागात विभागले जाते. एक म्हणजे कर व फी, आणि निश्चितपणे मिळणारे उत्पन्न हा दुसरा मार्ग होय.

कर व फी यामध्ये कलम 150 नुसार दलाल व अडिते यांच्यावरील लायसन फी, बाजारात विक्रीसाठी माल ठेवण्याच्या हक्कासाठी किंवा तेथील कोणतीही इमारत किंवा संरचना यांच्या वापरासाठी बाजार फी, बाजारात विकलेल्या जनावरांची नोंदणी फी, कलम 159 नुसार सार्वजनिक

पाण्याचे नळ किंवा नळखांब जनतेच्या उपयोगासाठी आणली असेल तर सर्वसाधारण पाणीपट्टी, यात्रेकरुवरील कर, जमिनीवरील कर व इमारतीवरील कर, जिल्हा परिषदेमध्ये विहित असलेले कोणतेही पाटबंधाऱ्याच्या कामापासून जमीन किंवा पुरविण्यात येणाऱ्या संबंधातील पाणीपट्टी, कलम 100 व 123 नुसार पाटबंधाऱ्याच्या कामापासून व विकास परियोजनांपासून लाभ मिळणाऱ्या जमिनीवरील कर, प्राण्यांची नोंदणी फी यांचा समावेश होतो.

निश्चित उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या बाबी

‘महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम 1961’ या कायदानुसार महाराष्ट्र राज्य शासनाने जिल्हा परिषदेला उत्पन्न मिळविण्यासाठी करांच्या जोडीने उपकर लावण्याची परवानगी दिली आहे. या उपकरांपासून जिल्हा परिषदेला निश्चित स्वरूपाचे उत्पन्न मिळते. या उपकरात जमीन महसूलावरील उपकर हा कायद्यातील कलम 144, 151 व 152 नुसार आकारता येतो. जमीन महसूलावरील जादा उपकर कलम 155 नुसार जिल्हा परिषदेला आकारता येतो. सिंचन पाणीपट्टीवरील उपकर कलम 146, 151-अ व 152-अ नुसार आकारता येतो. मुद्रांक शुल्कावरील अनुदान मुंबई मुद्रांक शुल्क कायदा 1958 यामधील कलम 158 नुसार जिल्हा परिषदेला मिळते. जिल्हा परिषद क्षेत्रातील स्थावर व जंगम मालमत्तेची विक्री, गहाणखत, बक्षिस यासाठी राज्य शासनास मिळालेल्या मुद्रांक शुल्का पैकी 1 टक्का जिल्हा परिषदेस मिळते अनुदान मिळते.

तक्ता 6.1 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नाचे विश्लेषण केले आहे. कर उत्पन्नामध्ये कर व फी, जिल्हा परिषदेला मिळालेला सेस, मुद्रांक शुल्क अनुदान आणि पाणी कर यांचा समावेश होतो.

पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण कर उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 273.76 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 278.14 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 1082.45 लाख झाले. 2005-06 मध्ये रुपये 2535.79 लाख आणि रुपये 7430.50 लाख 2008-09 मध्ये होते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 56.75 टक्के असल्याचे दिसून आले. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 1488.81 लाख आहे. कर उत्पन्नाचे प्रमाणित विचलन रुपये 1925.62 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 129.30 टक्के आहे. या कालखंडात कर उत्पन्न 27.14 पटीने वाढले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर व फी मार्गाने मिळालेले उत्पन्न दर्शविले आहे. 1992-93 मध्ये रुपये 2.48 लाख, रुपये 2.48 लाख 1994-95 ते 2008-09 या काळात प्रत्येक वर्षी होता. या काळात उत्पन्नात वाढ झाली नाही. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 10.76 टक्के राहिला. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 2.48 लाख होते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 0.35 लाख होते. विचलनाचा निर्देशांक हा 14.00 टक्के असल्याचे दिसते.

तक्ता 6.1: पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्ने (रुपये)

वर्ष	कर व फी	सेस	मुद्रांक शुल्क	पाणी कर	एकूण
1992-93	248176	8010396	1372789	5389391	2737585
1993-94	248176	8192811	13928110	5430019	2779911
1994-95	247701	11266078	11200012	5100298	2781408
1995-96	247768	14019046	6633241	2623589	2352364
1996-97	247750	20918290	6726388	2773901	3066632
1997-98	247734	39820019	6877262	2691828	4963684
1998-99	247734	41608092	65950834	438476	1082451
1999-2000	247701	39289181	43726371	0	8326325
2000-01	247821	7389283	7283782	0	1492088
2001-02	248002	8953966	7926883	0	1712885
2002-03	150013	12688792	25260018	0	3809882
2003-04	346890	15785775	154963154	0	3131678
2004-05	247701	63847332	56322293	0	1204173
2005-06	247701	102683674	150647722	0	2535790
2006-07	247701	77770974	145082201	75789000	2988898
2007-08	247135	76387902	170495891	106275199	3534061
2008-09	247700	193035597	524227778	25538547	7430496
Average (Rs.)	247847.3	51984659.3	82998813.5	23205024.8	14888133
Standard Deviation (Rs.)	34804.7	55223070.9	128783543.0	37137037.1	19256253
Coefficient Variations (%)	14.0	106.2	155.2	160.0	129.3
1992-1999	Intercept (a)	200.4	183.7	34.9	421.4
	Beta (b)	0.935	0.610	-0.930	0.798
1999-2009	Intercept (a)	778.5	1380.2	1445.8	2391.8
	Beta (b)	0.086	0.797	-0.616	0.863
1992-2009	Intercept (a)	2.5	829.9	298.7	1488.8
	Beta (b)	0.032	0.695	0.779	0.754
CGR 1992-1999	1.71	86.10	40.74	1.17	61.52
CGR 1999-2009	12.19	51.17	62.66	2.42	72.95
CGR 1992-2009	10.76	53.21	49.55	60.12	56.75

स्त्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

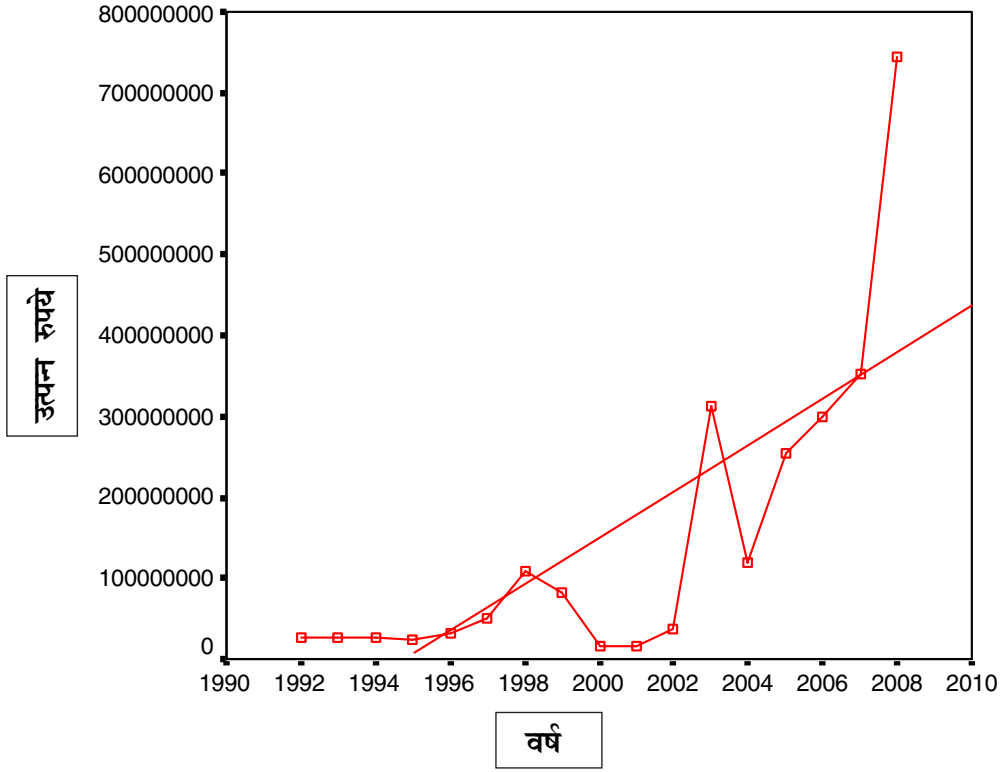
तक्ता 6.2:पुणे जिल्हा परिषदेचे कर उत्पन्नाचे प्रमाण

वर्ष	कर व फी	सेस	मुद्रांक शुल्क	पाणी कर	एकूण
1992-93	0.91	29.26	50.15	19.69	100.00
1993-94	0.89	29.47	50.10	19.53	100.00
1994-95	0.89	40.50	40.27	18.34	100.00
1995-96	1.05	59.60	28.20	11.15	100.00
1996-97	0.81	68.21	21.93	9.05	100.00
1997-98	0.50	80.22	13.86	5.42	100.00
1998-99	0.23	38.44	60.93	0.41	100.00
1999-2000	0.30	47.19	52.52	0.00	100.00
2000-01	1.66	49.52	48.82	0.00	100.00
2001-02	1.45	52.27	46.28	0.00	100.00
2002-03	0.39	33.30	66.30	0.00	100.00
2003-04	0.11	50.41	49.48	0.00	100.00
2004-05	0.21	53.02	46.77	0.00	100.00
2005-06	0.10	40.49	59.41	0.00	100.00
2006-07	0.08	26.02	48.54	25.36	100.00
2007-08	0.07	21.61	48.24	30.07	100.00
2008-09	0.03	25.98	70.55	3.44	100.00

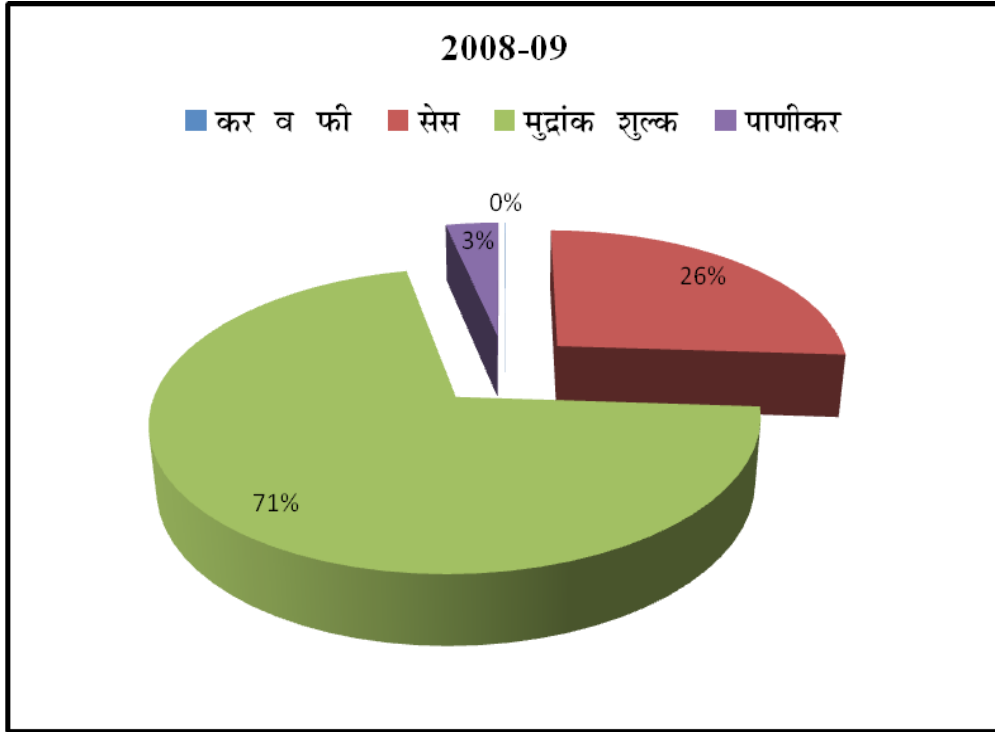
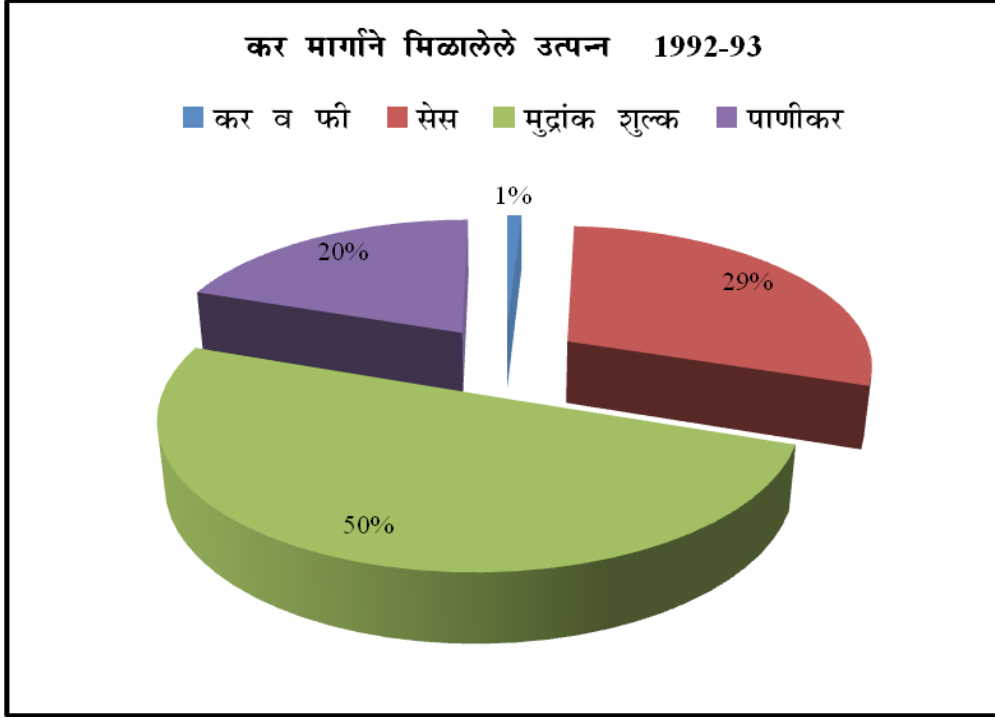
त्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.1 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.2: पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.2 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला कर मार्गाने विविध शिर्षानुसार मिळालेल्या उत्पन्नाचे प्रमाण दर्शविले आहे. त्यानुसार प्रस्तुत अध्ययन काळात कर व फी या शीर्षापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचे एकूण कर उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण 0.91 टक्क्यावरून 0.03 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते. जिल्हा परिषदेच्या अधिकारातील कर आणि त्यांचे दर यांमध्ये गेल्या अनेक वर्षांत कोणतेही बदल झाले नाहीत. जिल्हा परिषदेची कर वसूलीचे प्रमाण कमी असलेले दिसते.

पुणे जिल्हा परिषदेचे सेस मार्गाने उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 80.10 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 112.66 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 416.08 लाख झाले. 2005-06 मध्ये रुपये 1026.84 लाख आणि रुपये 1930.35 लाख 2008-09 मध्ये होते. या काळात यामध्ये 24.10 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 53.21 टक्के असल्याचे दिसते. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 519.85 लाख आहे. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 552.23 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 106.02 टक्के असे दिसते.

तक्ता 6.2 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्हा परिषदेला सेस मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचा जिल्हा परिषदेच्या एकूण कर उत्पन्नात असलेला वाटा या कालावधीत 29.26 टक्क्यावरून 25.98 टक्क्यांपर्यंत कमी झाला.

1992-93 ते 2008-09 या काळातील पुणे जिल्हा परिषदेची मिळालेले मुद्रांक शुल्क 1992-93 साली रुपये 137.28 लाख, 1994-95 मध्ये रुपये 112 लाख, रुपये 1506.48 लाख 2005-06 मध्ये होते आणि 2008-09 मध्ये रुपये 5242.28 लाख झाले. या काळात उत्पन्न 38.39 पटीने वाढले. 1992-93 ते 2008-09 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 49.55 टक्के असल्याचे दिसून आले. या काळातील 2000 नंतर पुणे जिल्ह्यात जमीन खरेदी विक्री व्यवहारात वाढत्या शहरीकरणामुळे जिल्हा क्षेत्रात या व्यवहारात वाढ झाल्यामुळे जिल्हा परिषदेला मुद्रांक शुल्क अधिक प्रमाणात वाढ झाली आहे. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 829.99 लाख आहे. या शीर्षाचे प्रमाणित विचलन रुपये 1287.83 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 155.20 टक्के असे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेला कर मार्गाने मिळालेल्या एकूण उत्पन्नाशी मुद्रांक शुल्कापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचे प्रमाण तक्ता 6.2 मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार हे प्रमाण 1992-93 ते 2008-09 या काळात 50.15 टक्क्यावरून 70.55 टक्क्यांपर्यंत वाढलेले दिसते. अलीकडील काळात पुणे जिल्ह्यातील बहुतेक सर्व तालुक्यांमध्ये जमीन खरेदी विक्रीच्या व्यवहारात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्याचा परिणाम म्हणून मुद्रांक शुल्कापासूनच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेला पाणी करांच्या माध्यमातून 1992-93 मध्ये रुपये 53.89 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 51 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 4.38 लाख झाले. आणि रुपये 255.38 लाख 2008-09 मध्ये होते. 1999-2000 ते 2005-06 या काळात पुणे जिल्हा परिषदेला पाणी करांपासून काहीही उत्पन्न मिळाले नाही. या काळात पाणी करातून मिळालेले उत्पन्न 4.73 पटीने वाढल्याचे दिसले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 60.12 टक्के असल्याचे दिसते. 2006-07 नंतर पाणी कराचे दर आणि मागील काही वर्षांची वसूली झाली त्यामुळे 1992-93 ते 2008-09 एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर अधिक राहिला. दुसऱ्या राज्य वित्त आयोगाने कर वसूलीच्या आधारावर अनुदान देण्याचे निश्चित केल्यामुळे 2006-07 ते 2008-09 काळात ही करवसूली अधिक झाली. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 232.05 लाख होते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 371.37 लाख होते. विचलनाचा निर्देशांक हा 160.00 टक्के असल्याचे आढळून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेला पाणी करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळते. 1992 ते 2009 या काळात या शीर्षातून मिळालेल्या उत्पन्नाचे पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण कर उत्पन्नाशी प्रमाण 19.69 टक्क्यावरून 3.44 टक्क्यापर्यंत कमी झाले. 2000 ते 2006 या काळात या करापासून उत्पन्न मिळले नाही. 2008-09 या वर्षात या कराची कसूली कमी झाल्यामुळे हा वाटा एकदम कमी झालेला आढळून आला.

2. पुणे जिल्हा परिषदेचे करेतर उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेच्या करेतर उत्पन्नात व्याज, भाडे आणि इतर मार्ग यांचा समावेश होतो.

1. व्याज जिल्हा परिषदेने दिलेल्या कर्जावरील व तसलमात रकमेवरील व्याज यामध्ये खाजगी संस्थांना दिलेल्या कर्जावरील व्याज, नगरपालिका, ग्रामपंचायतींना दिलेल्या कर्जावरील व्याज, कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या कर्जावरील व्याज, यांचा समावेश होतो.
2. शिल्लक रकमेच्या गुंतवणूकीवरील व्याज गुंतविलेल्या रकमेवरील व्याज, बँकेतील शिल्लक रकमेवरील व्याज, इतर तारणांमध्ये गुंतविलेल्या रकमेवरील व्याज या मार्गाने मिळते.
3. विशेष निधीवरील व्याज हे भविष्य निर्वाह निधीवरील व्याज, निवृत्तीवेतन निधीवरील व्याज इतर संकीर्ण निधीवरील व्याज या मार्गाने मिळते. संकीर्ण निधीमध्ये देण्यावरील व्याज, घसारा निधीवरील व्याज, थकलेल्या देण्यांवरील व्याज यांचा समावेश होतो.
4. भाडे हे जमिनीचे भाडे, इमारतीचे भाडे आणि यंत्रे आणि हत्यारांचे भाडे या पासून मिळते.
5. इतर मार्ग यामध्ये जुन्या वस्तूंची विक्री, दवाखाना फी, पीक स्पर्धा फी, सेवा फी, फळ व झाडे यांची विक्री, प्रवासी बंगला फी, निविदा फॉर्मची विक्री, दंड आकाररून मिळणारी

फी आणि मोटार वाहन कायदानुसार मिळणारे उत्पन्न यांचा समावेश होतो.

तक्ता 6.3 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या करेतर उत्पन्नात व्याज, भाडे व इतर बाबींचा समावेश केला आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण करेतर उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 112.72 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 133.44 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 215.37 लाख झाले. 2005-06 मध्ये रुपये 473.32 लाख आणि रुपये 677.99 लाख 2008-09 मध्ये होते. या कालखंडात करेतर उत्पन्नात 6.01 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 81.28 टक्के असल्याचे दिसते. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 295.27 लाख होते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 177.52 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 60.10 टक्के आहे असे आढळून आले.

तक्ता 6.3: पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण कोरर उरण (रुपये)

वर्ष	व्याज	भाडे	इतर	एकूण
1992-93	5324002	405322	5543121	11272445
1993-94	5473821	530028	7400119	13403968
1994-95	3782781	730012	8831022	13343815
1995-96	2583130	766510	9555789	12905429
1996-97	4637621	867364	9900293	15405278
1997-98	6782732	928378	10392832	18103942
1998-99	8962851	1200668	11374320	21537239
1999-2000	10298300	1238198	10562511	22099009
2000-01	15800291	1178271	10209901	27188463
2001-02	22787906	1129356	10135683	34052945
2002-03	17362425	716408	6405591	24484424
2003-04	20218256	1083513	10494586	31796355
2004-05	22312240	1014813	9410654	32737707
2005-06	24552074	1031117	14691245	40274436
2006-07	37297532	1029533	9004928	47331993
2007-08	57869098	1034425	9326026	68229549
2008-09	60324863	868484	6605379	67798726
Average (Rs.)	19198230.8	926576.5	9402588.2	29527395.5
Standard Deviation (Rs.)	17724105.6	235348.2	2136570.4	17752201.0
Coefficient Variations (%)	92.3	25.4	22.7	60.1
1992-1999	Intercept (a)	56.0	88.4	152.2
	Beta (b)	0.712	0.920	0.945
1999-2009	Intercept (a)	309.5	95.9	415.4
	Beta (b)	0.874	-0.140	0.886
1992-2009	Intercept (a)	191.9	94.0	295.3
	Beta (b)	0.878	0.212	0.910
CGR 1992-1993		51.52	83.18	88.10
CGR 1994-2009		74.82	7.24	76.91
CGR 1992-2009		75.51	16.29	81.28

नोतः- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

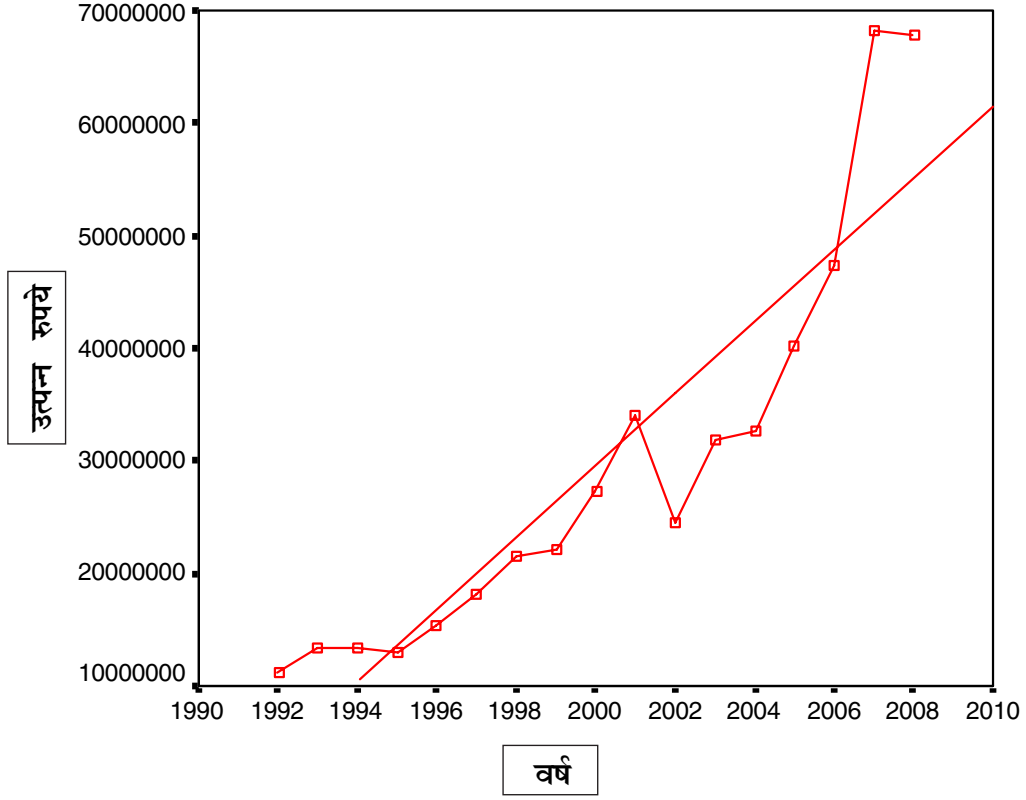
तक्ता 6.4: पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण कोरर उत्पन्नाचे प्रमाण

वर्ष	व्याज	भाडे	इतर	एकूण
1992-93	47.23	3.60	49.17	100.00
1993-94	40.84	3.95	55.21	100.00
1994-95	28.35	5.47	66.18	100.00
1995-96	20.02	5.94	74.04	100.00
1996-97	30.10	5.63	64.27	100.00
1997-98	37.47	5.13	57.41	100.00
1998-99	41.62	5.57	52.81	100.00
1999-2000	46.60	5.60	47.80	100.00
2000-01	58.11	4.33	37.55	100.00
2001-02	66.92	3.32	29.76	100.00
2002-03	70.91	2.93	26.16	100.00
2003-04	63.59	3.41	33.01	100.00
2004-05	68.15	3.10	28.75	100.00
2005-06	60.96	2.56	36.48	100.00
2006-07	78.80	2.18	19.03	100.00
2007-08	84.82	1.52	13.67	100.00
2008-09	88.98	1.28	9.74	100.00

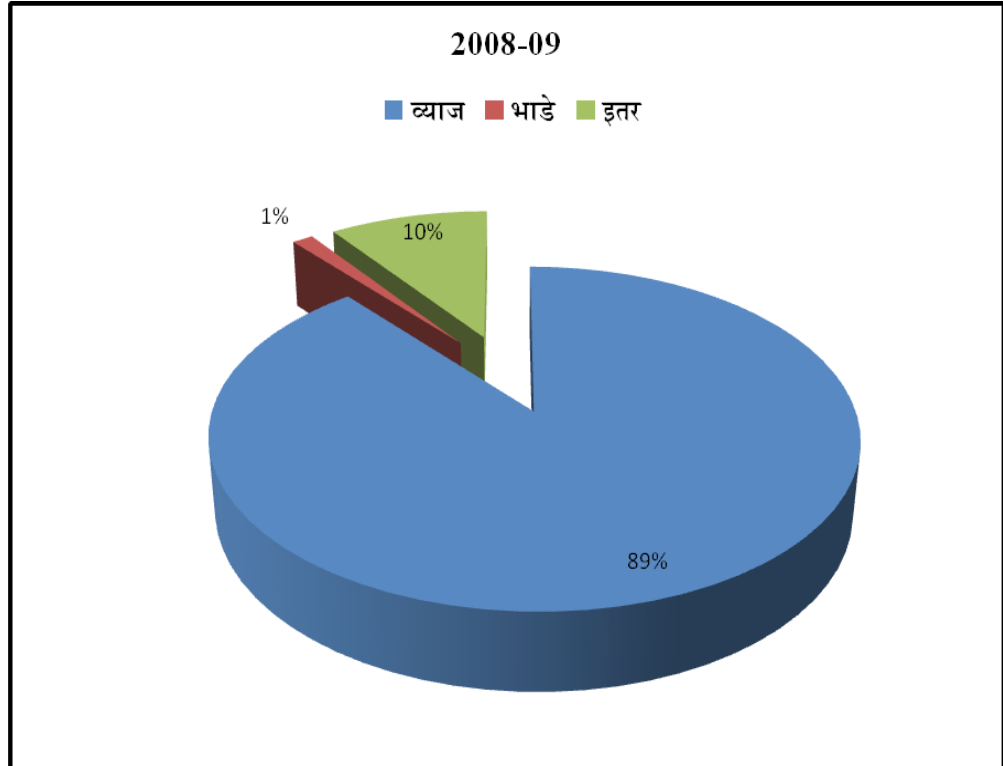
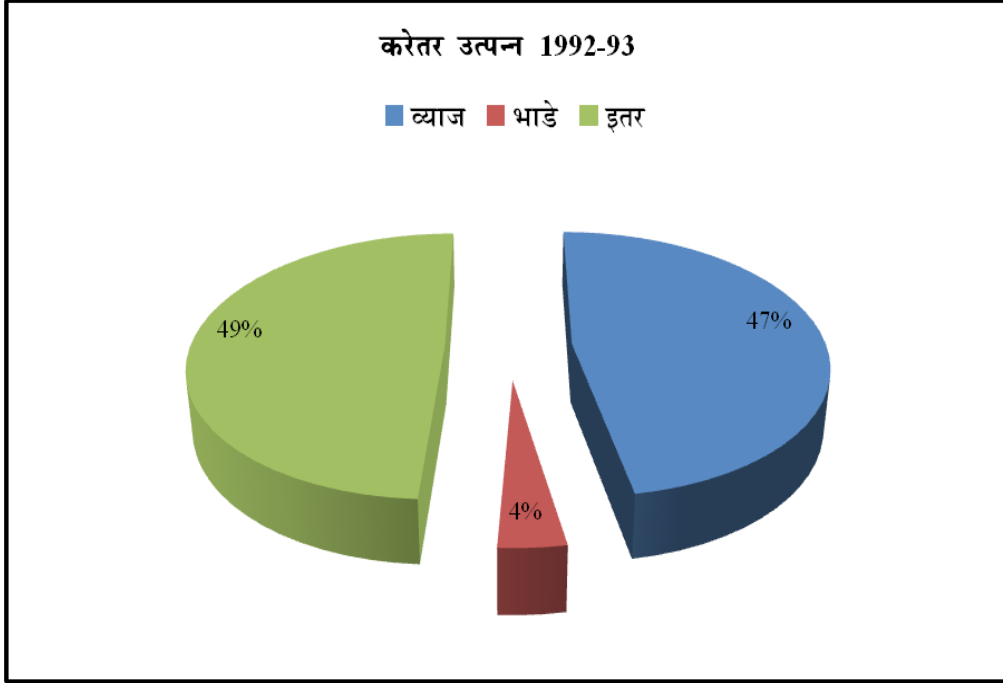
त्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवर्तिल खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.3: पुणे जिल्हा परिषदेच्या कारेतर उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.4: पुणे जिल्हा परिषदेच्या करेतर उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेने बँकांमध्ये आणि इतर ठिकाणी गुंतविलेल्या रकमांचे मिळालेले व्याज दर्शविले आहे. 1992-93 मध्ये रुपये 53.24 लाख, रुपये 38.83 लाख 1994-95 मध्ये, 1998-99 मध्ये रुपये 89.63 लाख आणि रुपये 603.25 लाख 2008-09 मध्ये होते. या काळात व्याज उत्पन्न

11.33 पटीने वाढल्याचे दिसते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 75.51 टक्के झाला. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 191.98 लाख आहे असे दिसते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 177.24 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 92.30 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या जागा, स्थावर व जंगम मालमत्ता भाड्याने दिल्यामुळे उत्पन्न मिळते. यापासून 1992-93 मध्ये रुपये 4.05 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 7.30 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 12 लाख झाले. 2005-06 मध्ये रुपये 10.31 लाख आणि रुपये 8.68 लाख 2008-09 मध्ये होते. संशोधन कालखंडात भाडे मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नात 2.14 पटीने वाढल्याचे दिसते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 34.99 टक्के असल्याचे दिसले. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 9.26 लाख होते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 2.35 लाख आहे असे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक हा 25.40 टक्के असल्याचे दिसते.

तक्ता 6.4 वरून असे दिसून येते की, भाडे मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचे एकूण करेतर उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण प्रस्तुत अध्ययन काळात 3.60 टक्क्यावरून 1.28 टक्क्यापर्यंत कमी झाले.

1992-93 ते 2008-09 या काळातील पुणे जिल्हा परिषदेला इतर मार्गाने मिळालेले उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 55.43 लाख, 1994-95 मध्ये रुपये 88.31 लाख, 1998-99 मध्ये रुपये 113.74 लाख, रुपये 146.91 लाख 2005-06 मध्ये होते आणि 2008-09 मध्ये रुपये 66.05 लाख झाले. या काळात इतर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नात 1.19 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 16.29 टक्के राहिला. या काळातील 2000 नंतर पुणे जिल्हा परिषदेला इतर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नात फारशा प्रमाणात वाढ झाली नाही. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 94.02 लाख होते. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 21.36 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 22.70 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण करेतर उत्पन्नाशी इतर मार्गाने मिळालेल्या करेतर उत्पन्नाचे प्रमाण 1992-2009 या काळात 49.17 टक्क्यावरून 9.74 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

3. नुकसान भरपाई अनुदान (कार्यावर आधारित मिळणारी अनुदाने)

प्रत्येक जिल्हा परिषदेला नुकसान भरपाई म्हणून राज्य सरकार काही अनुदान देते. ही अनुदाने कार्यावर आधारित असतात. ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

- i. अभिकरण शुल्क : जिल्हा परिषदेकडे कलम 123(1) नुसार सुपूर्त केलेल्या योजनांवर मिळते. आस्थापना खर्च वगळून केलेल्या खर्चावर 3 टक्के अनुदान मिळते. यापैकी 2 टक्के शुल्क खर्च होणाऱ्या वर्षी मिळते. उर्वरित 1 टक्के शुल्क त्यावर्षाचे लेखा परीक्षण झाल्यावर मिळते.
- ii. स्थानिक उपकर अनुरूप अनुदान: जिल्हा परिषदेला कलम 185 नुसार स्थानिक उपकर

अनुरूप अनुदान मिळते. जिल्ह्यात किमान दरापेक्षा अधिक दराने जमीन महसूलावर उपकर आकारला असेल तर जिल्हा परिषदेस राज्य शासन विहित करण्यात येणाऱ्या पध्दतीने हिशेब करून काढलेल्या रकमे एवढे अनुरूप अनुदान देते. 500 पैसे उपकरावर एकूण 700 पैसे या दराने हे अनुदान मिळते. हे अनुदान जिल्हा परिषदेला 40 टक्के व पंचायत समितींना 60 टक्के मिळते.

- iii. प्रोत्साहन अनुदान: राज्य शासनास, प्रत्येक जिल्हा परिषदेच्या विकासविषयक कार्याची प्रगती लक्षात घेऊन त्यांच्या मते, ज्यामुळे आणखी जलद विकास करण्यास प्रोत्साहन मिळेल अशा, पोट कलम (2) अन्वये निर्धारित केलेल्या मर्यादीपर्यंत व तशा रकमेचे प्रत्येक जिल्हा परिषदेस अनुदान देता येईल.
- iv. जंगल महसूल अनुदान: जंगल महसूल अनुदान कलम 181-अ नुसार जिल्हा परिषदेस मिळते. जिल्हा परिषदेच्या सीमेत वसूल केलेल्या एकूण वन महसूलाच्या 7 टक्के अनुदान मिळते.
- v. अल्प बचत प्रोत्साहन अनुदान: वित्तीय वर्षासाठी शासनाने निश्चित केलेल्या इष्टांकापेक्षा अधिक गुंतवणूक ज्या जिल्ह्यात होते. त्यांना 25 टक्के पर्यंत कमाल मर्यादा रुपये 40 लाख एवढे प्राप्त होते. त्यापैकी 15 टक्के हिस्सा जिल्हा परिषदेस मिळतो. अनुदानाचा जिल्हा परिषद कर्मचाऱ्यांच्या कल्याणासाठी योजना कार्यान्वित करण्यासाठी विनियोग केला जातो.
- vi. इतर रोखीचे अनुदान: जिल्हा परिषदेला केंद्र आणि राज्य सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात अनुदान दिले जाते. त्यामधील इतर रोखीच्या अनुदानात ग्रामपंचायतीस देण्यासाठी रस्त्यावरील वीजेच्या बिलासाठी 100 टक्के अनुदान, वर्ग खोल्यांच्या बांधकामासाठी अनुदान, बालभवनासाठी अनुदान, संडास बांधकामासाठी अनुदान, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि उपकेंद्रे यांच्या बांधकामासाठी अनुदान, दलित वस्ती सुधारण्यासाठी अनुदान, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्रांना औषध पुरवठा करण्यासाठी अनुदान, स्थानिक विकास कार्यक्रमांतर्गत खासदार व आमदार निधी, डोंगरी भागासाठी अनुदान, जवाहर विहिरीसाठी अनुदान, वृद्ध कलाकारांना मानधन, एकात्मिक बाल विकास योजने अंतर्गत बांधकाम, ग्रामीण पाणी पुरवठ्यासाठी अनुदान, ग्रामपंचायत इमारतीच्या बांधकामासाठी अनुदान, समाज मंदिरासाठी अनुदान, ठिबक सिंचनासाठी अनुदान, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमासाठी अनुदान, बालवाड्या स्थापनेसाठी अनुदान, माता व बाल आरोग्य योजना अनुदान आणि सवित्रीबाई फुले योजना अनुदान या बाबींचा समावेश होतो.

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या विविध अनुदानांचे विश्लेषण तक्ता 6.5 मध्ये केले आहे.

तक्ता 6.5: पुणे जिल्हा परिषदेला एकूण कार्यावर आधारित मिळालेले अनुदान (रुपये)

वर्ष	एजन्सी अनुदान	समायोजित अनुदान	वनमहसूल अनुदान	अल्पबचत अनुदान	इतर रोख अनुदान	एकू
1992-93	18219534	0	60162	125357	1029909	194341
1993-94	21300291	0	72001	139920	1067792	225801
1994-95	25365001	0	67622	0	1088221	265201
1995-96	28325678	0	54711	0	1099357	294791
1996-97	31029382	0	54301	0	163928	312471
1997-98	37829182	0	53019	0	430192	383121
1998-99	40719243	0	50841	0	6338614	471081
1999-2000	48370019	302910290	68928	4801	6583721	357937
2000-01	51029830	372918212	82910	4783	6783720	430819
2001-02	59184775	410857610	84881	5501	6909096	477041
2002-03	52173686	501873342	20333	2250	5951167	560020
2003-04	51193104	611505604	146904	60310	8340181	671246
2004-05	55574419	513090126	211090	67464	6162491	575105
2005-06	62846554	499828167	394146	66522	11657630	574793
2006-07	74959061	580207823	181129	23966	2975229	658347
2007-08	81206315	513444365	217314	0	11521568	606389
2008-09	93982257	555408099	90604	0	11378502	660859
Average (Rs.)	49018137.1	486204363.8	112405.6	50087.4	5263606.9	3404261
Standard Deviation (Rs.)	21374121.5	96223003.6	93171.5	51070.7	4038947.1	2785543
Coefficient Variations (%)	43.6	19.8	82.9	102.0	76.7	81.3
1992-1999	Intercept (a)	293.2	0.607	0.837	18.5	565.
	Beta (b)	0.989	-0.314	-0.973	0.689	0.63
1999-2009	Intercept (a)	646.8	1.6	0.417	79.6	5794
	Beta (b)	0.879	0.413	0.616	0.448	0.77
1992-2009	Intercept (a)	490.2	1.1	0.5	52.6	3404
	Beta (b)	0.966	0.598	-0.596	0.819	0.93
CGR 1992-1993		97.50	4.85	1.06	48.87	43.2
CGR 1994-2009		75.68	25.88	41.30	28.05	59.5
CGR 1992-2009		92.47	39.63	2.54	65.92	85.3

स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

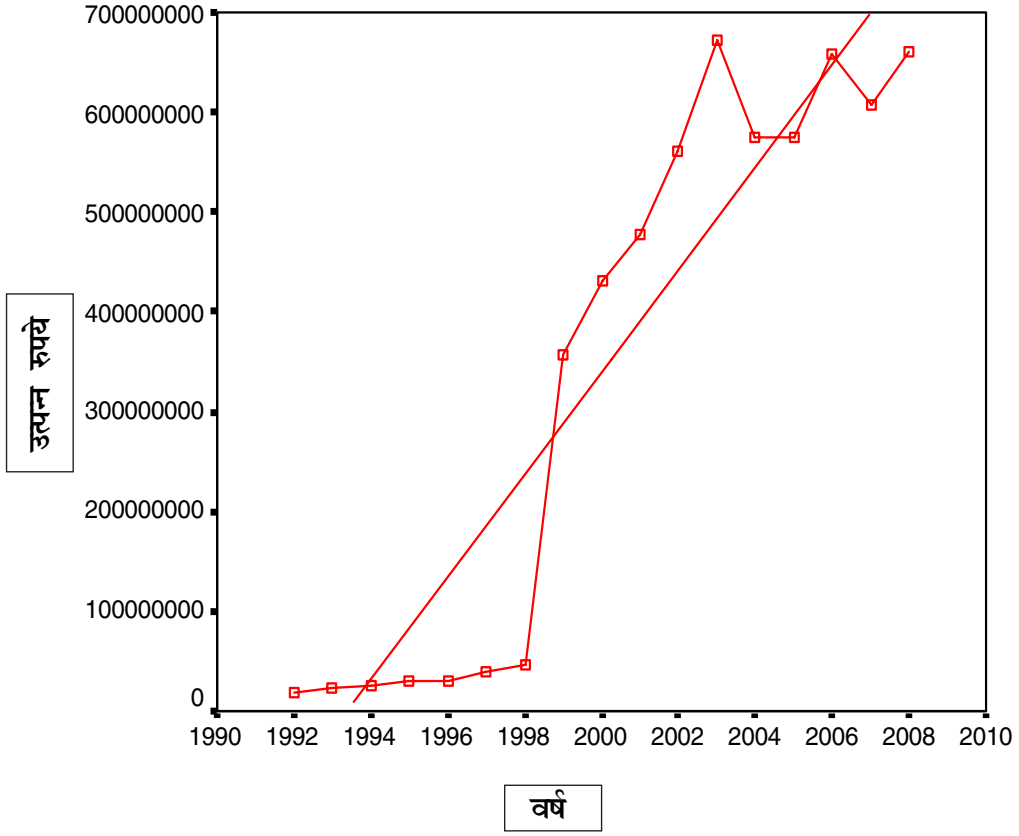
0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

तक्ता 6.6: पुणे जिल्हा परिषदेला एकूण कार्यावर आधारित मिळलेले अनुदानाचे प्रमाण

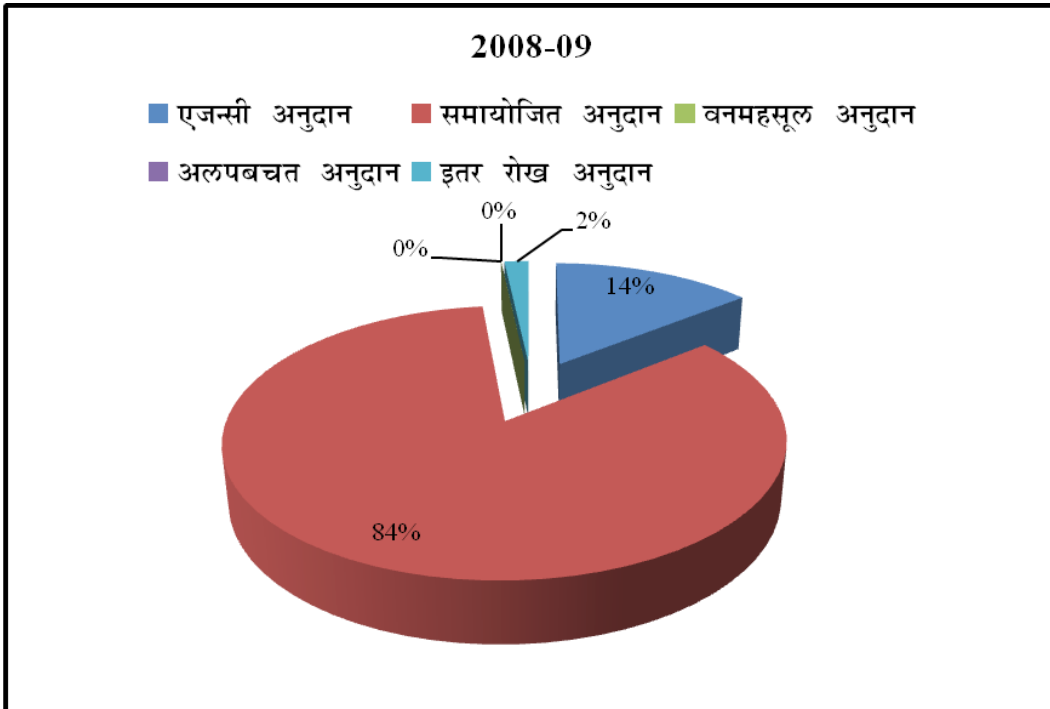
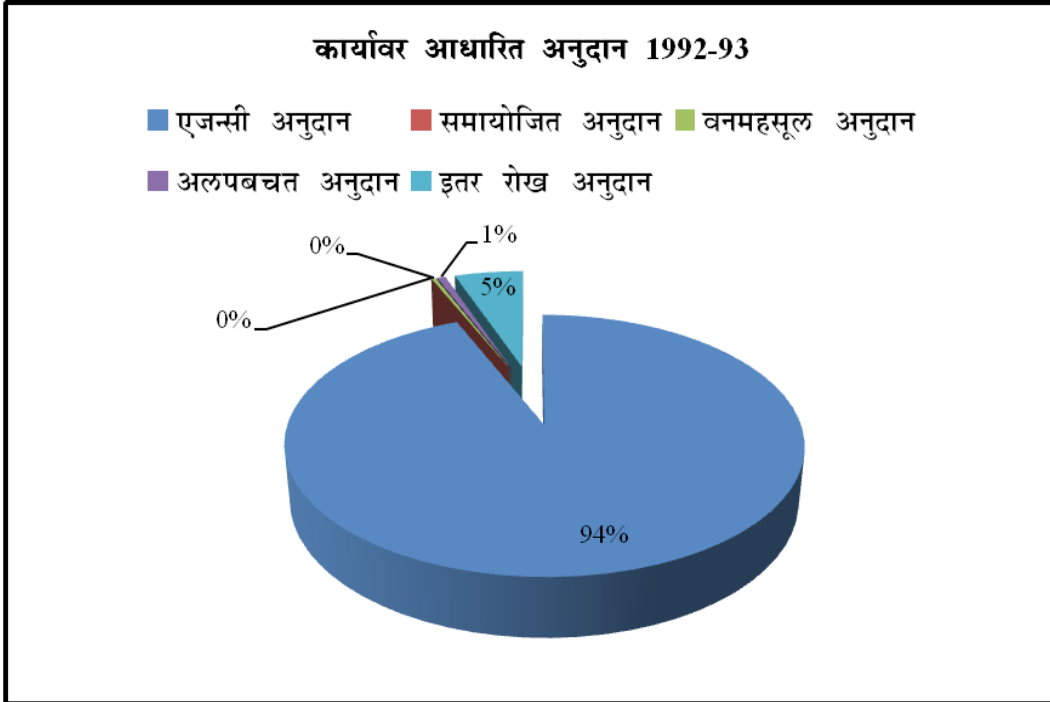
वर्ष	एजन्सी अनुदान	समायोजित अनुदान	वनमहसूल अनुदान	अल्पबचत अनुदान	इतर रोख अनुदान	एकूण
1992-93	93.75	0.00	0.31	0.65	5.30	100.00
1993-94	94.33	0.00	0.32	0.62	4.73	100.00
1994-95	95.64	0.00	0.25	0.00	4.10	100.00
1995-96	96.09	0.00	0.19	0.00	3.73	100.00
1996-97	99.30	0.00	0.17	0.00	0.52	100.00
1997-98	98.74	0.00	0.14	0.00	1.12	100.00
1998-99	86.44	0.00	0.11	0.00	13.46	100.00
1999-2000	13.51	84.63	0.02	0.00	1.84	100.00
2000-01	11.84	86.56	0.02	0.00	1.57	100.00
2001-02	12.41	86.13	0.02	0.00	1.45	100.00
2002-03	9.32	89.62	0.00	0.00	1.06	100.00
2003-04	7.63	91.10	0.02	0.01	1.24	100.00
2004-05	9.66	89.22	0.04	0.01	1.07	100.00
2005-06	10.93	86.96	0.07	0.01	2.03	100.00
2006-07	11.39	88.13	0.03	0.00	0.45	100.00
2007-08	13.39	84.67	0.04	0.00	1.90	100.00
2008-09	14.22	84.04	0.01	0.00	1.72	100.00

नोंद:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09
0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकातील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.5 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या कार्यावर आधारित अनुदानाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.6 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या कार्यावर आधारित अनुदानाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या विविध अनुदानांपैकी कार्यावर मिळणाऱ्या अनुदानांचे वर्गीकरण तक्ता 6.5 मध्ये केले आहे. यावरून असे दिसते की, 1992-93 मध्ये रुपये 194.35 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रुपये 265.21 लाख झाले. 1998-99 मध्ये 471.09 लाख आहे.

2005-06 मध्ये 5747.93 लाख झाले. 2008-09 मध्ये या अनुदानची रक्कम रुपये 6608.59 लाख झाली. या कालवधीत 1999-2000 पासून पहिल्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी सुरु झाली. आयोगाच्या शिफारशीनुसार पंचायतीराज संस्थांना कार्यावर आधारित अनुदानात वाढ करण्याचे ठरविले. या काळात अनुदानात 34 पटीने वाढ झाली. या कालवधीत सरासरी एकूण अनुदान रुपये 3404.26 लाख होते. रुपये 2785.54 लाख प्रमाणित विचलन असल्याचे दिसून आले. तर 81.8 टक्के विचलनाचा निर्देशांक असलेला दिसून आला. 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 85.31 टक्के एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेला कार्यावर मिळालेले अनुदानातील एजन्सी अनुदान हे एक महत्वाचे शीर्ष आहे. याचे विश्लेषण तक्ता 6.5 मध्ये दिले आहे. यानुसार 1992-93 मध्ये रुपये 182.19 लाख एजन्सी अनुदान मिळाले. 1994-95 मध्ये ही रक्कम रुपये 253.65 लाख पर्यंत वाढली. 1998-99 मध्ये रुपये 407.19 लाख अनुदान मिळाले. 2005-06 साली ही रक्कम रुपये 628.46 लाख होती. ती 2008-09 मध्ये रुपये 939.82 लाख झाल्याचे दिसून आले. या कालखंडात एजन्सी अनुदानात 5.16 पटीने वाढ झाली. या काळात रुपये 490.18 लाख इतका सरासरी खर्च असल्याचे आढळून आले. तर रुपये 213.74 लाख प्रमाणित विचलन आहे असे दिसते. 43.6 टक्के विचलनाचा निर्देशांक असल्याचे दिसले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 92.47 टक्के राहिल्याचे दिसले.

तक्ता 6.6 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला एकूण कार्यावर आधारित मिळालेल्या अनुदानाशी विविध शीर्षानुसार मिळालेल्या अनुदानाचे प्रमाण दर्शविले आहे. त्यानुसार एजन्सी अनुदानाचे एकूण कार्यावर आधारित मिळालेल्या अनुदानाशी असलेले प्रमाण 1992-2009 या काळात 93.75 टक्क्यावरून 14.22 टक्क्यापर्यंत कमी झाले. पहिल्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीनंतर या अनुदानात घट होत असलेली दिसून येते.

पुणे जिल्हा परिषदेला कार्यावर आधारित अनुदानात समायोजित अनुदान हा 1999 नंतर महत्वाचे शीर्ष ठरले. 1999 पर्यंत हे अनुदान जिल्हा परिषदांना मिळत नव्हते. पहिल्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार हे अनुदान मिळू लागले. 1999-2000 मध्ये या अनुदानाची रक्कम रुपये 3029.10 लाख होती. ही रक्कम 2008-09 या वर्षात रुपये 5554.08 लाख पर्यंत वाढलेली दिसून येते. समायोजित अनुदानात 1999-2000 ते 2008-09 काळात 17.35 पटीने वाढले. या काळात समायोजित अनुदान सरासरी रुपये 4862.04 लाख मिळाले. तर लाख प्रमाणित विचलन रुपये 962.23 असल्याचे आढळून आले. 19.8 टक्के विचलनाचा निर्देशांक असल्याचे दिसते. 1999-2009 या काळात या शीर्षाचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 44.87 टक्के होता. तक्ता 6.6

वरुन असे दिसते की, समायोजित अनुदानाचे एकूण कार्यावर आधारित अनुदानाशी प्रमाण 1999-2000 मध्ये 84.63 टक्के होते. 2008-09 या काळात 84.04 टक्के झाल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.5 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला वन महसूलापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचे विश्लेषण केले आहे. 1992-93 मध्ये रुपये 0.60 लाख अनुदान मिळाले. 1994-95 मध्ये ते 0.67 लाख झाले. 1998-99 मध्ये रुपये 0.50 लाख मिळालेले अनुदान 2005-06 मध्ये रुपये 3.94 लाख पर्यंत वाढले. 2008-09 या वर्षात या प्रकारच्या अनुदानातून रुपये 0.90 लाख मिळाले. या काळात वन महसूलात 15.06 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत रुपये 1.12 लाख सरासरी अनुदान मिळाले. रुपये 0.93 लाख प्रमाणित विचलन असल्याचे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक 82.9 टक्के असल्याचे आढळून आले. 1992-2009 या अध्ययन कालावधीत 39.63 टक्के एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर राहिल्याचे दिसून आले.

वन महसूल अनुदान हे वन उत्पादनावर अवलंबून असते. त्यामुळे वन महसूल ज्याप्रमाणात मिळते त्यानुसार या अनुदानात बदल होतात.

तक्ता 6.6 मधील विश्लेषणावरुन असे दिसून येते की, वन महसूल अनुदानाचे एकूण कार्यावर आधारित मिळालेल्या अनुदानाशी प्रमाण अध्ययन काळात 0.31 टक्क्यावरुन 0.01 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेला अल्प बचतीच्या आधारे मिळालेल्या अनुदानाचे विश्लेषण तक्ता 6.5 मध्ये दिले आहे. त्यानुसार असे दिसून आले की, 1992-93 मध्ये रुपये 1.25 लाख या शीर्षाखाली अनुदान मिळाले. 2005-06 मध्ये रुपये 0.66 लाख असल्याचे दिसून आले. या शीर्षातर्गत पुणे जिल्हा परिषदेला अल्प अनुदान मिळाले आहे. काही वर्षात या प्रकारचे अनुदान मिळाले नाही. अल्प बचत अनुदानात 1992-93 ते 2006-07 या काळात 4.23 पटीने घट झाल्याचे दिसते. या कालावधीत सरासरी अनुदान रुपये 0.50 लाख असल्याचे दिसून आले. तर प्रमाणित विचलन रुपये 0.51 लाख आहे असे दिसते. 102 टक्के विचलनाचा निर्देशांक दिसून आला. 1992-2009 या कालावधीत हा दर 2.54 टक्के असल्याचे दिसून आले. तक्ता 6.6 वरुन असे दिसते की, अल्प बचत अनुदानाचे एकूण कार्यावर आधारित अनुदानाची असलेले प्रमाण या काळात 0.65 टक्क्यावरुन 0.01 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.5 मधील विश्लेषणानुसार पुणे जिल्हा परिषदेला इतर प्रकारचे रोख अनुदान 1992-93 मध्ये रुपये 10.30 लाख मिळाले. 1994-95 मध्ये ही रक्कम रुपये 10.88 लाख असल्याचे दिसून आले. 1998-99 मध्ये रुपये 63.39 लाख अनुदान मिळाले. 2005-06 मध्ये 116.58 लाख, 2008-09 या वर्षात 113.78 लाख मिळाल्याचे दिसून आले. अध्ययन काळात

इतर रोख अनुदानात 11.05 पटीने वाढ झाल्याचे दिसते. या कालावधीत सरासरी अनुदान रुपये 52.64 लाख मिळाले. प्रमाणित विचलन रुपये 40.39 लाख आहे असे दिसून आले. या काळात विचलनाचा निर्देशांक 76.7 टक्के आल्याचे दिसले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात 65.92 टक्के एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर राहिल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.6 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, इतर रोख अनुदानचे एकूण कार्यावर आधारित अनुदानाशी असलेले प्रमाण अध्ययन काळात 5.30 टक्क्यावरून 1.72 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

4. पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण आर्थिक अनुदान

महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदांना जे आर्थिक अनुदान मिळते त्यामध्ये सप्रयोजन अनुदान, आस्थापना अनुदान आणि योजनांतर्गत अनुदान यांचा समावेश होतो.

1. सप्रयोजन अनुदान (सहेतुक अनुदान): जिल्हा परिषदेला कलम 182 नुसार सप्रयोजन अनुदान प्राप्त होते. जिल्हा परिषदेकडून सोपविण्यात आलेल्या कार्याच्या कक्षेतील बांधकामे, विकासाची कामे जिल्हा परिषदेकडे त्या अस्तित्वात आल्यावर हस्तांतरित करण्यात आल्या. त्यावर प्रतिवर्षी खर्च करावा लागतो. विकासाची कामे पूर्ण झाली. या कामातून निर्माण झालेली संपत्ती, सेवा सुस्थितीत ठेवण्यासाठी खर्च करावा लागतो. हा सर्व खर्च करता यावा यासाठी राज्य शासन जिल्हा परिषदांना संपूर्ण खर्च भागविण्यासाठी अनुदान देते. त्यास 'सप्रयोजन अनुदान' असे संबोधतात. योजना जसजशा पूर्ण होतात, तसतसा या खर्चाचा आकार वाढत जातो.

2. आस्थापना अनुदान :- आस्थापना अनुदान हे जिल्हा परिषदांना कलम 182 नुसार मिळते. जिल्हा परिषदा अस्तित्वात आल्या तेव्हा त्यांच्यावर सोपविलेल्या कामाशी संबंधित प्रशासकीय सेवेक जिल्हा परिषदेकडे वर्ग करावे लागले. यथावकाश कामाची व्याप्ती वाढत गेल्याने परिषदांना राज्य शासनाचे संबंधित आणखी सेवेक नेमावे लागले. या सेवेकांवीरल खर्च भागविण्यासाठी राज्य शासन जिल्हा परिषदांना अनुदान देते. ते सर्व आस्थापना अनुदान होय. पूर्वी अशा संबंधित खर्चाच्या 75 टक्के रक्कम आस्थापना अनुदान म्हणून देण्यात येत असे. पुढे श्री. बोंगिरवार समितीच्या शिफारशीनुसार हे अनुदानाचे प्रमाण 100 टक्के करण्यात आले.

3. योजनांतर्गत अनुदान: योजनांतर्गत अनुदान कलम 187 नुसार जिल्हा परिषदांना प्राप्त होते. जिल्हा यादीत नमूद करण्यात आलेल्या कोणत्याही विषयाच्या संबंधातील जी कोणतीही कामे आणि विकास परियोजनेत अंतर्भूत करण्यात आल्या असतील तर त्या कामासाठी आणि विकास परियोजनांसाठी राज्य शासन निर्धारित करील. त्याप्रमाणे व त्या मर्यादित प्रत्येक जिल्हा परिषदेस योजनांतर्गत अनुदान देण्यात येते.

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदानाचे विश्लेषण तक्ता 6.7 मध्ये दिले आहे.

(रुपये)

तक्ता 6.7: पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदान

वर्ष	सहेतुक अनुदान	आस्थापना अनुदान	नियोजित अनुदान	एकूण
1992-93	762498990	106962842	55978791	925440623
1993-94	93367221	127780026	64553628	285700875
1994-95	98278172	135625110	66726719	300630001
1995-96	1190516962	167004913	87401690	1444923565
1996-97	1300198211	182001921	98293001	1580493133
1997-98	1610002935	210299019	107211339	1927513293
1998-99	1703065922	238904934	125030424	2067001280
1999-2000	1526152201	240019281	130002918	1896174400
2000-01	1456352625	249019201	139022241	1844394067
2001-02	2254422843	316248910	165508240	2736179993
2002-03	2091157860	293346208	153522157	2538026225
2003-04	2118419768	297170490	155523587	2571113845
2004-05	2353754017	330183019	172800629	2856737665
2005-06	2646811210	371292884	194315395	3212419489
2006-07	3158221522	443033176	231860534	3833115232
2007-08	3521618850	494010307	258539315	4274168472
2008-09	4140235322	580789407	303954985	5024979714
Average (Rs.)	1883827919.5	281393626.4	147661505.5	2312883051.
Standard Deviation (Rs.)	1099064602.3	132498781.6	69597351.5	1296393603.
Coefficient Variations (%)	58.3	47.1	47.1	56.1
1992-1999	Intercept (a)	1658.0	862.3	11801.6
	Beta (b)	0.991	0.990	0.842
1999-2009	Intercept (a)	3750.1	1972.3	32101.3
	Beta (b)	0.935	0.926	0.945
1992-2009	Intercept (a)	18883.3	1476.6	23128.8
	Beta (b)	0.945	0.961	0.951
CGR 1992-1993		64.57	97.72	69.50
CGR 1994-2009		88.51	84.33	88.10
CGR 1992-2009		88.10	91.41	89.33

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

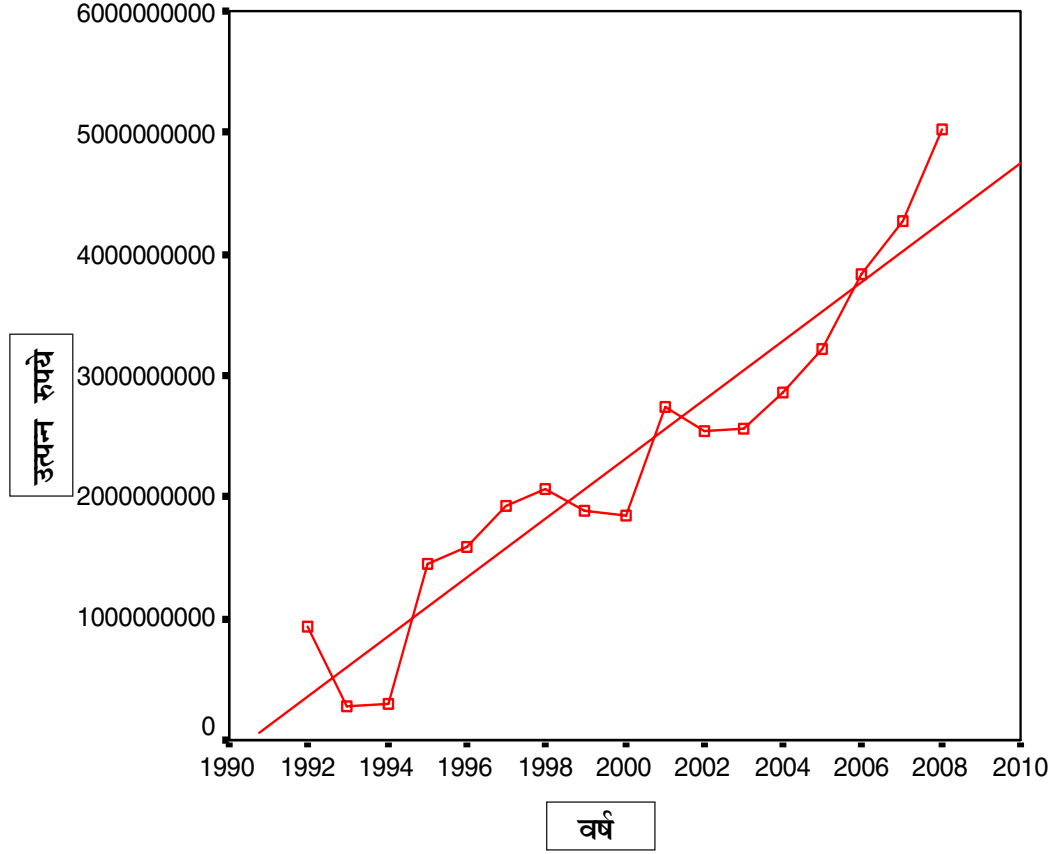
तक्ता 6.8 : पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदानाचे प्रमाण

वर्ष	सहेतुक अनुदान	आस्थापना अनुदान	नियोजित अनुदान	एकूण
1992-93	82.39	11.56	6.05	100.00
1993-94	32.68	44.73	22.59	100.00
1994-95	32.69	45.11	22.20	100.00
1995-96	82.39	11.56	6.05	100.00
1996-97	82.27	11.52	6.22	100.00
1997-98	83.53	10.91	5.56	100.00
1998-99	82.39	11.56	6.05	100.00
1999-2000	80.49	12.66	6.86	100.00
2000-01	78.96	13.50	7.54	100.00
2001-02	82.39	11.56	6.05	100.00
2002-03	82.39	11.56	6.05	100.00
2003-04	82.39	11.56	6.05	100.00
2004-05	82.39	11.56	6.05	100.00
2005-06	82.39	11.56	6.05	100.00
2006-07	82.39	11.56	6.05	100.00
2007-08	82.39	11.56	6.05	100.00
2008-09	82.39	11.56	6.05	100.00

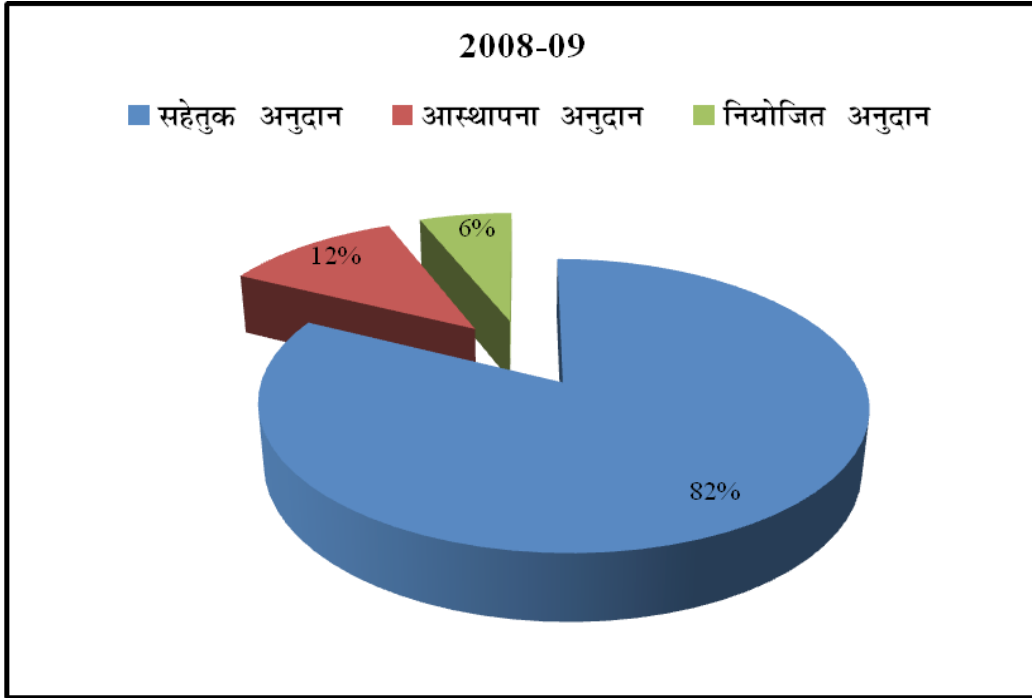
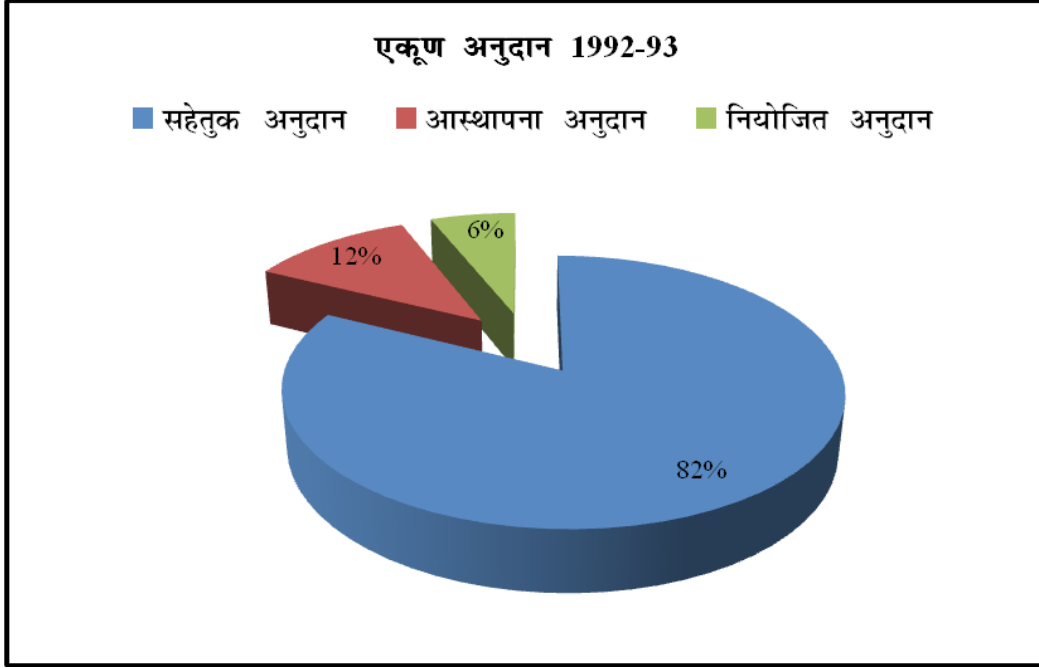
स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.7 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण अनुदानाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.8: पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण अनुदानाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.7 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण अनुदान 1992-93 मध्ये रुपये 9254.41 लाख एकूण होते. 1994-95 मध्ये अनुदानची ही रक्कम रुपये 3006.30 लाख झाली. रुपये 20670.01 लाख अनुदान 1998-99 या वर्षात मिळाले. 2005-06 साली रुपये 32124.19 लाख एकूण अनुदान मिळाले. ते 2008-09 मध्ये 50249.80 लाख पर्यंत वाढल्याचे दिसून आले. एकूण अनुदान या काळात 5.43 पटीने वाढलेले दिसते. या कालावधीत सरासरी

रुपये 23128.83 लाख अनुदान मिळाल्याचे दिसते. याचे प्रमाणित विचलन या काळात रुपये 12963.94 लाख असल्याचे आढळून आले. विचलनाचा निर्देशांक 56.1 टक्के असल्याचे दिसते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात पहिल्या व दुसऱ्या राज्य वित्त आयोगांच्या आणि 11 व्या व 12 व्या केंद्रीय वित्त आयोगांच्या अनुदानामुळे या काळातील अनुदानाचा वाढीचा दर अधिक असल्याचे दिसते. त्यामुळे 1992-2009 या काळात 89.33 टक्के हा दर असल्याचे आढळले.

तक्ता 6.7 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या सहेतुक अनुदानाचे विश्लेषण केले आहे. 1992-93 मध्ये 7624.99 लाख असलेले अनुदान 1994-95 मध्ये रुपये 982.78 लाख पर्यंत कमी झालेले दिसते. 1998-99 मध्ये या अनुदानची रक्कम रुपये 17030.66 लाख असल्याचे दिसले. 2005-06 मध्ये ही रक्कम रुपये 26468.11 लाख पर्यंत वाढली. तर 2008-09 साली रुपये 41402.35 लाख पर्यंत या अनुदानाच्या रकमेत वाढ झालेली दिसून आली. 1994-95 नंतर पंचायतीराज व्यवस्थेबाबत 73 वी घटनादुरुस्ती झाली. यानंतर या अनुदानाच्या रकमेत वाढ झालेली दिसते. सहेतुक अनुदानात 5.43 पटीने वाढ झालेली दिसते. या कालावधीत सरासरी सहेतुक अनुदान रुपये 18838.28 लाख मिळाल्याचे दिसते. सहेतुक अनुदानाचे प्रमाणित विचलन रुपये 10990.65 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक 58.3 टक्के असल्याचे आढळून आले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात हा दर 88.10 टक्के राहिल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.8 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, सहेतुक अनुदानाचे एकूण अनुदानाशी असलेले प्रमाण या काळात 82.39 टक्के एवढे जवळजवळ कायम असलेले दिसून आले.

आस्थापना अनुदानाचे विश्लेषण तक्ता 6.7 मध्ये दिले आहे. 1992-93 साली रुपये आस्थापना अनुदान रुपये 1069.63 लाख मिळाले. ते 1994-95 मध्ये रुपये 1356.25 लाख पर्यंत वाढले. 1998-99 मध्ये रुपये 2389.05 लाख अनुदान मिळाले. 2005-06 साली या अनुदानाची रक्कम रुपये 3712.93 लाख झाली. रुपये 5807.89 लाख अनुदान 2008-09 मध्ये मिळाल्याचे दिसून आले. अध्ययन काळात आस्थापना अनुदान 5.43 पटीने वाढले. या कालावधीत रुपये 2813.94 लाख इतके सरासरी आस्थापना अनुदान मिळाले. या अनुदानाचे प्रमाणित विचलन रुपये 1324.99 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक 47.1 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात अनुदानाचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 90.78 टक्के राहिल्याचा दिसून आले.

आस्थापना अनुदानाचे एकूण अनुदानाशी असलेले प्रमाण 1993-94 व 94-95 ही दोन वर्षे वगळता इतर काळात जवळजवळ 11.56 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदानात नियोजित अनुदानाचा वाटा प्रस्तुत अध्ययन काळात 1993-94 व 1994-95 ही वर्षे वगळता 6.05 टक्क्याच्या जवळपास होता असे दिसून आले.

तक्ता 6.7 वरील विश्लेषणावरून पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण नियोजित अनुदानातून 1992-93 मध्ये रुपये 559.78 लाख मिळाले. रुपये 667.27 लाख 1994-95 मध्ये मिळाले. 1998-99 मध्ये रुपये 1250.30 लाख नियोजित अनुदान मिळाले. यामध्ये वाढ होऊन 2005-06 मध्ये अनुदानची ही रक्कम रुपये 1943.15 लाख झाली. तर रुपये 3039.55 लाख 2008-09 या वर्षात मिळाल्याचे दिसून आले. या काळात नियोजित अनुदान 5.43 पटीने वाढले. या काळात सरासरीने नियोजित अनुदान रुपये 1476.61 लाख मिळाले. या अनुदानचे प्रमाणित विचलन रुपये 695.97 लाख तर विचलनाचा निर्देशांक 47.1 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात हा दर 91.41 राहिल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण अनुदानात नियोजित अनुदानचा वाटा प्रस्तुत अध्ययन काळात 1993-94 व 1994-95 ही वर्षे वगळता 6.05 टक्क्यांच्या जवळपास होता असे दिसून आले.

5. पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण महसुली उत्पन्न

‘महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम 1961’ या कायद्यामधील तरतुदीनुसार जिल्हा परिषदेला महसुली उत्पन्न आणि भांडवली उत्पन्नही मिळते. पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली उत्पन्नात कर उत्पन्न, करेतर उत्पन्न, अनुदाने यांचा समावेश होतो.

तक्ता 6.10 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली उत्पन्नात कर, करेतर उत्पन्न, कार्यावर आधारित अनुदान आणि एकूण अनुदान यांचे एकूण महसुली उत्पन्नाशी प्रमाण दर्शविले आहे. त्यानुसार कर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचे एकूण उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण 1992-2009 या काळात 2.78 टक्क्यावरून 11.44 टक्क्यावर पोहचले. घटना दुरुस्तीनंतर जिल्हा परिषदेच्या कर उत्पन्नात वाढ झाली. तसे पहिल्या व दुसऱ्या वित्त आयोगांनी कर वसूलीच्या आधारावर अनुदान देण्याचे धोरण राबविल्यामुळे यामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. पुणे जिल्हा परिषदेला करेतर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचे एकूण महसुली उत्पन्नातील वाटा अध्ययन काळात 1.15 टक्क्यावरून 1.04 टक्क्यापर्यंत कमी झालेला दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेला कार्यावर आधारित मिळालेल्या अनुदानाचे एकूण महसुली उत्पन्नाशी प्रमाण काढले असता असे दिसते की, या कालावधीत 1.98 टक्क्यावरून 10.17 टक्क्यापर्यंत वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर केंद्र व राज्य शासनाने महत्वाचे 29 विषय पंचायती राज संस्थांकडे हस्तांतरित केले आहेत. त्यामुळे या कार्याच्या पूर्ततेसाठी या प्रकारचे अनुदानात वाढ झाल्याचो आढळून आले.

तक्ता 6.9: पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण महसुली उत्पन्न (रुपये)

वर्ष	कर	कोरर	कार्यावर आधारित अनुदान	अनुदान	एकू
1992-93	27375852	11272445	19434962	925440623	983523
1993-94	27799116	13403968	22580004	285700875	349483
1994-95	27814089	13343815	26520844	300630001	368308
1995-96	23523644	12905429	29479746	1444923565	151083
1996-97	30666329	15405278	31247611	1580493133	165781
1997-98	49636843	18103942	38312393	1927513293	203356
1998-99	108245136	21537239	47108698	2067001280	224389
1999-2000	83263253	22099009	357937759	1896174400	235947
2000-01	14920886	27188463	430819455	1844394067	231732
2001-02	17128851	34052945	477041863	2736179993	326440
2002-03	38098823	24484424	560020778	2538026225	316063
2003-04	313167819	31796355	671246103	2571113845	358732
2004-05	120417326	32737707	575105590	2856737665	358499
2005-06	253579097	40274436	574793019	3212419489	408106
2006-07	298889876	47331993	658347208	3833115232	483768
2007-08	353406127	68229549	606389562	4274168472	530219
2008-09	743049622	67798726	660859462	5024979714	649668
Average (Rs.)	14881334.6	29527395.5	340426179.8	2312883051.3	2831717
Standard Deviation (Rs.)	192562532.9	17752201.0	278554320.8	1296393603.9	1710125
Coefficient Variations (%)	129.3	60.1	81.8	56.1	60.4
1992-1999	421.4	152.2	565.2	11801.6	1294
Beta (b)	0.798	0.945	0.636	0.842	0.81
1999-2009	2391.8	415.4	5794.0	32101.3	4070
Beta (b)	0.863	0.886	0.775	0.945	0.95
1992-2009	1488.8	295.3	3404.3	23128.8	2831
Beta (b)	0.754	0.910	0.931	0.951	0.96
CGR 1992-1993	62.81	88.10	43.25	69.50	77.2
CGR 1994-2009	72.95	76.91	59.57	88.10	90.1
CGR 1992-2009	56.75	81.28	85.31	89.33	92.6

स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

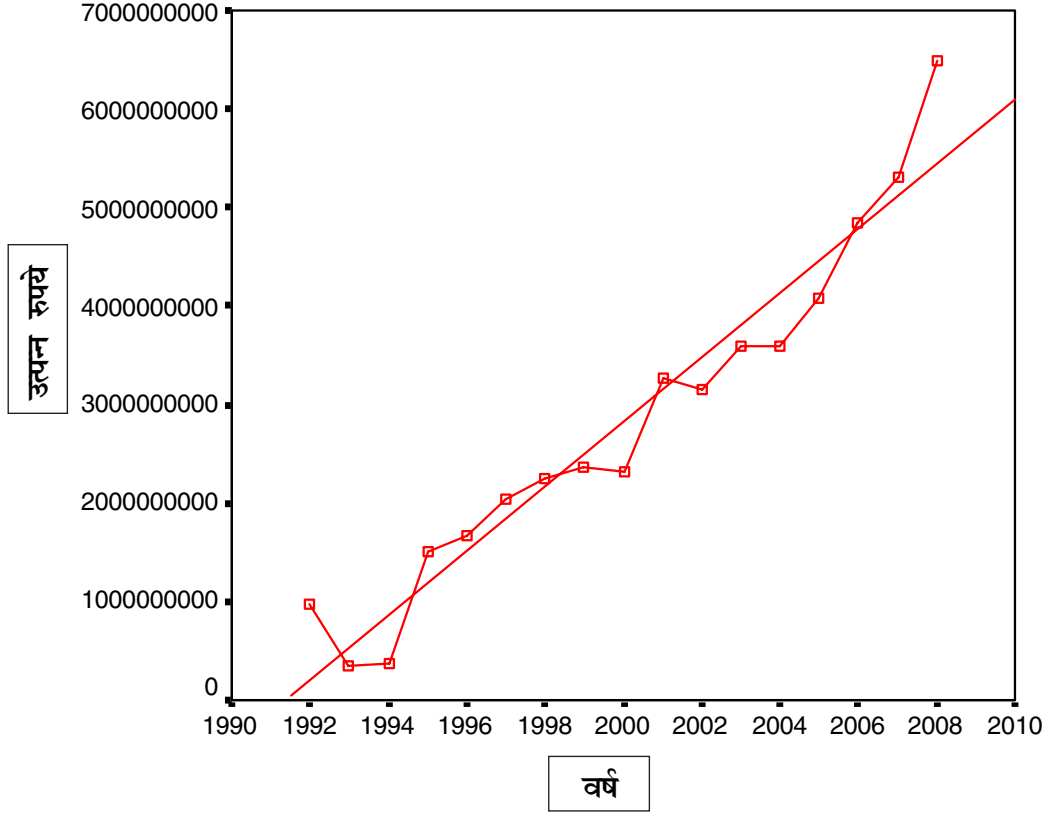
तक्ता 6.10 :पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण महसुली उत्पन्नाचे प्रमाण

वर्ष	कर	करेतर	कार्यावर आधारित अनुदान	अनुदान	एकूण
1992-93	2.78	1.15	1.98	94.09	100.00
1993-94	7.95	3.84	6.46	81.75	100.00
1994-95	7.55	3.62	7.20	81.62	100.00
1995-96	1.56	0.85	1.95	95.64	100.00
1996-97	1.85	0.93	1.88	95.34	100.00
1997-98	2.44	0.89	1.88	94.78	100.00
1998-99	4.82	0.96	2.10	92.12	100.00
1999-2000	3.53	0.94	15.17	80.36	100.00
2000-01	0.64	1.17	18.59	79.59	100.00
2001-02	0.52	1.04	14.61	83.82	100.00
2002-03	1.21	0.77	17.72	80.30	100.00
2003-04	8.73	0.89	18.71	71.67	100.00
2004-05	3.36	0.91	16.04	79.69	100.00
2005-06	6.21	0.99	14.08	78.72	100.00
2006-07	6.18	0.98	13.61	79.23	100.00
2007-08	6.67	1.29	11.44	80.61	100.00
2008-09	11.44	1.04	10.17	77.35	100.00

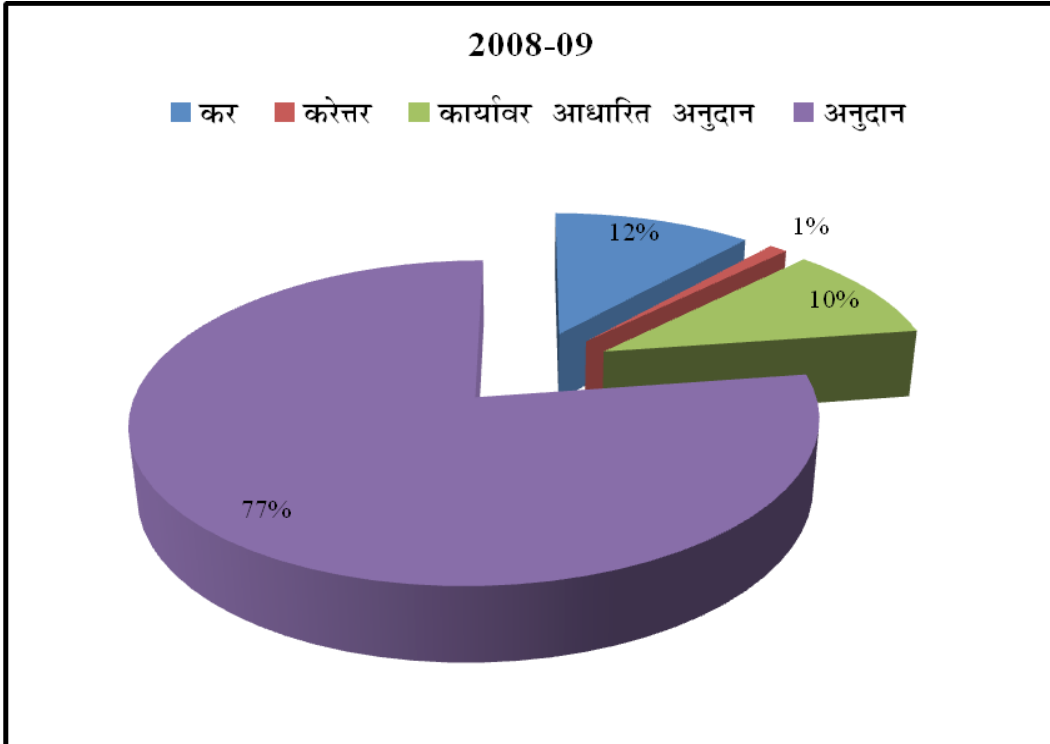
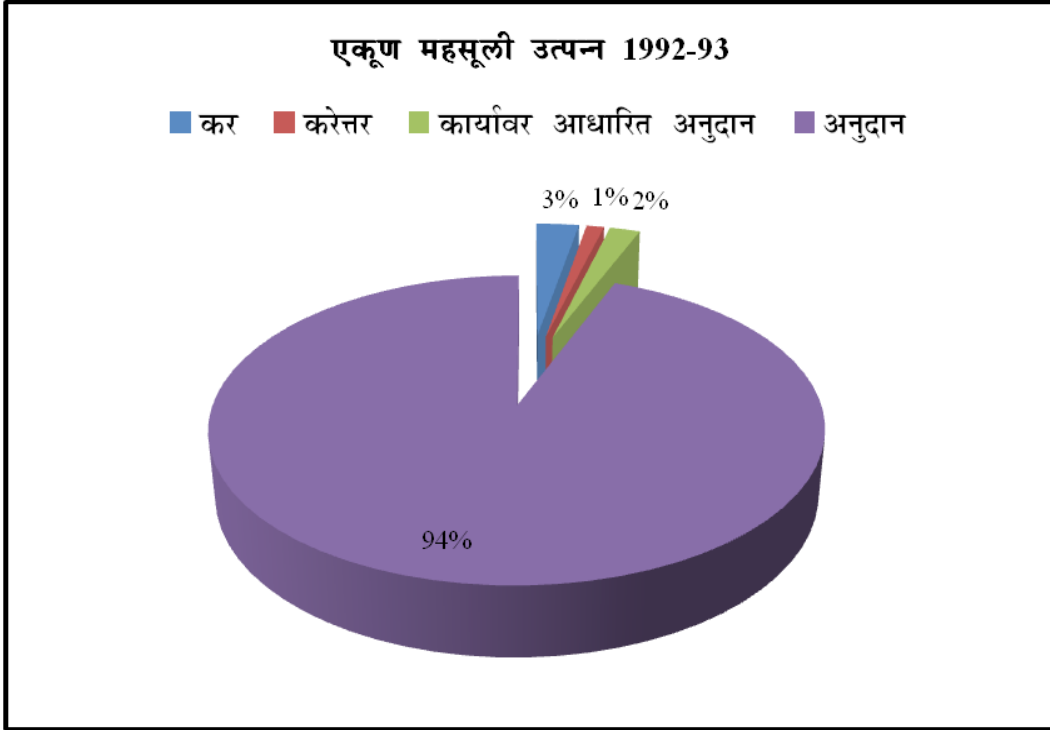
स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.9 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली उत्पन्नाचा रेखीय परागमन चक्र

आलेख 6:10 पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण अनुदानाचे एकूण महसुली उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण 1992-2009 या काळात 94.09 टक्क्यावरून 77.35 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

ब. पुणे जिल्हा परिषदेचे भांडवली उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेच्या भांडवली उत्पन्नात व्याज धारण करणारी कर्जे, बिनव्याजी कर्जे आणि संकीर्ण अशा तीन मार्गाने भांडवली उत्पन्न मिळते.

व्याज धारण करणारी कर्जे यामध्ये जिल्हा परिषद कर्मचाऱ्यांना घरासाठी व सायकलसाठी दिलेल्या कर्जांची वसूली, जिल्हा परिषदेला घरांसाठी राज्य सरकारकडून मिळालेले कर्जे, भूविकासासाठी जिल्हा परिषदेने दिलेल्या कर्जांची वसूली आणि राज्य सरकारने मंजूर केलेल्या तात्पुरत्या तसलमाती यांचा समावेश होतो.

बिनव्याजी कर्जे यामध्ये लघु व कुटीरोद्योगांना दिलेल्या कर्जांची वसूली, शेतीतील विहीरीसाठी दिलेल्या कर्जांची वसूली आणि शेती औजारे आणि रासायनिक खते यासाठी दिलेल्या कर्जांची वसूली येतात.

संकीर्ण अनामती आणि तसलमात या बाबीचा संकीर्ण यात समावेश होतो. अनामतीत कंत्राटदार आणि रोखपाल यांच्या कडून स्वीकारलेल्या अनामती व ग्रामपंचायत, पशुसंवर्धन, कृषी, अभिकरण योजना या अंतर्गत स्वीकारलेली अनामती या बाबी येतात. तसलमात यामध्ये एकत्रित विमा, सण, सहल, वेतन इत्यादीसाठी जिल्हा परिषद कर्मचाऱ्यांना दिलेली तसलमात व रोजगार हमी योजनेसाठी कंत्राटदाराला दिलेली तसलमात यांचा समावेश होतो.

तक्ता 6.11 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे वर्गीकरण केले आहे. प्रस्तुत अध्ययन काळात भांडवली उत्पन्नातील व्याज धारण करणारी कर्जे या शीर्षांतर्गत कर्जे पुणे जिल्हा परिषदेने उभारले नाही.

तक्ता 6.11 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे वर्गीकरण केले आहे. प्रस्तुत अध्ययन काळात भांडवली उत्पन्नातील व्याज धारण करणारी कर्जे या शीर्षांतर्गत कर्जे पुणे जिल्हा परिषदेने उभारले नाही. पुणे जिल्हा परिषदेने व्याज धारण न करणारी कर्जे किंवा बिनव्याजी कर्जे घेतलेली आहेत. ते तक्ता 6.11 मध्ये दर्शविले आहे. 1992-93 मध्ये रुपये 213.32 लाख चे कर्जे उभारले. 1994-95 मध्ये रुपये 211.93 लाख, 1999-2000 मध्ये रुपये 376.72 लाख, 2005-06 मध्ये 11.67 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रुपये 291.95 लाख चे बिनव्याजी कर्जे उभारल्याचे दिसून येते. या कालखंडात व्याज धारण करणाऱ्या कर्जात 1.37 पटीने वाढ झाली. 1992-2009 या काळात सरासरी व्याज धारण न करणारी कर्जे रुपये 467.42 लाख असल्याचे दिसून आले. तर प्रमाणित विचलन रुपये 522.85 लाख आणि बहुगणुक 111.9 टक्के असल्याचे दिसून आले. पहिल्या टप्प्यातील काळात या कर्जांचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 4.61 टक्के होता. 1992-93 ते 2008-09 या काळात बिनव्याजी कर्जांचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 6.68 टक्के राहिल्याचे दिसून आले.

(रुपये)

तक्ता 6.11: पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण भांडवली उत्पन्न

वर्ष	व्याज धारण करणारी कर्जे	व्याज धारण न करणारी कर्जे	इतर	एकू
1992-93	5875	21332300	1224595241	124593
1993-94	0	199902238	1388298100	1588200
1994-95	0	21192891	1400291135	142148
1995-96	0	13252933	1451320447	146457
1996-97	0	14893891	2001901254	201679
1997-98	0	17827817	2999343550	301717
1998-99	0	0	3874626232	3874624
1999-2000	0	37672001	4177209133	421488
2000-01	0	59000120	5049392001	510839
2001-02	0	71852314	6211566338	6283411
2002-03	0	66647622	6596656514	666330
2003-04	0	19197782	8413610641	843280
2004-05	0	116659105	9102047914	921870
2005-06	0	1167093	10481866491	1048303
2006-07	0	11343279	15600693786	1561203
2007-08	0	0	14792837896	1479283
2008-09	0	29194700	11143429659	1117262
Average (Rs.)	--	46742405.7	6229981548.9	6271225
Standard Deviation (Rs.)	--	52285439.7	4681288533.5	4670166
Coefficient Variations (%)	--	111.9	75.1	74.5
1992-1999	--	479.4	20858.4	21319
Beta (a)	--	-0.336	0.934	0.92
Beta (b)	--	444.5	97102.3	97515
1999-2009	--	-0.447	0.868	0.86
Beta (a)	--	461.4	62299.8	62712
Beta (b)	--	-0.175	0.940	0.94
1992-2009	--	4.61	85.90	84.1
CGR 1992-1993	--	3.57	73.79	73.7
CGR 1994-2009	--	6.68	87.10	87.1

नोंत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

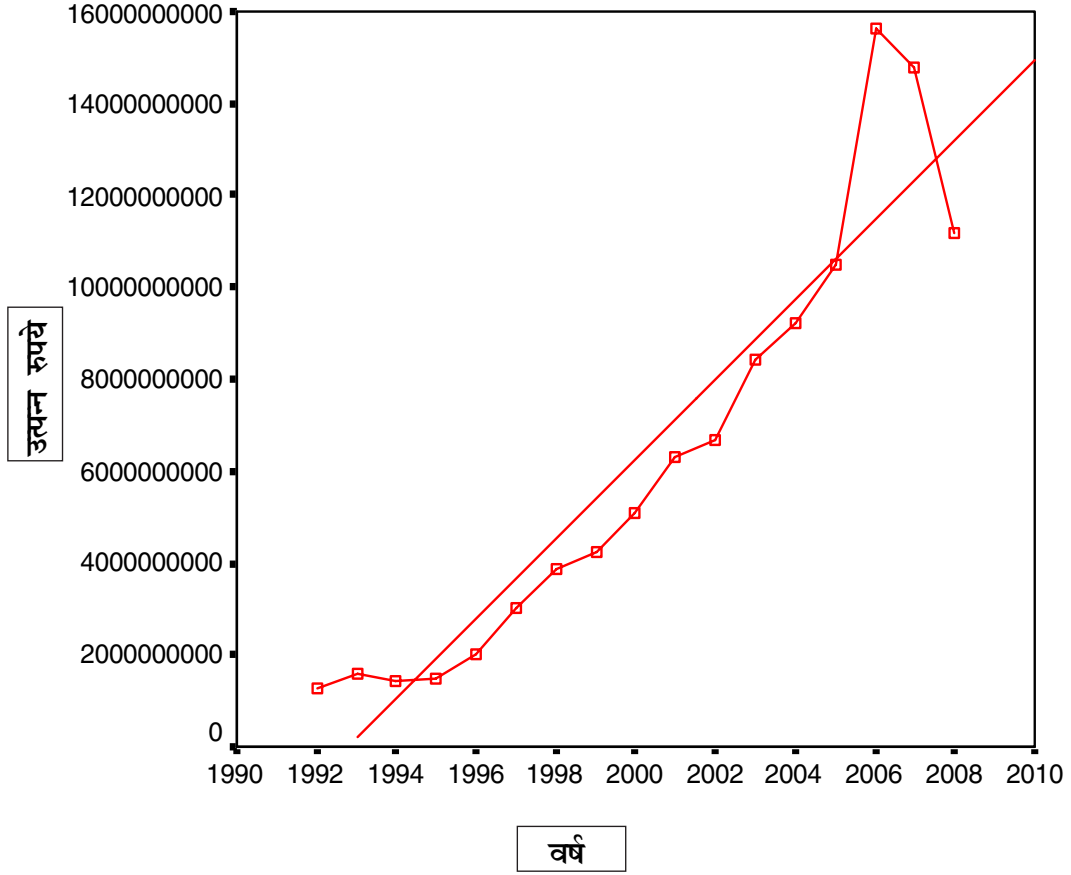
तक्ता 6.12: पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे प्रमाण

वर्ष	व्याज धारण करणारी कर्जे	व्याज धारण न करणारी कर्जे	इतर	एकूण
1992-93	0.00	1.71	98.29	100.00
1993-94	0.00	12.59	87.41	100.00
1994-95	0.00	1.49	98.51	100.00
1995-96	0.00	0.90	99.10	100.00
1996-97	0.00	0.74	99.26	100.00
1997-98	0.00	0.59	99.41	100.00
1998-99	-3.89	0.00	103.89	100.00
1999-2000	0.00	0.89	99.11	100.00
2000-01	0.00	1.15	98.85	100.00
2001-02	0.00	1.14	98.86	100.00
2002-03	0.00	1.00	99.00	100.00
2003-04	0.00	0.23	99.77	100.00
2004-05	0.00	1.27	98.73	100.00
2005-06	0.00	0.01	99.99	100.00
2006-07	0.00	0.07	99.93	100.00
2007-08	0.00	-0.53	100.53	100.00
2008-09	0.00	0.26	99.74	100.00

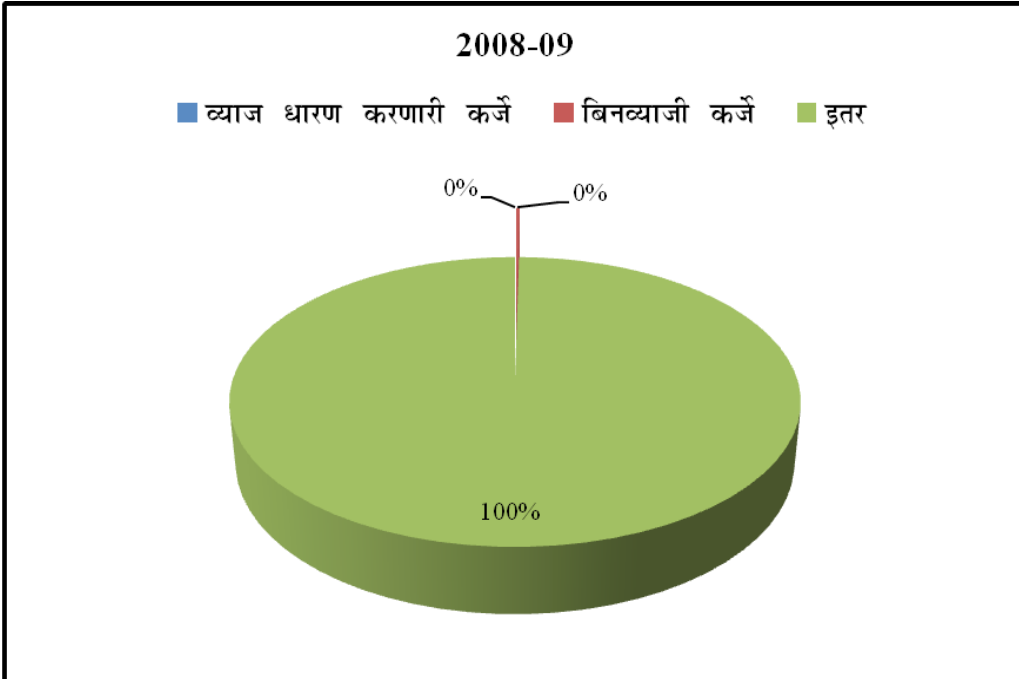
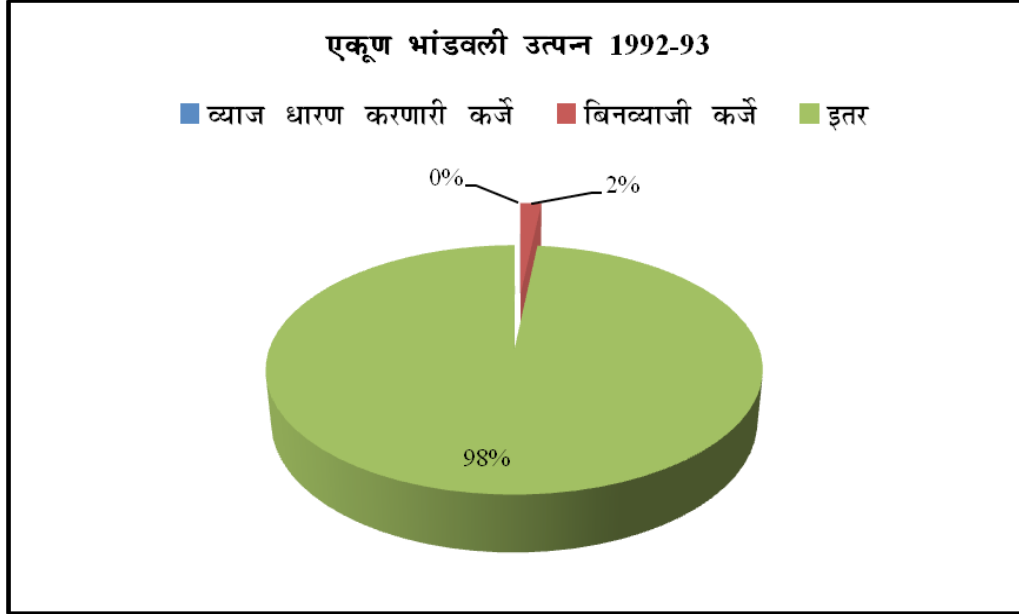
स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.11 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचा रेषीय परागमन चक्र

आलेख 6.11 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण भांडवली उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.12 मधील विश्लेषणानुसार असे दिसते की, व्याज धारण न करणाऱ्या कर्जांचे एकूण भांडवली उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण प्रस्तुत अध्ययन काळात 1.71 टक्क्यावरून 0.26 टक्क्यापर्यंत कमी झाले.

पुणे जिल्हा परिषदेला इतर मार्गाने भांडवली उत्पन्नारून असे दिसून येते की, 1992-93 मध्ये रुपये 12245.95 लाख, 1994-95 मध्ये रुपये 14002.91 लाख, 1998-99 मध्ये रुपये 38746.26 लाख, 2005-06 या वर्षी रुपये 104818.66 लाख आणि 2008-09 मध्ये 111434.30

लाख एवढे भांडवली उत्पन्न इतर मार्गाने मिळाले. अध्ययन कालखंडात यामध्ये 9.10 पटीने वाढ झाल्याचे दिसते. या काळात सरासरी या मार्गाने मिळालेले उत्पन्न रुपये 62299.81 लाख असल्याचे दिसून आले. प्रमाणित विचलन रुपये 46812.88 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 75.1 टक्के आहे असे दिसून आले. 1992-93 ते 2008-09 या अध्ययन काळात 87.10 टक्के असल्याचे दिसते.

वरील विश्लेषणानुसार असे दिसते की, एकूण भांडवली उत्पन्नाशी इतर मार्गाने मिळालेल्या भांडवली उत्पन्नाचे प्रमाण प्रस्तुत कालावधीत 98.29 टक्क्यावरून 99.74 टक्क्यापर्यंत वाढले आहे.

क. एकूण महसुली व भांडवली उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेचे उत्पन्न मिळविण्याचे महसुली उत्पन्न व भांडवली उत्पन्न हे दोन प्रमुख मार्ग आहेत.

महसुली उत्पन्न: महसुली उत्पन्नात कर उत्पन्न, करेतर उत्पन्न, नुकसान भरपाई अनुदान, आणि आर्थिक अनुदान या बाबींचा समावेश होतो.

भांडवली उत्पन्न: यामध्ये व्याज धारण करणारी कर्ज, बिनव्याजी कर्ज आणि संकीर्ण यांचा समावेश होतो.

तक्ता 1.13 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्हा परिषदेचे 1992-93 मध्ये रुपये 22294.57 लाख, 1994-95 मध्ये रुपये 17897.93 लाख, 1998-99 साली रुपये 59735.88 लाख रुपये 145641 लाख 2005.06 आणि 2008-09 मध्ये रुपये 176693.12 लाख एकूण उत्पन्न आहे. या काळात एकूण उत्पन्नात 7.92 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 92.04 टक्के आहे. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 90898.26 लाख आहे. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 62674.47 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 69.00 टक्के आहे.

वरील विश्लेषणवरून असे दिसून येते की, 1992-93 पासून 1994-95 पर्यंत एकूण उत्पन्नात घट झाली आहे. 1994-95 पासून 2006-07 पर्यंत वाढ झाली आहे. त्यानंतर पुन्हा घट झालेली दिसते. ही वाढ आणि घट मुख्यतः महसुली जमा या बाजूला असलेली दिसते. या बाजूला असणाऱ्या घटकांपैकी अनुदानाचा वाटा अधिक असल्याने आणि अनुदान हे शासनाकडून मिळत असल्याने त्यामधील बदलावर ही वाढ अवलंबून असते.

1992-93 मध्ये रुपये 9835.23 लाख, रुपये 3683.09 लाख 1994-95 मध्ये, 1998-99 मध्ये रुपये 22438.92 लाख, 2005-06 मध्ये रुपये 40810.66 लाख आणि रुपये 64966.87 लाख 2008-09 साली होते. या काळात महसुली उत्पन्नात 6.60 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 92.68 टक्के आहे. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 28317.18 लाख आहे. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 17101.26 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 60.40 टक्के आहे.

तक्ता 6.13:पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण महसुली व भांडवली उत्पन्न (रुपये)

वर्ष	महसुली जमा	भांडवली जमा	एकूण
1992-93	983523882	1245933416	2229457298
1993-94	349483963	1588200338	1937684301
1994-95	368308749	1421484026	1789792775
1995-96	1510832384	1464573380	2975405764
1996-97	1657812351	2016795145	3674607496
1997-98	2033566471	3017171367	5050737838
1998-99	2243892353	3729695559	5973587912
1999-2000	2359474421	4214881134	6574355555
2000-01	2317322871	5108392121	7425714992
2001-02	3264403652	6283418652	9547822304
2002-03	3160630250	6663304136	9823934386
2003-04	3587324122	8432808423	12020132545
2004-05	3584998288	9218707019	12803705307
2005-06	4081066041	10483033584	14564099625
2006-07	4837684309	15612037065	20449721374
2007-08	5302193710	14714781428	20016975138
2008-09	6496687524	11172624359	17669311883
Average (Rs.)	2831717961.2	6258108303.1	9089826264.3
Standard Deviation (Rs.)	1710125764.5	4666073088.1	6267447464.8
Coefficient Variations (%)	60.4	74.6	69.0
Intercept (a)	12940.4	21181.2	34121.6
Beta (b)	0.888	0.928	0.949
Intercept (a)	40702.6	97432.3	138134.9
Beta (b)	0.955	0.869	0.933
Intercept (a)	28317.2	62581.1	90898.3
Beta (b)	0.967	0.940	0.964
CGR 1992-1993	77.27	84.72	88.92
CGR 1994-2009	90.16	73.96	85.70
CGR 1992-2009	92.68	87.10	92.04

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

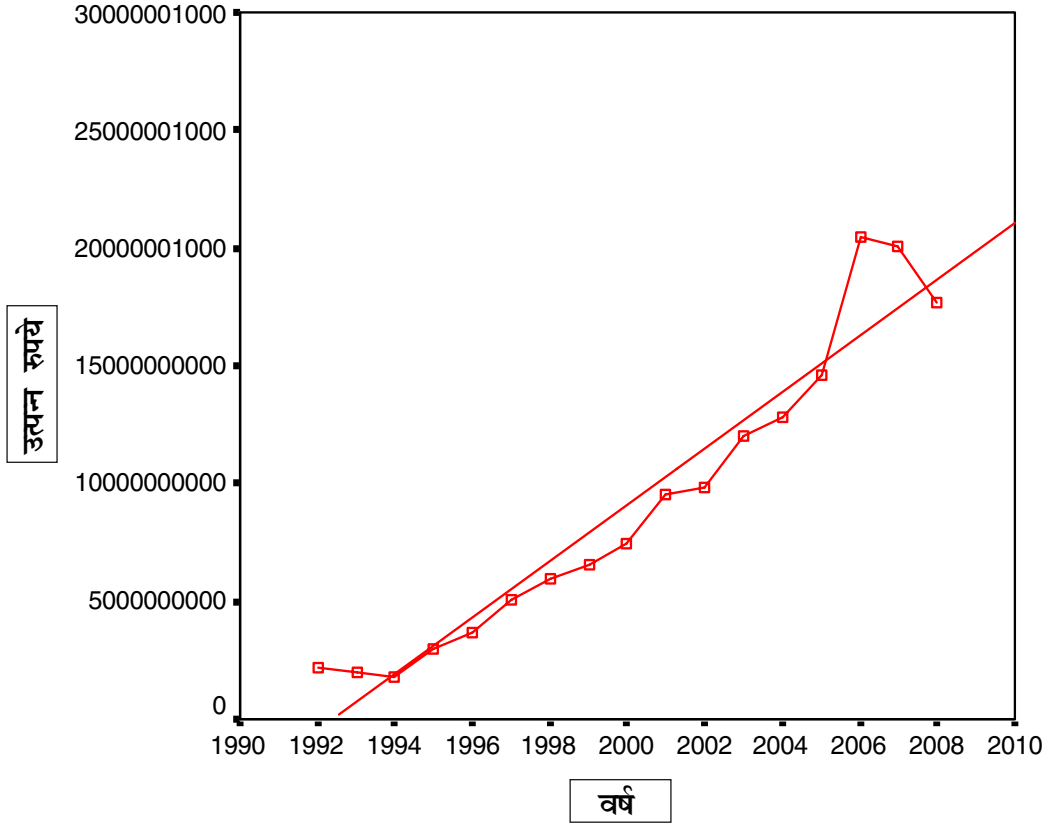
0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षविराळ खर्च बंद करण्यात आले आहे.

तक्ता 6.14: पुणे जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या एकूण महसुली व भांडवली उत्पन्नाचे प्रमाण

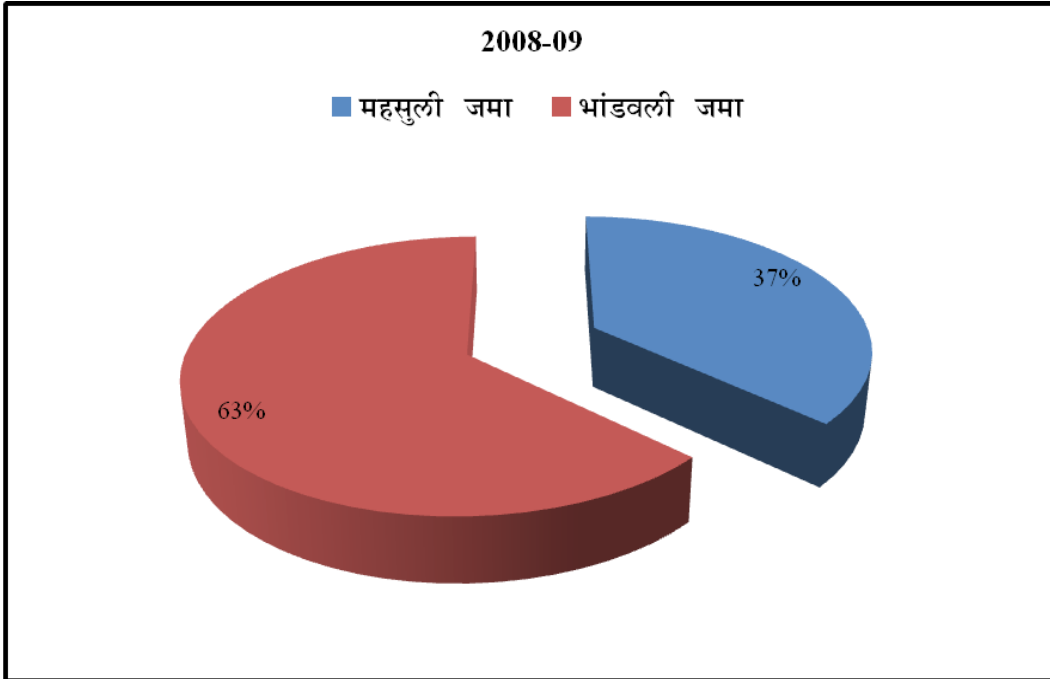
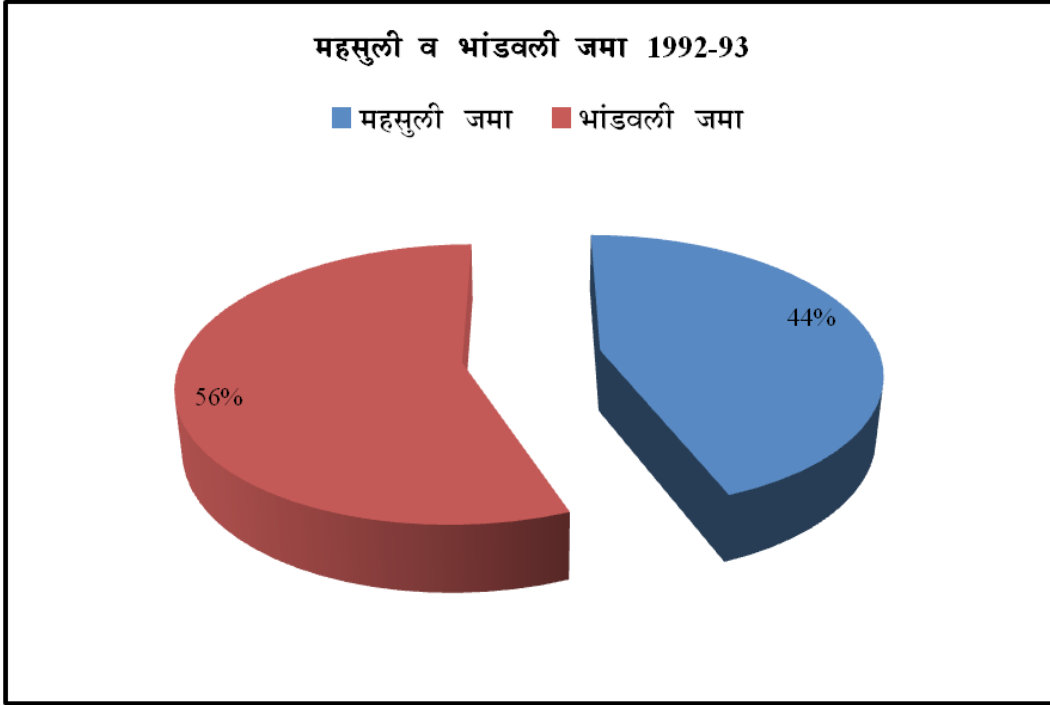
वर्ष	महसुली जमा	भांडवली जमा	एकूण
1992-93	44.11	55.89	100.00
1993-94	18.04	81.96	100.00
1994-95	20.58	79.42	100.00
1995-96	50.78	49.22	100.00
1996-97	45.12	54.88	100.00
1997-98	40.26	59.74	100.00
1998-99	37.56	62.44	100.00
1999-2000	35.89	64.11	100.00
2000-01	31.21	68.79	100.00
2001-02	34.19	65.81	100.00
2002-03	32.17	67.83	100.00
2003-04	29.84	70.16	100.00
2004-05	28.00	72.00	100.00
2005-06	28.02	71.98	100.00
2006-07	23.66	76.34	100.00
2007-08	26.49	73.51	100.00
2008-09	36.77	63.23	100.00

त्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09
0 = या विभागावर खर्च झाला नाही किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.13 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.14: पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

प्रस्तूत अध्ययन काळात महसुली जमेत 1992-93 ते 1994-95 या कालखंडात घट दिसून येते. नंतरच्या काळात मात्र वाढ झालेली दिसते. सुरुवातीच्या काळ हा घटना दुरुस्ती पूर्वीचा काळ होता. या काळात जिल्हा परिषदा कर वसूलीकडे लक्ष देत नव्हत्या. त्यामुळे ही रक्कमेत घट दिसते. नंतर मात्र जिल्हा परिषदांच्या कर वसूलीच्या प्रमाणात अनुदान वाटप करण्याचे ठरविल्याने या उत्पन्नात वाढ होत असलेली दिसते.

1992-93 ते 2008-09 या काळात पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात महसुली जमे वाटा या काळात 44.11 टक्क्यावरून 36.77 टक्क्यापर्यंत कमी झाला. पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात महसुली जमेचा वाटा नेहमीच भांडवली जमेपेक्षा कमी आहे. प्रत्यक्षात एकूण महसुली जमेत अनुदानाचा वाटा अधिक आहे. अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचे वाटा सर्वाधिक आहे. अनुदानांचे वाटप आणि उपयोग हा राज्य शासनावर अवलंबून असते. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतीराज संस्थांच्या अनुदानाच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

1992-93 ते 2008-09 या काळातील पुणे जिल्हा परिषदेच्या भांडवली जमेवरून असे दिसते की, 1992-93 मध्ये रुपये 12459.33 लाख, 1994-95 मध्ये रुपये 14214.84 लाख, रुपये 104830.34 लाख 2005-06 साली होते आणि 2008-09 मध्ये रुपये 111726.24 लाख झाले. अध्ययन काळात भांडवली उत्पन्नात 8.97 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 87.10 टक्के आहे. या काळात सरासरी उत्पन्न रुपये 62581.08 लाख आहे. याचे प्रमाणित विचलन रुपये 46660.73 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक हा 74.60 टक्के आहे. या कालखंडात भांडवली जमेमध्ये वाढ झालेली दिसते. भांडवली जमेत अनामती आणि तसलमाती यांचा समावेश होतो.

6.1.2 पुणे जिल्हा परिषदेचा खर्च

पुणे जिल्हा परिषद विविध विभागांमार्फत सार्वजनिक खर्च करित असते. या खर्चाचे महसुली खर्च व भांडवली खर्च या दोन भागात केला जातो.

अ. पुणे जिल्हा परिषदेचा महसुली खर्च

महसुली खर्च करताना जिल्हा परिषद अनेक बाबींवर खर्च करित असते. या खर्चात अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांच्या कार्यालयावरील खर्च, सामान्य प्रशासनावरील खर्च, शिक्षण विभागावरील खर्च, सार्वजनिक बांधकाम विभागावरील खर्च, लघु पाटबंधारे विभागावरील खर्च, सार्वजनिक आरोग्य विभागावरील खर्च, सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्यावरील खर्च, कृषि विभागावरील खर्च, पशुसंवर्धन विभागावरील खर्च, समाजकल्याण विभागावरील खर्च, निवृत्तीवेतनावरील खर्च आणि संकीर्ण शीर्षावरील खर्च यांचा समावेश केला जातो.

1 अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांच्या कार्यालयावरील खर्च

महाराष्ट्रात 1 मे 1960 पासून 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम' या कायदानुसार जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषदा सुरू झाल्या. तालुका पातळीवर पंचायत समित्या सुरू झाल्या. जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती या स्थानिक संस्था आहेत. त्या

स्थानिक नेत्यांकडून चालविल्या जातात. येथे अध्ययनासाठी जिल्हा परिषद हा स्थानिक शासन यंत्रणा हा घटक घेतला आहे.

अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांच्या कार्यालयासाठी केला जाणाऱ्या खर्चात जिल्हा परिषदेकडून करण्यात येणारे आदरातिथ्य, जिल्हा परिषदेचे सदस्य आणि कर्मचारी यांना वाचनालयाची सोय उपलब्ध करून देणे, सभागृहाचे फर्निचर, खासदार आणि आमदार यांचा प्रवास खर्च व दैनिक भत्ता, जिल्हा परिषदेमध्ये होणाऱ्या विविध बैठकांच्या आयोजनासाठी येणारा खर्च, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांच्या कार्यालयात पुरविण्यात येणाऱ्या विविध सोयी सवलती, जिल्हा परिषद सदस्यांना लेटरपॅड व इतर प्रकारचे छपील साहित्य पुरविणे, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांना प्रवासभत्ता आणि दैनिक भत्ता आणि अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांच्या निवासस्थानाचे भाडे समावेश केला जातो.

जिल्हा परिषद अध्यक्षाची एकार्ये

'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम 1961' या कायद्यातील कलम 54 नुसार जिल्हा परिषद अध्यक्षांना जिल्हा परिषदेची बैठक बोलावणे. बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषविणे. सभेचे कामकाज चालविणे. सभेच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवणे, जिल्हा परिषदेच्या प्रशासकीय विविध कामांची कागदपत्रे पहाणे, कायदाने मिळविलेल्या सर्व अधिकाराचा उपयोग करणे, जिल्हा प्रशासनावर व वित्तीय प्रशासनावर देखरेख ठेवणे, जिल्हा परिषदेच्या कार्यकारी अधिकाऱ्यावर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवणे. प्रशासकीय कामकाजाची माहिती मुख्य अधिकाऱ्याकडून घेणे. विकासाचे अनेक प्रकल्प राबविण्यासाठी जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष व प्रशासकीय अध्यक्ष यांच्यात परस्पर सुसंवाद ठेवणे आणि जिल्हा परिषदेच्या स्थायी समितीने पास केलेल्या ठरावाची अंमलबजावणी होते की नाही हे पहाणे. संकटकाळात लोकहित लक्षात घेऊन नवीन कामे, प्रकल्प सुरू करणे, चालू कामांची आर्थिक स्थिती लक्षात घेऊन बंद करणे. जिल्हा निधीचा लोकहितासाठी वापर करणे. ही कार्ये करावी लागतात.

जिल्हा परिषदेच्या उपाध्यक्षाची कार्ये

अध्यक्षांच्या गैरहजेरीत अध्यक्ष म्हणून कामकाज पहाणे, वेळेवेळी निर्माण होणाऱ्या जबाबदाऱ्या अध्यक्षांच्या बरोबरीने पार पाडणे आणि अध्यक्षांच्या अनुपस्थितीय वेगवेगळ्या विषयांबाबत सदस्यांची चर्चा करून निर्णय घेणे ही उपाध्यक्षांची कार्ये आहेत.

तक्ता 6.15 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेल्या खर्चाचे विरलेषण केले आहे. या खर्चात सभापती व उपसभापती यांना मानधन, प्रवास भत्ता आणि घरभाडे आणि इतर बाबींचा समावेश केला आहे.

तक्ता 6.1.5: पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	सभापती व उपसभापती यांना मानधन	प्रवास भत्ता	घरभाडे	इतर	ए
1992-93	331406	428652	7503	0	76
1993-94	457296	542807	24938	290959	131
1994-95	549025	697003	72632	598430	191
1995-96	962871	1103909	102700	59800	222
1996-97	943097	985120	63527	29256	202
1997-98	978005	1228905	98377	175713	248
1998-99	1004598	1516717	12500	302327	283
1999-2000	1265906	1638070	28736	1849288	478
2000-01	1357402	1739075	19283	2909240	602
2001-02	996612	974317	20936	94378	208
2002-03	977217	1109578	314481	26400	242
2003-04	1010350	1034370	176976	29599	225
2004-05	1025649	1981842	199936	10780	321
2005-06	1002000	2500267	182716	29600	371
2006-07	985875	2586250	223227	55508	385
2007-08	966828	2901217	815456	100000	478
2008-09	993871	3695365	870336	5818	556
Average (Rs)	929882.8	1568439.1	190250.6	410443.5	3074
Standard Deviation (Rs)	258305.2	902857.6	261312.6	807555.7	1496
Coefficient Variation (%)	27.8	57.6	137.4	196.8	41
Intercept (a)	7.488	9.295	0.506	3.223	20.
Beta (b)	0.948	0.979	0.096	0.509	0.
Intercept (a)	10.351	20.6	3.137	3.624	3
Beta (b)	-0.574	0.874	0.814	-0.551	0.
Intercept (a)	9.3	15.7	1.903	4.263	31
Beta (b)	0.565	0.862	0.716	-0.187	0.
CGR 1992-1999	88.72	95.28	12.47	32.28	80
CGR 1999-2009	2.67	74.82	65.16	2.81	21
CGR 1992-2009	36.73	72.78	52.00	6.50	47

स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवर्तिले खर्च बंद करण्यात आले आहे.

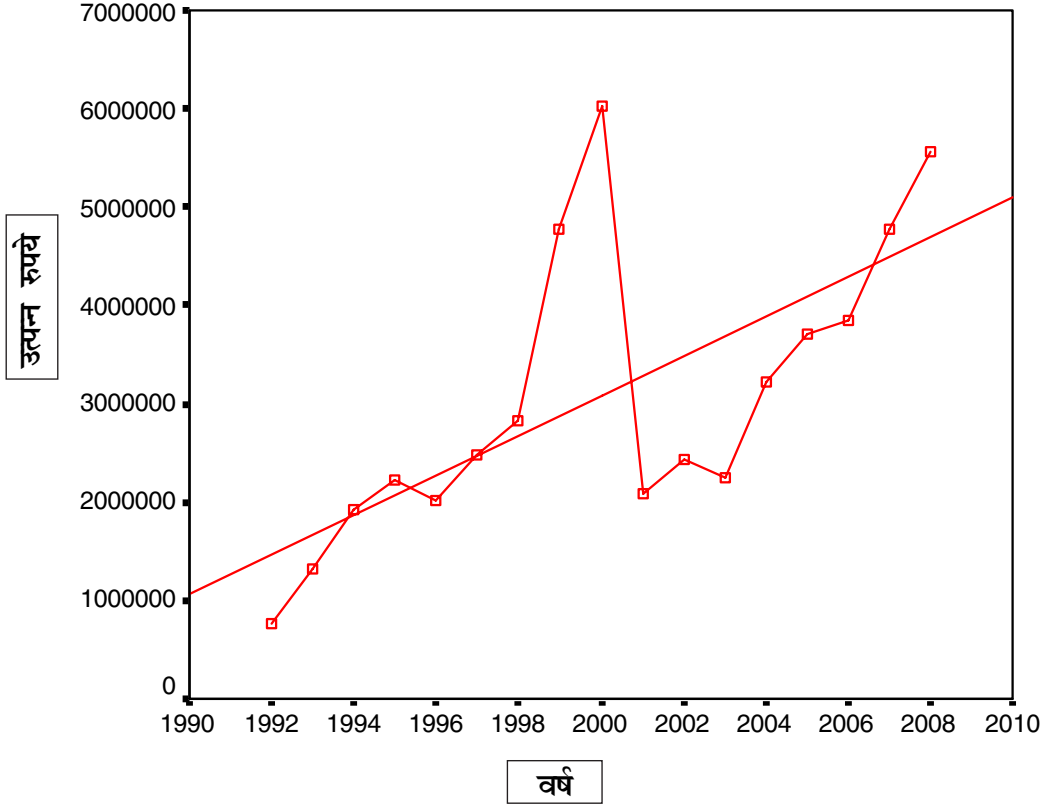
तक्ता 6.16: पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	सभापती व उपसभापती यांना मानधन	प्रवास भत्ता	घरभाडे	इतर	एकूण
1992-93	43.18	55.85	0.97	0.00	100.00
1993-94	34.75	41.25	1.89	22.11	100.00
1994-95	28.64	36.36	3.79	31.22	100.00
1995-96	43.37	49.72	4.61	2.68	100.00
1996-97	46.66	48.74	3.14	1.45	100.00
1997-98	39.42	49.53	3.97	7.08	100.00
1998-99	35.42	53.48	0.44	10.66	100.00
1999-2000	26.47	34.25	0.60	38.67	100.00
2000-01	22.53	28.86	0.32	48.29	100.00
2001-02	47.77	46.70	1.00	4.52	100.00
2002-03	40.25	45.71	12.95	1.09	100.00
2003-04	44.88	45.95	7.86	1.31	100.00
2004-05	31.87	61.58	6.21	0.33	100.00
2005-06	26.97	67.31	4.92	0.80	100.00
2006-07	25.60	67.16	5.80	1.44	100.00
2007-08	20.21	60.65	17.05	2.09	100.00
2008-09	17.86	66.40	15.64	0.10	100.00

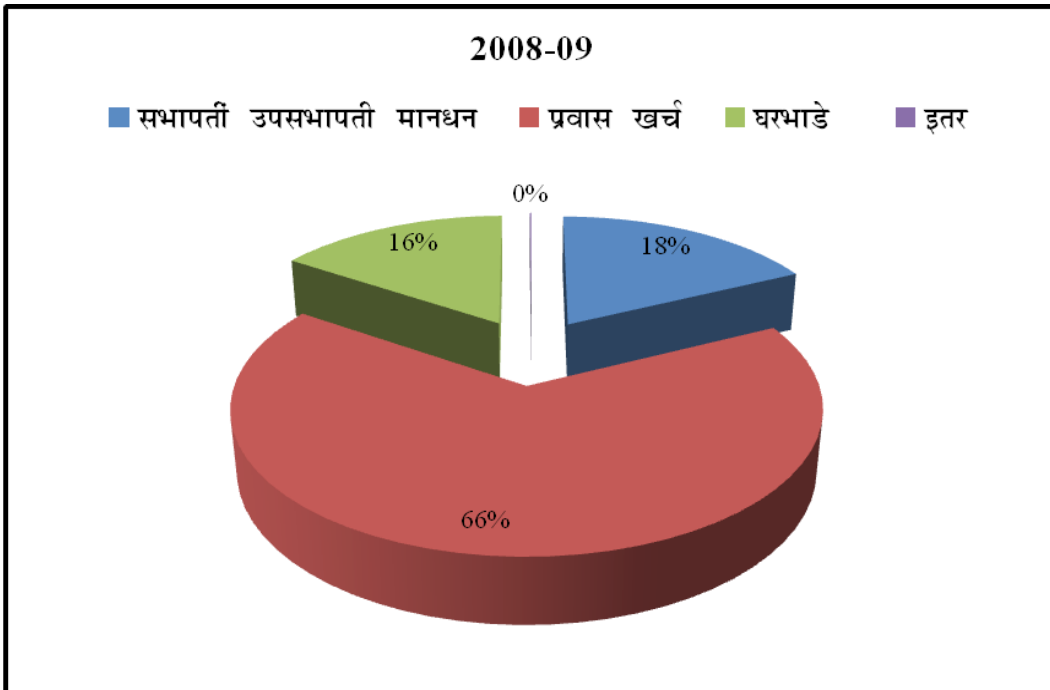
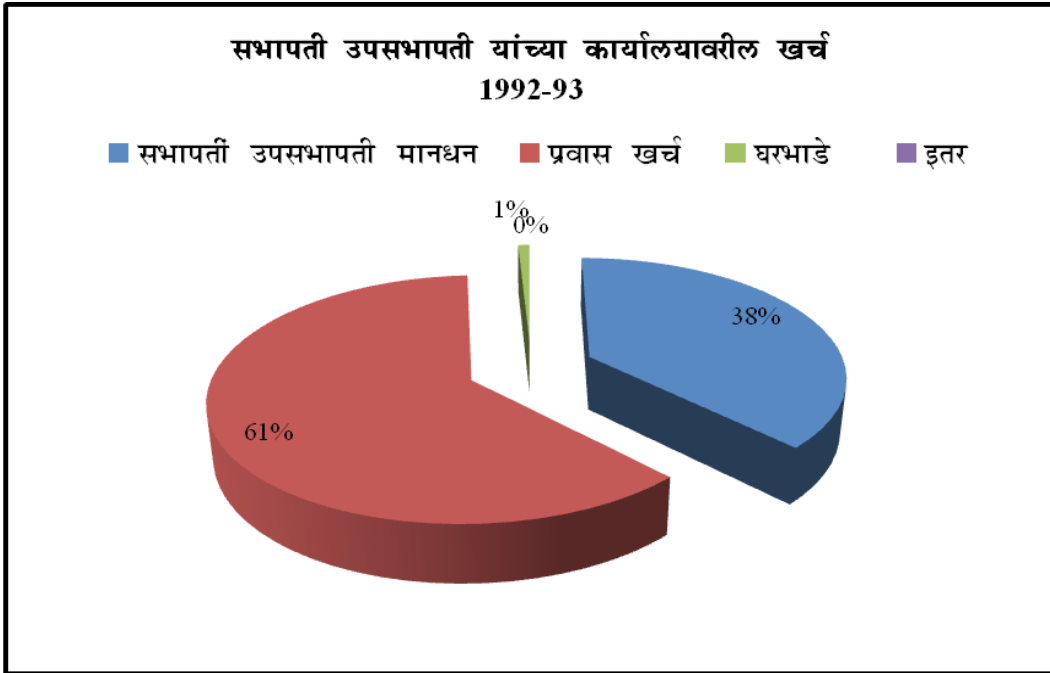
स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

**आलेख 6.15 : पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयाकर
केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र**

आलेख 6.16: पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.15 वरील विश्लेषणावरून असे दिसते की, सभापती व उपसभापती यांना दिलेले मानधन 1992-92 मध्ये रूपये 3.31 लाख होते. ते 1994-95 मध्ये रूपये 5.49 लाख, 1998-99 साली रूपये 10.04 लाख 2005-06 मध्ये रूपये 10.02 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 9.94 लाख होते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात पटीने 34 वाढ झाली. अध्ययन काळात

हा दर 36.73 टक्के होता. हा दर सुरुवातीच्या काळात शासनाने घटनादुरुस्तीनंतर सभापती व उपसभापती यांच्या मानधनात वाढ केल्यामुळे 1994-95 नंतर या रकमेत वाढ होत गेली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 9.30 लाख होता. प्रमाणित विचलन रूपये 2.58 लाख होते. या शीर्षाचा विचलनाचा निर्देशांक 27.80 टक्के असल्याचे दिसून आले.

सभापती व उपसभापती यांना दिला जाणारा प्रवास भत्ता 1992-93 मध्ये रूपये 4.28 लाख होता. तो 1994-95 मध्ये रूपये 6.97 लाख झाला. 1998-99 साली रूपये 15.16 लाख, 2005-06 साली रूपये 25 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 36.95 लाख झाला. या कालखंडात या खर्चात 8.16 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात सरासरी खर्च रूपये 15.68 लाख असल्याचे दिसते. या शीर्षाचे वरील काळात प्रमाणित विचलन रूपये 9.03 लाख होते. तर विचलनाचा निर्देशांक हा 57.6 टक्के असल्याचा आढळून आला.

जिल्हा परिषद सदस्यांना घरभाडे दिले जाते. 1992-93 मध्ये या साठी रूपये 0.07 लाख खर्च झाले होते. 1994-95 मध्ये रूपये 0.72 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 0.12 लाख 2005-06 या वर्षात रूपये 1.83 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 8.70 लाख खर्च झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडात या खर्चात 116 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात हा दर 13.34 टक्के असल्याचे दिसून आले. संशोधन काळात सरासरी खर्च रूपये 1.90 लाख आहे. या शीर्षाचे या कालखंडातील प्रमाणित विचलन रूपये 2.16 लाख असल्याचे दिसते. या शीर्षाचा विचलनाचा निर्देशांक 131.4 टक्के असल्याचे दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण शीर्षावर केलेला खर्च रूपये 1993-94 मध्ये 2.91 लाख खर्च झाले. 1998-99 मध्ये रूपये 3.02 लाख, रूपये 0.29 लाख 2005-06 मध्ये खर्च झाले. 2008-09 मध्ये रूपये 0.05 लाख खर्च झालेले दिसून आले. या काळात सरासरी खर्च रूपये 4.10 लाख खर्च झाला. या कालखंडात या शीर्षावरील खर्चात 50 टक्क्यानी घट झाली. संकीर्ण याचा प्रमाणित विचलन रूपये 8.07 लाख आहे असे दिसून आले. या काळात विचलनाचा निर्देशांक 196.8 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात हा दर 6.50 टक्के आहे असे दिसून आले.

2 सामान्य प्रशासन

जिल्हा प्रशासन सुरळीत चालविण्यासाठी जिल्हा परिषदेत विविध विभागांची निर्मिती केली आहे. जिल्हा प्रशासनामध्ये सामान्य प्रशासनाला विशेष महत्व आहे. सामान्य प्रशासन या विभागाकडे आस्थापनेच्या संदर्भातील कर्मचाऱ्यांच्या नेमणूका, कर्मचाऱ्यांची बदली, पदोन्नोती, रजांची मंजूरी, विभागीय व जिल्हा निवड समिती यांच्याशी संबंधीत कामे, नियोजन आणि

सहकार्य, कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणासंदर्भातील सर्व जबाबदारी, जिल्हा परिषदेच्या कार्याची प्रसिध्दी, जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायतींवर देखरेख आणि नियंत्रण, जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रातील करांची वसुली, जिल्हा परिषदांच्या विविध कामांचे नियोजन आणि पध्दती ठरविणे, ग्रामपंचायतीचे दस्त एवज संभाळणे, जिल्हा परिषद कार्यक्षेत्रातील ग्रामीण गृहनिर्माण योजनांची अंमलबजावणी, चतुर्थ श्रेणीतील कर्मचाऱ्यांना गणवेश, कपडे, छत्री इत्यादी साहित्याचा पुरवठा, प्रशासन अहवाल तयार करणे, मागासवर्गीय समाजाच्या शिक्षणाचा विकास, अनुसूचित जातीच्या आर्थिक विकासासाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे. ग्रामीण कारागीर, शेतकरी यांना सवलती, असपृश्यता निर्मूलन, अनुसूचित जातीच्या कल्याणासाठी कार्यक्रम, अनुसूचित जातीतील लोकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि संकीर्ण इत्यादी विषय सोपविण्यात आले आहेत.

संकीर्ण यात जिल्हा परिषदेकडून निर्माण केलेल्या पदांवरील खर्च, जिल्हा परिषदेतील फोन, फॅक्स मशिनची दुरुस्ती, जिल्हा परिषदेला द्यावी लागणारी वकील फी, टेलीफोन बील, दैनिक नोंद वहीची छपाई, संगणकीकरण, भूधारकांना नुकसान भरपाई, लेखा आणि वित्त विभागासाठी आवश्यक स्टेशनरी, अर्थखाते, सार्वजनिक बांधकाम, शेती खाते आणि पशुसंवर्धन खाते या गोष्टींचा समावेश होतो.

तक्ता 6.17 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्हा परिषदेने वेतनावर केलेला खर्च 1992-93 मध्ये रूपये 87.36 लाख होता. 1994-95 मध्ये रूपये 1140.62 लाख झाल्याचे दिसून आले. 1988-99 मध्ये रूपये 8582.75 लाख, 2005-06 मध्ये रूपये 2494.72 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 3491.13 लाख पर्यंत वाढ झाल्याचे दिसून आले. या कालखंडात या शीर्षावरील खर्चात 39.96 पटीने वाढ झाली. अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 3782.59 लाख असल्याचे दिसते. याच कालावधीत प्रमाणित विचलन रूपये 4953.82 लाख आले. तर विचलनाचा निर्देशांक हा 131.00 टक्के असल्याचे दिसते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात 15.85 टक्के हा दर असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.17: पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	वेतन	बैठकीवरील खर्च	लेखापरीक्षण	भविष्य निर्वाह निधी	एकूण
1992-93					823940
1993-94	8736208	245078	0	79134714	881160
1994-95	10085643	356980	72341	87704036	982190
1995-96	114062366	422439	77714	343116	114905
1996-97	122280067	573002	0	4376931	1272300
1997-98	132079316	629073	83479	11128132	1439200
1998-99	858274824	39570278	0	704513	8985490
1999-2000	99554301	10038661	0	98397038	2079900
2000-01	91389663	88501112	0	15685225	195576
2001-02	1814440342	2145479	0	585661	1817171
2002-03	1198649201	960348	0	1328603	1200938
2003-04	209118146	128295	0	6787392	216033
2004-05	228474621	3336122	0	534539	232345
2005-06	249471964	3932526	0	902924	254307
2006-07	268424776	3247910	0	638882	272311
2007-08	297988253	4690407	0	5911140	308589
2008-09	349112653	4885071	0	850956	354848
	378258896.5	10228923.8	77844.7	19688362.6	3890262
Standard Deviation (Rs.)	495382493.4	22970377.1	5570.1	34553491.8	4740379
Coefficient Variation (%)	131.0	224.6	7.2	175.5	121.1
1992-1999	1211.9	35.474	0.766	440.2	1899
Beta (b)	0.514	0.570	0.986	-0.179	0.53
1999-2009	5230.0	124.2	--	36.9	5391
Beta (b)	-0.418	-0.509	--	-0.452	-0.45
1992-2009	3678.6	103.1	0.95	216.1	3890
Beta (b)	0.200	-0.032	0.986	-0.530	0.21
CGR 1992-1999	32.66	37.15	96.83	6.62	34.21
CGR 1999-2009	3.82	3.10	--	3.53	3.51
CGR 1992-2009	15.85	9.29	96.83	2.95	16.41

नोंद:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

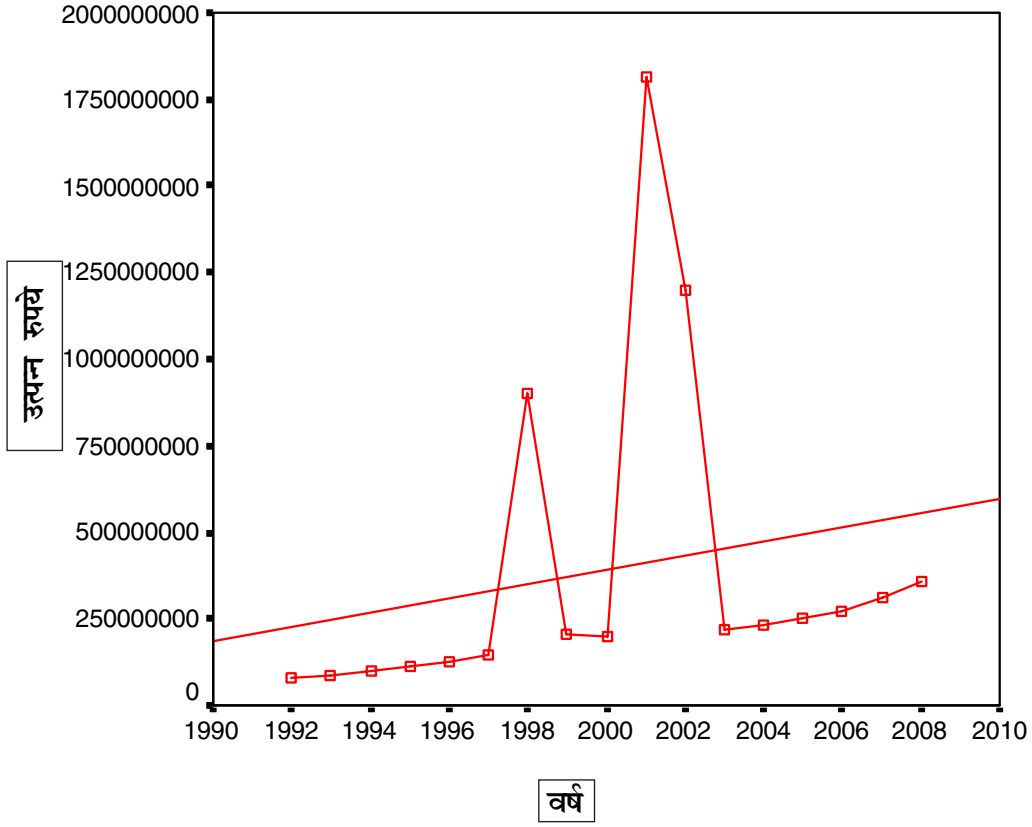
तक्ता 6.18: पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	वेतन	बैठकीवरील खर्च	लेखापरीक्षण	भविष्य निर्वाह निधी	एकूण
1992-93	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
1993-94	9.91	0.28	0.00	89.81	100.00
1994-95	10.27	0.36	0.07	89.29	100.00
1995-96	99.27	0.37	0.07	0.30	100.00
1996-97	96.11	0.45	0.00	3.44	100.00
1997-98	91.77	0.44	0.06	7.73	100.00
1998-99	95.52	4.40	0.00	0.08	100.00
1999-2000	47.86	4.83	0.00	47.31	100.00
2000-01	46.73	45.25	0.00	8.02	100.00
2001-02	99.85	0.12	0.00	0.03	100.00
2002-03	99.81	0.08	0.00	0.11	100.00
2003-04	96.80	0.06	0.00	3.14	100.00
2004-05	98.33	1.44	0.00	0.23	100.00
2005-06	98.10	1.55	0.00	0.36	100.00
2006-07	98.57	1.19	0.00	0.23	100.00
2007-08	96.56	1.52	0.00	1.92	100.00
2008-09	98.38	1.38	0.00	0.24	100.00

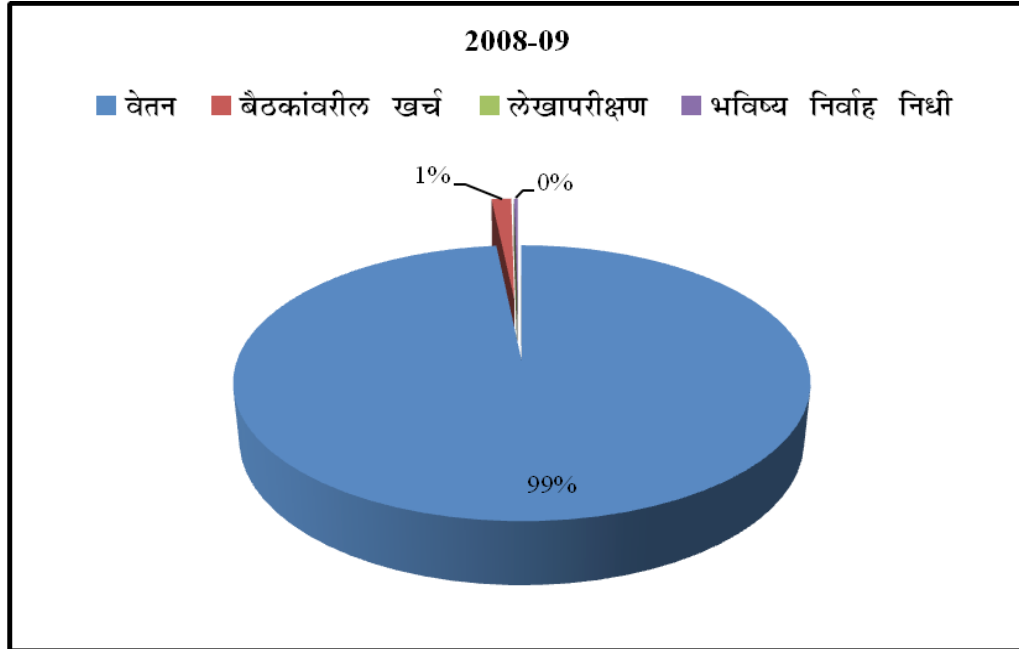
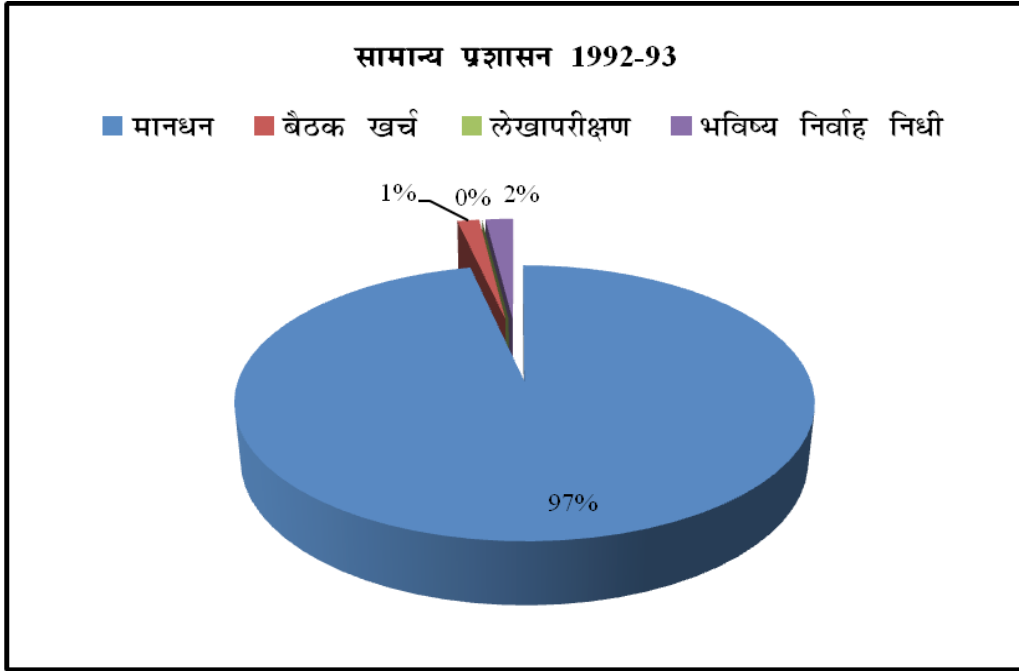
स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.17 : पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन वक्र

आलेख 6.18 : पुणे जिल्हा परिषदेने सामान्य प्रशासनावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेने बैठकांवरील खर्च 1992-93, 1994-95, 1998-99, 2005-06 आणि 2008-09 या वर्षात अनुक्रमे रूपये 2.45 लाख, रूपये 4.22 लाख, रूपये 395.70 लाख, रूपये 39.32 लाख आणि 48.85 लाख खर्च केला असल्याचे दिसते. या कालखंडात या शीर्षावरील खर्चात 19.93 पटीने वाढ झाली. 1992-93 ते 2008-09 या काळात हा दर 9.29 टक्के असल्याचे दिसून

आले. संशोधन काळात सरासरी खर्च रूपये 1.02 लाख असल्याचे दिसते. या कालावधीत प्रमाणित विचलन रूपये 2.29 लाख असल्याचे दिसते. 224.60 टक्के विचलनाचा निर्देशांक असल्याचे दिसते.

जिल्हा परिषदेला मिळालेले विविध मार्गाने मिळालेले उत्पन्न व त्यांनी केलेला खर्च यांचे अधिकृत लेखापरीक्षण करून घ्यावे लागते. यासाठी जिल्हा परिषदेला फी द्यावी लागते. सदरच्या अध्ययन काळात लेखापरीक्षणासाठी नियमित फी दिली नसल्याचे दिसून येते. 1999 पासून लेखापरीक्षणाची फी देण्याचे बंद झाले आहे. यानंतर लेखापरीक्षण शासकीय यंत्रणेकडून घेतले जाऊ लागले. 1998 पूर्वीही शासकीय यंत्रणेकडून लेखापरीक्षण केले जात होते, परंतु त्याची फी जिल्हा परिषदेला द्यावी लागत होती. 1992 ते 2009 या काळात सरासरी खर्च रूपये 0.77 लाख झाला असल्याचे दिसते. या काळात प्रमाणित विचलन रूपये 0.05 लाख होते. तर सहगुणक हा 7.2 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या कर्मचाऱ्यांचा भविष्य निर्वाह निधी जिल्हा परिषदेला भरावा लागतो. 1992-93 या वर्षात रूपये 791.35 लाख या निधीवर खर्च झाला. 2008-09 या वर्षात हा खर्च रूपये 8.50 लाख असल्याचे दिसते. या निधीवर दरवर्षी कमी अधिक प्रमाणात खर्च झालला दिसतो. या कालखंडात या शीर्षावरील खर्चात 19.93 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 196.88 लाख राहिल्याचे दिसून येतो. अध्ययन कालखंडात प्रमाणित विचलन रूपये 345.53 लाख असल्याचे दिसते. सहगुणक हा 175.50 टक्के दिसतो. 1992 ते 1999 या कालावधीत एकत्रित वार्षिक वार्षिक वाढीचा दर 6.62 टक्के असल्याचे दिसून आले.

3 शिक्षण

शिक्षण हा जिल्हा परिषदेचा एक महत्वाचा विभाग आहे. पंचायतराज संस्थांकडे प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी सोपवली आहे. जिल्हा परिषदेच्या शिक्षण विभागाकडे शिक्षणाच्या संदर्भातील विविध विषयांची जबाबदारी दिली आहे.

आस्थापना, शाळांचे व्यवस्थापन, शाळांच्या दुरूस्त्या, शाळांची तपासणी, प्राथमिक शाळांना भेटी, मूळ शाळा, अनुदानित शाळांना अनुदान ही कार्ये करावी लागतात. परंतु अभ्यासक्रम, पुस्तकांची छपाई, राज्य शिष्यवृत्ती परीक्षा इत्यादी गोष्टीवर जिल्हा परिषद खर्च करित नाही, संचालक, शिक्षण विभाग यांनी खासगी प्राथमिक शाळांना मंजूर केलेली अनुदाने, कर्ज यांचे वाटप करणे, जिल्हा परिषद कार्यक्षेत्रातील जिल्हा परिषदांच्या शाळांच्या इमारती बांधणे, त्यांची दुरूस्ती करणे, समाजविकास केंद्रे सुरू करणे, सामाजिक संघटनांना खेळाच्या साहित्यांचे वाटप करणे. क्रिडा, खेळाची मैदाने यासाठी सामाजिक संघटनांना मदत करणे, विविध शैक्षणिक प्र

कल्यांना भेटीचे आयोजन करणे, अल्प कालवधीच्या शिबीराचे आयोजन करणे, मुलांच्या कल्याणासाठी कार्य करणे, ग्रंथालये आणि वाचन कक्षांची व्यवस्था करणे व जत्रा आणि मेळाव्यांचे आयोजन करणे या जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या आहेत.

प्रशासन

जिल्हा परिषदेच्या शिक्षण विभागात प्रशासनावर देखरेख करणे, नियंत्रण ठेवणे इत्यादीसाठी प्राथमिक शिक्षण अधिकारी आणि माध्यमिक शिक्षण अधिकारी असे प्रथम श्रेणीचे दोन अधिकारी असतात. यामध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक यासाठी प्रत्येकी उपशिक्षण अधिकारी आणि कार्यालय अधीक्षक असे चार द्वितीय श्रेणीचे अधिकारी असतात. विभाग अधिकारी आणि कार्यालय अधीक्षक प्राथमिक व माध्यमिक विभागासाठी स्वतंत्र असे श्रेणी तीनचे चार अधिकारी असतात.

संकीर्ण या शीर्षामध्ये आदर्श शाळा पुरस्कार, शाळा समुह योजना, आदर्श शिक्षक पुरस्कार, शाळांच्या इमारतीची दुरुस्ती, चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांसाठी गणवेश, खासगी ग्रंथालयांना अनुदान, खडू-फळा योजनेला अनुदान, एकात्मिक बाल विकास योजनेसाठी अनुदान, स्काऊट गाईड साठी आर्थिक मदत, विज्ञान प्रदर्शनासाठी आर्थिक मदत, दहावी बारावीच्या विद्यार्थ्यांना पारितोषिके, मान्यता प्राप्त संस्थांना आर्थिक सहाय, शालेय पोषण आहार, बालभवन अनुदान, प्रौढ शिक्षण, बालवाडया अनुदान आणि निवड परीक्षा या घटकांचा समावेश होतो.

पुणे जिल्हा परिषदेने प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 6.19 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 6.19 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेने प्राथमिक शिक्षणावर केलेला खर्च 1992-93 मध्ये रूपये 4850.68 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 5518.36 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 9410.55 लाख, 2005-06 या वर्षी रूपये 14670.73 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 21090.94 लाख झाल्याचे दिसून आले. या कालखंडात या शीर्षावरील खर्चात 4.35 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 11644.41 लाख असल्याचे दिसते. तर प्रमाणित विचलन रूपये 4857.62 लाख आहे. सशोधन काळात विचलनाचा निर्देशांक हा 41.70 टक्के असल्याचे दिसते. 1992 ते 1999 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 92.68 टक्के होता. 1999 ते 2009 काळात हा दर 55.85 टक्के असल्याचा दिसतो. एकत्रित कालखंडात हा दर 90.36 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.19: पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षणावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	प्राथमिक	माध्यमिक	तपासणी	शिष्यवृत्ती	खासगी शाळांना अनुदान	संकीर्ण	एट
1992-93	485067690	0	9682994	2449369	33098964	27109393	5574
1993-94	493337760	0	9710002	2783755	37100699	21623015	5645
1994-95	551836220	0	10366271	3019003	26617782	40276245	6321
1995-96	664295709	0	13989002	3223790	23175335	126074980	8307
1996-97	718820011	0	14266516	3542210	34880289	206734295	9782
1997-98	883093752	0	16336650	3552612	27885470	136885737	10675
1998-99	941054849	0	17304683	2821000	498163	183586761	11452
1999-2000	1187336510	0	17526253	30192832	30900783	272920522	15388
2000-01	1372635209	0	19283767	33237761	29182780	214659508	16689
2001-02	1579791248	0	3344550	2899000	2070537	343856767	19319
2002-03	1248130960	0	19352858	2838100	5087242	428796042	17042
2003-04	1317993530	0	19882835	749141	7606090	400035421	17462
2004-05	1309124812	0	21794088	3324170	4286473	519222953	18577
2005-06	1467073008	0	24197246	346400	0	620827428	21124
2006-07	1656346850	0	26897726	517500	0	777222225	24609
2007-08	1809895025	0	29779777	1347150	0	840104697	26811
2008-09	2109094180	0	34426640	0	2936000	1006818286	31532
Average (Rs.)	1164407489.6	--	18125991.6	6052737.1	18951900.5	362738486.8	15665
Standard Deviation (Rs.)	485761770.1	--	7873118.7	10089073.4	14156138.1	299817427.6	76437
Coefficient Variation (%)	41.7	--	43.4	166.7	74.7	82.7	48
1992-1999	6917.8	--	129.9	52.796	278.6	1096.1	84
	0.967	--	0.969	0.596	-0.462	0.917	0
1999-2009	15411.2	--	221.1	42.3	65.8	5723.9	214
	0.747	--	0.832	-0.625	-0.534	0.981	0
1992-2009	11644.1	--	181.3	59.8	159.7	3627.4	156
	0.956	--	0.816	-0.065	-0.754	0.952	0
CGR 1992-1999	92.68	--	93.11	39.45	3.45	82.60	92
CGR 1999-2009	55.85	--	67.92	2.37	2.92	95.72	78
CGR 1992-2009	90.36	--	65.46	8.61	1.76	89.54	93

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीरल खर्च बंद करण्यात आले आहे.

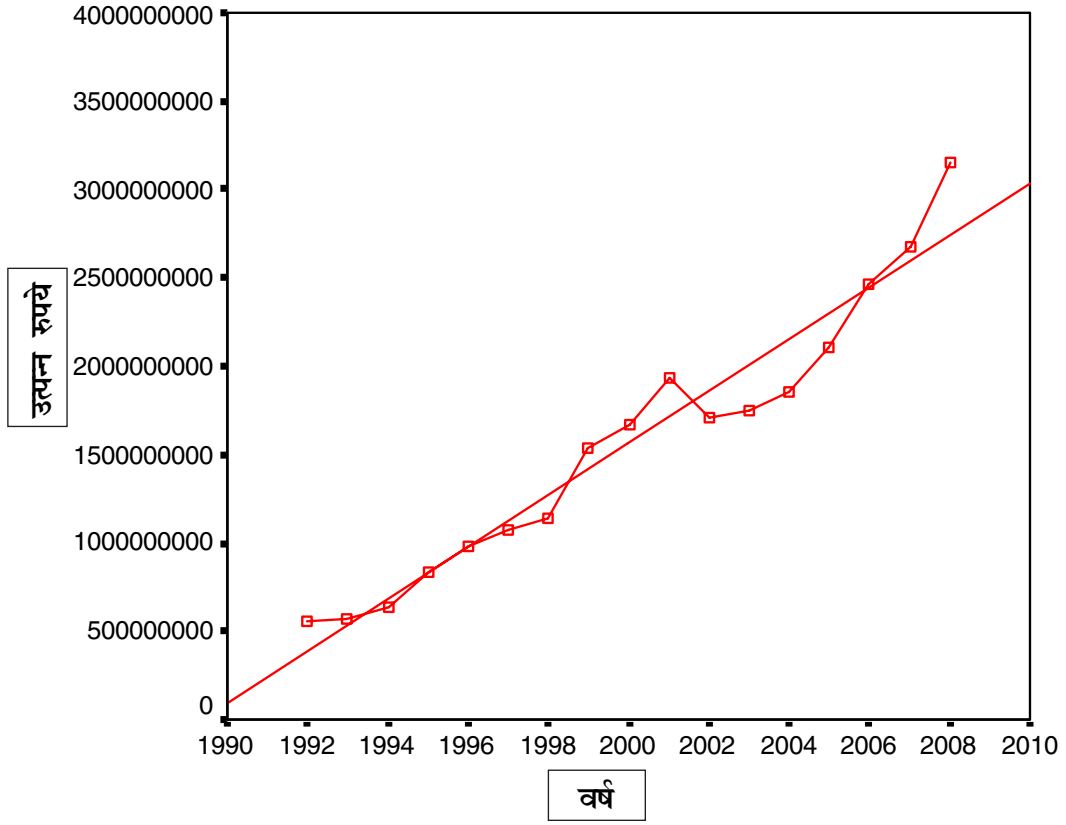
तक्ता 6.20: पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	प्राथमिक	माध्यमिक	तपासणी	शिष्यवृत्ती	खासगी शाळांना अनुदान	संकीर्ण	एकूण
1992-93	87.02	0.00	1.74	0.44	5.94	4.86	100.00
1993-94	87.39	0.00	1.72	0.49	6.57	3.83	100.00
1994-95	87.30	0.00	1.64	0.48	4.21	6.37	100.00
1995-96	79.96	0.00	1.68	0.39	2.79	15.18	100.00
1996-97	73.48	0.00	1.46	0.36	3.57	21.13	100.00
1997-98	82.72	0.00	1.53	0.33	2.61	12.80	100.00
1998-99	82.17	0.00	1.51	0.25	0.04	16.03	100.00
1999-2000	77.16	0.00	1.14	1.96	2.01	17.74	100.00
2000-01	82.24	0.00	1.16	1.99	1.75	12.86	100.00
2001-02	81.77	0.00	0.17	0.15	0.11	17.80	100.00
2002-03	73.24	0.00	1.14	0.17	0.30	25.16	100.00
2003-04	75.47	0.00	1.14	0.04	0.44	22.91	100.00
2004-05	70.47	0.00	1.17	0.18	0.23	27.95	100.00
2005-06	69.45	0.00	1.15	0.02	0.00	29.39	100.00
2006-07	67.30	0.00	1.09	0.02	0.00	31.58	100.00
2007-08	67.51	0.00	1.11	0.05	0.00	31.33	100.00
2008-09	66.89	0.00	1.09	0.00	0.09	31.93	100.00

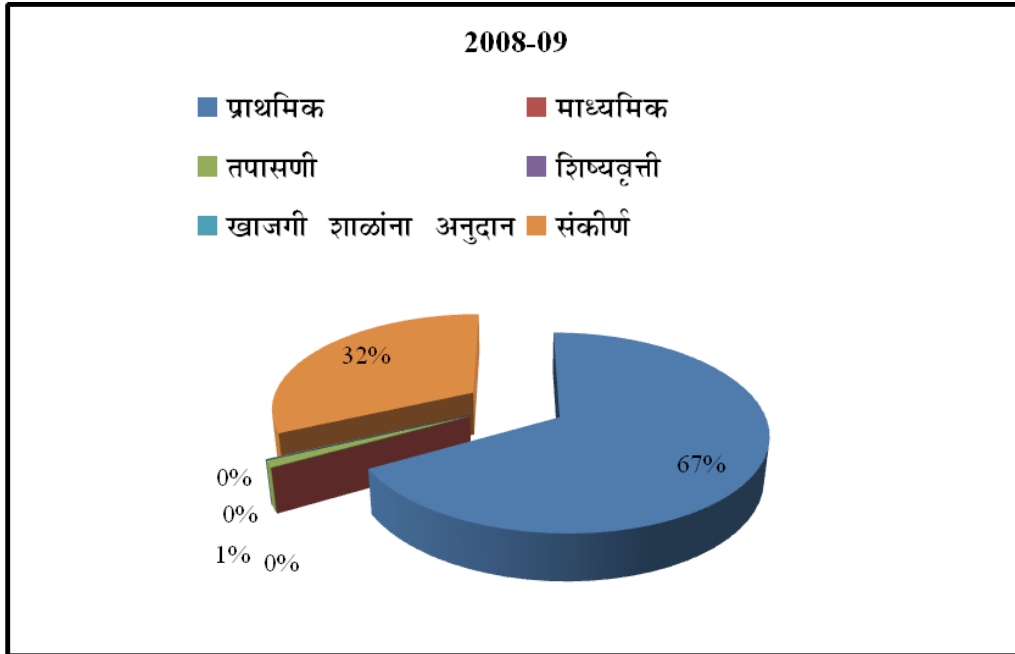
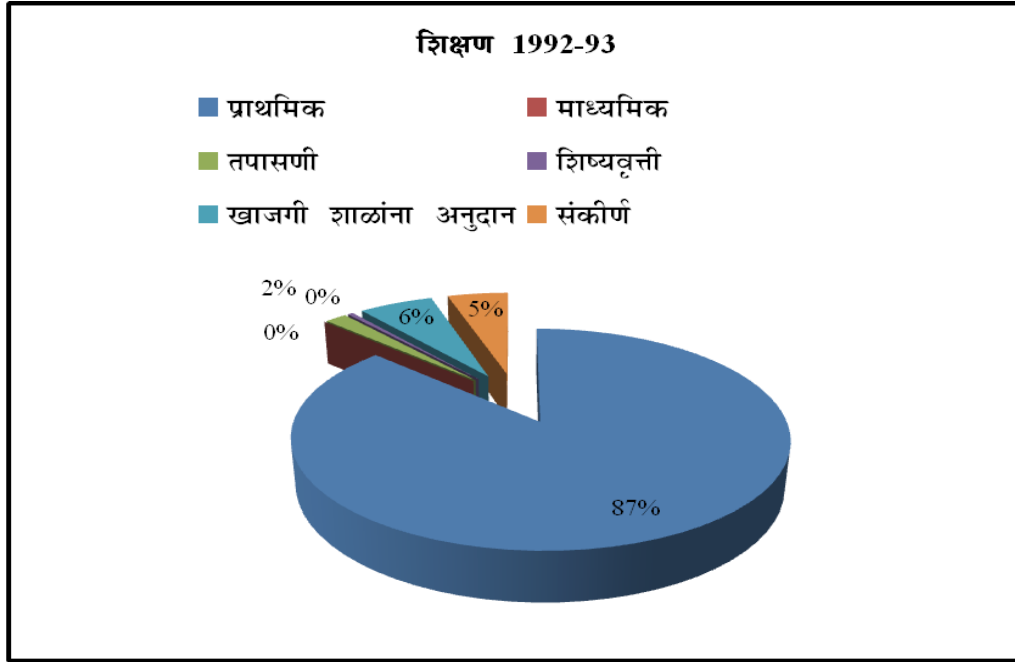
स्त्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवर्तील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

तक्ता 6.20: पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

आलेख 6.19 : पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन चक्र

संशोधन काळात शिक्षणावरील एकूण खर्चापैकी प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण 87.02 टक्क्यावरून 66.89 टक्क्यापर्यंत कमी झाल्याचे दिसते. केंद्र व राज्य पुरस्कृत प्राथमिक शिक्षणासाठीच्या अनेक नवीन योजना सुरू झाल्याने जिल्हा परिषदांचा या विभागावरील खर्चाचे प्रमाण कमी झालेले दिसते.

माध्यमिक शाळांची जबाबदारी ही राज्य शासनाच्या माध्यमिक शिक्षण विभागावर असल्याने जिल्हा परिषद माध्यमिक शिक्षणावर कोणताही खर्च करित नाही.

पुणे जिल्हा परिषद ही जिल्हाच्या कार्यक्षेत्रातील प्राथमिक शाळांच्या तपासणीचे कार्य करते. यासाठी 1992-93 मध्ये रूपये 96.83 लाख, 1994-95 मध्ये 103.66 लाख, 1998-99 मध्ये 173.05 लाख, 241.97 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 344.27 लाख पर्यंत वाढलेले दिसून येते. या शीर्षावरील खर्चात 3.56 पटीने वाढ झाली. प्रस्तूत संशोधन काळात सरासरी खर्च रूपये 181.26 लाख झाल्याचे दिसते. या कालखंडात प्रमाणित विचलन रूपये 78.73 लाख असल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 65.46 टक्के झाल्याचे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक 43.4 टक्के असल्याचे दिसून आले.

शाळा तपासणीवर एकूण प्राथमिक शिक्षणावर झालेल्या खर्चापैकी 1992 मध्ये 1.74 टक्के होता. हा वाटा 1.09 टक्क्यापर्यंत कमी झालेला दिसून आला. या काळात या कामासाठी नवीन कर्मचाऱ्यांची भरती झाली नाही, आणि आहे त्या कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने शाळा तपासणीचे काम केले जाते. जे कर्मचारी आहेत, त्यांच्या वेतन व इतर बाबींवरील खर्चात वाढ झाल्याने या खर्चाच्या रकमेत वाढ झालेली दिसते.

महाराष्ट्र राज्याचा समाजकल्याण विभाग आणि पुणे जिल्हा परिषदेचा समाजकल्याण विभाग यांच्या सहकार्याने आर्थिक दुर्बल व मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्तीचे वाटप केले जाते. या शीर्षाखाली 1992-93 मध्ये रूपये 24.49 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 30.19 लाख, रूपये 28.21 लाख 1998-99 मध्ये, 2005-06 मध्ये 3.46 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये या शीर्षासाठी रक्कम खर्च झाली नाही. प्रत्येक वर्षी शिष्यवृत्तीची रक्कम वाटली जाते असे नाही. एखाद्या वर्षी न वाटलेली शिष्यवृत्ती पुढील वर्षी वाटली जाते त्यामुळे शीर्षाखाली खर्चाच्या रकमेत कमी अधिकपणा दिसतो. या शीर्षावरील 1992-93 ते 2007-08 या काळात खर्चात 45 टक्क्यानी घट झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 60.52 लाख झाला आहे. प्रस्तूत अध्ययन काळात प्रमाणित विचलन रूपये 100.89 लाख असलेले दिसून येते. 1992-93 ते 2008-09 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 8.61 टक्के राहिलेला दिसून आला. विचलनाचा निर्देशांक या काळात 166.7 टक्के असल्याचे दिसते. शिष्यवृत्ती या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावरील खर्चाशी असलेले प्रमाण 0.44 टक्क्यावरून 0.05 टक्क्यापर्यंत 2007-08 पर्यंत कमी झालेले दिसते.

राज्य सरकार जिल्हा परिषदेमार्फत खासगी शाळांना अनुदान देत असते. पुणे जिल्हा परिषदेने जिल्हातील खासगी शाळांना 1992-93 मध्ये रूपये 330.98 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये

266.18 लाख, 1998-99 या वर्षात रूपये 4.98 लाख एवढे अनुदान दिले. 2009-09 या वर्षात रूपये 29.36 लाखचे अनुदान दिले. या काळात खर्चात 91 टक्क्यानी घट झाली. या काळात खासगी शाळांना सरासरी अनुदान रूपये 189.52 लाख दिले. सदरच्या कालखंडात प्रमाणित विचलन रूपये 141.56 लाख असल्याचे दिसते. तर विचलनाचा निर्देशांक हा 74.70 टक्के असल्याचा दिसतो. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 1.76 टक्के असल्याचा दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेने खासगी शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचे अनुदानवरील खर्चाचे प्रमाण अध्ययन काळात 5.94 टक्क्यावरून 0.09 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते.

पुणे जिल्हा परिषद ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी प्रयत्न करीत असते. हे प्रयत्न करीत असताना जिल्हा परिषद ज्या ज्या बाबींवर खर्च करते त्यासर्व बाबींचा समावेश संकीर्ण या शीर्षाखाली करण्यात आला आहे. या शीर्षावर 1992-93 मध्ये रूपये 271.09 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 402.76 लाख, 1998-99 या वर्षात रूपये 1835.87 लाख, 2005-06 मध्ये रूपये 6208.27 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 10068.18 लाख खर्च केले आहेत. या संपूर्ण काळात जिल्हा परिषदेचा या शीर्षावरील खर्चात सतत वाढ होत असलेली दिसते. या काळात खर्चात 37.14 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 3627.38 लाख असलेला दिसून आला. या काळातील प्रमाणित विचलन रूपये 2998.17 लाख असल्याचे दिसते. अध्ययन काळातील विचलनाचा निर्देशांक हा 82.70 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन कालखंडात हा दर 89.54 टक्के असल्याचे दिसून आले.

या शीर्षावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे एकूण शिक्षणावरील खर्चाशी प्रमाण काढले असता असे दिसते की, संशोधन काळात हा दर 4.86 टक्क्यावरून 31.93 टक्क्यापर्यंत वाढलेले दिसून येते.

6 सार्वजनिक बांधकाम

ग्रामीण भागात वाहतूक व दळणवळणासाठी सार्वजनिक बांधकाम विभाग हा महत्वाचा आहे. प्रशासनिक व इतर इमारती बांधणे, ग्रामीण रस्ते, ग्रामीण उद्याने, बागा, ग्रामीण पाणी पुरवठा, ग्रामीण भागात सांडपाण्याचा निचरा होण्याची व्यवस्था करणे इत्यादी कामे सार्वजनिक बांधकाम विभाग करत असतो.

सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे जिल्हा परिषदेच्या गरजेनुसार प्रशासनिक इमारती आणि इतर इमारती बांधून देणे, ग्रामीण रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते, मुख्य जिल्हा रस्ते आणि पूल या रस्त्यांचे बांधकाम करणे आणि त्याची दुरुस्ती करणे, ग्रामीण उद्याने व बागा, रस्त्यांशिवाय इतर

दळणवळणाच्या सोयीची उपलब्धता करून देणे, रस्त्यांच्या कडेच्या झाडांची देखभाल करणे आणि ग्रामीण भागात सांडपाण्याचा निचरा होण्यासाठी गटारे बांधून देणे हे विषय दिले आहेत.

प्रशासन

सार्वजनिक बांधकाम या विभागासाठी कार्यकारी अभियंता हा प्रमुख असतो. याशिवाय उपअभियंता आणि शाखा अभियंता असे दोन वर्ग दोन चे कर्मचारी असतात. कनिष्ठ अभियंता, विभाग अधिकारी आणि कार्यालय अधीक्षक असे तीन वर्ग तीनचे अधिकारी असतात.

जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्षेत्रात सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून स्थावर मालमत्तेची निर्मिती केली जाते. वास्तविक जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली खर्चापैकी सार्वजनिक बांधकाम विभागावर अधिक खर्च होणे अपेक्षित आहे. परंतू प्रत्यक्षात मात्र वेगळी परिस्थिती आहे. जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली खर्चापैकी अत्यंत कमी रक्कम या विभागावर खर्च होत असते.

संकीर्ण या शीर्षाखाली सार्वजनिक नावांचा खर्च, कोर्टातील दाव्यांचा खर्च, रस्त्यांवरील सूचना फलकांचा खर्च, जिल्हा परिषद कार्यक्षेत्रातील हुतात्मा स्मारकांच्या देखभालीचा खर्च, किमान गरजा कार्यक्रम, लेखापरीक्षण शुल्क, रोजगार हमी योजना, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

तक्ता 1992-93 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे.

तक्ता 6.21: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	रस्ते व पूल बांधकाम व दुरुस्ती	इमारत बांधकाम	आस्थापना	संकीर्ण	सस्येस	एवढे
1992-93	52784143	4750598	9095135	4943972	16486537	88060
1993-94	54077501	4938472	9182764	6352899	16726014	91277
1994-95	57483200	5990031	9200335	7500832	15269978	95444
1995-96	62159282	3865276	8842341	34307080	50618874	15979
1996-97	73880010	5500622	9880023	23551001	17065131	12987
1997-98	72319800	7365500	10211099	24990662	54036815	16892
1998-99	91168206	8367867	0	27458180	69331492	19632
1999-2000	90661110	9300098	10799223	42888002	43634867	19728
2000-01	93311028	12673822	15080032	25655510	37056108	18377
2001-02	97696778	22752791	0	11940410	41262235	17365
2002-03	63965113	60274827	26957853	3684720	0	15488
2003-04	192930845	45510474	42802177	15770326	0	29701
2004-05	98740846	103363914	28105151	13338075	0	24354
2005-06	88834885	129285062	29294347	32298002	0	27971
2006-07	122103207	197587099	31014439	60483068	0	41118
2007-08	67311133	208506547	32733115	106822455	0	41537
2008-09	129183703	324937738	37745498	17868794	0	50973
Average (Rs.)	88741811.2	67939455.2	20729568.8	27050234.6	36148805.1	223286
Standard Deviation (Rs.)	34961164.2	94786665.1	12232713.1	25377221.2	19082940.7	122770
Coefficient Variation (%)	39.4	139.5	59.0	93.8	52.8	55.
1992- Intercept (a)	662.9	59.339	95.645	190.416	322.1	132
1999- Beta (b)	0.960	0.840	0.877	0.860	0.726	0.92
1999- Intercept (a)	1060.1	1227.7	297.7	319.8	--	2965
2009- Beta (b)	0.075	0.952	0.604	0.538	--	0.92
1992- Intercept (a)	887.4	679.4	205.9	270.5	488.8	2232
2009- Beta (b)	0.580	0.834	0.893	0.472	0.577	0.89
CGR 1992-1999	91.20	69.18	75.34	72.44	53.21	86.7
CGR 1999-2009	11.89	89.54	40.18	34.51	--	84.5
CGR 1992-2009	38.02	68.23	78.16	29.65	37.76	78.2

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

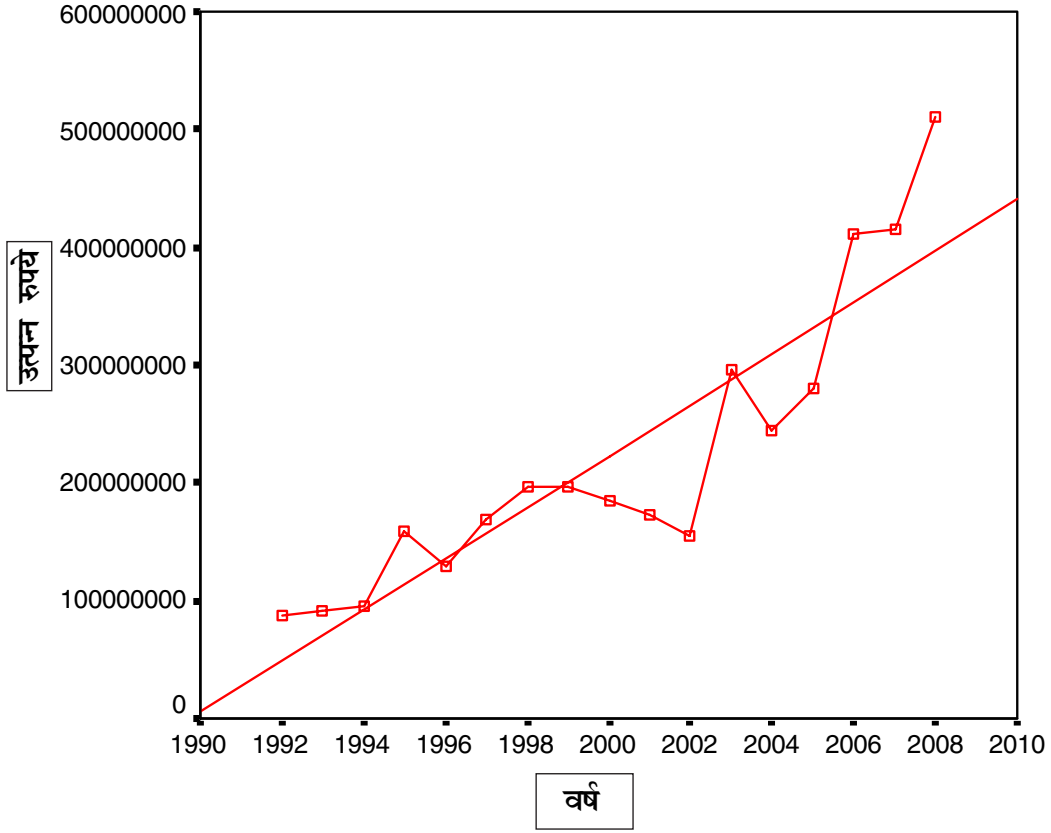
तक्ता 6.22: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	रस्ते व पूल बांधकाम व दुरुस्ती	इमारत बांधकाम	आस्थापना	संकीर्ण	सस्येस	एकूण
1992-93	59.94	5.39	10.33	5.61	18.72	100.00
1993-94	59.25	5.41	10.06	6.96	18.32	100.00
1994-95	60.23	6.28	9.64	7.86	16.00	100.00
1995-96	38.90	2.42	5.53	21.47	31.68	100.00
1996-97	56.88	4.24	7.61	18.13	13.14	100.00
1997-98	42.81	4.36	6.04	14.79	31.99	100.00
1998-99	46.44	4.26	0.00	13.99	35.31	100.00
1999-2000	45.95	4.71	5.47	21.74	22.12	100.00
2000-01	50.77	6.90	8.21	13.96	20.16	100.00
2001-02	56.26	13.10	0.00	6.88	23.76	100.00
2002-03	41.30	38.92	17.41	2.38	0.00	100.00
2003-04	64.96	15.32	14.41	5.31	0.00	100.00
2004-05	40.54	42.44	11.54	5.48	0.00	100.00
2005-06	31.76	46.22	10.47	11.55	0.00	100.00
2006-07	29.70	48.05	7.54	14.71	0.00	100.00
2007-08	16.20	50.20	7.88	25.72	0.00	100.00
2008-09	25.34	63.75	7.40	3.51	0.00	100.00

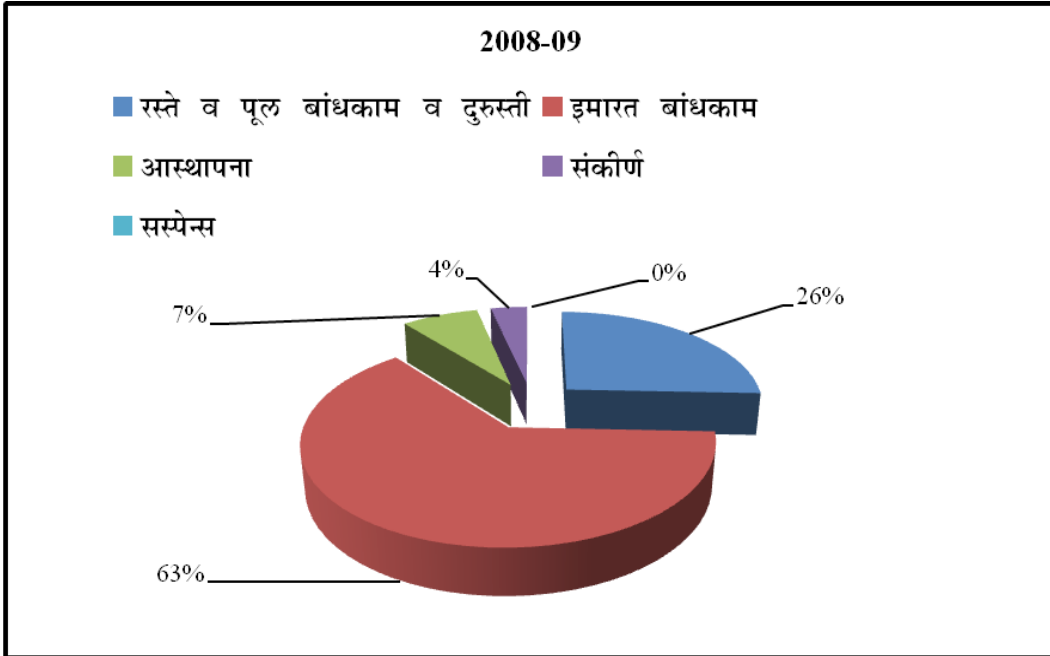
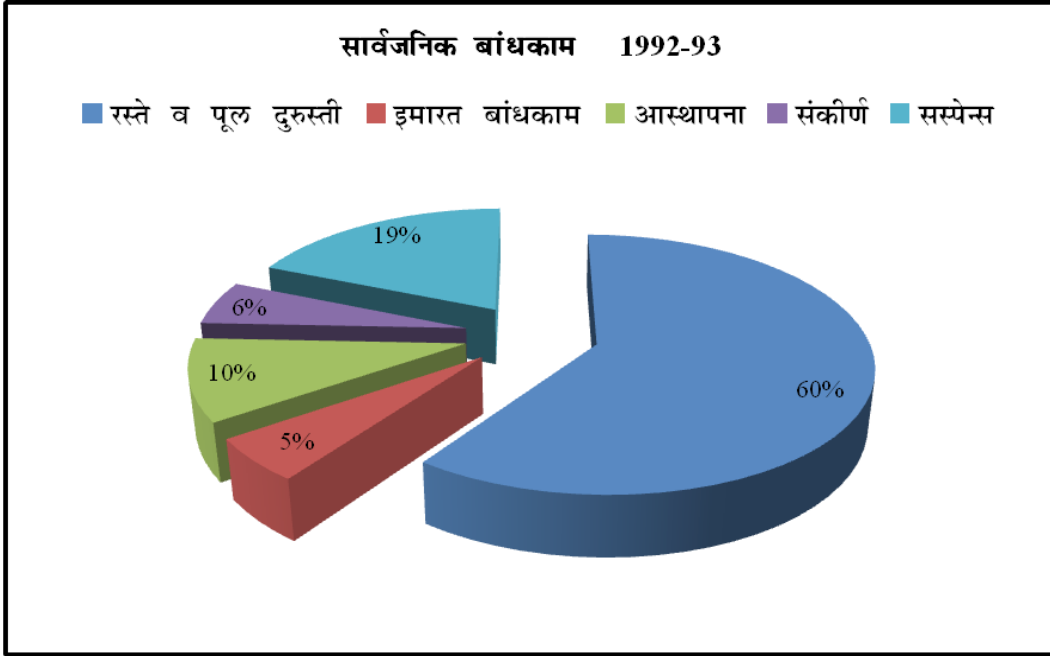
त्रोट: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.21 : पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन वक्र

आलेख 6.22 : पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषद हत्यारांची खरेदी, सार्वजनिक नावा, सूचना फलक, किमान गरजा कार्यक्रम इत्यादी कामावर खर्च करते हा खर्च संकीर्ण या शीर्षाखाली येतो. 1992-93 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने रूपये 49.44 लाख खर्च केले आहेत. 1994-95 मध्ये रूपये 75 लाख, 1998-99 साली रूपये 274.58 लाख, 2005-06 मध्ये 322.98 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 178.68 लाख खर्च झाले होते. या काळात खर्चात 3.61 पटीने वाढ झाली. या काळात एकूण

सरासरी खर्च रूपये 270.50 लाख असल्याचा दिसून आला. तर प्रमाणित विचलन रूपये 253.77 लाख आढळून आले. या काळात विचलनाचा निर्देशांक हा 93.80 टक्के आहे असे दिसते. 1992 ते 2009 या कालखंडात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 29.65 टक्के एवढा कमी राहिल्याचे दिसून येते. संकीर्णातील काही बाबींवर 1999 नंतर खर्चात कपात केली आहे. किंवा काही बाबींवर खर्च केला नाही यामुळे हा खर्च कमी झालेला दिसतो.

पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक बांधकाम विभागावर केलेल्या एकूण खर्चापैकी आस्थापनेवरील खर्चाचे प्रमाण अध्ययन काळात 10.33 टक्क्यावरून 7.40 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते. आस्थापनेवरील खर्च कमी करणे ही राज्य शासनाची भूमिका आहे. त्यामुळे या खर्चात घट झालेली दिसते.

तक्ता 6.22 वरून असे दिसते की, सार्वजनिक बांधकाम विभागावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चापैकी संकीर्ण या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण 1992 ते 2009 या काळात 5.61 टक्क्यावरून 3.51 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून येते.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागातील सस्पेन्स या शिर्षाखाली इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. या शीर्षांतर्गत पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 मध्ये रूपये 164.86 लाख, 1994-95 साली रूपये 152.70 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 693.31 लाख खर्च केले आहेत. 2002-03 पासून या विभागातील सस्पेन्स हा शीर्ष बंद करण्यात आले आहे. त्यामुळे 2001-02 पासून या शीर्षावर खर्च झाला नाही. या काळात सरासरी खर्च रूपये 361.49 लाख होता. प्रमाणित विचलन या कालखंडात रूपये 190.83 लाख असल्याचे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक 52.80 टक्के राहिला. 2001-02 पासून सदरचे शीर्ष बंद करण्यात आले आहे. 1992 ते 2009 या कालखंडात हा दर 37.76 टक्के राहिल्याचे दिसते.

तक्ता 6.22 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागावरील खर्चापैकी सस्पेन्स या शीर्षावरील खर्चाचे प्रमाण 18.72 वरून 2001-02 मध्ये 23.76 टक्क्यापर्यंत पोहचले. यानंतरच्या काळात हे शीर्ष बंद करण्यात आले.

5 लघुपाटबंधारे

ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही शेतीवर अवलंबून असते. ग्रामीण जनतेचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. जिल्हा परिषदेने आपल्या कार्यक्षेत्रात सिंचन प्रकल्प सुरू करून जिल्ह्यातील जास्तीत जास्त जमीन ओलिताखाली आणण्याचा प्रयत्न करावा. यामुळे जिल्ह्यातील जास्तीत जास्त क्षेत्र ओलिताखाली येऊन शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल. यामधून शेतीत व्यापारीकरणाला सुरुवात होईल. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल. त्याच बरोबर शेतमजुरांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. जिल्हा परिषदेमध्ये स्वतंत्र लघुपाटबंधारे विभाग आहे.

या विभागाकडे पुढील विषय येतात.

1. 200 हेक्टर पेक्षा कमी क्षमता असणारे लघु पाटबंधारे प्रकल्प
2. लिफ्ट एरिगेशन

प्रशासन

लघुपाटबंधारे विभागासाठी वर्ग एकचा कार्यकारी अभियंता असतो. उपअभियंता आणि शाखा अभियंता असे वर्ग दोनचे कर्मचारी असतात. वर्ग तीनचे कनिष्ठ अभियंता आणि कार्यालय अधीक्षक असे कर्मचारी असतात.

लघुपाटबंधारे विभाग आणि पाणी पुरवठा व संवर्धन समिती पाटबंधारे योजना तयार करतात. जिल्हा परिषदेच्या महसुली खर्चात लघुपाटबंधारे हा विभाग महत्वाचा आहे. तसेच या विभागाकडून केल्या जाणाऱ्या खर्चांमुळे जिल्ह्यात पाटबंधाऱ्यांची कामे होऊन जिल्ह्यात स्थावर मालमत्ता निर्माण होण्यास मदत होते. जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली खर्चात लघु पाटबंधारे विभागावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण अल्प आहे. संकीर्ण या शीर्षाखाली सेसमधून अनुदान म्हणून पंचायत समितीला दिलेला हिस्सा, प्रादेशिक असमतोल दूर करणे, भूजल सर्वेक्षण विकास योजना, रोजगार हमी योजना, जवाहर विहीरी, बोअर ब्लास्टींग योजना आणि आदिवासी अनुशेष या बाबींचा समावेश होतो.

तक्ता 6.24 नुसार पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे.

पुणे जिल्ह्यातील लघुपाटबंधाऱ्यांचे सिमेंटचे काम व त्याची दुरुस्ती यासाठी 1992-93 मध्ये रूपये 190.25 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 256.40 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 107.85 लाख, 2005-06 साली रूपये 599.25 लाख आणि 2008-09 मध्ये 642.44 लाख खर्च केल्याचे आढळले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 3.38 पटीने वाढ झाली. या कालखंडात सदरच्या शीर्षावर सरासरी खर्च रूपये 368.63 लाख झाला. तसेच प्रमाणित विचलन रूपये 178.83 लाख असल्याचे दिसते. या काळात विचलनाचा निर्देशांक हा 48.50 टक्के आहे असे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 37.07 टक्के असल्याचे दिसून आले.

(रुपये)

तक्ता 6.23: पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेला खर्च

वर्ष	पाटबंधाऱ्यांचे सिमेंट काम व दुरुस्ती	आस्थापना	कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे	हत्यारे	संकीर्ण	एकू
1992-93	19025376	0	0	0	9820266	28845
1993-94	20677811	0	0	0	8490621	29168
1994-95	25639901	0	7489902	129909	11129081	44388
1995-96	41687176	0	8333000	146520	6902683	57069
1996-97	49883021	0	9928377	201921	3202123	63215
1997-98	52617261	0	9562716	0	2198952	64378
1998-99	10784844	0	12168611	79880	32185372	55218
1999-2000	9283712	0	13829282	927162	33537646	57577
2000-01	18273819	0	9827182	0	29543299	57644
2001-02	37974185	0	1967000	0	748513	40689
2002-03	48063142	9900	4270840	0	6555606	58899
2003-04	30002958	0	9674999	0	9702000	49379
2004-05	30571011	0	5331358	0	1516561	37418
2005-06	59925095	0	13597540	0	79674	73602
2006-07	46934560	0	15500000	0	4223591	66658
2007-08	61091355	0	21622039	0	173436	82886
2008-09	64244046	0	44936499	0	930178	110110
Average (Rs.)	36863486.6	--	12535956.3	297078.4	9467035.4	574796
Standard Deviation (Rs.)	17882766.0	--	10177998.3	354911.6	11246342.7	199848
Coefficient Variation (%)	48.5	--	81.2	119.5	118.8	34.1
Intercept (a)	288.7	--	83.827	1.391	119.2	476.
Beta (b)	-0.049	--	0.962	0.659	0.598	0.81
Intercept (a)	441.2	--	140.8	--	59.4	641.
Beta (b)	0.800	--	0.788	--	-0.630	0.75
Intercept (a)	368.7	--	112.8	7.0	94.7	574.
Beta (b)	0.569	--	0.552	0.659	-0.301	0.67
CGR 1992-1999	8.93	--	91.62	45.60	39.63	64.7
CGR 1999-2009	63.10	--	61.38	--	2.34	57.1
CGR 1992-2009	37.07	--	35.65	45.60	5.00	46.9

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

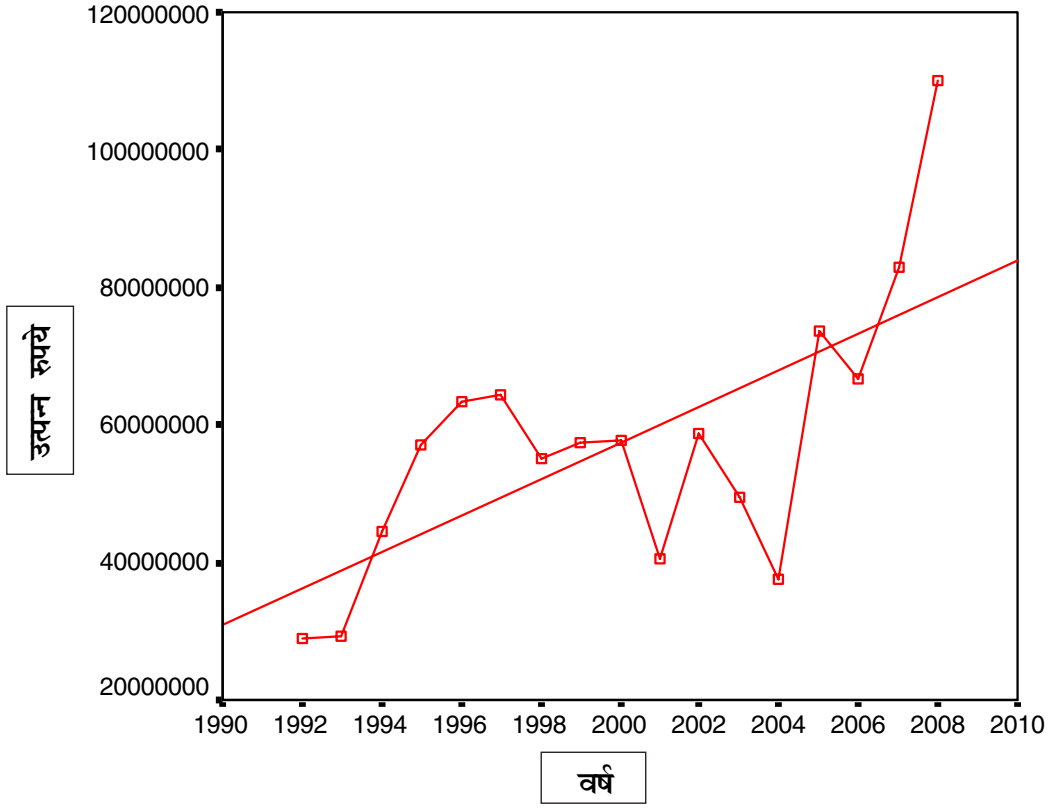
तक्ता 6.24: पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	पाटबंधाऱ्यांचे सिमेंट काम व दुरुस्ती	आस्थापना	कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे	हत्यारे	संकीर्ण	एकूण
1992-93	65.96	0.00	0.00	0.00	34.04	100.00
1993-94	70.89	0.00	0.00	0.00	29.11	100.00
1994-95	57.76	0.00	16.87	0.29	25.07	100.00
1995-96	73.05	0.00	14.60	0.26	12.10	100.00
1996-97	78.91	0.00	15.71	0.32	5.07	100.00
1997-98	81.73	0.00	14.85	0.00	3.42	100.00
1998-99	19.53	0.00	22.04	0.14	58.29	100.00
1999-2000	16.12	0.00	24.02	1.61	58.25	100.00
2000-01	31.70	0.00	17.05	0.00	51.25	100.00
2001-02	93.33	0.00	4.83	0.00	1.84	100.00
2002-03	81.60	0.02	7.25	0.00	11.13	100.00
2003-04	60.76	0.00	19.59	0.00	19.65	100.00
2004-05	81.70	0.00	14.25	0.00	4.05	100.00
2005-06	81.42	0.00	18.47	0.00	0.11	100.00
2006-07	70.41	0.00	23.25	0.00	6.34	100.00
2007-08	73.70	0.00	26.09	0.00	0.21	100.00
	58.34	0.00	40.81	0.00	0.84	100.00

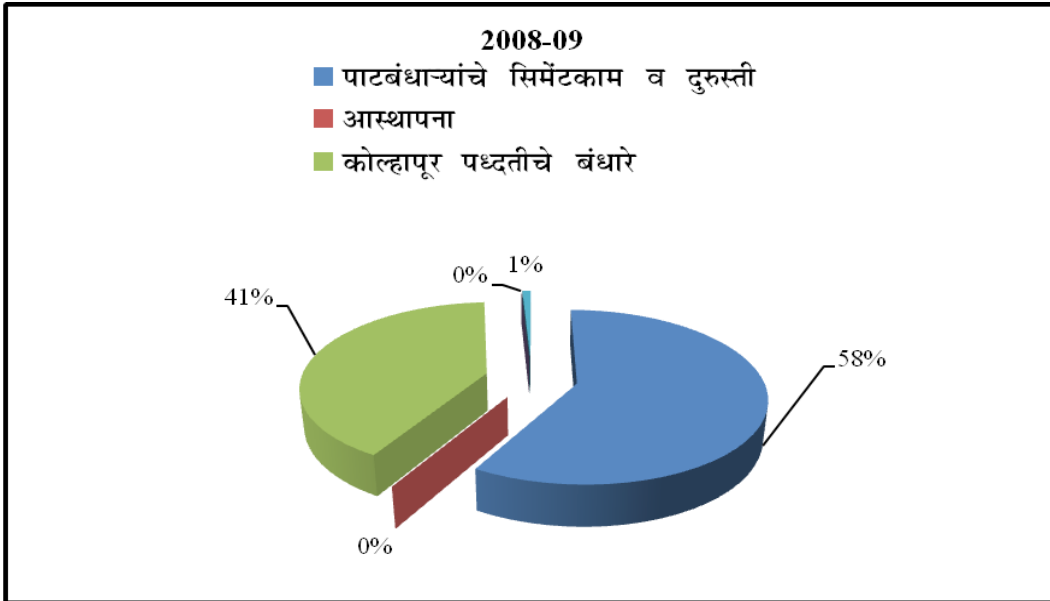
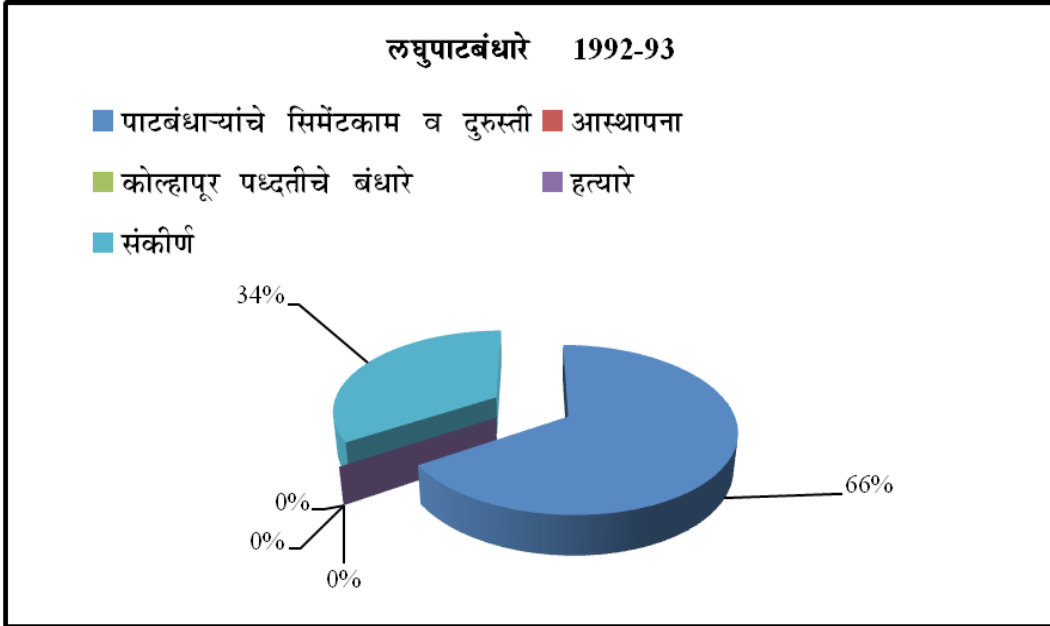
नोट - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.23 : पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन वक्र

आलेख 6.24 : पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.24 नुसार पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चापैकी सिमेंट काम व दुरुस्ती या शीर्षावरील खर्चाचे प्रमाण अध्ययन काळात 65.96 टक्क्यावरून 58.34 टक्क्यापर्यंत कमी झाले.

पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागाच्या आस्थापनेवर 2002-03 हे वर्ष वगळता कोणताही खर्च केला नाही. या विभागाचा आस्थापनेचा खर्च हा राज्याच्या पाटबंधारे विभागाकडून केला जातो.

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात जलसिंचनाच्या सोयीसाठी आणि पाणी साठविण्यासाठी ओढे, नाले, नद्या यावर कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधले आहेत. त्याच्या बांधकामसाठी आणि देखभालीसाठीचा खर्च कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे शीर्षातून केला जातो. अध्ययन काळातील सुरुवातीची दोन वर्षे या विभागाने खर्च केला नाही. 1994-95 मध्ये रूपये 74.90 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 121.68 लाख, 2005-06 मध्ये रूपये 135.97 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 449.36 लाख खर्च झालेले दिसतात. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 6 पटीने वाढ झाली. 1992 ते 2009 या काळात सरासरी खर्च रूपये 125.36 लाख असल्याचे आढळले. तर प्रमाणित विचलन रूपये 101.78 लाख होते. या काळात विचलनाचा निर्देशांक हा 81.20 टक्के दिसून आला. 1992 ते 2009 या कालखंडात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 35.65 टक्के राहिलेला दिसतो.

पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चापैकी कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे या शीर्षावरील खर्चाचे प्रमाण 1994-95 मध्ये 16.87 टक्क्यावरून 40.81 टक्क्यापर्यंत वाढल्याचे दिसून आले.

लघुपाटबंधारे विभागासाठी लागणारे साहित्य ही हत्यारे या शीर्षातर्गत येतात. या शीर्षावर सलग असा खर्च झाला नाही. प्रत्येक वर्षी हत्यारांची खरेदी केली जातेच असे नाही. या काळात सरासरी खर्च रूपये 0.03 लाख होता. प्रमाणित विचलन रूपये 0.03 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 119.5 टक्के आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागामार्फत विविध शीर्षातर्गत खर्च केला आहे. ज्या खर्चासाठी स्वतंत्र शीर्षे नसते, त्यांचा समावेश संकीर्ण शीर्षामध्ये केला जातो. या शीर्षावर पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 मध्ये रूपये 98.20 लाख खर्च केले. 1994-95 मध्ये रूपये 111.29 लाख, 1998-99 साली रूपये 321.85 लाख, 2005-06 साली रूपये 7.48 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 9.30 लाख खर्च केलेले आढळून आले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 91 टक्क्याने घट झाली. अध्ययन काळात संकीर्ण या शीर्षाचा सरासरी खर्च रूपये 94.67 लाख असलेला दिसून आला. तसेच प्रमाणित विचलन रूपये 112.46 लाख असल्याचे दिसले. तर विचलनाचा निर्देशांक हा 118.80 टक्के दिसून आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 5.00 टक्के असल्याचा आढळून आला.

तक्ता 6.24 वरून असे दिसते की, संकीर्ण या शीर्षावर पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चाचे एकूण लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाच्या 34.04 टक्क्यावरून 0.84 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते.

6 सार्वजनिक आरोग्य आणि वैद्यकीय

मानवाच्या प्राथमिक गरजांपैकी सार्वजनिक आरोग्य सुविधा ही महत्वाची गरज मानली जाते. जिल्हा परिषदेमध्ये सार्वजनिक आरोग्य आणि वैद्यकीय या विभागाची स्थापना केली आहे.

जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य आणि वैद्यकीय विभागाकडे तालुका पातळीवरील दवाखान्यांची सुधारणा करणे, सवलतीच्या दरात तज्ञ डॉक्टरांची सुविधा उपलब्ध करून देणे, श्वानदंश, सर्पदंश यावरील लस इत्यादी सारख्या सुविधा अल्प दरात उपलब्ध करून देणे, खाजगी विश्वस्थ दवाखाने, रूग्णालये, बाळंतपणाची सुविधा असलेली रूग्णालये यांना अनुदाने उपलब्ध करून देणे, आयुर्वेद आणि युनाणी दवाखाने आणि रूग्णालये यांना अनुदान देणे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, फिरते हायजनिक केंद्र, सार्वजनिक आरोग्य संस्था, लसीकरण, शाळेतील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी, बाल संगोपण केंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची देखभाल, आरोग्य शिक्षणाची सुविधा, ग्रामीण मलनिसःरण, सार्वजनिक आरोग्यासंदर्भात आवश्यक असणारी सर्व कामे इत्यादी विषयांचा समावेश होतो.

सार्वजनिक आरोग्य व वैद्यकीय या विभागात जिल्हा आरोग्य अधिकारी, सहाय्यक आरोग्य अधिकारी, अतिरिक्त आरोग्य अधिकारी असे श्रेणी एक चे अधिकारी असतात. प्रशासन अधिकारी, सांख्यिकीय अधिकारी असतात. विभागीय अधिकारी आणि कार्यालयीन अधीक्षक असे तीन अधिकारी असतात.

संकीर्ण या शीर्षामध्ये सामुदायिक आरोग्य पथक, पंचायत सेस हिस्सा, रोग निदान शिबिरे, पिण्याच्या पाण्याची सोय, विद्यार्थी तपासणी, पटकी निमूलन, नारू निमूलन, समुदाय प्रशिक्षण, कुटुंब कल्याण प्रोत्साहन बक्षीस, डॉ. आनंदीबाई गौरव पुरस्कार आणि सवित्रीबाई फुले दत्तक योजना या गोष्टींचा समावेश असतो.

पुणे जिल्हा परिषद सार्वजनिक आरोग्यावर खर्च करताना आस्थापना, साहित्य व औषधांचा पुरवठा, वाहन खरेदी व दुरुस्ती, इमारत व बांधकाम व संकीर्ण यावर खर्च करते. याचे विश्लेषण तक्ता 6.25 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 6.25: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	आस्थापना	साहित्य व औषध पुरवठा	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	इमारत बांधकाम	संकीर्ण	एकू
1992-93	43006490	498433	559825	24742561	13093892	81901
1993-94	51625210	5625141	452411	26716271	4846277	89265
1994-95	59384732	10293811	702819	19283721	9325568	98990
1995-96	63430494	36292832	915097	7766461	4864001	113268
1996-97	73626531	38928371	1002931	8019281	3090084	124667
1997-98	87251625	27162511	2818271	4251415	7505148	128988
1998-99	94408315	20432911	3211686	2959904	21997696	143010
1999-2000	103928372	21190019	3901922	3526152	56743435	189289
2000-01	156253321	22453167	3782719	4436726	11797389	198723
2001-02	167453844	23134395	461582	4669740	8616993	204336
2002-03	120230205	52740436	416519	5457833	16997896	195842
2003-04	190106301	7574365	842916	12303128	9301636	220128
2004-05	147148844	11198317	2161003	6317016	60888844	227714
2005-06	192353991	8392134	2078722	22154999	18082014	243061
2006-07	228594590	14032226	2864509	38433264	5441333	289365
2007-08	245128187	22561106	2087172	26082536	5240300	301099
2008-09	291681166	37653562	1420937	56595857	5193951	392545
Average (Rs.)	136212483.4	21186102.2	1745943.6	16100992.1	15472144.5	190717
Standard Deviation (Rs.)	74381956.7	14013599.0	1211771.8	14934227.6	17162652.2	847409
Coefficient Variation (%)	54.6	66.1	69.4	92.8	110.9	44.4
1992-1999	677.1	184.3	14.359	140.162	128.9	1144
Beta (b)	0.994	0.570	0.922	-0.924	0.627	0.95
1999-2009	1932.1	221.9	17.9	196.1	157.3	2525
Beta (b)	0.843	-0.054	0.063	0.874	0.132	0.90
1992-2009	1362.1	211.9	17.5	161.0	154.7	1907
Beta (b)	0.952	0.173	0.274	0.382	0.116	0.95
CGR 1992-1999	98.63	37.15	83.56	1.19	42.36	89.1
CGR 1999-2009	69.66	8.83	11.56	74.82	13.55	79.4
CGR 1992-2009	89.54	14.89	18.79	24.10	13.06	90.9

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

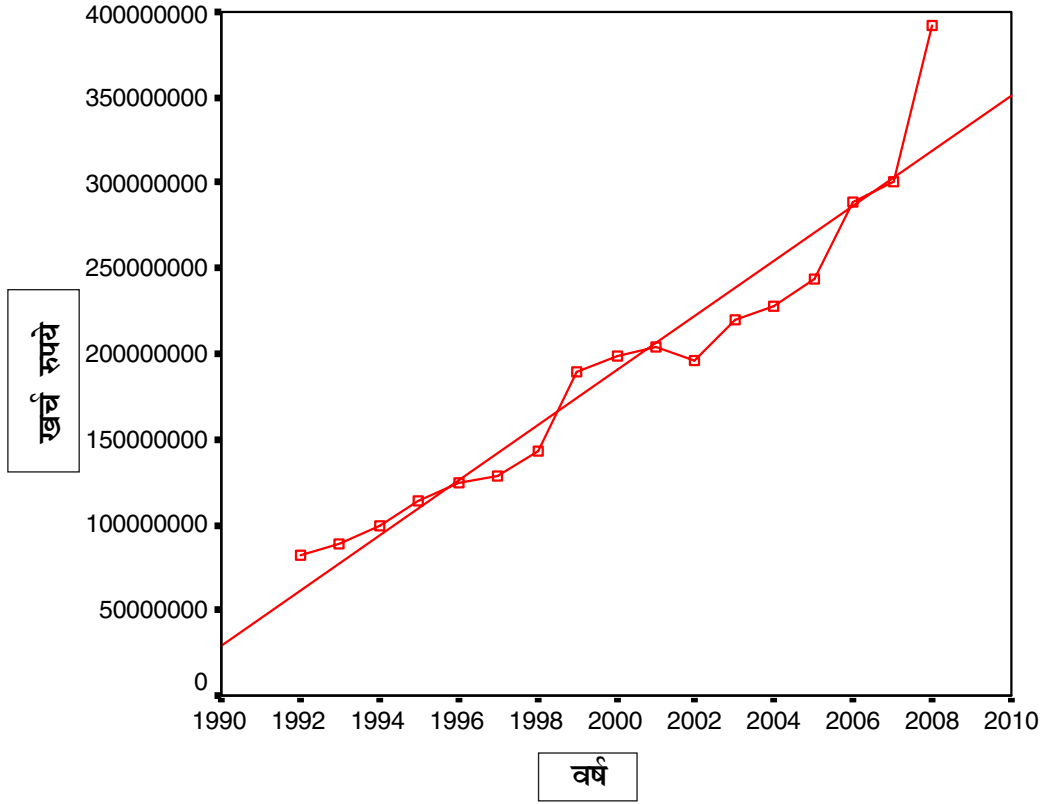
तक्ता 6.26: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	आस्थापना	साहित्य व औषध पुरवठा	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	इमारत बांधकाम	संकीर्ण	एकूण
1992-93	52.51	0.61	0.68	30.21	15.99	100.00
1993-94	57.83	6.30	0.51	29.93	5.43	100.00
1994-95	59.99	10.40	0.71	19.48	9.42	100.00
1995-96	56.00	32.04	0.81	6.86	4.29	100.00
1996-97	59.06	31.23	0.80	6.43	2.48	100.00
1997-98	67.64	21.06	2.18	3.30	5.82	100.00
1998-99	66.01	14.29	2.25	2.07	15.38	100.00
1999-2000	54.90	11.19	2.06	1.86	29.98	100.00
2000-01	78.63	11.30	1.90	2.23	5.94	100.00
2001-02	81.95	11.32	0.23	2.29	4.22	100.00
2002-03	61.39	26.93	0.21	2.79	8.68	100.00
2003-04	86.36	3.44	0.38	5.59	4.23	100.00
2004-05	64.62	4.92	0.95	2.77	26.74	100.00
2005-06	79.14	3.45	0.86	9.11	7.44	100.00
2006-07	79.00	4.85	0.99	13.28	1.88	100.00
2007-08	81.41	7.49	0.69	8.66	1.74	100.00
2008-09	74.31	9.59	0.36	14.42	1.32	100.00

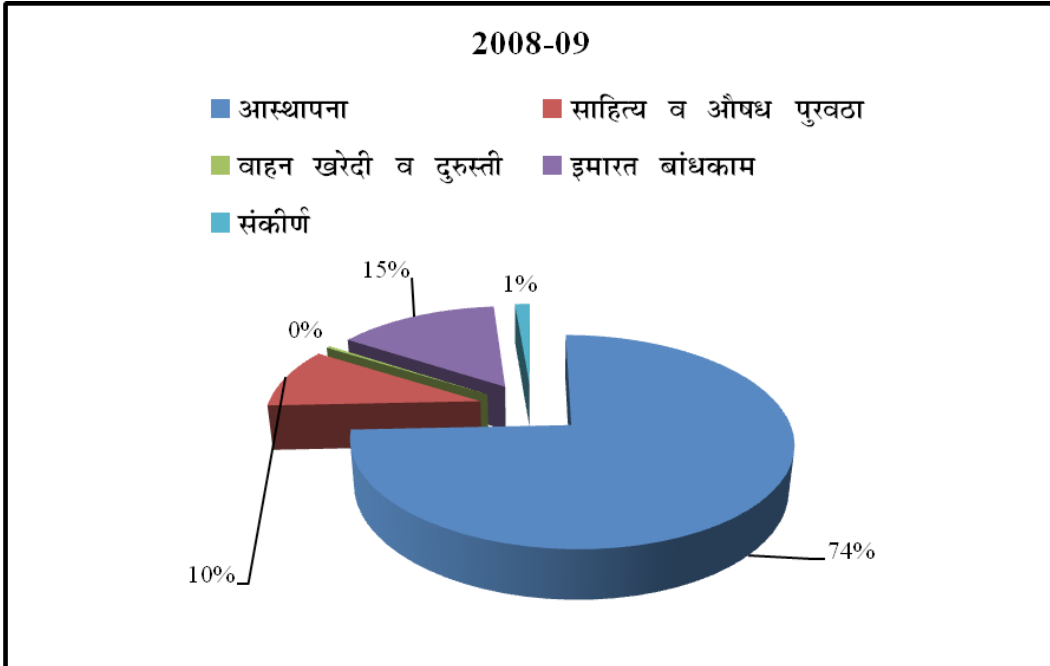
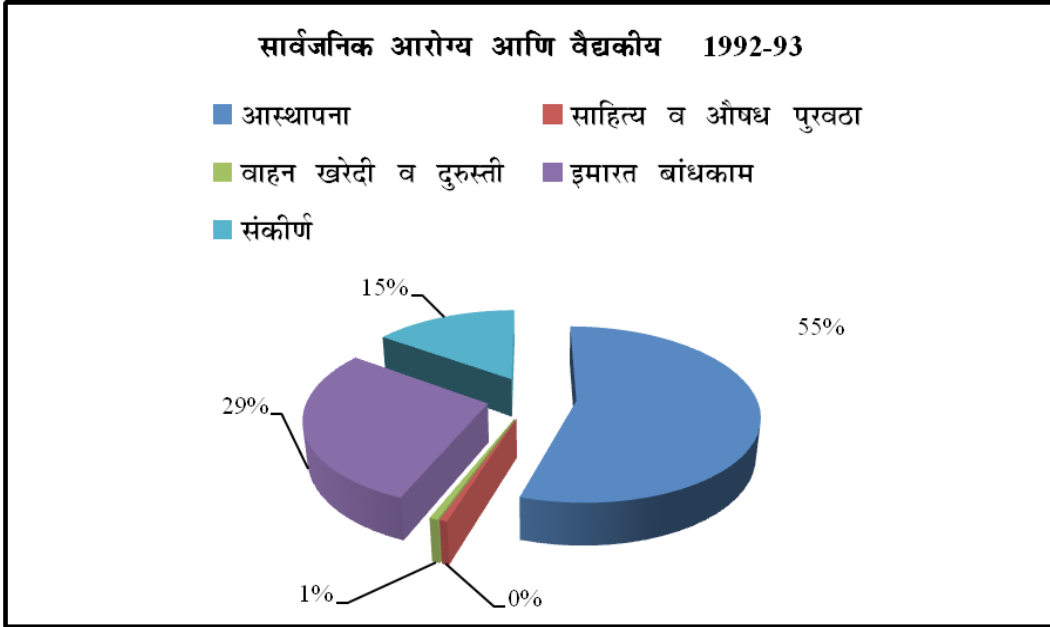
स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकातील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.25 : पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.26 : पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या आस्थापना यावर 1992-93 मध्ये रूपये 430.06 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 593.85 लाख, 1998-99 मध्ये 944.08 लाख, 2005-06 मध्ये रूपये 1923.54 लाख आणि 2008-09 या वर्षात हा खर्च रूपये 2916.81 लाख पर्यंत वाढलेला दिसून आला. यामध्ये पाचव्या वेतन आयोगामुळे वेतन खर्चात वाढ झाली. केंद्र शासनाच्या आरोग्य विषयक योजनांमध्ये आस्थापनेसाठी काही खर्च करावा लागतो. त्यासाठी

काही कर्मचाऱ्यांची नेमणूकही करावी लागते. अशा कारणांमुळे या खर्चात वाढ झालेली दिसून येते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 6.78 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 1362.12 लाख होता. तर प्रमाणित विचलन रूपये 743.82 लाख असल्याचे दिसून आले. या कालखंडाचा विचलनाचा निर्देशांक 54.6 टक्के आढळून आला. 1992 ते 2009 या कालखंडात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 89.54 टक्के असल्याचे दिसते.

तक्ता 6.26 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य विभागावर केलेल्या खर्चापैकी सार्वजनिक आरोग्य विभागातील आस्थापनेवर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण या काळात 52.51 टक्क्यावरून 74.31 टक्क्यापर्यंत वाढलेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागातील लोकांचे आरोग्य सुदृढ राहावे यासाठी औषधोपचार करित असते. त्यासाठी जिल्हा परिषदेला औषधे व साहित्यांची खरेदी करावी लागते. यासाठी पुणे जिल्हाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाने 1992-93 मध्ये रूपये 4.98 लाख खर्च केले. 1994-95 मध्ये 102.93 लाख, 1998-99 साली रूपये 204.33 लाख खर्च केले आहेत. 2005-06 या वर्षात रूपये 83.92 लाख आणि 2008-09 या वर्षी 376.53 लाख खर्च केल्याचे दिसते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 75.54 पटीने वाढ झाली. अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 211.86 लाख असल्याचे दिसते. तर प्रमाणित विचलन रूपये 140.13 लाख आढळून आले. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक हा 66.10 टक्के दिसून आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन कालखंडात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 14.89 टक्के असल्याचे दिसते.

तक्ता 6.26 वरून असे दिसते की, सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या एकूण खर्चाशी साहित्य व औषध पुरवठा या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण प्रस्तुत अध्ययन काळात 0.61 टक्क्यावरून 9.59 टक्क्यापर्यंत वाढल्याचे दिसून आले.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाला ग्रामीण भागात कार्य करावे लागत असल्यामुळे तसेच खेड्यातील रूग्णांना आरोग्य केंद्रात आणण्यासाठी रूग्णवाहिकेची गरज असते. या व अशा कारणांसाठी वाहनांवरील खर्च आवश्यक ठरतो. यासाठी पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक विभागाने वाहन खरेदी व दुरुस्ती यावर 1992-93 मध्ये रूपये 5.60 लाख खर्च केले. 1994-95 मध्ये रूपये 7.03 लाख, 1998-99 या वर्षी रूपये 32.11 लाख, 2005-06 साली रूपये 20.78 लाख आणि 2008-09 या वर्षात हा खर्च रूपये 14.21 लाख झाल्याचे दिसते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 2.54 पटीने वाढ झाली. या कालखंडात सरासरी खर्च रूपये 17.46 लाख होता, तर प्रमाणित विचलन रूपये 12.12 लाख असल्याचे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक 69.4 टक्के असल्याचे दिसले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 18.79 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.26 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहन खरेदी व दुरुस्ती या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे सार्वजनिक आरोग्य विभागाने केलेल्या खर्चाशी असलेले प्रमाण संशोधन काळात 0.68 टक्क्यावरून 0.36 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले आढळून आले.

पुणे जिल्हा परिषद ग्रामीण रूग्णालये, ग्रामीण उपरूग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र यांच्या इमारती बांधणे व देखभाल करणे यासाठी खर्च करित असते. 1992-93 मध्ये रूपये 247.42 लाख, 1994-95 साली रूपये 192.84 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 29.60 लाख खर्च केले. 2005-06 मध्ये रूपये 221.55 लाख आणि 2008-09 या वर्षी रूपये 565.96 लाख खर्च केले दिसून आले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 2.29 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 161 लाख होता. तर प्रमाणित विचलन रूपये 149.34 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 92.80 टक्के आढळून आला. 1992-2009 या काळात हा दर 24.10 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.26 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाने केलेल्या खर्चाचे शीर्षावर प्रमाण आहे. यामध्ये इमारत व बांधकाम या विभागाने केलेल्या खर्चाचे सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या एकूण खर्चाशी प्रमाण काढले असता असे दिसते की, अध्ययन काळात 30.21 टक्क्यावरून 14.42 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाने संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 25 मध्ये केले आहे. त्यानुसार 1992-93 मध्ये रूपये 130.94 लाख, 1994-95 साली रूपये 93.25 लाख, 1998-99 मध्ये 219.97 लाख खर्च झाले आहेत. 2005-06 साली रूपये 180.82 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 51.94 लाख खर्च झालेले दिसतात. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 60 टक्क्याने घट झाली. अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 154.72 लाख असल्याचे दिसते. तर प्रमाणित विचलन रूपये 171.62 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक हा 110.90 टक्के असल्याचा आढळून आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 13.06 टक्के एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर राहिलेला दिसून आला.

सार्वजनिक आरोग्यावरील एकूण खर्चाशी संकीर्ण या शीर्षावर झालेल्या खर्चाचे प्रमाण काढले असता असे दिसते की, या काळात 15.99 टक्क्यावरून 1.32 टक्क्यापर्यंत कमी झाल्याचे दिसून आले.

7 सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य

लोकसंख्येची सर्वात महत्वाची आणि प्राथमिक गरज म्हणजे शुध्द पिण्याचे पाणी होय. पाणी म्हणजे आयुष्य आहे. पाण्याशिवाय कोणीही जगू शकत नाही. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते, भारतात 50 टक्के आजार दूषित पाण्यामुळे होतात. त्यामुळे भारतात शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा झाला हे आजार दूर होऊ शकतात. दूषित पाणी, मलनिसर्ग ही लोकसंख्येची दुसरी महत्वाची गरज आहे. त्यासाठी पक्क्या गटारांची उपलब्धता असणे गरजेचे असते.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाकडे पाणी पुरवठा योजनेतून बंद पाईप लाईन मधून पिण्याचे पाणी पुरविणे, जत्रांमध्ये शुध्द आणि सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे, पाणी प्रदूषित होऊ नये म्हणून दक्षता घेणे, बंद गटारांची व्यवस्था करणे, शेती पाणी पुरवठा आणि पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा यामध्ये सहकार्य असावे इत्यादी विषय सोपविण्यात आले आहेत.

प्रशासन

सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागात भूजल उप अभियंता हे श्रेणी दोन चे अधिकारी असतात. भूजल पर्यवेक्षक आणि तंत्रज्ञ असे श्रेणी तीन चे कर्मचारी असतात.

संकीर्ण शीर्षाखाली ग्रामअभियान, जनजागृती, टँकरने पाणी पुरवठा, जागतिक बँक योजना, स्थानिक विकास कार्यक्रम, शौचालये बांधणे, सामाजिक संस्थेस अनुदान, अतिवृष्टी, स्वजलधारा, भारतनिर्माण आणि वर्धीतवेग यांचा समावेश आहे.

तक्ता 6.27 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण दिले आहे. सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागाकडून विहीर पाणी पुरवठा, नळ पाणी पुरवठा, गटारांचे बांधकाम, कर्जाची परतफेड आणि संकीर्ण या शीर्षावर खर्च केला जातो.

तक्ता 6.27: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	विहीर पाणी पुरवठा	नळ पाणी पुरवठा	गटारांचे बांधकाम	कर्जाची परतफेड	संकीर्ण	एव
1992-93	9725682	27820409	0	0	13491875	5103
1993-94	10293891	30192811	0	0	12800086	5328
1994-95	13526152	32413241	0	372817	19927781	6623
1995-96	22233135	25549111	0	500752	39242073	8752
1996-97	24152421	62561521	0	1049235	39891821	1276
1997-98	23248991	72617261	0	961043	39728172	1365
1998-99	8212186	118043272	0	1124160	41735820	16911
1999-2000	10291010	125162511	0	1325416	45230395	18200
2000-01	8271827	103882001	0	1452415	48938079	1625
2001-02	1369641	112494981	0	0	25831133	1396
2002-03	20958386	22186137	0	1528346	81108670	1257
2003-04	4021269	110482749	0	290193	81061022	1958
2004-05	1778223	62509030	0	1640772	130856284	1967
2005-06	28470211	41025291	0	1541518	49872046	1209
2006-07	3994519	209090465	0	811982	2246322	2161
2007-08	3153805	134891900	0	0	125901640	2639
2008-09	7256140	124125114	0	0	279131213	4105
Average (Rs.)	11821028.8	83238106.2	--	1049887.4	63352613.6	15915
Standard Deviation (Rs.)	8723139.6	52110179.8	--	473366.2	66427897.7	87294
Coefficient Variation (%)	73.8	62.6	--	45.1	104.9	54
Intercept (a)	150.6	541.9	--	6.084	289.6	98
Beta (b)	0.106	0.915	--	0.939	0.914	0.9
Intercept (a)	88.1	1022.9	--	11.8	916.6	203
Beta (b)	-0.039	0.370	--	-0.197	0.573	0.7
Intercept (a)	118.2	832.4	--	10.5	633.5	159
Beta (b)	-0.321	0.606	--	0.413	0.636	0.8
CGR 1992-1999	12.76	82.22	--	86.90	82.04	96.
CGR 1999-2009	9.14	23.44	--	6.35	37.41	55.
CGR 1992-2009	4.78	40.36	--	25.88	43.25	65.

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीतील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

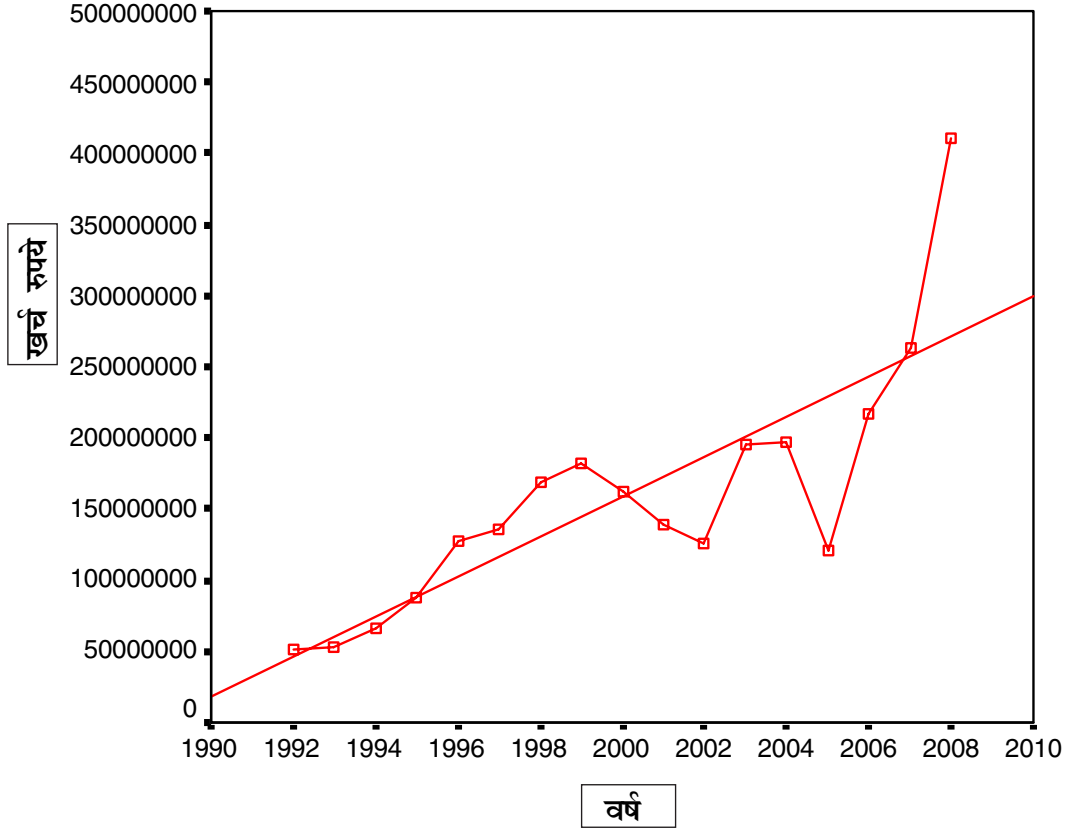
तक्ता 6.28: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	विहीर पाणी पुरवठा	नळ पाणी पुरवठा	गटारांचे बांधकाम	कर्जाची परतफेड	संकीर्ण	एकूण
1992-93	19.06	54.51	0.00	0.00	26.43	100.00
1993-94	19.32	56.66	0.00	0.00	24.02	100.00
1994-95	20.42	48.93	0.00	0.56	30.08	100.00
1995-96	25.40	29.19	0.00	0.57	44.84	100.00
1996-97	18.92	49.01	0.00	0.82	31.25	100.00
1997-98	17.03	53.18	0.00	0.70	29.09	100.00
1998-99	4.86	69.80	0.00	0.66	24.68	100.00
1999-2000	5.65	68.77	0.00	0.73	24.85	100.00
2000-01	5.09	63.91	0.00	0.89	30.11	100.00
2001-02	0.98	80.53	0.00	0.00	18.49	100.00
2002-03	16.66	17.64	0.00	1.22	64.48	100.00
2003-04	2.05	56.41	0.00	0.15	41.39	100.00
2004-05	0.90	31.77	0.00	0.83	66.50	100.00
2005-06	23.55	33.93	0.00	1.27	41.25	100.00
2006-07	1.85	96.74	0.00	0.38	1.04	100.00
2007-08	1.19	51.11	0.00	0.00	47.70	100.00
2008-09	1.77	30.24	0.00	0.00	68.00	100.00

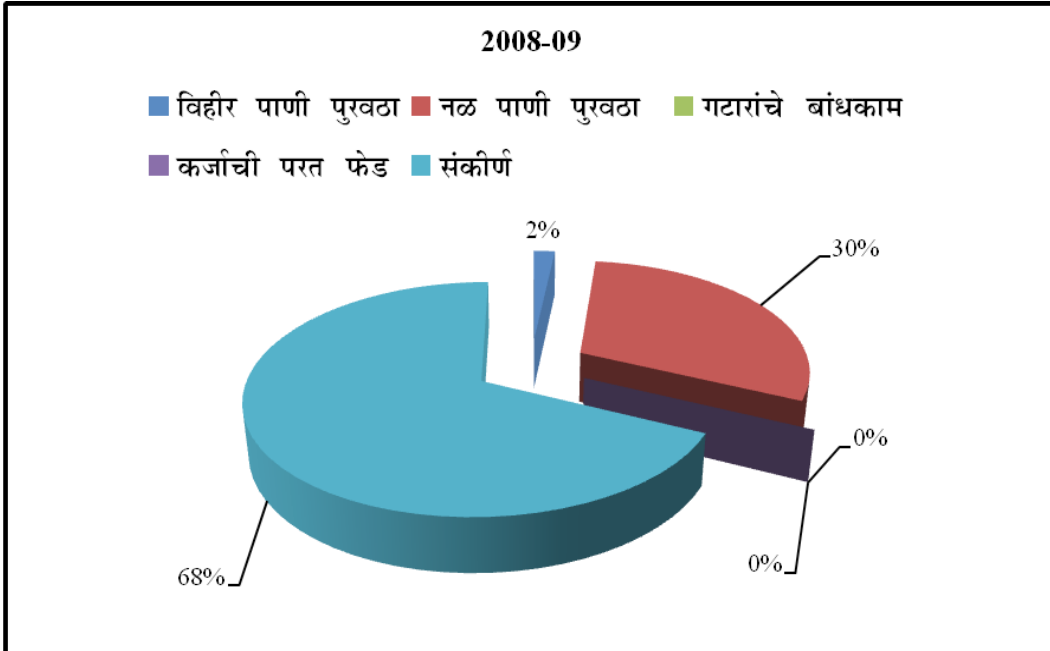
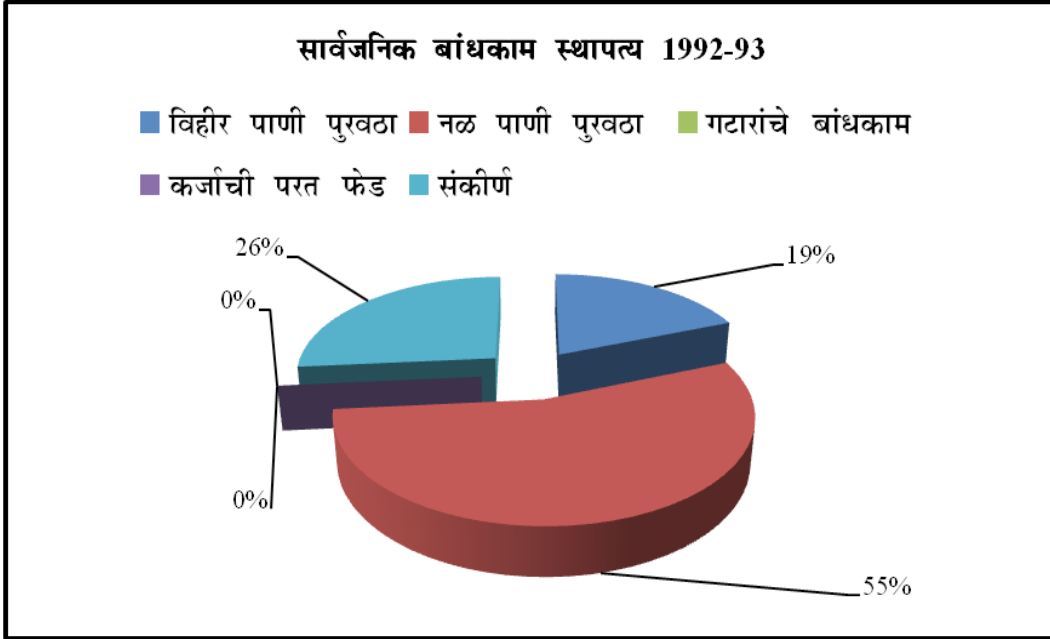
त्रोट: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकीरल खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.27 : पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.28: पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.27 वरील विश्लेषणावरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागावर पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 मध्ये रूपये 510.38 लाख, 1994-95 साली रूपये 662.40 लाख, 1998-99 मध्ये 1691.15 लाख, 2005-06 साली रूपये 1209.09 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 4105.12 लाख खर्च झाल्याचे दिसून आले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 8.04 पटीने वाढ झाली. 1992 ते 2009 या काळात सरासरी खर्च रूपये

1591.53 लाख झाला. प्रमाणित विचलन रूपये 872.94 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक 54.80 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 65.16 टक्के राहिल्याचे आढळून आले.

तक्ता 6.28 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर केलेल्या खर्चाशी विहीर पाणी पुरवठा या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण 1992-2009 या काळात 19.06 टक्क्यावरून 1.77 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते. पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याच्या योजना सुरू असल्यामुळे विहिरीसाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चात घट झालेली दिसून येते.

ग्रामीण भागात शुध्द व नळद्वारे पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व्हावा असे शासनाचे धोरण आहे. त्यासाठी शासन जिल्हा परिषदमार्फत योजनांची कार्यवाही करित असते. यासाठी पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93, 1994-95, 1998-99, 2005-06 आणि 2008-09 या वर्षात अनुक्रमे रूपये 278.20 लाख, रूपये 324.13 लाख, रूपये 1180.43 लाख, रूपये 410.25 लाख आणि 1241.25 लाख खर्च केले आहेत. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 4.46 पटीने वाढ झाली. 1992 ते 2009 या काळात सरासरी खर्च रूपये 832.38 लाख असल्याचे दिसते. प्रमाणित विचलन रूपये 521.10 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक हा 62.60 टक्के असल्याचे आढळून आला. 1992-2009 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 40.36 टक्के राहिल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागाच्या खर्चाशी नळ पाणी पुरवठा या शीर्षावर झालेल्या खर्चाचे प्रमाण अध्ययन काळात 54.51 टक्क्यावरून 30.24 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते. सुरुवातीच्या काळात जिल्हा परिषद स्वनिधीतून अशा योजनांची पूर्तता करित असे. सध्या केंद्र पुरस्कृत योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामुळे या खर्चात घट झालेली दिसते.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या लेख्यामध्ये गटाराचे बांधकाम हे शीर्ष देण्यात आले आहे. परंतु हे कार्य ग्रामपंचायतीकडे वर्ग केल्यामुळे या शीर्षावर खर्च झालेला दिसत नाही.

जिल्हा परिषद विहीर पाणी पुरवठा, नळ पाणी पुरवठा यासाठीच्या योजनांसाठी राज्य, केंद्र अथवा आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून कर्ज घेत असते. त्याची परतफेड जिल्हा परिषदेला त्या योजनेतून मिळालेल्या उत्पन्नातून करावी लागते. अशा परत फेडीसाठी 1994-95 साली रूपये 3.73 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 11.24 लाख, 2005-06 साली रूपये 15.41 लाख खर्च झाल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या काळात कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरासरी रूपये 10.50 लाख खर्च झाले आहेत. तर या कालखंडात प्रमाणित विचलन रूपये 4.73 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक हा 45.1 टक्के असल्याचे दिसून आले.

या शीर्षावरील खर्चाचे एकूण सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य यावरील खर्चाशी असलेले प्रमाण 0.56 टक्क्यावरून 0.38 टक्क्यापर्यंत कमी झालेला दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागाने संकीर्ण या शीर्षावर केलेला खर्च तक्ता 6.27 मध्ये दिला आहे. त्यानुसार 1992-93 मध्ये रूपये 134.92 लाख खर्च झाले. 1994-95 साली रूपये 199.28 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 417.36 लाख खर्च केले आहेत. 2005-06 मध्ये रूपये 498.72 लाख आणि 2008-09 साली रूपये 2791.31 लाख खर्च झाले आहेत. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 20.69 पटीने वाढ झाली. अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 633.53 लाख, प्रमाणित विचलन रूपये 664.28 लाख आणि बहुगुणक 104.9 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 43.25 टक्के असल्याचे दिसले.

संकीर्ण या शीर्षावर झालेल्या खर्चाचे पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य यावर झालेल्या एकूण खर्चाशी प्रमाण काढले असता असे दिसते की, प्रस्तुत अध्ययन काळात हे प्रमाण 26.43 टक्क्यावरून 68 टक्क्यापर्यंत वाढले आहे. संकीर्ण या शीर्षातर्गत अनेक बाबींचा समावेश असतो. तसेच जागतिक बँक योजना, केंद्र पुरस्कृत योजनांचा समावेश या शीर्षामध्ये केला आहे. या बाबींवरील खर्चात वाढ झाल्यामुळे या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते.

8 कृषी

भारताची अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतात सर्वात मोठा व्यवसाय शेती हा आहे. देशातील एकूण कामगारांपैकी दोन तृतीश कामगार हे शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत. देशाच्या निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या एक तृतीश उत्पन्न शेती व्यवसायातून मिळते. देशाच्या एकूण निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचा वाटा योग्य आहे. शेती या क्षेत्रातून फक्त अन्नधान्य आणि कच्चा माल पुरविला जात नाही तर रोजगाराची उपलब्धताही होत असते. कृषी क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची उपलब्धता होत असते. कृषी क्षेत्र स्वतःच्या विकासासाठी लागणारे भांडवल स्वतः उभारते, यामधून अतिरिक्त भांडवल देशाच्या विकासासाठी उपलब्ध करून देते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास हा या क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे. कृषी हा विषय राज्य घटनेने राज्य सरकारकडे हस्तांतरित केला आहे. परंतु राज्य सरकारने हा पंचायतीराज संस्थांकडे हस्तांतरित केला आहे. कृषी विभागाकडे शेती शाळा, पिक स्पर्धा, पिकांचे रोगांपासून संरक्षण करणे, खरीप व रब्बी पिकांबाबत मार्गदर्शन करणे, खतांचे वाटप, शेतीला आवश्यक असलेले लोखंड, सिमेंट आणि पोलाद उपलब्ध करून देणे, शेती विकासासाठी प्रात्यक्षिक करून दाखविणे, सवलतीच्या दरात बी-बियाणांची उपलब्धता करून

देणे, परदेशी बियाणांच्या वाणांची उपलब्धता करून देणे, गोदामांची व्यवस्था व त्यांची देखभाल करणे, कृषी क्षेत्राचे अधुनिकीकरण करणे, अल्प भूधारक, सीमांत भूधारक आणि शेतमजूर यांच्या विकासाच्या योजना राबविणे, कृषी क्षेत्रात रोजगार वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे, पाणी व्यवस्थापन, शेत मालाचे उत्पादन वाढविणे, त्यामध्ये सुधारणा करणे आणि शेत मालाच्या स्पर्धा घेणे, भूविकास, खार क्षेत्र विकास आणि माती परीक्षण, अपारंपारिक उर्जा स्त्रोत्रांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे. आणि शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, शेतकऱ्यांच्या सहलीचे आयोजन करणे या विषयांची जबाबदारी दिली आहे.

शेती विभागात प्रथम श्रेणीचा कृषी विकास अधिकारी हा प्रमुख असतो. जिल्हा प्रशासन अधिकारी, कृषी सल्लागार, बि-बियाणांच्या संदर्भातील विकास अधिकारी असे वर्ग दोन चे अधिकारी असतात. प्रशासन अधिकारी, कृषी सहाय्यक अधिकारी, विभागीय अधिकारी आणि कार्यलय अधीक्षक असे तृतीय श्रेणीचे अधिकारी असतात.

संकीर्ण या खर्चाच्या भागात कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत विविध स्पर्धांसाठी नेमलेल्या समितीच्या सदस्यांना द्यावा लागणारे मानधन, शेतकऱ्यांच्या बैठका, विविध प्रकारच्या स्पर्धा, प्रसिध्दी, तालुका पातळीवरील गोदामे, माती परीक्षण, बायोगॅस आणि गोबरगॅस सयंत्राची दुरूस्ती, शेतकऱ्यांच्या सहली, फळबाग लागवड प्रशिक्षण, गोदाम भाडे, वजन काटे नुतनीकरण, गट पातळीवर शेतकऱ्यांचे मेळावे, बायोगॅस विकास कार्यक्रम, तुषार व ठिबक सिंचन योजना, राष्ट्रीय कडधान्य विकास कार्यक्रम, गळीत धान्य उत्पादन कार्यक्रम, केंद्र पुरस्कृत योजना, एकात्मिक तृणधान्य विकास योजना, प्रकर्षित तेल बियाणे योजना इत्यादी गोष्टींचा समावेश केला जातो.

पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 6.29 मध्ये दर्शविले आहे. कृषी विभागावर खर्च करित असताना पुणे जिल्हा परिषदेने विविध बाबींवर खर्च केला आहे. या बाबींचे आस्थापना, वाहन खरेदी व दुरूस्ती, पीक स्पर्धा, एजन्सी योजनांसाठी अनुदान आणि संकीर्ण या शीर्षामध्ये वर्गीकरण केले आहे.

तक्ता 6.29: पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	आस्थापना	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	पीक स्पर्धा	एजन्सी योजनांसाठी अनुदान	संकीर्ण	एव
1992-93	873399	0	30000	6389243	12419577	1971
1993-94	863351	0	56471	6817621	12283689	2002
1994-95	1029906	0	40000	7817261	19911925	2879
1995-96	1360233	42603	2500	4334111	26752909	3249
1996-97	1562771	29019	6271	7261716	34428994	4328
1997-98	1888271	0	12000	10992811	31484601	4437
1998-99	2108637	39968	0	18546926	17037301	3773
1999-2000	2311008	23114	0	20192881	12673981	3520
2000-01	3001921	64452	0	18878271	15045437	3699
2001-02	4540118	0	0	2820253	29794413	3715
2002-03	266546	0	48374	15848750	10643287	2680
2003-04	2988134	0	65451	2046927	27045509	3214
2004-05	4877833	0	118080	2156825	16289236	2344
2005-06	20558322	0	35858	1986510	1019897	2392
2006-07	3010830	0	47875	6009964	26038487	3510
2007-08	3100548	0	199765	7137504	37179278	4761
2008-09	3353961	0	226967	8756159	34258005	4659
Average (Rs.)	3393869.9	39831.2	93047.1	8705513.7	21429795.6	3361.2
Standard Deviation (Rs.)	4605646.4	15892.2	105767.6	6104292.1	10298548.8	8902.2
Coefficient Variation (%)	135.7	39.9	113.7	70.1	48.1	26
1992-1999	Intercept (a)	0.393	0.206	92.957	204.7	31
	Beta (b)	-0.558	-0.698	0.827	0.222	0.7
1999-2009	Intercept (a)	--	1.3	72.9	219.2	34
	Beta (b)	--	0.492	-0.345	0.398	0.4
1992-2009	Intercept (a)	0.462	0.91	87.1	214.3	33
	Beta (b)	0.348	0.669	-0.145	0.211	0.2
CGR 1992-1999		2.77	2.00	67.14	16.67	61
CGR 1999-2009		--	31.05	4.52	25.00	25
CGR 1992-2009		22.28	46.67	7.16	16.26	23

स्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

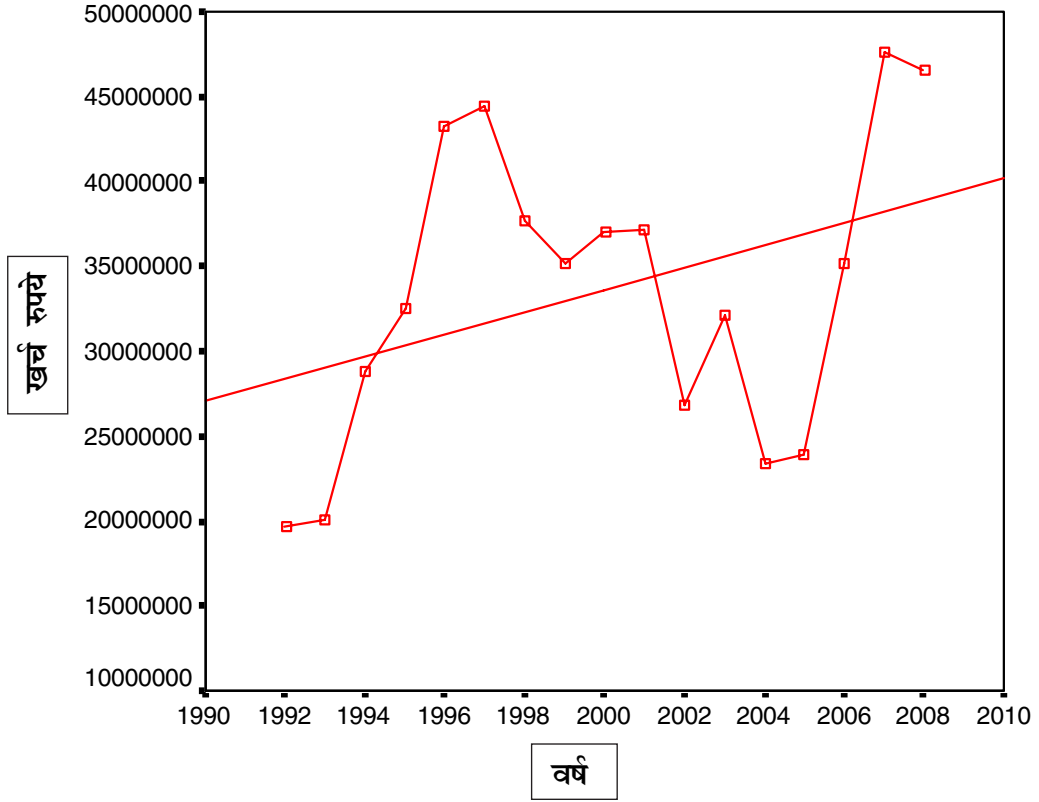
तक्ता 6.30: पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	आस्थापना	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	पीक स्पर्धा	एजन्सी योजनांसाठी अनुदान	संकीर्ण	एकूण
1992-93	4.43	0.00	0.15	32.41	63.00	100.00
1993-94	4.31	0.00	0.28	34.05	61.35	100.00
1994-95	3.58	0.00	0.14	27.14	69.14	100.00
1995-96	4.19	0.13	0.01	13.34	82.34	100.00
1996-97	3.61	0.07	0.01	16.78	79.53	100.00
1997-98	4.26	0.00	0.03	24.77	70.95	100.00
1998-99	5.59	0.11	0.00	49.15	45.15	100.00
1999-2000	6.57	0.07	0.00	57.36	36.00	100.00
2000-01	8.12	0.17	0.00	51.04	40.67	100.00
2001-02	12.22	0.00	0.00	7.59	80.19	100.00
2002-03	0.99	0.00	0.18	59.12	39.70	100.00
2003-04	9.30	0.00	0.20	6.37	84.13	100.00
2004-05	20.81	0.00	0.50	9.20	69.49	100.00
2005-06	85.94	0.00	1.49	8.30	4.26	100.00
2006-07	8.58	0.00	0.14	17.12	74.17	100.00
2007-08	6.51	0.00	0.42	14.99	78.08	100.00
2008-09	7.20	0.00	0.49	18.79	73.52	100.00

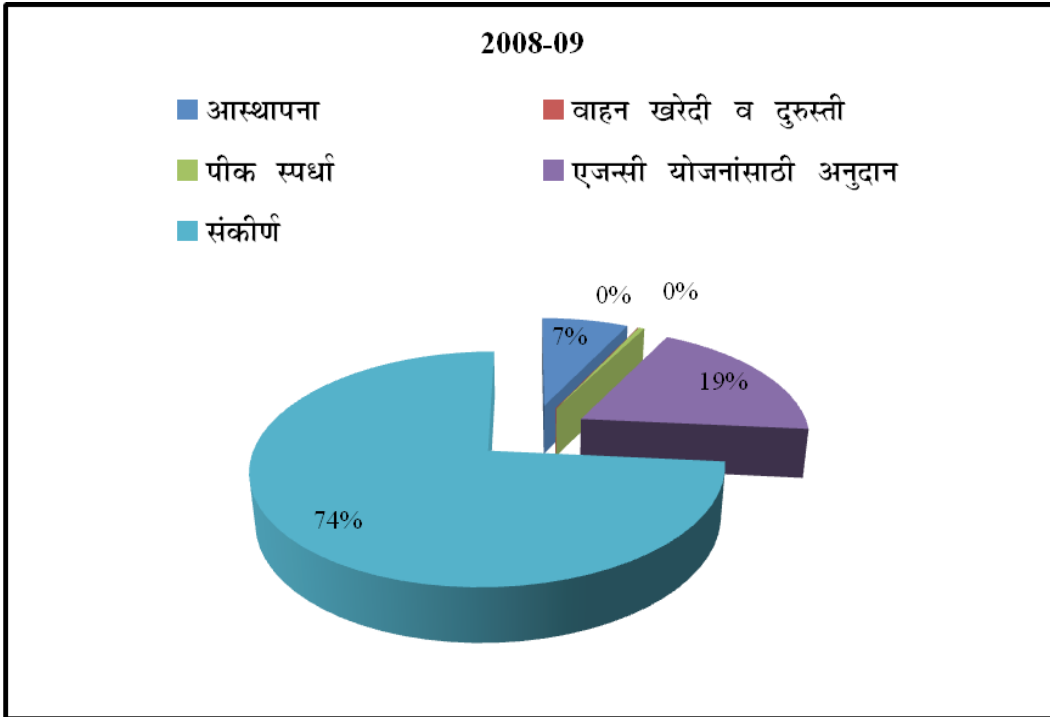
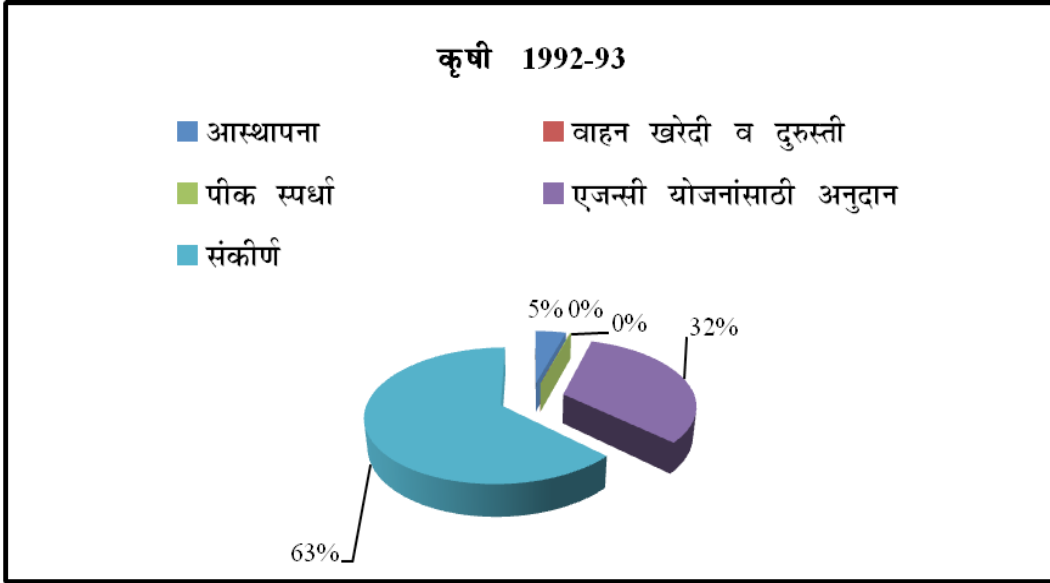
स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवर्गील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.29: पुणे जिल्हा परिषदेने कृषि विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेषीय परागमन वक्र

आलेख 6.30 : पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.29 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागाच्या आस्थापनेवर 1992-93 साली रूपये 8.73 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 10.30 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 21.09 लाख खर्च झाले आहेत. 2005-06 व 2008-09 या वर्षात अनुक्रमे रूपये 205.58 लाख व रूपये 33.54 लाख खर्च झालेला दिसून आला. या काळात कृषी विभागावरील खर्चात 3.84 पटीने वाढ झाली. प्रस्तुत अध्ययन कालखंडात सरासरी खर्च रूपये

33.94 लाख होता. प्रमाणित विचलन रूपये 46.06 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक 135.7 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992-2009 या काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 26.67 टक्के असल्याचे आढळले.

पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावरील एकूण खर्चात आस्थापना विभागावरील केलेल्या खर्चाचा वाटा 4.43 टक्क्यावरून 7.20 टक्क्यापर्यंत वाढलेला दिसून आला. या कालावधीत वेतन आयोगामुळे वेतन वाढ झाली. त्यामुळे वेतनावरील खर्चात वाढ झालेली दिसून येते.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या कृषी विभागाने वाहन खरेदी व दुरुस्ती यासाठी नियमितपणे प्रत्येक वर्षी खर्च केला नाही. 1995-96 मध्ये रूपये 0.42 लाख होता. तो 2000-01 मध्ये रूपये 0.64 लाख झाल्याचे दिसून आले. यानंतर या शीर्षावर रक्कम खर्च झाली नाही. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 0.40 लाख झाल्याचे दिसले. प्रमाणित विचलन रूपये 0.16 लाख तर विचलनाचा निर्देशांक 39.9 टक्के आहे. 1992-2009 या कालावधीत एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 22.28 टक्के असल्याचे आढळून आले.

वाहन खरेदी व दुरुस्ती या विभागावर झालेल्या खर्चाचे एकूण कृषी क्षेत्रावर केलेल्या खर्चाशी प्रमाण काढले असता हे प्रमाण 0.13 टक्क्यावरून 0.17 टक्क्यापर्यंत वाढलेले दिसते.

जिल्हा परिषदेचा कृषी विभाग हा शेतकऱ्यांच्या पीक स्पर्धांचे आयोजन करित असतो. त्यासाठी कृषी विभागाला खर्च करावा लागतो. हा खर्च तक्ता 7.29 मध्ये दिला आहे. 1992-93 साली रूपये 0.30 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 0.40 लाख, 2005-06 मध्ये रूपये 3.56 लाख आणि 2008-09 साली रूपये 2.27 लाख खर्च झालेले दिसतात. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 0.93 लाख झालेला दिसून आला. तसेच प्रमाणित विचलन रूपये 1.06 लाख आणि विचलनाचा निर्देशांक 113.7 टक्के आला. 1992-2009 या अध्ययन कालावधीत एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 46.67 टक्के झाल्याचे आढळून आले.

तक्ता 6.30 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्हा परिषदेच्या कृषी विभागाने केलेल्या एकूण खर्चात पीक स्पर्धा या शीर्षाचा वाटा 1992 ते 2009 या काळात 0.15 टक्क्यावरून 0.49 टक्क्यापर्यंत वाढलेला दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेचा कृषी विभाग केंद्र व राज्य शासनाच्या एजन्सी तत्वावर राबवित असते. यासाठी पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 साली रूपये 63.89 लाख खर्च केलेले दिसून आले. 1994-95 मध्ये रूपये 78.17 लाख, 1998-99 साली रूपये 185.47 लाख खर्च झाला. 2005-06 मध्ये रूपये 19.86 लाख खर्च होता, तो 2008-09 मध्ये 87.56 लाख रूपयापर्यंत वाढलेला दिसून आला. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 1.37 पटीने वाढ झाली. या

कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 87.05 लाख असल्याचे दिसून आले. तसेच प्रमाणित विचलन हे रूपये 61.04 लाख दिसते. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक 70.1 टक्के असल्याचे आढळून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन कालावधीचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 7.16 टक्के राहिल्याचे दिसले.

तक्ता 6.30 वरून असे दिसते की जिल्हा परिषदेच्या कृषी विभागावरील खर्चाशी एजन्सी योजनांसाठीच्या अनुदानावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण 1992 ते 2009 या काळात 32.41 टक्क्यावरून 18.79 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी क्षेत्रावर विविध बाबींवर खर्च करते. याशिवाय काही बाबी अशा असतात की, ज्यांना खर्चासाठी स्वतंत्र शीर्ष नसते. अशा बाबींचा समावेश संकीर्ण या शीर्षामध्ये येतात. 1992-93 मध्ये जिल्हा परिषदेने रूपये 124.19 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 199.12 लाख पर्यंत कमी झाला. 1998-99 मध्ये रूपये 170.37 लाख असलेला खर्च 2005-06 मध्ये 10.20 लाख आणि 2008-09 साली रूपये 342.58 लाख झाल्याचे दिसते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 2.76 पटीने वाढ झाली. अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 214.30 लाख आहे असे दिसून आले. तर प्रमाणित विचलन रूपये 102.98 लाख आले. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक 48.1 टक्के असल्याचे दिसते. 1992-2009 या काळात हा 16.26 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर केलेल्या विविध शीर्षांवर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार संकीर्ण शीर्षांवर केलेल्या खर्चाचे एकूण कृषी विभागावरील खर्चाचे प्रमाण पाहिले असता असे दिसते की, या कालावधीत हे प्रमाण 63 टक्क्यावरून 73.52 टक्क्यापर्यंत वाढलेले आढळून आले.

9 पशुसंवर्धन

ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही शेती आणि पशुसंवर्धन यांच्यावर अवलंबून असते. पशुसंवर्धन हे कृषी क्षेत्राच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. भारतात शेती व्यवसायात तांदळाचे उत्पादन सर्वाधिक आहे. त्याखालोखाल दूधाचे उत्पादन असलेले दिसते. भारतात दूध आणि दूधाची उत्पादने यांना मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. लोकसंख्या वाढ, वाढते नागरीकरण, उत्पन्न पातळीत वाढ, दूधातील जीवनसत्वाबाबतची वाढती जागरूकता इत्यादी कारणांमुळे मागणीत वाढ होत असलेली दिसते.

पशुसंवर्धन हा विषय ग्रामीण विकास या मंत्रालयाकडे सोपविण्यात आला आहे. राज्य सरकारने जिल्हा परिषदांकडे हा विषय हस्तांतरित केला आहे. आजही बरेच शेतकरी शेतीच्या मशागतीसाठी बैलांचा वापर करतात.

पशुसंवर्धन या विभागाकडे पशुवैद्यकीय केंद्रांची स्थापना करणे, पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची स्थापना करणे, संकरीत जातीची पैदास करण्यासाठी पशुवैद्यकीय संशोधन केंद्राची स्थापना करणे, प्राण्यांच्या आरोग्यासाठी शिबीर भरविणे, पाळीव प्राण्यांचे प्रदर्शन भरविणे, तालुका आणि जिल्हा पातळीवर पशुसंवर्धन समित्यांची स्थापना करणे, शेळ्या, मेंढ्या आणि कोंबड्या यांच्या संकरित पैदाशीचे वाटप करणे आणि मृत प्राण्यांची विल्हेवाट लावणे या विषयांचा समावेश होतो.

संकीर्ण या खर्चाच्या भागात जनावरांचे खोडे पुरविणे, प्रशिक्षण वर्ग, वळूंचा पुरवठा, मेंढी विकास कार्यक्रम, अदिवासीना बकऱ्यांचे वाटप, अनुदानावर बोकड पुरविणे, आधारभूत ग्राम योजना, वैरण विकास कार्यक्रम, विस्तार व प्रशिक्षण, पशुसंवर्धन विषयक प्रशिक्षण, राष्ट्रीय बुळकुंडी योजना, कामधेनू दत्तक ग्राम योजना इत्यादी बाबींचा समावेश केला जातो.

तक्ता 6.31 मध्ये पुणे जिल्ह्याच्या पशुसंवर्धन विभागाने विविध शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार पशुसंवर्धन विभागाने आस्थापनेवर 1992-93 मध्ये रूपये 71.14 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 62.72 लाख, 1998-99 मध्ये 116.67 लाख, 2005-06 साली रूपये 295.70 लाख आणि 2008-09 मध्ये 472.82 लाख खर्च झालेला दिसून आला. या काळात आस्थापना या शीर्षावरील खर्चात 6.65 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 199.06 लाख झाल्याचे दिसून आले. तर प्रमाणित विचलन रूपये 134.86 लाख असल्याचे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 67.7 टक्के आला आहे. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 88.92 अल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.32 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाने विविध शीर्षातर्गत केलेल्या खर्चाचे प्रमाण दर्शविले आहे. त्यानुसार आस्थापना विभागावर या कालावधीत झालेल्या खर्चाचे एकूण पशुसंवर्धन विभागावर झालेल्या खर्चाशी प्रमाण 78 टक्क्यावरून 40.05 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते.

तक्ता 6.31: पुणे जिल्हा परिषदेने पयसंस्वर्धन विभागावर केलेला खर्च (रुपये)

वर्ष	आस्थापना	साथीच्या रोगासाठी लशीचा पुरवठा	प्रसिध्दी	इमारत बांधकाम	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	संकीर्ण	एव
1992-93	7114338	280759	170631	660451	0	894506	9120
1993-94	7415421	425412	182771	691821	0	859407	9574
1994-95	6271621	637261	201928	4893822	0	895350	1289
1995-96	138125	879166	74553	14797695	0	756485	1664
1996-97	6251421	887361	67261	9987748	0	132981	1732
1997-98	8892811	928817	100221	6726171	0	3338982	1998
1998-99	11667115	861043	285928	568015	0	8633314	2201
1999-2000	12918280	1452981	320192	783711	0	9859036	2533
2000-01	17827110	1992881	361762	987881	0	6486351	2765
2001-02	25999250	2817261	68013	1171197	0	411204	3046
2002-03	27800240	1359762	302388	212848	0	3694757	3336
2003-04	28201504	3452296	66977	841978	0	881984	3344
2004-05	32565105	2308742	81829	704587	19053	1347260	3702
2005-06	29569921	15859633	15970	1286317	112303	366495	4721
2006-07	33179605	20003202	461186	1473129	144947	2650475	5791
2007-08	35313186	5667263	304985	5191314	37971	17711933	6422
2008-09	47281822	18297144	49376	17589678	94422	34741003	11805
Average (Rs.)	19906286.8	4594763.8	183292.4	4033433.1	81739.2	5509501.4	34251
Standard Deviation (Rs.)	13486070.3	6598321.3	133014.3	5344231.9	52286.3	8860307.6	26741
Coefficient Variation (%)	67.7	143.6	72.6	132.5	64.0	160.8	78
Intercept (a)	71.321	7.270	1.680	48.831	--	25.264	15.
Beta (b)	0.568	0.918	0.389	0.005	--	0.814	0.9
Intercept (a)	308.6	79.7	1.9	32.7	0.665	75.9	49.
Beta (b)	0.903	0.729	-0.075	0.668	0.231	0.641	0.8
Intercept (a)	199.1	45.9	1.8	40.3	0.359	55.1	34.
Beta (b)	0.949	0.727	0.083	0.055	0.231	0.525	0.8
CGR 1992-1999	36.98	82.79	24.49	10.12	--	65.16	97.
CGR 1999-2009	79.98	53.58	8.41	46.56	17.02	43.75	69.
CGR 1992-2009	88.92	53.33	12.11	11.35	17.02	33.50	69.

नोंद:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

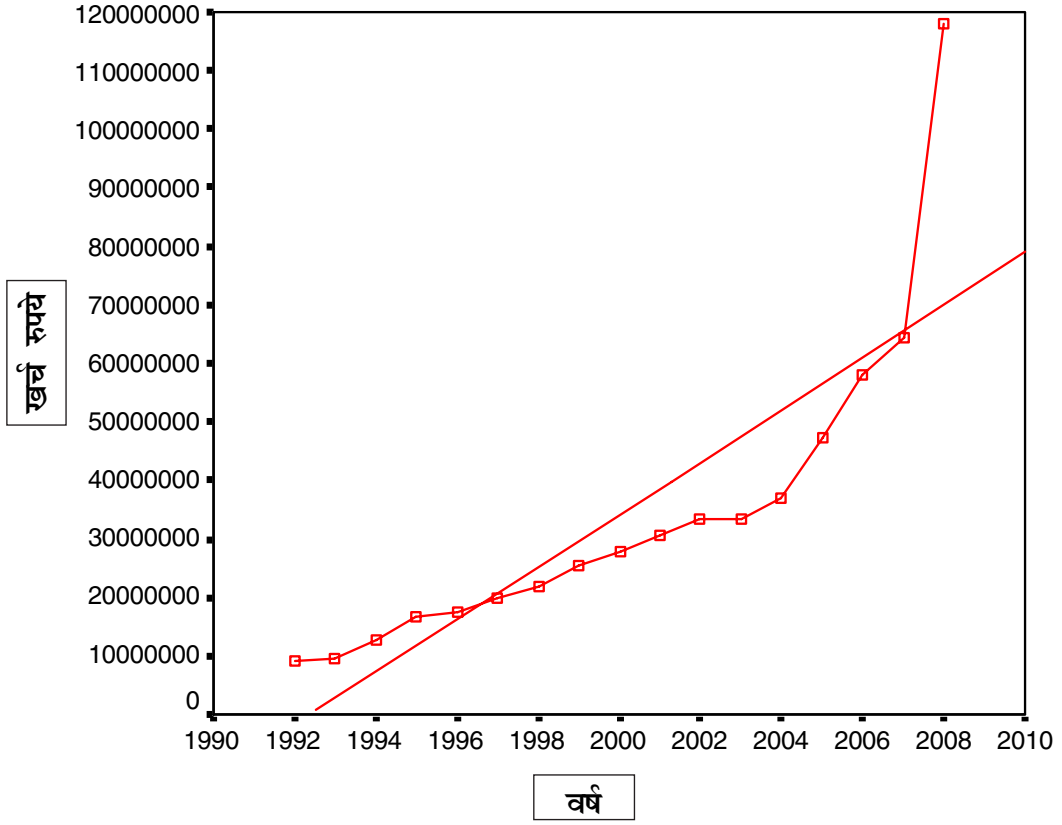
तक्ता 6.32: पुणे जिल्हा परिषदेने पयसंस्वर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	आस्थापना	साथीच्या रोगांसाठी लशीचा पुरवठा	प्रसिध्दी	इमारत बांधकाम	वाहन खरेदी व दुरुस्ती	संकीर्ण	एकूण
1992-93	78.00	3.08	1.87	7.24	0.00	9.81	100.00
1993-94	77.45	4.44	1.91	7.23	0.00	8.98	100.00
1994-95	48.62	4.94	1.57	37.94	0.00	6.94	100.00
1995-96	0.83	5.28	0.45	88.90	0.00	4.54	100.00
1996-97	36.08	5.12	0.39	57.64	0.00	0.77	100.00
1997-98	44.49	4.65	0.50	33.65	0.00	16.71	100.00
1998-99	53.00	3.91	1.30	2.58	0.00	39.21	100.00
1999-2000	50.99	5.74	1.26	3.09	0.00	38.92	100.00
2000-01	64.46	7.21	1.31	3.57	0.00	23.45	100.00
2001-02	85.34	9.25	0.22	3.84	0.00	1.35	100.00
2002-03	83.31	4.07	0.91	0.64	0.00	11.07	100.00
2003-04	84.32	10.32	0.20	2.52	0.00	2.64	100.00
2004-05	87.95	6.24	0.22	1.90	0.05	3.64	100.00
2005-06	62.63	33.59	0.03	2.72	0.24	0.78	100.00
2006-07	57.29	34.54	0.80	2.54	0.25	4.58	100.00
2007-08	54.98	8.82	0.47	8.08	0.06	27.58	100.00
2008-09	40.05	15.50	0.04	14.90	0.08	29.43	100.00

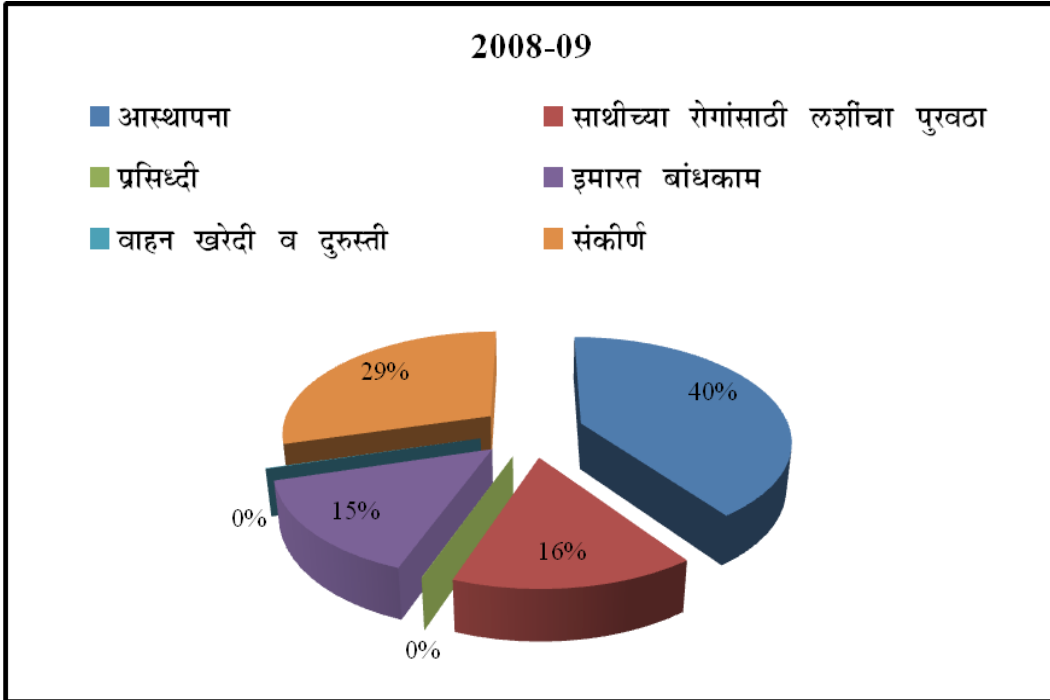
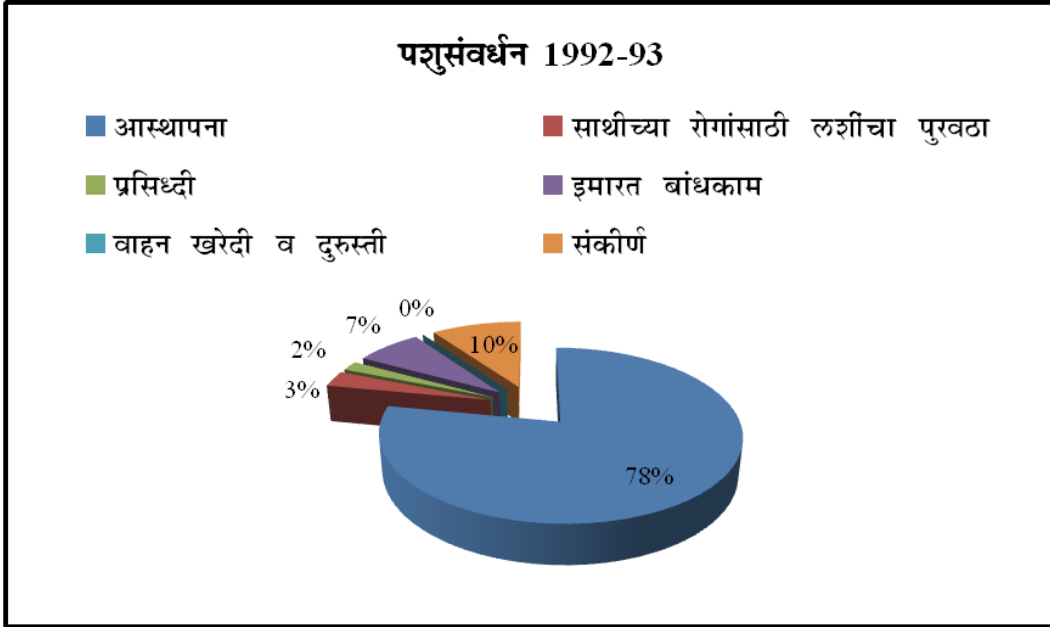
स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

**आलेख 6.31: पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचा
रेषीय परागमन वक्र**

आलेख 6.32: पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेचा पशुसंवर्धन विभागात जिल्ह्यात जनावरांच्या साथीच्या रोगांच्या निर्मूलनासाठी लशीचा पुरवठा करते. त्यासाठी पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 मध्ये रूपये 2.81 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 6.37 लाख, 1998-99 मध्ये हा खर्च रूपये 8.61 लाख झाला. 2005-06 मध्ये रूपये 158.60 लाख असलेला खर्च 2008-09 या वर्षात 182.97 लाख झाल्याचे

दिसते. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 65.17 पटीने वाढ झाली. प्रस्तुत अध्ययन काळात सरासरी खर्च रूपये 45.95 लाख होता असे दिसून आले. प्रमाणित विचलन या कालावधीत रूपये 65.98 लाख आहे. तर विचलनाचा निर्देशांक 143.6 टक्के आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 53.33 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.32 नुसार पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाने केलेल्या खर्चाशी साथीच्या रोगांसाठी लशीचा पुरवठा या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण या कालावधीत 3.08 टक्क्यावरून 15.50 टक्क्यापर्यंत वाढलेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेचा पशुसंवर्धन विभाग जनावरांच्या सुदृढतेसाठी आणि शेतीला जोडधंदा म्हणून पशुपालन व्यवसाय वाढावा या साठी जहिरात करीत असते. त्यासाठी वेळेवेळी माहिती प्रसिध्द करावी लागते. यावर काही खर्च करावा लागतो. या शीर्षावर 1992-93, 1994-95, 1998-99, 2005-06 आणि 2008-09 या वर्षांत अनुक्रमे रूपये 1.71 लाख, रूपये 2.02 लाख, रूपये 2.86 लाख, 0.16 लाख आणि 0.49 लाख खर्च झालेला आढळून आला. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 0.71 टक्क्याने घट झाली. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 1.83 लाख असल्याचे दिसून आले. या काळात प्रमाणित विचलन रूपये 1.33 लाख आहे असे दिसते. तर विचलनाचा निर्देशांक 72.6 टक्के असल्याचे आढळले. 1992-2009 अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 12.11 टक्के राहिल्याचा दिसून आला.

तक्ता 6.32 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, प्रसिध्दी या शीर्षावर झालेल्या खर्चाचे पशुसंवर्धन विभागाने केलेल्या खर्चाशी असलेले प्रमाण 1992-2009 या कालावधीत 1.87 टक्क्यावरून 0.04 टक्क्यापर्यंत कमी झाला आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागामार्फत जनावरांच्या दवाखान्यांच्या इमारतीचे बांधकाम केले जाते. अथवा त्यांची दुरूस्ती व देखभाल केली जाते. यासाठी जिल्हा परिषद काही खर्च करीत असते. यासाठी पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाने 1992-93 मध्ये रूपये 6.60 लाख, 1994-95 साली रूपये 48.94 लाख खर्च केले. 1998-99 मध्ये रूपये 5.68 लाख, 2005-06 मध्ये 12.86 लाख आणि 2008-09 साली रूपये 175.90 लाख खर्च झाले आहेत असे दिसून आले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 4.15 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 40.33 लाख असल्याचे दिसून आला. तर प्रमाणित विचलन रूपये 53.44 लाख आहे असे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 132.5 टक्के आला आहे. 1992-2009 या काळात हा दर 11.35 टक्के राहिला.

तक्ता 6.32 मधील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत इमारत

बांधकाम या शीर्षाचे एकूण पशुसंवर्धन विभागावर झालेल्या खर्चाशी प्रमाण 7.24 टक्क्यावरून 14.90 टक्क्यापर्यंत वाढलेले दिसून येते.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाचा वाहन खरेदी व दुरूस्तीसाठीचा खर्च तक्ता 6.31 मध्ये दर्शविला आहे. त्यानुसार 2003-04 पर्यंत या शीर्षावर खर्च झाला नाही. 2004-05 मध्ये रूपये 0.19 लाख खर्च झाले. 2008-09 या वर्षात या खर्चात रूपये 0.94 लाख पर्यंत वाढ झाली. या शीर्षाचा या काळातील सरासरी खर्च 0.82 लाख असलेला दिसून आला. तर प्रमाणित विचलन रूपये 0.52 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक 64 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1999-2009 या कालावधीत वार्षिक वाढीचा दर 17.02 टक्के असल्याचे दिसते.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाच्या खर्चाशी वाहन खरेदी व दुरूस्ती या शीर्षावर झालेल्या खर्चाचे प्रमाण 2004-05 मध्ये 0.05 टक्के होते. ते 2008-09 या वर्षी 0.08 टक्के झाले असे दिसून आले.

तक्ता 6.31 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या पशुसंवर्धन विभागाने संकीर्ण शीर्षाखाली केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण दिले आहे. त्यानुसार 1992-93 या वर्षात रूपये 8.94 लाख, 1994-95 साली रूपये 8.95 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 86.33 लाख खर्च झाले. 2005-06 मध्ये 3.66 लाख आणि 2008-09 साली रूपये 347.41 लाख खर्च झालेले दिसून आले. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 38.84 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 55.09 लाख असलेला दिसून आला. प्रमाणित विचलन अध्ययन काळात रूपये 88.60 लाख आहे. विचलनाचा निर्देशांक 160.8 टक्के असल्याचे दिसले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात दर 33.50 टक्के असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागाच्या संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे एकूण पशुसंवर्धन विभागाने केलेल्या खर्चाशी प्रमाण अध्ययन कालावधीत 9.81 टक्क्यावरून 29.43 टक्क्या पर्यंत वाढले. संकीर्ण या शीर्षाखाली केंद्र व राज्य सरकार पुरस्कृत काही योजना नव्याने सुरू झाल्या आहेत. त्याचा समावेश संकीर्ण या शीर्षामध्ये केला आहे. त्यामुळे संकीर्ण खर्चाच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

10 समाजकल्याण

जिल्हा परिषदेत जिल्हाच्या ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे विभाग आहेत. त्यापैकी समाजकल्याण हा एक महत्वाचा विभाग आहे. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांचा विकास म्हणजे समाजकल्याण होय. ग्रामीण भागात अनेक जाती जमातीचे आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले लोक आहेत. प्रामुख्याने त्यामध्ये अनुसुचित जाती जमाती, भटक्या विमुक्त जाती, आदिवासी

आणि इतर मागास वर्गांचा समावेश होतो. या मागासलेल्या घटकांना सामाजिक व आर्थिक न्याय मिळण्याच्या दृष्टीने हा विभाग कार्य करतो. यासाठी शासन विविध प्रकारच्या योजना व कार्यक्रम जिल्हा परिषदेमार्फत राबवित असते.

समाजकल्याण या विभागाकडे खालील विषयांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

1. मागासवर्गीयांचा शैक्षणिक विकासासाठी शिष्यवृत्ती, परीक्षा शुल्क, यासाठी अनुदान देणे. मागासवर्गीयांसाठीची वस्तीगृहे, शाळा यांची स्थापना व देखभाल, याशिवाय जिल्ह्यातील इतर अनुदानित वस्तीगृहांना इमारतीच्या बांधकामासाठी आणि त्यांच्या देखभालीसाठी अनुदान देणे.
2. आर्थिक विकास करण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य करणे. शेतकऱ्यांना शेती अवजारे खरेदी करण्यासाठी कर्ज आणि सवलती देणे. ग्रामीण कारागीरांना आर्थिक सहाय्य करणे. त्यांना त्यांच्या व्यवसायासाठी कर्ज आणि सवलत देणे. तसेच कुटीर उद्योगांना आर्थिक मदत करणे. विमुक्त जातीसाठी चरखे उपलब्ध करून देणे. मागासलेल्या प्रदेशात वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी सुविधा देणे. मानसिक आणि शारीरिक अपंग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी योजनांची अंमलबजावणी करणे. हस्तकला उद्योग केंद्रांची स्थापना करणे. कुक्कुटपालनासाठी मदत करणे.
3. अस्पृश्यता निवारण करण्यासाठी हरिजन सप्ताह साजरे करणे. झुनका भाकर कार्यक्रम राबविणे. हरिजन व हिंदू यांच्यामधील आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करणे. ज्या गावांनी असपृश्यता निवारणासाठी उत्तम प्रतीचे कार्यक्रम केले. अशा गावांना बक्षीस देणे.
4. महिला, बालकल्याण आणि मागासलेल्या वर्गासाठी कार्यक्रमांची आणि प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे. त्यासाठी बालवाड्यांची स्थापना करणे व त्याची देखभाल ठेवणे. मागासवर्गीयांसाठीच्या कार्यक्रमांची प्रसिध्दी देणे. मागासवर्गीयांसाठी मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करणे. मागासवर्गीयांसाठी संस्कार केंद्रे, समाज मंदिर, समाज परिवर्तन केंद्र यांची स्थापना करणे. विमुक्त जातीसाठी कपड्यांचा पुरवठा करणे. औषधोपचारासाठी आर्थिक मदत करणे. स्वयंसेवी संस्थांनाही अशा कामासाठी आर्थिक सहाय्य करणे. मागासवर्गीयांच्या वस्त्यांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे.
5. मागासवर्गीयांना प्रशिक्षण देत असताना प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन करणे. परंपरागत उद्योगांना स्पर्धेच्या युगात त्या टिकून राहाव्यात यासाठी त्याला अधुनिकीकरणाची जोड आवश्यक आहे. त्यासाठी तांत्रिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण वर्ग चालविणे.

प्रशासन

समाजकल्याण या विभागाचा प्रमुख हा जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी असतो. त्यांच्या मदतीला कार्यलयात समाजकल्याण विस्तार अधिकारी आणि कार्यालय अधीक्षक हे दोन अधिकारी असतात.

समाजकल्याण विभागाच्या संकीर्ण या शीर्षाखाली वसतीगृह अनुदान, बालवाडया अनुदान, आंतरजातीय विवाह, समता मंदीर, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, आंतरजातीय विवाह मेळावा, वृद्ध साहित्यिक, कलाकारांना मानधन, रस्त्यावरील वीज देयके 100 टक्के अनुदान, एकात्मिक बाल विकास योजना, पोषण आहार योजना, जागतिक बँक पोषण आहार इत्यादी बाबी येतात.

तक्ता 6.33 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागाच्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार आस्थापना या शीर्षावर पुणे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागाने 1992-93, 1994-95, 1998-99, 2005-06 आणि 2008-09 या वर्षात अनुक्रमे रूपये 1.34 लाख, रूपये 102.91 लाख, रूपये 306.16 लाख, रूपये 1190.52 लाख आणि रूपये 846.32 लाख खर्च केले आहेत. 2006-07 नंतर या शीर्षावरील खर्चात घट झालेली दिसून आली. या काळात आस्थापना या शीर्षावरील खर्चात 62.67 पटीने वाढ झाली. या कालावधीचा सरासरी खर्च रूपये 684.14 लाख असल्याचे दिसून आले. प्रमाणित विचलन या काळात रूपये 752.10 लाख आहे असे दिसते. विचलनाचा निर्देशांक हा 109.9 टक्के आढळून आला. 1992-2009 या कालावधीत एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 40.09 टक्के राहिल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.34 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागाने विविध शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे एकूण समाजकल्याण विभागावरील खर्चाचे प्रमाण दर्शविले आहे. त्यामध्ये असे दिसून येते की, आस्थापनेवरील खर्चाच्या प्रमाणात या कालावधीत 0.30 टक्क्यावरून 14.16 टक्क्यापर्यंत वाढ झाली.

तक्ता 6.33: पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेला खर्च

(रुपये)

वर्ष	आस्थापना	एस. टी. एस. सी व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण	एस. टी. एस. सी व इतर मागासवर्गीयांना शिष्यवृत्ती	संकीर्ण	एकूण
1992-93	134562	10318803	3159195	31020326	4463288
1993-94	563511	14237781	3918271	33414308	5213387
1994-95	10291266	20561521	5901921	36662886	7341759
1995-96	23640348	27013551	1235853	22906055	7479580
1996-97	26514777	60959844	10928476	59518614	1579217
1997-98	28918201	71668000	11162530	53433121	1651818
1998-99	30616496	75152487	15518779	42602876	1638906
1999-2000	38917271	98372763	16257162	120667583	2742147
2000-01	39071827	108172773	17072871	133236622	2975540
2001-02	35632	69133228	10028911	248811166	3280089
2002-03	224623946	74248321	11673232	119044609	4295901
2003-04	243579274	113556196	21050447	138535328	5167212
2004-05	69343568	11691138	11703664	521096369	6138347
2005-06	119052551	45556337	23895203	387172462	5756765
2006-07	150742893	39107661	42482544	381134872	6134679
2007-08	72359243	48808790	52485602	377307052	5509606
2008-09	84632494	33099934	45581867	434431675	5977459
Average (Rs.)	68413991.8	54215242.8	17885678.1	184764466.1	32527937
Standard Deviation (Rs.)	75210386.9	33334646.5	15184723.7	169041101.5	21856543
Coefficient Variation (%)	109.9	61.5	84.9	91.5	67.2
1992-1999	170.9	406.9	74.676	455.020	1107.5
Beta (b)	0.966	0.971	0.888	0.717	0.935
1999-2009	1114.2	603.7	262.2	3045.3	5026.2
Beta (b)	0.071	-0.669	0.856	0.727	0.858
1992-2009	684.1	542.2	178.9	1847.6	3252.8
Beta (b)	0.603	0.195	0.840	0.872	0.970
CGR 1992-1999	92.47	93.54	77.27	52.12	86.10
CGR 1999-2009	11.78	2.14	71.78	53.33	72.11
CGR 1992-2009	40.09	15.67	69.18	74.47	93.33

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

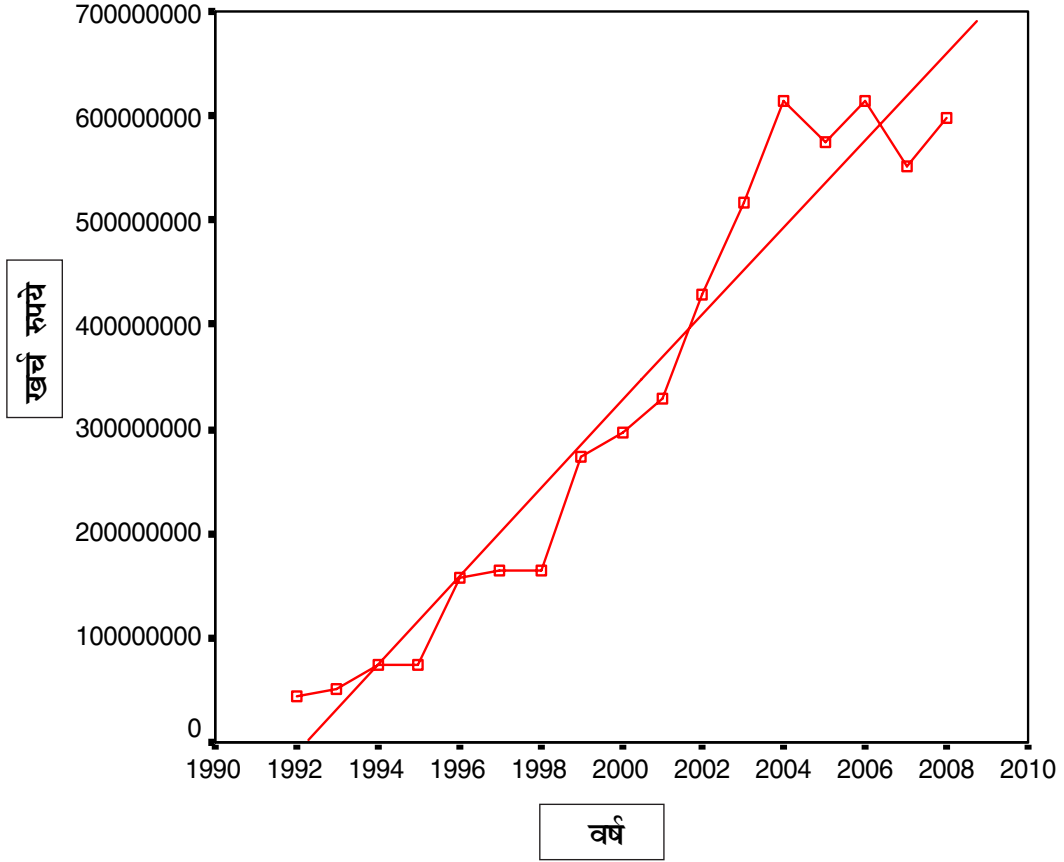
तक्ता 6.34: पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	आस्थापना	एस. टी, एस. सी व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण	एस. टी, एस. सी व इतर मागासवर्गीयांना शिष्यवृत्ती	संकीर्ण	एकूण
1992-93	0.30	23.12	7.08	69.50	100.00
1993-94	1.08	27.31	7.52	64.09	100.00
1994-95	14.02	28.01	8.04	49.94	100.00
1995-96	31.61	36.12	1.65	30.62	100.00
1996-97	16.79	38.60	6.92	37.69	100.00
1997-98	17.51	43.39	6.76	32.35	100.00
1998-99	18.68	45.86	9.47	25.99	100.00
1999-2000	14.19	35.87	5.93	44.00	100.00
2000-01	13.13	36.35	5.74	44.78	100.00
2001-02	0.01	21.08	3.06	75.85	100.00
2002-03	52.29	17.28	2.72	27.71	100.00
2003-04	47.14	21.98	4.07	26.81	100.00
2004-05	11.30	1.90	1.91	84.89	100.00
2005-06	20.68	7.91	4.15	67.26	100.00
2006-07	24.57	6.37	6.92	62.13	100.00
2007-08	13.13	8.86	9.53	68.48	100.00
2008-09	14.16	5.54	7.63	72.68	100.00

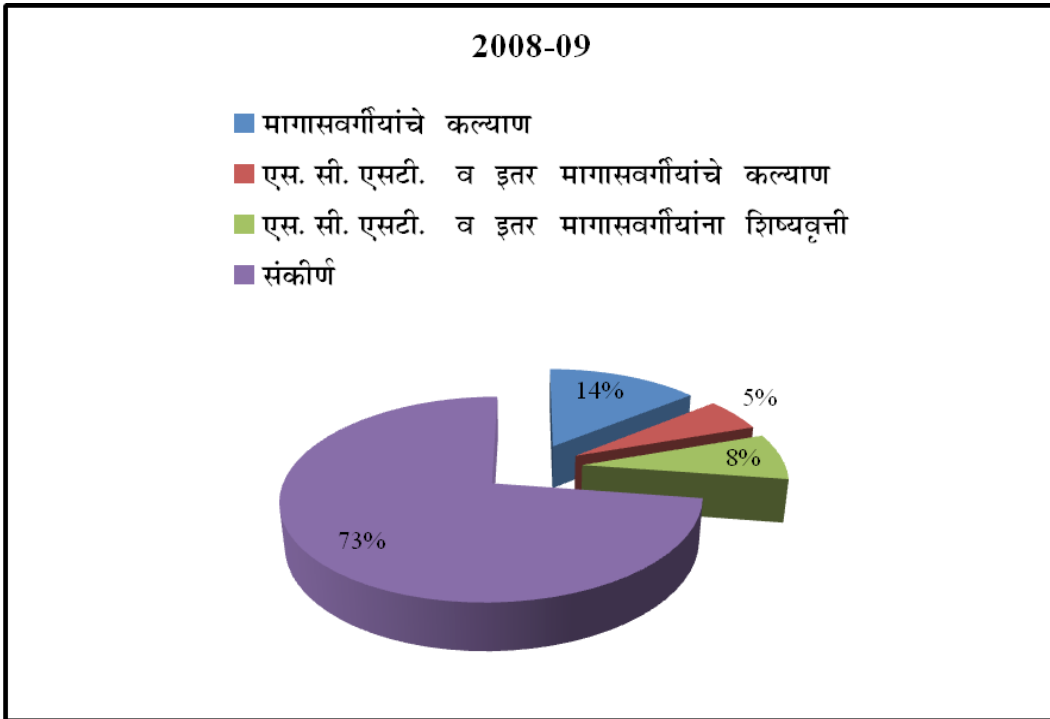
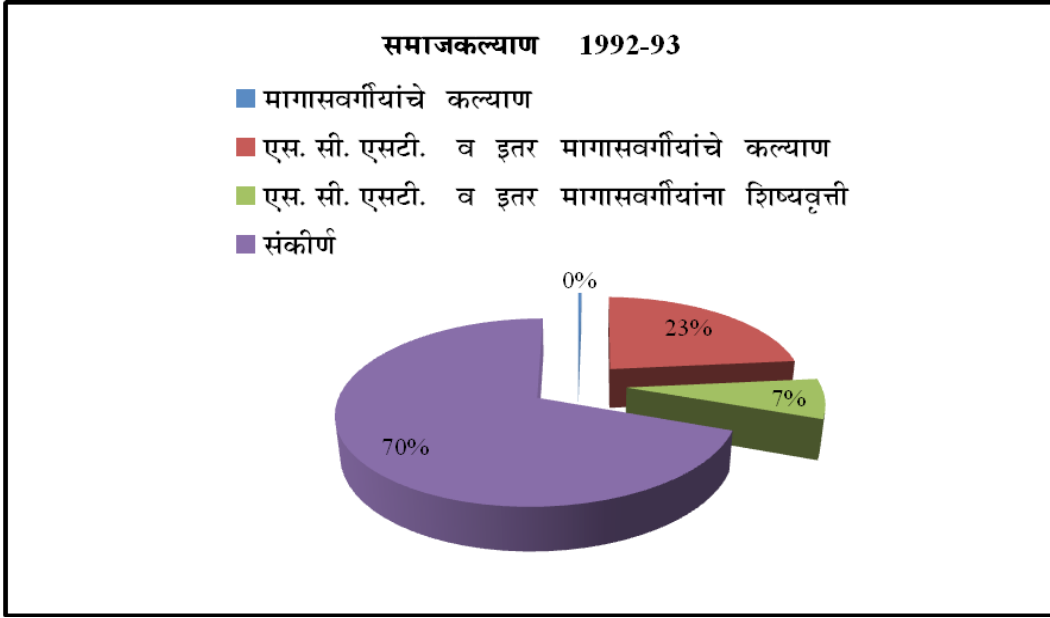
नोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षकील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.33: पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन चक्र

आलेख 6.34: पुणे जिल्हा परिषदेने समाजकल्याण विभागावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागामार्फत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी अनेक बाबींवर खर्च करित असते. या बाबींचा समावेश तक्ता 33 मधील एस. सी. , एस. टी. व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण या शीर्षातर्गत केला आहे. या नुसार रुपये 103.19 लाख खर्च 1992-93 साली केला. 1994-95 मध्ये या

खर्च रूपये 205.61 लाख पर्यंत वाढला. 1998-99 मध्ये रूपये 751.52 लाख झाला. 2005-06 साली रूपये 455.56 लाख झाला. 2008-09 या वर्षात रूपये 331 लाख पर्यंत कमी झालेला दिसून येतो. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 3.21 पटीने वाढ झाली. या कालावधीचा सरासरी खर्च रूपये 542.15 लाख असल्याचे दिसते. तर रूपये 333.35 लाख प्रमाणित विचलन आढळून आले. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक 61.5 टक्के आहे असे दिसते. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 15.67 टक्के राहिला असल्याचे आढळून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गियांच्या कल्याण या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागाच्या एकूण खर्चाशी प्रमाण 1992-2009 या काळात 23.12 टक्क्यावरून 5.54 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसून येते. जिल्हा परिषद या शीर्षातर्गत येणाऱ्या बाबीवरील खर्चात कपात करित असलेले दिसते.

पुणे जिल्हा परिषदेचा समाजकल्याण विभाग हा अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देत असते. सदरची शिष्यवृत्ती केंद्र व राज्य शासन जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागामार्फत वाटप करित असते. या शिष्यवृत्तीवर पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 मध्ये रूपये 31.59 लाख खर्च केले. 1994-95, 1998-99, 2005-06 आणि 2008-09 या काळात अनुक्रमे रूपये 59.02 लाख, रूपये 155.19 लाख, रूपये 238.95 लाख आणि 455.82 लाख खर्च केलेले दिसतात. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 14.43 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत या शीर्षावर रूपये 178.86 लाख सरासरी खर्च झाले आहेत. रूपये 151.85 लाख प्रमाणित विचलन असल्याचे दिसून आले. विचलनाचा निर्देशांक हा 84.9 टक्के आहे असे दिसते. 77.27 टक्के हा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 69.18 टक्के दर असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेने शिष्यवृत्तीसाठी जी रक्कम खर्च केली आहे. त्याचे समाजकल्याण विभागाच्या एकूण खर्चाशी प्रमाण या कालावधीत 7.08 टक्क्यावरून 7.63 टक्के झाले असे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण विभागामार्फत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय जातीबरोबर आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, महिला यांच्या कल्याणासाठी खर्च करते. याबाबीचा समावेश संकीर्णमध्ये केला आहे. संकीर्ण या शीर्षावर 1992-93 मध्ये रूपये 310.20 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये 366.63 लाख, 1998-99 मध्ये रूपये 426.03 लाख खर्च झालेले दिसून आले. 2005-06 या वर्षात रूपये 3871.72 लाख खर्च झालेले

दिसले. 2008-09 साली हा खर्च रूपये 4344.32 लाख पर्यंत वाढला. या काळात या शीर्षावरील खर्चात 14 पटीने वाढ झाली. या कालावधीत सरासरी खर्च रूपये 1847.64 लाख असलेला दिसून आला. रूपये 1690.41 लाख प्रमाणित विचलन आहे असे दिसून आले. या काळात विचलनाचा निर्देशांक 91.5 टक्के आहे. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 74.47 टक्के असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.34 वरून असे दिसते की, संकीर्ण या शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे एकूण समाजकल्याण विभागाने केलेल्या खर्चाशी प्रमाण 1992-2009 या काळात 69.50 टक्क्यावरून 72.68 टक्क्यापर्यंत पोहचले. संकीर्ण या शीर्षामध्ये केंद्र व राज्य शासन पुरस्कृत अनेक नवनवीन योजनांचा समावेश केला जातो. त्यामुळे या खर्चात वाढ झालेली दिसून येते.

11 निवृत्तीवेतन

निवृत्त झालेल्या ज्येष्ठ नागरिकांना निवृत्तीवेतन हा सर्वात महत्वाचा उत्पन्नाचा मार्ग असतो. आजच्या काळात याला कुटुंब निवृत्तीवेतन योजना असे म्हणतात. मार्च 1971 मध्ये ही कुटुंब निवृत्तीवेतन योजना सुरू झाली. या योजनेची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे.

1. कर्मचार्याने नोकरी केल्यानंतर आणि सेवानिवृत्त झाल्यानंतर निवृत्तीवेतनाचा लाभ मिळतो.
2. एखादा कर्मचारी सेवेत असताना मृत झाला तर त्याच्या कुटुंबातील वारसांना निवृत्तीवेतनाचा लाभ घेता येतो. सदरच्या योजनेसाठी ज्यांची वारसदार म्हणून नोंद असेल त्यांना या निवृत्तीवेतनाचा लाभ मिळतो.

पुणे जिल्हा परिषदेतील कर्मचार्यांच्या निवृत्ती वेतनावर जिल्हा परिषदेला खर्च करावा लागतो. तक्ता 6.35 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्तीवेतनावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले आहे.

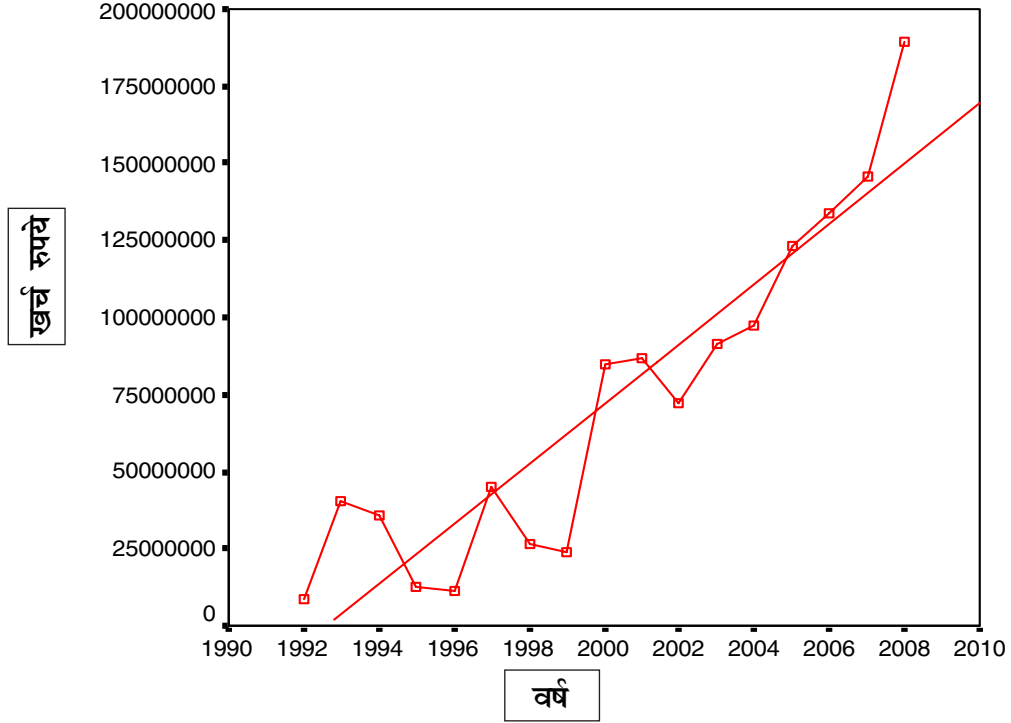
तक्ता 6.35: पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्तीवेतनावर केलेला खर्च (रूपये)

वर्ष	निवृत्तीवेतन	
1992-93	8540684	
1993-94	40215000	
1994-95	35536000	
1995-96	12327000	
1996-97	11031000	
1997-98	44707000	
1998-99	26330448	
1999-2000	23759000	
2000-01	84652000	
2001-02	86466652	
2002-03	72032157	
2003-04	91551496	
2004-05	97154310	
2005-06	123443000	
2006-07	133859741	
2007-08	146020785	
2008-09	189278970	
Average (Rs.)	72170896.6	
Standard Deviation (Rs.)	53556742.9	
Coefficient Variation (%)	74.2	
1992-1999	Intercept (a)	249.3
	Beta (b)	0.132
1999-2009	Intercept (a)	1138.3
	Beta (b)	0.912
1992-2009	Intercept (a)	721.7
	Beta (b)	0.918
CGR 1992-1999	13.55	
CGR 1999-2009	81.66	
CGR 1992-2009	82.79	

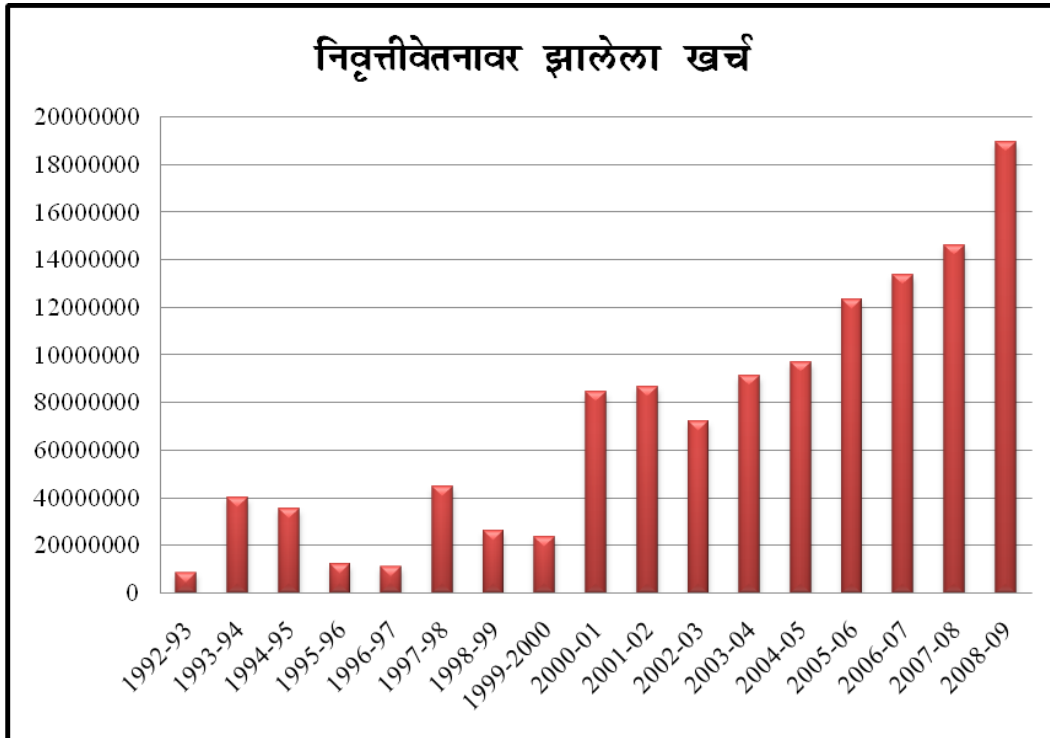
त्रोट:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.35: पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्ती वेतनावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन चक्र

आलेख 6.36: पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्तीवेतनावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

तक्ता 6.35 वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्ती वेतनावर 1992-92 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने निवृत्तीवेतनावर रूपये 85.41 लाख खर्च केले आहेत. 1998-99 मध्ये हा खर्च रूपये 263.30 लाख पर्यंत वाढलेला दिसून आला. 2008-09 या वर्षात हा खर्च रूपये 1892.79 लाख पर्यंत वाढलेला दिसून आला. सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत झालेली वाढ, त्यांना वेतन आयोगाच्या शिफारशीनुसार निवृत्ती वेतनात करावी लागणारी वाढ यामुळे या शीर्षावर झालेल्या खर्चात वाढ झालेली दिसते. या काळात निवृत्तीवेतनावरील खर्चात 22.16 पटीने वाढ झाली. या कालवधीत या शीर्षावर सरासरी खर्च रूपये 721.71 लाख झाल्याचे दिसते. या काळातील प्रमाणित विचलन रूपये 535.57 लाख असल्याचे दिसून आले. 74.2 टक्के विचलनाचा निर्देशांक आहे असे आढळले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 82.89 टक्के एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर राहिला.

12 संकीर्ण

संकीर्ण हे खर्चाचे शीर्ष महत्वाचे असते. यामध्ये जे खर्च वरील शीर्षाखाली येत नाहीत त्यांचा समावेश या शीर्षामध्ये केला जातो. या शीर्षामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

1. शासकीय निधीतून संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी प्रसार प्रसिध्दी व बक्षीस योजना यावर खर्च केला जातो.
2. जिल्हा परिषद निधीतून खालील बाबींवर खर्च केला जातो.

सामान्य प्रशासन विभाग मार्फत मुद्रांक शुल्क अनुदानाचा 50 टक्के हिस्सा ग्रामपंचायतीस देणे, बिगर ग्रामीण क्षेत्रातील विकास कामे, जयंती, पुण्यतिथी, यात्रा व देणग्या देणे, कै. दादा जाधव स्मृती प्रित्यर्थ जिल्हा परिषदेतील आदर्श सेवकांना बक्षीस योजना, ऑडिस वसूली शासनास भरणे, विशेष चौकशी अधिकारी मानधन व इतर खर्च, जिल्हा परिषदेचे सेवानिवृत्त कर्मचारी सत्कार समारंभ, पंचायत समिती वाढीव उपकर, आपतकालीन निधी, पंचायत समिती जिल्हा परिषदसाठी विमा उतरविणे, पंचायत समिती स्तरावर जीपसाठी इंधन, जिल्हा परिषद अभ्यास दौरा, आय. एस. ओ. प्रमाणपत्र शुल्क, ग्रामविकास भवन बांधकाम, नवी मुंबई इत्यादी बाबींवर खर्च केला जातो.

ग्रामपंचायत विभागाकडून वार्षिक प्रशासन अहवाल व ग्रामपंचायत तपासणी फॉर्म छपाई, आदर्श सरपंच, ग्रामसेवक बक्षीस योजना, ग्रामीण स्वच्छता अंतर्गत गाडगेबाबा ग्राम, कार्ट फी वकील फी, गृह स्वामिणी योजना यावर खर्च केला जातो.

महिला व बालकल्याण विभाग हा बालक्रिडा केंद्र उभारणे व खेळणी साहित्य पुरविणे, इ. 5 वी ते इ. 9 वी तील होतकरू मुलींना सायकल, महिला बचत गटांना सतरंज्या पुरविणे,

महिला सदस्यांचा अभ्यास दौरा, छपाई, संगणक, स्टेशनरी खरेदी, महिला धोरण महिला सक्षमीकरण पात्र महिलांना संगणक व्यवसाय प्रशिक्षण, महिला समुपदेशन केंद्र सुरू करणे, ग्रामीण भागातील गरजू महिलांना स्वयंरोजगारासाठी फॉल व पिको मशीन, ग्रामीण भागातील गरजू महिलांना पीठ गिरणी, अंगणवाडी केंद्रास बस्कर पट्ट्या पुरविणे, महिला मंडळांना भजनी साहित्य पुरविणे, अंगणवाडी केंद्रास अग्निशामक यंत्र व इतर साहित्य पुरविणे, ग्रामीण भागातील महिलांना सौर कंदील पुरविणे, अंगणवाडी केंद्रास फर्निचर पुरविणे, महिला मेळावे आयोजित करणे, ज्युडो कराटे प्रशिक्षण, बारावी पास मुलींना संगणक (MS-CIT) प्रशिक्षण, अंगणवाडी केंद्र बांधकाम, महिलांना प्रशिक्षण व उत्पादन विक्री केंद्र बांधकाम यावर खर्च करतो.

अर्थ विभागाकडून स्टेशनरी खरेदी व फॉर्म छपाई, दैनंदिनी छपाई, परिचर गणवेश पुरविणे, घसारा निधी वर्गणी, भविष्य निर्वाह निधी ठेव सलग्न विमा योजना, अर्थ समिती सदस्यांचा अभ्यास दौरा, जिल्हा परिषदेकडील वाहनांचा विमा उतरविणे, अंदाजपत्रक छपाई, संगणकीकरण यंत्रणा, जिल्हा परिषदसाठी प्रिटींग प्रेस स्थापन करणे, 11 वा वित्त आयोग 25 टक्के जिल्हा परिषद हिस्सा या बाबीवर खर्च केला जातो.

समाजकल्याण विभाग हा आंतरजातीय विवाह समारंभ खर्च, पंचायत समिती स्तरावरील योजना, अपंगांसाठी कल्याणकारी योजना, कार्यालयीन कोर्ट केस, संगणक खरेदी व दुरुस्ती यावर खर्च करतो.

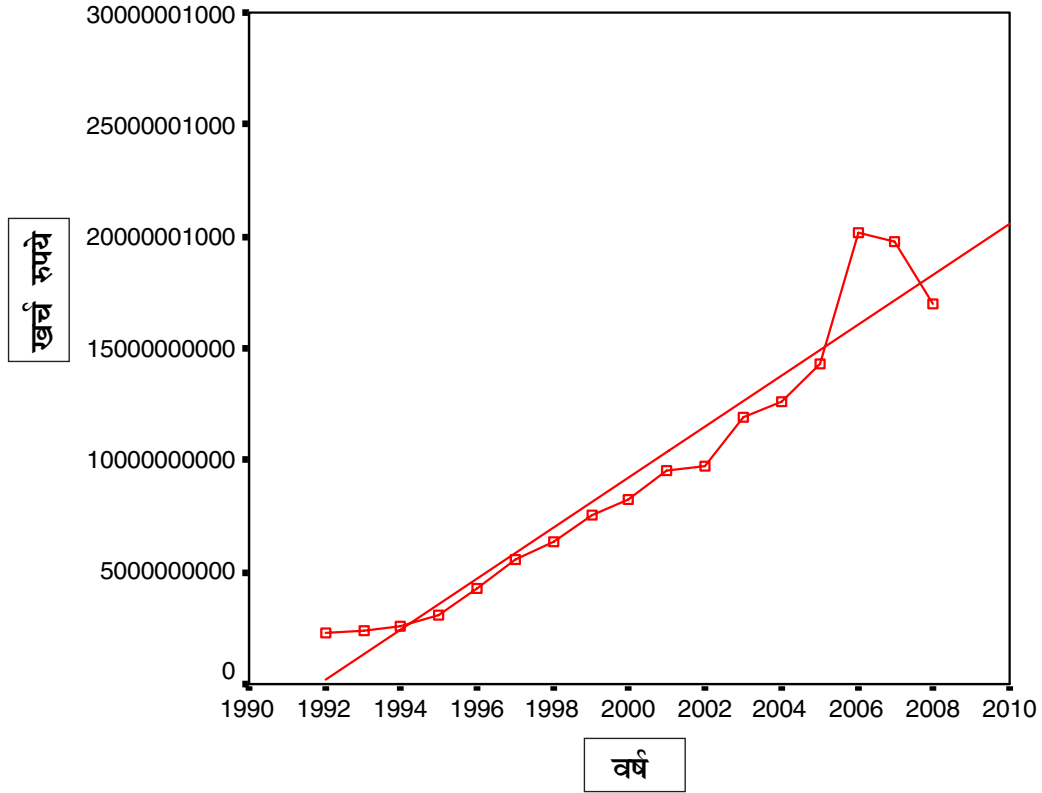
तक्ता 6.36: पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण यावर केलेला खर्च (रूपये)

वर्ष	संकीर्ण	
1992-93	7754366	
1993-94	2678754	
1994-95	1335000	
1995-96	15458528	
1996-97	2807000	
1997-98	5230000	
1998-99	7625 5010	
1999-2000	77381803	
2000-01	77488372	
2001-02	55051102	
2002-03	21520199	
2003-04	87359378	
2004-05	47148161	
2005-06	43993719	
2006-07	156366922	
2007-08	171415621	
2008-09	130289618	
Average (Rs.)	57619620.8	
Standard Deviation (Rs.)	54659895.3	
Coefficient Variation (%)	94.9	
1992-1999	Intercept (a)	185.3
	Beta (b)	0.752
1999-2009	Intercept (a)	878.5
	Beta (b)	0.675
1992-2009	Intercept (a)	576.2
	Beta (b)	0.798
CGR 1992-1999	56.49	
CGR 1999-2009	47.32	
CGR 1992-2009	62.81	

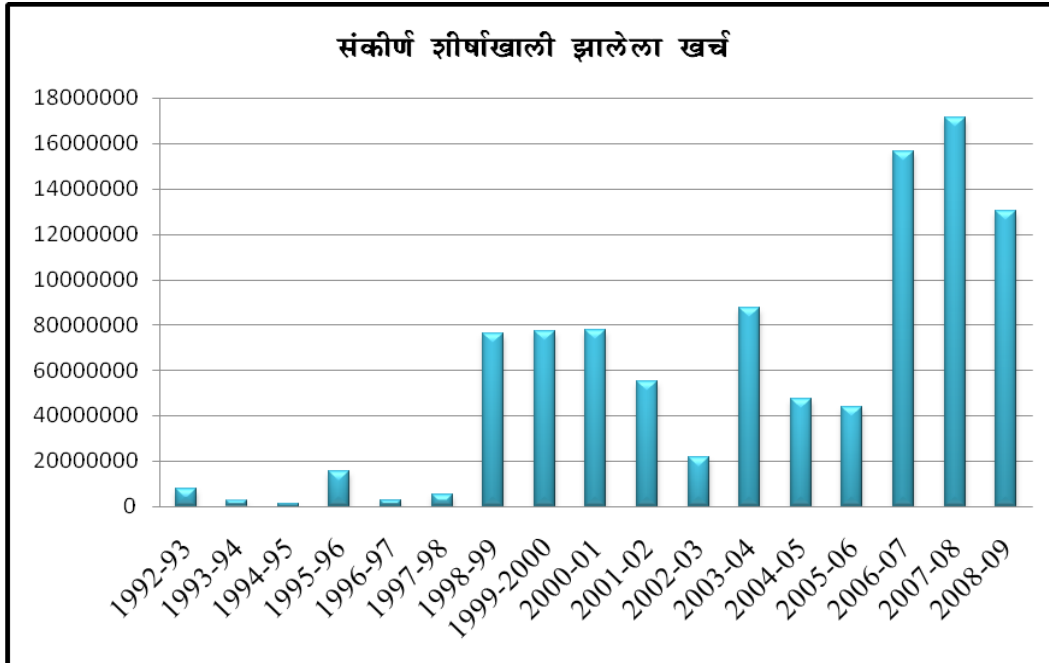
त्रोट:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

आलेख 6.37 : पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचा रेखीय परागमन चक्र

आलेख 6.38 पुणे जिल्हा परिषदेने संकीर्ण शीर्षावर केलेल्या खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

13 एकूण महसुली खर्च

शासनाला नियमितपणे करावा लागणाऱ्या खर्चाचा समावेश महसुली खर्चात होतो. शासनाचा महसुली खर्चाचे प्रमाण कमी असणे आवश्यक असते. कारण हा खर्च दैनंदिन अथवा नियमित करावा लागतो. भांडवली खर्चाचे प्रमाण महसुली खर्चाच्या प्रमाणापेक्षा अधिक असणे आवश्यक असते. कारण भांडवली खर्च हा उत्पादक असतो. तसेच त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत स्थावर व जंगम मालमत्तेची निर्मिती होत असते.

जिल्हा परिषदेच्या महसुली खर्चात अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावरील खर्च, सामान्य प्रशासनावरील खर्च, शिक्षण विभागावरील खर्च, सार्वजनिक बांधकाम विभागावरील खर्च, लघु पाटबंधारे विभागावरील खर्च, सार्वजनिक आरोग्य आणि वैद्यकीय विभागावरील खर्च, सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावरील खर्च, शेती विभागावरील खर्च, पशुसंवर्धन विभागावरील खर्च, समाजकल्याण विभागावरील खर्च, निवृत्तीवेतनावरील खर्च आणि संकीर्ण शीर्षाखाली येणारा खर्च या विभागांचा समावेश होतो. तक्ता 6.37 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेचा एकूण महसुली खर्चाचे विश्लेषण केले आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती व उपसभापती यांच्या कार्यालयावर 1992-93 साली रूपये 7.67 लाख खर्च केले. 1994-95 रूपये 13.16 लाख, 1998-99 या वर्षी रूपये 28.36 लाख, 2005-06 साली रूपये 37.14 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 55.65 लाख खर्च केले आहेत. या काळात सभापती व उपसभापती यांच्या कार्यालयावरील खर्चात 7.25 पटीने वाढ झाली. या शीर्षावरील खर्चाचा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 47.97 टक्के असल्याचे दिसते. या काळात सरासरी खर्च रूपये 30.74 लाख असल्याचे दिसून आले. प्रमाणित विचलन रूपये 14.97 लाख असल्याचे आढळून आले. विचलनाचा निर्देशांक 48.7 टक्के आहे असे दिसले.

तक्ता 6.37 वरील विश्लेषणावरून असे दिसते की, प्रस्तुत अध्ययन काळात सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावरील खर्चाचे एकूण महसुली खर्चाशी असलेले प्रमाण या कालावधीत 0.08 टक्क्यावरून 0.09 टक्क्यापर्यंत पोहचले.

तक्ता 6.37: पुणे जिल्हा परिषदेचा एकूण महसुली खर्च (रूपये)

वर्ष	सभापती व उपसभापती कार्यालय खर्च	सामान्य प्रशासन	शिक्षण	सार्वजनिक बांधकाम	लघुपाटबंधारे	सार्वजनिक
1992-93	767561	82394000	557408410	88060385	28845642	81901
1993-94	1316000	88116000	564555231	91277650	29168432	89265
1994-95	1917000	98219000	632115521	95444376	44388793	98990
1995-96	2220280	114905635	830758816	159792853	57069379	113268
1996-97	2021000	127230000	978243321	129876787	63215442	124667
1997-98	2481000	143920000	1067554221	168923876	64378929	128988
1998-99	2836142	898549615	1145265456	196325745	55218707	143011
1999-2000	4782000	207990000	1538876900	197283300	57577802	189285
2000-01	6025000	195576000	1668999025	183776500	57644300	198722
2001-02	2086243	1817171482	1931962102	173652214	40689698	204336
2002-03	2427676	1200938152	1704205202	154882513	58899488	195842
2003-04	2251295	216033833	1746267017	297013822	49379957	220128
2004-05	3218207	232345282	1857752496	243547986	37418930	227714
2005-06	3714583	254307414	2112444082	279712296	73602309	243061
2006-07	3850860	272311568	2460984301	411187813	66658151	289366
2007-08	4783501	308589800	2681126649	415373250	82886830	301096
2008-09	5565390	354848680	3153275106	509735733	110110723	392545
Average (Rs.)	3074337.5	389026262.4	1566576109.2	223286299.9	57479618.4	190717
Standard Deviation (Rs.)	1496970.3	474037938.2	764375697.8	122770726.1	19984859.7	847409
Coefficient Variation (%)	48.7	121.9	48.8	55.0	34.8	44.1
1992-1999	Intercept (a)	1899.2	8475.2	1320.6	476.2	1144
	Beta (b)	0.535	0.964	0.938	0.811	0.95
1999-2009	Intercept (a)	5391.2	21463.4	2965.4	641.4	2525
	Beta (b)	-0.455	0.894	0.927	0.757	0.90
1992-2009	Intercept (a)	3890.3	15665.8	2232.9	574.8	1907
	Beta (b)	0.217	0.972	0.894	0.672	0.95
CGR 1992-1999		34.28	92.04	86.70	64.71	89.1
CGR 1999-2009		3.51	78.34	84.53	57.15	79.4
CGR 1992-2009		16.48	93.76	78.34	46.99	90.9

स्त्रोत: - वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

मागील पानावरून

वर्ष	सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य	शेती	पर्यटन	समाजकल्याण	निवृत्तीवेतन	संकीर्ण	एवढे
1992-93	51037966	19712219	9120685	44632886	8540684	7754366	980176
1993-94	53286788	20021132	9574832	52133871	40215000	2678754	104160
1994-95	66239991	28799092	12899982	73417594	35536000	1335000	118930
1995-96	87525071	32492356	16646024	74795807	12327000	15458528	151726
1996-97	127654998	43288771	17326772	157921711	11031000	2807000	178528
1997-98	136555467	44377683	19987002	165181852	44707000	5230000	199228
1998-99	169115438	37732832	22015415	163890638	26330448	76255010	293654
1999-2000	182009332	35200984	25334200	274214779	23759000	77381803	281370
2000-01	162544322	36990081	27655985	297554093	84652000	77488372	299762
2001-02	139695755	37154784	30466925	328008937	86466652	55051102	484674
2002-03	125781539	26806957	33369995	429590108	72032157	21520199	402629
2003-04	195855233	32146021	33444739	516721245	91551496	87359378	348815
2004-05	196784309	23441974	37026576	613834739	97154310	47148161	361738
2005-06	120909066	23920587	47210639	575676553	123443000	43993719	390199
2006-07	216143288	35107156	57912544	613467970	133859741	156366922	471721
2007-08	263947345	47617095	64226652	550960687	146020785	171415621	503804
2008-09	410512467	46595092	118053445	597745970	189278970	130289618	601855
Average (Rs.)	159152845.6	33612048.0	34251318.4	325279378.8	72170896.6	57619620.8	311224
Standard Deviation (Rs.)	87294463.8	8902568.0	26741249.8	218565434.4	53556742.9	54659895.3	153742
Coefficient Variation (%)	54.8	26.5	78.1	67.2	74.2	94.9	49.4
1992-1999	987.8	311.9	154.4	1107.5	249.3	185.3	1633
Beta (b)	0.983	0.786	0.991	0.935	0.132	0.752	0.95
1999-2009	2035.7	344.2	499.3	5026.2	1138.3	878.5	4294
Beta (b)	0.742	0.402	0.842	0.858	0.912	0.675	0.70
1992-2009	1591.5	336.1	342.5	3252.8	721.7	576.2	3112
Beta (b)	0.814	0.372	0.844	0.970	0.918	0.798	0.94
CGR 1992-1999	96.16	61.09	97.95	86.10	13.55	56.49	90.5
CGR 1999-2009	55.21	25.23	69.50	72.11	81.66	47.32	50.5
CGR 1992-2009	65.16	23.55	69.82	93.33	82.79	62.81	88.1

नोंद:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

तक्ता 6.38: एकूण महसुली खर्चाचे प्रमाण

वर्ष	सभापती उपसभापती कार्यालय	सामान्य प्रशासन	शिक्षण	सार्वजनिक बांधकाम	लघुपाटबंधारे	सार्वजनिक आरोग्य	सार्वजनिक निकारोग्य स्थापत्य	शेती	पशुसंवर्धन	समाज कल्याण	निवृत्तीवित्त	संकीर्ण	एकूण
1992-93	0.08	8.41	56.87	8.98	2.94	8.36	5.21	2.01	0.93	4.55	0.87	0.79	100.00
1993-94	0.13	8.46	54.20	8.76	2.80	8.57	5.12	1.92	0.92	5.01	3.86	0.26	100.00
1994-95	0.16	8.26	53.15	8.03	3.73	8.32	5.57	2.42	1.08	6.17	2.99	0.11	100.00
1995-96	0.15	7.64	54.56	10.49	3.75	7.44	5.75	2.40	1.09	4.91	0.81	1.02	100.00
1996-97	0.11	7.13	54.79	7.27	3.54	6.98	7.15	2.42	0.97	8.85	0.62	0.16	100.00
1997-98	0.12	7.22	53.58	8.48	3.23	6.47	6.85	2.23	1.00	8.29	2.24	0.26	100.00
1998-99	0.10	7.56	52.06	8.93	2.51	6.50	7.69	1.53	1.00	7.45	1.20	3.47	100.00
1999-2000	0.17	7.39	54.69	7.01	2.05	6.73	6.47	1.25	0.90	9.75	0.84	2.75	100.00
2000-01	0.20	6.52	55.68	6.13	1.92	6.63	5.42	1.23	0.92	9.93	2.82	2.58	100.00
2001-02	0.20	6.64	59.43	5.37	1.25	6.29	4.29	1.14	0.94	10.09	2.66	1.69	100.00
2002-03	0.21	7.14	60.31	5.48	2.08	6.93	4.45	0.95	1.18	7.95	2.55	0.76	100.00
2003-04	0.19	6.20	50.14	8.24	1.42	6.32	5.62	0.92	0.96	14.84	2.63	2.51	100.00
2004-05	0.21	6.42	51.29	6.72	1.03	6.29	5.43	0.65	1.02	16.97	2.69	1.30	100.00
2005-06	0.35	6.50	54.00	7.15	1.88	6.21	3.10	0.61	1.21	14.75	3.16	1.13	100.00
2006-07	0.08	5.87	52.12	8.71	1.41	6.13	4.58	0.74	1.23	13.00	2.84	3.31	100.00
2007-08	0.09	6.24	53.15	8.23	1.64	5.97	5.24	0.95	1.27	10.94	2.90	3.40	100.00
2008-09	0.09	5.90	52.39	8.47	1.83	6.52	6.82	0.77	1.96	9.93	3.14	2.16	100.00

त्रोट:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09
0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षवरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

सामान्य प्रशासन

पुणे जिल्हा परिषद सामान्य प्रशासनावर खर्च करताना वेतन, बैठकांवरील खर्च, लेखापरीक्षण आणि भविष्य निर्वाह निधी यावर खर्च करते. 1992-93 साली रूपये 823.94 लाख खर्च झाले. 1994-95 मध्ये सामान्य प्रशासनावर रूपये 982.19 लाख खर्च झालेले दिसतात. 1998-99 मध्ये रूपये 8985.50 लाख, 2005-06 मध्ये 2543.07 लाख आणि 2008-09 मध्ये 3548.49 लाख खर्च झालेले दिसून येतात. या काळात सामान्य प्रशासनावरील खर्चात 7.25 पटीने वाढ झाली. या काळात सामान्य प्रशासनाचा सरासरी खर्च रूपये 3890.26 लाख असलेला दिसून येतो. प्रमाणित विचलन रूपये 4740.38 लाख आहे असे दिसते. या काळात सामान्य प्रशासनाचा विचलन निर्देशांक 121.9 टक्के असल्याचा आढळून आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 16.48 टक्के असल्याचे दिसून आले.

शिक्षण

पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावर केलेल्या खर्चाचे विभाजन प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, शाळा तपासणी, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, खासगी शाळांना अनुदान आणि संकीर्ण किंवा इतर बाबींवरील खर्च केले आहे. 1992-93 साली पुणे जिल्हा परिषदेने शिक्षण विभागावर एकूण खर्च रूपये 5574.08 लाख होता. हा खर्च 1994-95 साली रूपये 6321.15 लाख झाल्याचे दिसून आले. 1998-99 मध्ये रूपये 11452.65 लाख होता. 2005-06 साली रूपये 21124.44 लाख झाला. तर 2008-09 या वर्षात रूपये 31532.75 लाख असल्याचे दिसते. या काळात शिक्षणावरील खर्चात 5.66 पटीने वाढ झाली. प्रस्तुत संशोधन कालखंडात सरासरी खर्च रूपये 1566.76 लाख असल्याचे दिसून आले. 1992-93 ते 2008-09 या काळात प्रमाणित विचलन रूपये 7643.76 लाख दिसते. या काळात सहगुण हा 48.8 टक्के आहे. 1992 ते 2009 या एकत्रित काळात 93.76 टक्के राहिल्याचे दिसते.

सार्वजनिक बांधकाम

पुणे जिल्हा परिषद ग्रामीण भागात वाहतूक, दळणवळण, सांडपाण्याचा निचरा करणे इत्यादी कामे करित असते. ही कामे पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत केली जातात. याविभागावर पुणे जिल्हा परिषदेने 1992-93 साली रूपये 880.60 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 1597.93 लाख, 1998-99 या वर्षी रूपये 1963.26 लाख, 2005-06 साली रूपये 2797.15 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 5097.36 लाख खर्च केलेले आहेत. या काळात सार्वजनिक बांधकामावरील खर्चात 5.79 पटीने वाढ झाली. अध्ययन काळात सार्वजनिक बांधकाम विभागावरील सरासरी खर्च रूपये 2232.86 लाख असलेला दिसतो. तर याच काळात

प्रमाणित विचलन रूपये 1227.71 लाख असल्याचे दिसून येते. सहगुण हा 55.00 टक्के दिसतो. 1992 ते 2009 या काळातील एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 78.34 टक्के असल्याचा दिसून आला.

लघुपाटबंधारे

पुणे जिल्हा परिषदेने लघुपाटबंधारे विभागावर केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 6.23 मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार हा विभाग पाटबंधाऱ्यांचे सिमेंट काम व दुरुस्ती, आस्थापना, कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे, हत्यारे आणि संकीर्ण या शीर्षांतर्गत खर्च करतो. 1992-93 साली रूपये 288.46 लाख, 1994-95 मध्ये रूपये 443.89 लाख, 1998-99 साली रूपये 552.19 लाख, 2005-06 साली रूपये 736.02 लाख आणि 2008-09 या वर्षात रूपये 1101.11 लाख खर्च केले आहेत. या काळात लघुपाटबंधारे यावरील खर्चात 3.82 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 574.80 लाख असल्याचे दिसते. तर प्रमाणित विचलन रूपये 199.85 लाख आढळून आले. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक हा 34.80 टक्के होता. 1992 ते 2009 या काळात हा 46.99 टक्के राहिल्याचे दिसून येते.

सार्वजनिक आरोग्य

1992-93 साली रूपये 819.01 लाख होता. 1994-95 सालात रूपये 989.91 लाख झाला. 1998-99 या वर्षात रूपये 1430.10 लाख, 2005-06 साली रूपये 2430.62 लाख आणि 2008-09 या वर्षी रूपये 3925.45 लाख पर्यंत वाढला. या काळात सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्चात 4.79 पटीने वाढ झाली. या काळात सरासरी खर्च रूपये 1907.18 लाख असल्याचा दिसून आला. या काळातील प्रमाणित विचलन रूपये 847.41 लाख असल्याचे आढळून आले. या कालावधीत विचलनाचा निर्देशांक 4.44 टक्के असल्याचे दिसून आले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 90.99 टक्के आढळून आला.

सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य

पुणे जिल्हा परिषदेने सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागावर 1992-93 साली रूपये 510.38 लाख खर्च केले आहेत. हा खर्च 1994-95 मध्ये रूपये 662.40 लाख पर्यंत वाढला. 1998-99 मध्ये रूपये 1691.15 लाख खर्च होता. 2005-06 मध्ये रूपये 1209.09 लाखपर्यंत कमी झालेला दिसला. 2008-09 मध्ये रूपये 4105.12 लाख पर्यंत वाढलेला दिसून आला. या काळात या काळात या शीर्षावरील खर्चात 8.04 पटीने वाढ झाली. सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या वरील सरासरी खर्च रूपये 1591.53 लाख असल्याचे दिसते. तर याचे प्रमाणित विचलन 872.94 लाख आहे असे दिसून आले. सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य या विभागाचा विचलनाचा निर्देशांक 54.8 टक्के असल्याचे दिसले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 65.16 टक्के असल्याचे दिसून आले.

कृषी

पुणे जिल्हा परिषदेने कृषी विभागावर 1992-93 साली रूपये 197.12 लाख खर्च केले होते. 1994-95 मध्ये हा खर्च रूपये 287.99 लाख पर्यंत वाढला. 1998-99 मध्ये रूपये 377.33 लाख झाला. 2005-06 साली रूपये 239.20 लाख पर्यंत कमी झाला. 2008-09 मध्ये रूपये 465.95 लाख पर्यंत वाढलेला दिसून आला. या काळात कृषी विभागावरील खर्चात 2.36 पटीने वाढ झाली. या काळात रूपये 336.12 लाख सरासरी खर्च होता. प्रमाणित विचलन रूपये 89.02 लाख असल्याचे दिसले. विचलनाचा निर्देशांक 26.5 टक्के आढळून आला. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात हा दर 23.55 टक्के झाल्याचे दिसून आले.

पशुसंवर्धन

पशुसंवर्धन विभागावर 1992-93 साली रूपये 91.21 लाख खर्च झाले होते. हा खर्च 1994-95 साली रूपये 129 लाख पर्यंत वाढला. 1998-99 मध्ये रूपये 220.15 लाख खर्च केला. 2005-06 मध्ये रूपये 472.11 लाख होता. तो 2008-09 या वर्षात 1180.53 लाख झाल्याचे दिसून आले. या काळात पशुसंवर्धनावरील खर्चात 12.94 पटीने वाढ झाली. एकूण कालखंडात सरासरी खर्च रूपये 342.51 लाख असल्याचे दिसले. तर प्रमाणित विचलन रूपये 267.41 लाख आहे असे दिसून आले. या कालावधीचा विचलनाचा निर्देशांक 78.1 टक्के आला. 1992-2009 या कालावधीत एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 69.82 टक्के आहे असे दिसून आले.

समाजकल्याण

1992-93 मध्ये रूपये 446.33 लाख खर्च केले. 1994-95 साली रूपये हा खर्च रूपये 734.17 लाख पर्यंत वाढला. 1998-99 मध्ये रूपये 1638.91 लाख खर्च झाला. 2005-06 साली रूपये 5756.76 लाख आणि 2008-09 मध्ये रूपये 5977.46 लाख खर्च झाल्याचे दिसून आले. या काळात समाजकल्याण विभागावरील खर्चात 13.39 पटीने वाढ झाली. या कालावधीचा सरासरी खर्च रूपये 3252.79 लाख आहे. तर प्रमाणित विचलन रूपये 2185.65 लाख आहे असे दिसते. या काळातील विचलनाचा निर्देशांक 67.2 टक्के असल्याचे आढळून आले. 1992 ते 2009 या कालखंडात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 93.33 टक्के राहिला.

ब. भांडवली खर्च

भांडवली खर्च हा उत्पादक खर्च समजला जातो. कारण त्यामुळे जिल्हा परिषदेच्या क्षेत्रात स्थावर मालमत्तेची निर्मिती होते. विविध प्रकल्पांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भांडवलाचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते. जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चात महसुली खर्चाच्या प्रमाणापेक्षा भांडवली खर्चाचे प्रमाण अधिक असणे आवश्यक असते. पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या एकूण खर्चात भांडवली खर्चाचे प्रमाण नेहमीच अधिक असलेले दिसते.

भांडवली खर्चात कर्जे, अनामती आणि तसलमाती या तीन गोष्टींचा समावेश होतो.

कर्ज यामध्ये व्याज धारण करणारी कर्जे आणि बिनव्याजी कर्ज यांचा समावेश होतो.

व्याज धारण करणारी कर्जांमध्ये राज्य सरकारच्या कर्जांची परतफेड, जिल्हा परिषदेकडून घेतलेल्या कर्जांची परतफेड, इतर कर्जांची परतफेड आणि जिल्हा परिषदेने दिलेली कर्जे यांचा समावेश होतो.

बिनव्याजी कर्जांमध्ये सरकारकडून तात्पुरती मंजूर होणारी तसलमात, अभिकरण योजनेसाठी सरकारकडून तात्पुरती मंजूर होणारी तसलमात अनामत यांचा समावेश होतो.

इतर या घटकात अनामत आणि तसलमात यांचा समावेश होतो.

अनामतीमध्ये गंगाजळीतील ठेव, निवृत्तीवेतन निधी, भविष्य निर्वाह निधी, जिल्हा परिषदेच्या वाहनांचा घसारा निधी, अल्पबचत निधी, जवाहर वाचनालय, प्रादेशिक नळपाणी पुरवठा दुरूस्ती व देखभाल निधी, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, आर्थिक वर्षात गुंतविलेल्या रकमा, गुंतवणूकीतून आर्थिक वर्षात परत मिळालेल्या रकमा, सुरक्षा अनामत इत्यादींचा समावेश होतो.

तसलमाती यामध्ये जिल्हा परिषद कर्मचाऱ्यांना दिलेली तसलमात, शिक्षकांना तसलमाती, सरकारकडील तात्पुरती तसलमात, इतर तसलमाती, संकीर्ण तसलमाती इत्यादींचा समावेश होतो

क. महसुली व भांडवली खर्च

जिल्हाच्या ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानात वाढ करणे, त्यांना आवश्यक त्या सोयी सुविधा पुरविणे हा या खर्चासाठी उद्देश असतो. जिल्हा परिषदेचा जिल्हातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचा मानला जातो. आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणकारी योजनांमुळे जिल्हा परिषदेच्या खर्चात सतत वाढ होत असलेली दिसते.

पुणे जिल्हा परिषदेने 1992 ते 2009 या काळात महसुली आणि भांडवली खर्चाचे विश्लेषण तक्ता 6.39 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 6.39: पुणे जिल्हा परिषदेचा महसुली व भांडवली (खर्च रुपये)

वर्ष	महसुली खर्च	भांडवली खर्च	एकूण खर्च	
1992-93	980175760	1320082240	2300258000	
1993-94	1041609000	1353778000	2395387000	
1994-95	1189303000	1374159000	2563462000	
1995-96	1522634719	1532782281	3055417000	
1996-97	1785284000	2498868000	4284152000	
1997-98	1992286000	3563881000	5556167000	
1998-99	2199686753	4194154247	6393841000	
1999-2000	2813700000	4699779000	7513479000	
2000-01	2997629000	5294661120	8292290120	
2001-02	3250996071	6277725479	9528721550	
2002-03	2825613728	6893162162	9718775890	
2003-04	3482457756	8404204090	11886661846	
2004-05	3621874195	8981971543	12603845738	
2005-06	3911858111	10430581345	14342439456	
2006-07	4722184808	15483550379	20205735187	
2007-08	5044066430	14753279217	19797345647	
2008-09	6013115627	11020784899	17033900526	
Average (Rs.)	2905557350.5	6357494353.1	9263051703.5	
Standard Deviation (Rs.)	1461125546.0	4563823415.7	5942711800.5	
Coefficient Variation (%)	50.3	71.8	64.2	
1992-1999	Intercept (a)	15638.2	22969.8	38607.9
	Beta (b)	0.977	0.946	0.964
1999-2009	Intercept (a)	39855.3	97266.6	137121.9
	Beta (b)	0.931	0.861	0.916
1992-2009	Intercept (a)	29055.6	63574.9	92630.5
	Beta (b)	0.974	0.944	0.964
CGR 1992-1999	94.84	88.31	92.04	
CGR 1999-2009	85.31	72.61	82.41	
CGR 1992-2009	94.19	87.90	92.04	

स्रोत:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

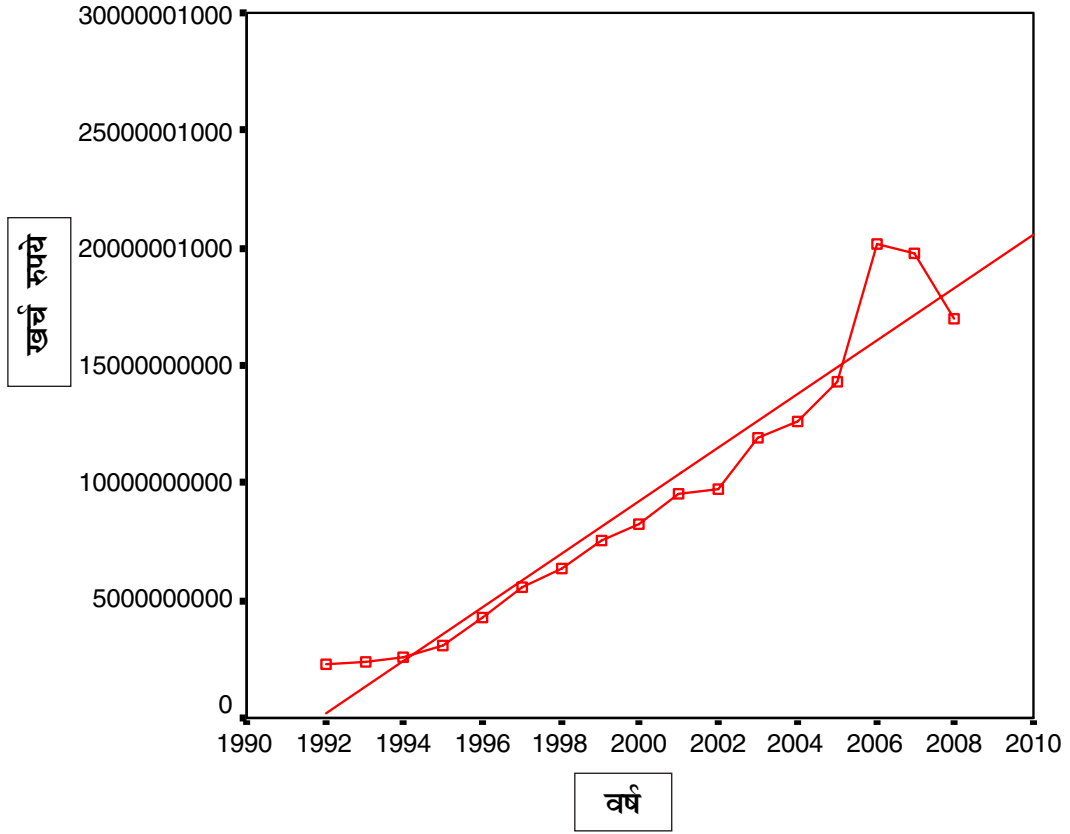
तक्ता 6.40:पुणे जिल्हा परिषदेचा महसुली व भांडवली खर्च यांचे प्रमाण

वर्ष	महसुली खर्च	भांडवली खर्च	एकूण खर्च
1992-93	42.61	57.39	100.00
1993-94	43.48	56.52	100.00
1994-95	46.39	53.61	100.00
1995-96	49.83	50.17	100.00
1996-97	41.67	58.33	100.00
1997-98	35.86	64.14	100.00
1998-99	34.40	65.60	100.00
1999-2000	37.45	62.55	100.00
2000-01	36.15	63.85	100.00
2001-02	34.12	65.88	100.00
2002-03	29.07	70.93	100.00
2003-04	29.30	70.70	100.00
2004-05	28.74	71.26	100.00
2005-06	27.27	72.73	100.00
2006-07	23.37	76.63	100.00
2007-08	25.48	74.52	100.00
2008-09	35.30	64.70	100.00

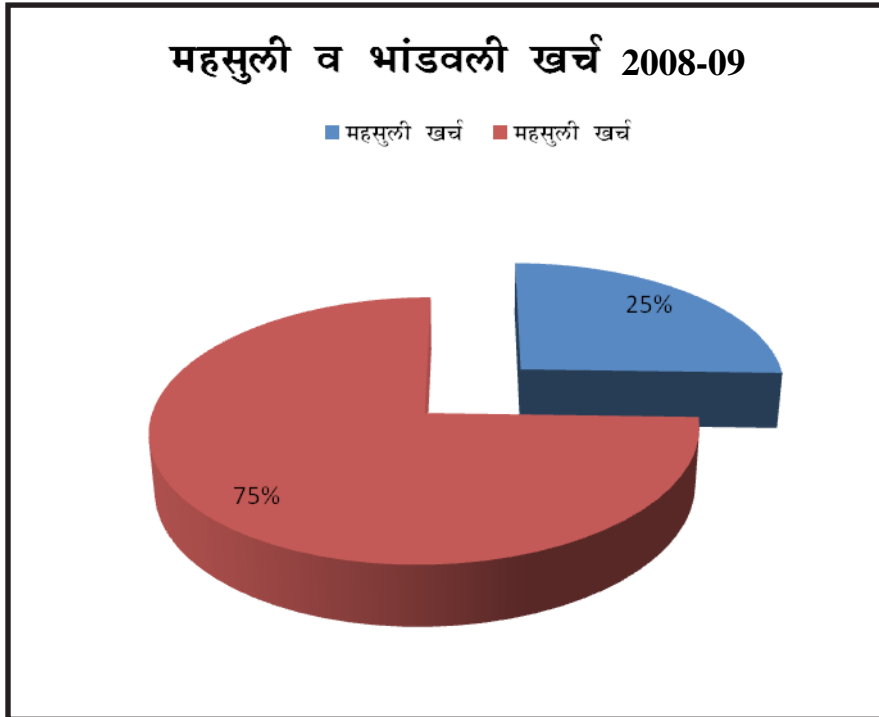
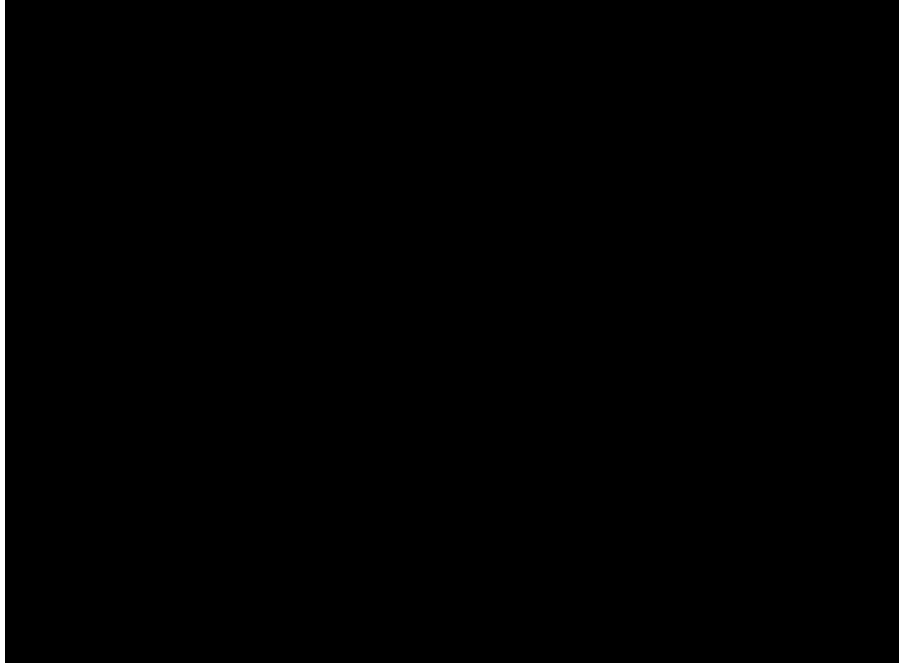
त्रोट:- वार्षिक लेखे पुणे जिल्हा परिषद 1992-93 ते 2008-09

0 = या विभागावर खर्च झाला नाही. किंवा या शीर्षावरील खर्च बंद करण्यात आले आहे.

**आलेख 6.39 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चाचा रेषीय परागमन
वक्र**

आलेख 6.40 : पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चाचे आलेखात्मक वर्गीकरण

पुणे जिल्हा परिषदेचा महसुली खर्च 1992-92 साली रूपये 9801.76 लाख केला. हा खर्च 1994-95 मध्ये रूपये 11893.03 लाख झाला. 1998-99 साली रूपये 21996.87 लाख पर्यंत वाढला. 2005-06 मध्ये रूपये 39118.58 लाख झाला. 2008-09 मध्ये रूपये 60131.16 लाख झाल्याचे आढळून आले. या काळात महसुली खर्चात 6.13 पटीने वाढ झाली. 1992-2009 या काळात रूपये 29055.57 लाख सरासरी खर्च होता. असे दिसून आले. रूपये 14611.25 लाख एवढे प्रमाणित विचलन असल्याचे दिसून आले. या कालावधीत विचलनाचा निर्देशांक 50.3 टक्के झाल्याचे दिसते. 1992-2009 या एकत्रित काळात हा दर 94.19 टक्के राहिला असे दिसून आले.

तक्ता 6.40 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या एकूण खर्चाचे महसुली खर्चाशी असलेले प्रमाण दर्शविले आहे. त्यानुसार प्रस्तुत अध्ययन काळात हे प्रमाण 42.61 टक्क्यावरून 35.30 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले दिसते. 1995 नंतर महसुली खर्चातील विविध शीर्षांवर झालेल्या खर्चात वाढ झालेली असली तरी एकूण खर्चाशी असलेल्या प्रमाणात घट झाली आहे.

तक्ता 6.39 मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेच्या भांडवली खर्चाचे विश्लेषण केले आहे. रूपये 13200.82 लाख 1992-93 मध्ये खर्च झालेले दिसतात. 1994-95 साली रूपये 13741.59 लाख खर्च झाला. 1998-99 मध्ये रूपये 41941.54 लाख खर्च होता. तो रूपये 104305.81 लाख 2005-06 या वर्षात झाला. या खर्चात वाढ होऊन रूपये 110207.85 लाख खर्च 2008-09 या वर्षी झालेला दिसला. या काळात भांडवली खर्चात खर्चात 8.35 पटीने वाढ झाली. प्रस्तुत अध्ययन काळात रूपये 63574.94 लाख सरासरी खर्च झाला आहे. रूपये 45638.23 लाख प्रमाणित विचलन असल्याचे आढळले. विचलनाचा निर्देशांक 71.8 टक्के आला आहे. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात 87.90 टक्के एवढा एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर राहिल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चापैकी भांडवली खर्चाचे प्रमाण 57.39 टक्क्यावरून 64.70 टक्क्यापर्यंत वाढले. या कालावधीत अनामती, तसलमाती, कर्जाची परतफेड अशा बाबींवर मोठया प्रमाणात खर्च झालेला असलेला दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चात 1992 ते 2009 या कालावधीत रूपये 23002.58 लाख वरून रूपये 170339 लाख पर्यंत वाढ झालेली दिसते. या काळात एकूण खर्चात खर्चात 7.41 पटीने वाढ झाली. याकाळात सरासरी खर्च रूपये 92630.52 लाख असल्याचे दिसते. अध्ययन काळात प्रमाणित विचलन रूपये 59427.18 लाख आहे असे दिसून आले. 64.2 टक्के विचलनाचा निर्देशांक असल्याचे दिसले. 1992 ते 2009 या अध्ययन काळात एकत्रित वार्षिक वाढीचा दर 92.04 टक्के असल्याचे दिसून आला.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाच्या समस्या

पुणे जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्नाच्या समस्या

पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील अध्ययनावरून असे दिसून येते की, जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नातील महसूली खर्चात घट (44.11 टक्क्यावरून 34.37 टक्के) झाली आहे. एकूण महसूली उत्पन्नात करांपासून उत्पन्न वाढल्याचे (2.78 टक्क्यावरून 11.44 टक्के) दिसत असले तरी कर व फी मार्गाने मिळणारे उत्पन्न कमी झालेले (0.91 टक्क्यावरून 0.03 टक्क्यापर्यंत) दिसून येते. म्हणजेच जिल्हा परिषदेला ज्या बाबीवर कर बसविण्याचे अधिकार आहेत. त्यापासूनचे उत्पन्न कमी असल्याचे दिसून येते. जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नात अनुदानाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. अनुदानांचा विनियोग अनुदानांच्या नियमानुसार करावा लागतो. त्याबाबतीत खर्च करण्याचे जिल्हा परिषदेला स्वातंत्र्य नसते. एकंदरीत अनुदानाची रक्कम वगळली तर जिल्हा परिषदेच्या महसूली उत्पन्नात घट होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जिल्हा परिषदांना केंद्र व राज्य सरकारवर अवलंबून राहावे लागते. अनुदानावर अवलंबून राहाणे ही एक समस्या आहे.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या खर्चाच्या समस्या

पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील अध्ययनावरून असे दिसून आले की जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चातील महसूली खर्चात (42.61 टक्क्यावरून 35.30 टक्क्यापर्यंत) घट झालेली आहे. एकूण महसूली खर्चात आर्थिक सेवांवरील खर्च (5.88 टक्क्यावरून 4.56 टक्क्यापर्यंत) कमी झाला आहे. आर्थिक सेवांमधील लघु पाटबंधारे विभागावरील खर्चात घट (2.94 वरून 1.83 टक्क्यापर्यंत) झालेली आहे. तसेच कृषी विभागावरील खर्चही (2.01 टक्क्यावरून 0.77 टक्क्यापर्यंत) कमी झाला आहे. मात्र एकूण महसूली खर्चात आस्थापनेवरील खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. एकूण महसूली खर्चात आस्थापनेवरील खर्च अधिक असणे व विकास कामांवरील खर्च कमी असणे ही एक समस्या दिसून येते.

6.2 पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात केलेल्या खर्चाचा परिणाम

प्रस्तुत प्रकरणात पहिल्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. त्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीच्या साहाय्याने माहिती संकलित केली आहे तर दुसऱ्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या खर्चाच्या समस्यांचा अभ्यास केला आहे. सदरची माहिती ही प्राथमिक सामग्रीच्या साहाय्याने संकलित केली आहे. यासाठी आवश्यक असणारी माहिती सर्वेक्षण पध्दतीने गोळा केली आहे. सर्वेक्षणासाठी पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली व दौंड राजगुरुनगर आणि भोर तालुक्यांची निवड केली आहे.

गावांची निवड

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर जिल्हा परिषदेने विविध कार्यक्रमावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास करण्यासाठी आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब केला आहे. पुणे जिल्ह्यातील तालुके निवडताना सर्वसाधारण तालुके, दुर्गम तालुके आणि सर्वसाधारण तालुके हा निकष वापरला आहे.

ह्या निकषानुसार आदिवासी तालुक्यात आंबेगाव व जुन्नरचा समावेश करण्यात आला. दुर्गम भाग असलेल्या तालुक्यात वेल्हे व मुळशीचा समावेश केला तर सर्वसाधारण तालुक्यात हवेली व दौंडचा समावेश केला. प्रत्येक तालुक्यातील तीन गावे या प्रमाणे 18 गावे अभ्यासासाठी निवडली. तालुके व गावे निवडताना सोयीस्कर पध्दतीचा अवलंब केला. प्रत्येक गावातील एकूण कुटुंबांच्या 10 टक्के कुटुंबे अभ्यासासाठी निवडली. प्रत्येक गावातील कुटुंबांची निवड करताना जमीनीचे धारणक्षेत्र हा निकष वापरून 249 कुटुंबांची माहिती प्रश्नावलीच्या सहाय्याने संकलित केली आहे.

खालील गावे सर्वेक्षणासाठी निवडली आहेत.

आदिवासी लोकसंख्या असलेले तालुके

आंबेगाव :- डिंभे बुद्रुक, आंबेदरा, ढाकाळे

जुन्नर :- आपटाळे, ओझर, पिंपरी कावळा

दुर्गम भाग असलेले तालुके

वेल्हे :- आंबेगाव बुद्रुक, कर्नवडी, अंबवणे

मुळशी :- दावजे, बेलावडे, दत्तवाडी

सर्वसाधारण तालुके

हवेली :- थोपटेवाडी, आहिरे, मालखेड

दौंड :- नायगाव, आलेगाव, माळवाडी

प्राथमिक सामग्री गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली पध्दतीचा अवलंब केला आहे. सरपंच, स्थानिक शासन संस्थेतील अधिकारी आणि निवडलेले लोक यांच्या कडून ही सामग्री गोळा केली आहे. शासकीय खर्चाचा ग्रामीण भागातील परिणाम अभ्यासण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण, आरोग्याच्या सुविधा, महिलांसाठीच्या विविध योजना, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती, बाल कल्याण कार्यक्रम, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, स्वच्छता, विहीरीचे बांधकाम, लघु पाटबंधाऱ्यांच्या योजना यावर भर दिला आहे. या पध्दतीने तथ्यांचे संकलन केले आहे. त्यांचे विश्लेषण तक्ता 6.41 मध्ये केले आहे.

तक्ता 6.41: पुणे जिल्ह्यातील नमूना कुटुंबांचा आकार

अ. न.	कुटुंबातील व्यक्तीची संख्या	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	1 ते 4 व्यक्ती	138	55.42
2	5 ते 6 व्यक्ती	81	32.53
3	6 पेक्षा अधिक व्यक्ती	30	12.05
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

प्रस्तुत अध्ययनासाठी 249 इतक्या कुटुंबांची नमूना म्हणून निवड केली आहे. यांची मुलाखत घेऊन गोळा केलेल्या तथ्यावरून त्यांच्या कुटुंबाच्या आकारानुसार वर्गीकरण केले आहे. तक्ता 6.41 वरून असे दिसते की, कुटुंबामध्ये 1 ते 4 व्यक्ती असणारी 55.42 टक्के (138 कुटुंब) आहेत. 5 ते 6 व्यक्ती असलेली 32.53 टक्के (81 कुटुंब) असलेली दिसून आली. तर 6 पेक्षा अधिक व्यक्ती असणारी 12.05 टक्के (30 कुटुंब) आहेत.

पुणे जिल्ह्यात निवडलेल्या गावात असे दिसून दिसून येते की, गावातील लोकांना लहान कुटुंबांचे महत्व पटलेले दिसते. या गावात कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी झालेली दिसते. याचा परिणाम म्हणून या गावातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी संख्या कमी झालेली दिसते. तसेच या तालुक्यातील काही गावांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या कमतरतेमुळे प्राथमिक शाळा कमी झालेल्या दिसतात.

तक्ता 6.42 मध्ये जमीन धारणेनुसार वर्गीकरण केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे :

- 1 हेक्टर पेक्षा कमी
- 1.01 ते 2 हेक्टर
- 2.01 ते 3 हेक्टर
- 3.01 ते 4 हेक्टर
- 4.01 हेक्टरपेक्षा अधिक

तक्ता 6.42: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या कुटुंबांचे धारण क्षेत्रानुसार वर्गीकरण

अ. न.	कुटुंबांचा धारणक्षेत्रानुसार आकार	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	1 हेक्टर पेक्षा कमी	212	85.16
2	1.01 ते 2 हेक्टर	25	10.24
3	2.01 ते 3 हेक्टर	06	2.28
4	3.01 ते 4 हेक्टर	03	1.19
5	4.01 हेक्टरपेक्षा अधिक	03	1.13
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

धारणक्षेत्रानुसार पाच प्रकारात वर्गीकरण केलेल्या कुटुंबांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. ते तक्ता 6.42 वरील तक्त्यात दर्शविले आहे. यावरून असे दिसून येते की अल्प व सीमांत भूधारकांची संख्या 212(85.16 टक्के) असल्याची दिसते. या गावांमध्ये धारणक्षेत्राबाबत विषमता दिसून येते. त्यामुळे त्यांना आवश्यक असलेले अन्नधान्याचे उत्पादन करू शकत नाहीत. त्यामुळे ते दारिद्र्य रेषेखाली असलेले दिसतात. आंबेगाव, वेल्हे तालुक्यात अधिक भूमीहीन लोक असलेले दिसून आले. त्यामुळे सुधारित जातीपेक्षा आदिवासी आणि मागासलेल्या जातीतील कुटुंबांचा धारणक्षेत्राचा प्रश्न असलेला दिसून येतो.

शेती हा ग्रामीण भागातील लोकांचा उत्पन्न मिळविण्याचा प्रमुख मार्ग आहे. पुणे जिल्ह्यात जमीनीचे असमान वाटप असलेले दिसते. याचा परिणाम म्हणून अनेक कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली असलेली दिसतात. पंचायतीराजच्या माध्यमातून अशा कुटुंबांचा दर्जा उंचविण्यास मदत होत आहे. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून शेती संबंधातील लघुउद्योग व कुटीरोद्योग सुरु करून बेकारी व दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. ज्या उद्योगांमुळे बेकारी व दारिद्र्य कमी होईल अशा उद्योगांना शासनाकडून कर सवलती आणि अनुदान देते. अशा प्रकारच्या उद्योगांमुळे प्रादेशिक समतोल साधण्यास मदत होते.

तक्ता 6.43: पुणे जिल्ह्यातील नमुना कुटुंबांचा राहणीमानाचा दर्जा

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	दारिद्र्य रेषेवरील APL	136	55.02
2	दारिद्र्य रेषेखालील BPL	113	44.98
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.43 वरून पुणे जिल्ह्यातील नमुना गावातील लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा दिसून येतो. यामध्ये दोन प्रकार दर्शविले आहेत. एक म्हणजे दारिद्र्य रेषेवरील (APL) आणि दुसरे दारिद्र्य रेषेखालील (BPL). होय. अध्ययनासाठी 249 एवढी नमुना कुटुंबांची निवड केली आहे. त्यांची राहणीमानाच्या दर्जानुसार दोन प्रकारातील विभागणी तक्त्यामध्ये दिली आहे. दारिद्र्य रेषेवरील 136(55.02 टक्के) कुटुंब आहेत. तर दारिद्र्य रेषेखाली 113(44.98 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसून आले. या गावातील राहणीमानाच्या दर्जाची दूरावस्था असलेली दिसते.

सुधारित कुटुंबापेक्षा मागासलेल्या कुटुंबांचा हा प्रश्न अधिक तीव्र असलेला दिसतो. त्यामुळे शासन यंत्रणेने प्राधान्याने हा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

या जिल्ह्यातील दारिद्र्याचे मुख्य कारण म्हणजे धारण क्षेत्राचा अभाव होय. पुणे जिल्हा हा प्रगत जिल्हा असला तरी आदिवासी तालुक्यांमध्ये शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. या भागात एकच पीक घेतले जाते. त्यामुळे सुगीच्या काळानंतर ते बेकार होतात. त्यामुळे दारिद्र्य अधिक असलेले दिसते. असे म्हणता येते की, बेकारी आणि दारिद्र्य या नाण्याच्या दोन बाजू असतात.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाने रोजगारभिमुख कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबवावेत. ज्यामुळे लोकांच्या राहणीमानाच्या दर्जात वाढ होऊ शकेल. त्याच बरोबर शासनाने कृषी उद्योगांना सहकारी तत्वावर प्रोत्साहन द्यावे. त्यामुळे अधिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल आणि दारिद्र्याचा प्रश्न सुटू शकेल. यामध्ये पंचायतीराज संस्थांची भूमिका महत्वाची ठरू शकते.

प्रशासनाकडून शिक्षण, दारिद्र्य निर्मूलन आणि बेरोजगारी संदर्भात अनेक योजनांची अंमलबजावणी होत असते. परंतू स्थानिक शासन संस्थांकडून वेळेत या योजनांची अंमलबजावणी होत नाही. त्यामुळे दारिद्र्याचा प्रश्न कमी झालेला दिसत नाही.

तक्ता 6.44: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधन

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	एल. पी. जी. (गॅस)	112	44.98
2	जळाऊ लाकूड	132	53.01
3	बायोगॅस	05	2.01
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.44 वरून असे दिसते की, पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधनाची स्थिती दर्शविली आहे. सर्वेक्षणासाठी एकूण 249 कुटुंबांची निवड केली आहे. या इंधनाचा वापर करणाऱ्यांचे तीन प्रकारात विभाजन केले आहे. त्याचे विश्लेषण तक्ता 6.44 मध्ये केले आहे. यापैकी 44.98 टक्के (112 कुटुंब) कडून स्वयंपाकासाठी एल. पी. जी. चा वापर केला जातो. तर बायोगॅसचा वापर करणारी 2.01 टक्के (05 कुटुंब) असल्याचे दिसून आले. उर्वरित कुटुंबांकडून जळाऊ लाकडाचा वापर स्वयंपाकासाठी करित असलेले दिसतात. वन खात्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे जळाऊ लाकूड उपलब्ध होत नाही. सार्वजनिक आणि खासगी कंपन्यांचा एल. पी. जी. ची सहज उपलब्धता होत आहे.

तक्ता 6.45: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील पिण्याच्या पाण्याची स्थिती

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	स्वतःची विहीर	18	7.23
2	सार्वजनिक विहीर	38	15.26
3	नळ	73	29.32
4	स्वतःची विहीर आणि नळ	26	10.44
5	सार्वजनिक विहीर आणि नळ	62	24.90
6	झरा	32	12.85
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.45 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील पिण्याच्या पाण्याची स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. यामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या मार्गांचे 6 भागात विभाजन केले आहे. सर्वेक्षणासाठी एकूण 249 नमुना कुटुंबांची निवड केली आहे. वरील पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतानुसार असलेली कुटुंबांची संख्या आणि त्यांचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता 6.46: पुणे जिल्ह्यातील नमुना कुटुंबांच्या पिण्याच्या पाण्याबद्दल प्रतिक्रिया

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	समाधानी	150	60.24
2	असमाधानी	61	24.49
3	पिण्याच्या पाण्याची वाईट परिस्थिती	38	15.18
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.46 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या घरांचे विभाजन तीन प्रकारामध्ये दिले आहे. त्यानुसार पिण्याच्या पाण्याच्या सोयी बद्दल समाधानी असणारी 150 (60.24 टक्के) कुटुंबे होती. तर 24.49 टक्के (61 कुटुंबे) या बाबतीत असमाधानी असलेले दिसतात. पिण्याच्या पाण्याची वाईट अवस्था आहे असे मत असणारी 15.18 टक्के (38 कुटुंबे) असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसते की वर्षातील एप्रिल व मे महिन्यात पिण्याच्या दुरावस्था असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 6.47: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावात असणारी शौचालयाच्या सोयी

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	शौचालयाची सोय असणारे	185	72.91
2	शौचालयाची सोय नसणारे	64	27.09
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.47 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावात असणारी शौचालयाच्या सोयीच्या उपलब्धतेबाबत विश्लेषण केले आहे. सर्वेक्षणासाठी एकूण 249 कुटुंबांची निवड केली आहे. यापैकी 72.91 टक्के (185 कुटुंबे) शौचालयाची सोय उपलब्ध आहे. तर 27.09 टक्के (64 कुटुंबे) शौचालयाची सोय नसल्याचे दिसून आले. यावरून निवडलेल्या गावात शौचालयाच्या सोयीची उपलब्धता असल्याचे दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी हागणदारी मुक्त गाव हे अभियान प्रभावीपणे राबविले. यामध्ये शौचालयासाठी दारिद्र्य रेषेखालील व दारिद्र्य रेषेवरील लोकांना शौचालयासाठी अनुदानाची उपलब्धता करून दिली. तसेच शासनाच्या निवडणुकीच्या नियमामुळे गावात संडासाच्या सुविधा असलेल्या दिसून आल्या.

तक्ता 6.48: पुणे जिल्ह्यातील नमूना गावात बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्थेबाबतची स्थिती

अ. न.	तपशील	घरांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्था असणारे	169	67.87
2	बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्था नसणारे	80	32.13
		249	100.00

स्त्रोत :- सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.48 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील नमूना गावात बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्थेबाबतची स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी एकूण 249 कुटुंबांची निवड केली आहे. प्रत्यक्ष मुलाखत घेताना दोन प्रकारची उत्तरे दिली आहेत, ती तक्त्यात दिली आहेत. यावरून असे दिसून येते की, बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्था असणारी 67.87 टक्के (169 कुटुंबे) आहेत. तर 32.13 टक्के (80 कुटुंबे) बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्था नसल्याचे आढळून आले. या तालुक्यात बंदीस्त आंगोळीची व्यवस्था असणाऱ्यांची संख्या अधिक असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या तालुक्यांमधील पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांची असणारी व्यवस्था

प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक कुटुंबांचा कणा असतो. सशोधनासाठी एकूण 249 कुटुंबाची निवड केली आहे. यापैकी आदिवासी तालुक्यातील 102 कुटुंबे, दुर्गम तालुक्यातील 70 कुटुंबे, आणि सर्वसाधारण तालुक्यातील 77 कुटुंबे निवडली आहेत. या शाळेतील सुविधांबाबत माहिती पहाताना वर्ग खोल्यांची संख्या, खडू फळ्यांची संख्या, क्रिडांगणाची सुविधा, वीजेची उपलब्धता आणि पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता यां घटकांचा विचार केला आहे. तालुक्यातील 18 गावांची निवड केली आहे. यामध्ये असे दिसून आले की, काही गावे सर्वसाधारण तर काही मागासलेली आहेत. वर्गखोल्यांची संख्या खडू फळ्यांची, संख्या, क्रिडांगणाची सुविधा, पुरुष व स्त्रीयांसाठी स्वतंत्र शौचालयाची सुविधा, वीजेची उपलब्धता आणि पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता या गोष्टी शाळांमध्ये उपलब्ध आहेत. परंतु याबाबत लोक समाधानी नसल्याचे दिसून आले. प्राथमिक शाळांमध्ये दूरचित्रवाणी, टेपरेकॉर्डर, संगणक, या सोयी उपलब्ध आहेत. या वस्तू सुस्थितीत असलेल्या दिसून आल्या. याबाबत गावातील लोक समाधानी असल्याचे दिसते.

रस्त्याशी संपर्क असणाऱ्या गावाच्या तुलनेत दुर्गम भागातील शाळांमध्ये या सोयी कमी प्रमाणात आहेत. असे दिसून आले. सर्व शिक्षा अभियान, आदिवासी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे या गोष्टीची उपलब्धता असलेली दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावांमधील शिक्षणाच्या सुविधा

गावांमधील शिक्षण सुविधा आणि दर्जा पाहताना असत एकूण विद्यार्थी संख्या, गळतीचे प्रमाण, एकूण शिक्षक, प्रती शिक्षक विद्यार्थी प्रमाण यांचा विचार केला आहे. येथे प्रती शिक्षक विद्यार्थी प्रमाण 1:30 असल्याचे दिसते. गळतीचे प्रमाण याठिकाणी कमी असलेले दिसते. पुणे जिल्हा हा पुढारलेला जिल्हा असल्याने शिक्षणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसते.

या ठिकाणी असे दिसून आले की, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची स्थिती चांगली आहे. या ठिकाणी प्रति शिक्षक विद्यार्थी प्रमाण 1:30 असल्याचे दिसते. उच्च माध्यमिक पातळीवर गळतीचे प्रमाण 4.8 टक्के असल्याचे दिसते. नोकरी, आर्थिक परिस्थिती आणि अन्य कारणांमुळे गळती असल्याचे दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील वैद्यकीय सुविधांची माहिती

सर्वेक्षणासाठी 18 गावांची निवड केली आहे. ही गावे आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली आणि दौंड या तालुक्यांमधून निवडली आहेत.

तक्ता 6.49 वरील विश्लेषणानुसार आंबेगाव तालुक्यातील गावात 1 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 1 प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 1 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर व 3 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 6 खाजगी दवाखाने आहेत. त्यापैकी 2 एम. बी. बी. एस.

डॉक्टर, 2 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर, 1 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर, 1 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे. परंतु त्यांची संख्या व दर्जा वाढविण्याची गरज आहे. या तालुक्यात तज्ज्ञ डॉक्टरांची आवश्यकता आहे.

तक्ता 6.49 : निवडलेल्या गावातील वैद्यकीय सुविधा

अ. न.	सोयीचे स्वरूप	आंबेगाव	जुन्नर	वेल्ले	मुळशी	हवेली	दौंड
1	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	01	02	01	02	02	01
2	प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र	01	-	01	-	01	01
3	डॉक्टर	01	02	01	02	02	01
4	नर्सस	03	04	02	04	04	03
5	खाटा	06	14	08	16	18	06
6	एकूण खाजगी दवाखाने						
7	एम. बी. बी. एस.	02	03	01	03	03	02
8	एम. डी.	-	-	-	01	01	-
9	बी. ए. एम. एस.	02	03	02	04	03	03
10	बी. एच. एम. एस.	01	02	01	02	02	02
11	इतर	01	01	02	02	02	01

स्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.49 वरील विश्लेषणानुसार जुन्नर तालुक्यातील गावात 2 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 2 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर व 4 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 9 खाजगी दवाखाने आहेत. त्यापैकी 3 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर 3 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर 2 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर 1 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे. या तालुक्यात तज्ज्ञ डॉक्टरांची नियमित आवश्यकता आहे.

वेल्ले तालुक्यातील गावात 1 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 1 प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 1 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर व 2 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 6 खाजगी दवाखाने आहेत. त्यापैकी 1 एम. बी. बी. एस. 2 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर 1 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर 2 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची अपूरी व्यचस्था आहे. या तालुक्यात तज्ज्ञ डॉक्टरांची आवश्यकता आहे.

मुळशी तालुक्यातील गावात 2 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 2 एम. बी. बी. एस. व 4 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 12 खाजगी दवाखाने आहेत.

त्यापैकी 3 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर 1 एम. डी. डॉक्टर 4 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर 2 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर 2 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे. हवेली तालुक्यातील गावात 2 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 1 प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 2 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर व 4 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 8 खाजगी दवाखाने आहेत. त्यापैकी 2 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर 3 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर 2 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर 1 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे.

दौंड तालुक्यातील गावात 1 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 1 प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात 1 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर व 3 नर्सस आहेत. या गावात एकूण 8 खाजगी दवाखाने आहेत. त्यापैकी 2 एम. बी. बी. एस. डॉक्टर 3 बी. ए. एम. एस. डॉक्टर 2 बी. एच. एम. एस. डॉक्टर 1 इतर असल्याचे दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, येथे वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे. या तालुक्यात तज्ज्ञ डॉक्टरांची नियमित आवश्यकता आहे.

तक्ता 6.50: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठा

अ. न.	तपशील	कुटुंबांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	होय	183	73.57
2	नाही	66	26.43
	एकूण	249	100.00

स्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.50 वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, सशोधनासाठी एकूण 249 कुटुंबे निवडली आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठा या बाबत कुटुंबांचे दोन प्रकारात विभाजन केले आहे. यापैकी 73.57 टक्के (183 कुटुंबे) प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठा होतो असे सांगितले. तर प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठा होत नाही असे 26.43 टक्के (66 कुटुंबे) सांगितले. यावरून असे दिसते की, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठा योग्य रीतीने होतो. शासनातर्फे लोकांना सवलतीच्या दरात वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. परंतू आदिवासी भागात यांची कमतरता असलेली दिसून आली. त्याठिकाणी वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे.

पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा या बाबतचे विश्लेषण तक्ता 6.51 मध्ये दिले आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा योग्य होतो की नाही याबाबत कुटुंबांचा प्रतिसाद घेतला आहे. यानुसार एकूण कुटुंबांपैकी 78.16 टक्के (195 कुटुंबे) होय असा प्रतिसाद दिला. नाही असे मत असणारे 21.84 टक्के (54 कुटुंबे) होती. 18 ते 45 वयोगटातील लोकांना या साधनांचा वापर करण्याबाबत साक्षर करण्याची गरज आहे असे दिसते.

तक्ता 6.51: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा

अ. न.	तपशील	कुटुंबांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	होय	195	78.16
2	नाही	54	21.84
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.52 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केलेले लशीकरणाबाबत लोकांनी दिलेल्या प्रतिसादाचे विश्लेषण केले आहे. यासाठी पुणे जिल्ह्यातील एकूण 100.00 टक्के (249 कुटुंब) निवडली आहेत. यापैकी सर्व कुटुंबांनी या मोहिमेत सहभागी असल्याचे सांगितले.

तक्ता 6.52: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केलेले लशीकरण

अ. न.	तपशील	कुटुंबांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	होय	249	100.00
2	नाही	—	—
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.53: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत एड्स जागृती कार्यक्रम

अ. न.	तपशील	कुटुंब संख्या	शेकडा प्रमाण
1	होय	130	52.39
2	नाही	119	47.61
	एकूण	249	100.00

स्त्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

यासाठी पुणे जिल्ह्यातील कुटुंबे निवडली आहेत. तक्ता 6.53 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केलेले लशीकरणाबाबत लोकांनी दिलेल्या प्रतिसादाचे विश्लेषण केले आहे. तक्ता 6.53 वरून असे दिसते की, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत एड्स जागृती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली जाते असे सांगणारी 52.39 टक्के (130 कुटुंबे) आहेत. तर 47.61 टक्के (119 कुटुंबे) मते या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी योग्य रीतीने होत नाही असे सांगितले. या कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी स्वयंसेवी संस्था किंवा इतर संघटनांना त्यात सहभागी करून घेण्याची गरज आहे.

तक्ता 6.54: पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन कार्यक्रम

अ. न.	तपशील	कुटुंबांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1	होय	222	89.17
2	नाही	27	10.83
	एकूण	249	100.00

स्रोत: - सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.54 मध्ये पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची स्थिती दर्शविली आहे. यासाठी पुणे जिल्ह्यातील कुटुंबांची निवड केली आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत होय आणि नाही अशा प्रतिक्रिया घेतल्या आहेत. 249 कुटुंबांपैकी यापैकी 89.17 टक्के (222 कुटुंबे) हा कार्यक्रम प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत योग्य रीतीने राबविला जातो. असे सांगितले. तर 10.83 टक्के (27 कुटुंबे) अंमलबजावणी योग्य होत नसल्याचे सांगितले. या कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी पुढाकार घेऊन विशेष शिबिरांचे आयोजन करावे.

निवडलेल्या गावातील पायाभूत सुविधा

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. केंद्र आणि राज्य शासनाकडून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी विविध कार्यक्रम राबविले जातात. यामधून पायाभूत सुविधांची उपलब्धता करून दिल्या जातात.

तक्ता 6.55 वरून असे दिसून येते की, आंबेगाव तालुक्यात वीज, रस्ता, महिला बचत गट, यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. तर पोष्ट ऑफिसची सोय 66.66 टक्के गावांमध्ये आहे. बिगर स्वतंत्र ग्रामपंचायत कार्यालय 100 टक्के गावात आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था 33.33 टक्के गावात असलेल्या दिसून आल्या. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची शाखा असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 33.33 टक्के

गावे आहेत. पशुवैद्यकीय दवाखान्याची सोय 33.33 टक्के गावात आहे. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 33.33 टक्के गावात असलेले दिसून आले. लघुपाटबंधाऱ्यांच्या योजनांची अंमलबजावणी 33.33 टक्के गावात झाली.

तक्ता 6.55:पुणे जिल्ह्यातील निवडलेल्या गावातील पायाभूत सुविधा

अन	तपशील	आंबेगाव	जुन्नर	वेल्ले	मुळशी	हवेली	दोंड
1	पोष्ट कार्यालय	66.66	66.66	66.66	100.00	100.00	66.66
2	प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था	33.33	100.00	66.66	100.00	100.00	100.00
3	बिगर शेती सहकारी पतसंस्था	-	66.66	-	33.33	66.66	33.33
4	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची शाखा	66.66	66.66	33.33	66.66	100.00	66.66
5	टेलिफोन	66.66	100.00	66.66	100.00	100.00	100.00
6	मुख्य जिल्हा रस्त्याशी संपर्क	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
7	सहकारी दूध उत्पादक संघ	33.33	66.66	33.33	66.66	100.00	66.66
8	पशुवैद्यकीय दवाखाना	33.33	66.66	66.66	66.66	66.66	66.66
9	महिला बचत गट	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
10	तलाठी कार्यालय	33.33	66.66	33.33	66.66	66.66	33.33
11	वीज	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
12	लघु पाटबंधारे योजना	33.33	100.00	66.66	66.66	33.33	66.66
13	स्वतंत्र ग्रामपंचायत कार्यालय	100.00	100.00	33.33	100.00	100.00	100.00

स्रोत:- सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.55 वरून असे दिसून येते की, जुन्नर तालुक्यात वीज, रस्ता, टेलिफोन, महिला बचत गट, ग्रामपंचायत कार्यालय, लघु पाटबंधारे योजना आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. तर पोष्ट ऑफिसची सोय 66.66 टक्के गावांमध्ये आहे. बिगर शेतकी सहकारी पतसंस्था 66.66 टक्के गावात आहेत. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची शाखा असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. पशुवैद्यकीय दवाखान्याची सोय 66.66 टक्के गावात आहे. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 66.66 टक्के गावात असलेले दिसून आले.

वेल्ले तालुक्यात वीज, रस्ता, महिला बचत गट, यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. तर पोष्ट ऑफिसची सोय 33.33 टक्के गावांमध्ये आहे. ग्रामपंचायत कार्यालय

असणारी 33.33 टक्के गावे आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था 66.66 टक्के गावात आहेत. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची शाखा असणारी 33.33 टक्के गावे आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 33.33 टक्के गावे आहेत. पशुवैद्यकीय दवाखान्याची सोय 66.66 टक्के गावात आहे. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 33.33 टक्के गावात असलेले दिसून आले. लघुपाटबंधान्याच्या योजना 66.66 टक्के गावात आहेत.

तक्ता 6.55 वरून असे दिसून येते की, मुळशी तालुक्यात वीज, रस्ता, टेलिफोन, महिला बचत गट, ग्रामपंचायत कार्यालय आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. तर पोष्ट ऑफिसची सोय 66.66 टक्के गावांमध्ये आहे. बिगर शेतकी सहकारी पतसंस्था 33.33 टक्के गावात आहेत. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची शाखा असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. पशुवैद्यकीय दवाखान्याची सोय 66.66 टक्के गावात आहे. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 66.66 टक्के गावात असल्याचे दिसून आले. लघुपाटबंधान्याच्या योजनांची अंमलबजावणी 66.66 टक्के गावात झाली.

तक्ता 6.55 वरून असे दिसून येते की, हवेली तालुक्यात वीज, रस्ता, टेलिफोन, महिला बचत गट, ग्रामपंचायत कार्यालय, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, पोष्ट कार्यालय, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची शाखा यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. बिगर शेतकी सहकारी पतसंस्था 66.66 टक्के गावात आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 33.33 टक्के गावे आहेत. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 66.66 टक्के गावात असलेले दिसून आले. लघुपाटबंधान्याच्या योजनांची अंमलबजावणी 33.33 टक्के गावात झाली. बिगर शेतकी सहकारी पतसंस्था 66.66 टक्के गावात असल्याचे दिसून आले.

दौंड तालुक्यात वीज, रस्ता, टेलिफोन, महिला बचत गट, ग्रामपंचायत कार्यालय आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यांची 100 टक्के उपलब्धता असलेली दिसून येते. तर पोष्ट ऑफिसची सोय 66.66 टक्के गावांमध्ये आहे. बिगर शेतकी सहकारी पतसंस्था 33.33 टक्के गावात आहेत. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची शाखा असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. सहकारी दूध उत्पादक सोसायटी असणारी 66.66 टक्के गावे आहेत. पशुवैद्यकीय दवाखान्याची सोय 66.66 टक्के गावात आहे. स्वतंत्र तलाठी कार्यालय 33.33 टक्के गावात असलेले दिसून आले. लघुपाटबंधान्याच्या योजनांची अंमलबजावणी 66.66 टक्के गावात झाली.

पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात केलेल्या खर्चाचा परिणाम अभ्यासण्यासाठी निवडलेल्या कुटुंबाच्या समस्या

पुणे जिल्हा परिषद पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात विविध सेवा व सुविधांवर खर्च करीत

असते. खर्चाचा परिणाम अभ्यासत असताना काही अडचणी दिसून आल्या. अध्ययनासाठी निवडलेल्या कुटुंबाच्या समस्यांचे विश्लेषण तक्ता 6.56 केले आहे.

तक्ता: 6.56 निवडलेल्या कुटुंबाच्या समस्या

अ. न.	समस्यांचा तपशील	कुटुंबाची संख्या
1	पिण्याच्या पाण्याची समस्या	99
2	शौचालयाची समस्या	64
3	बंदीस्त आंगोळीची समस्या	80
4	प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषध पुरवठा	66
5	कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा	54
6	एडस् जागृती कार्यक्रम	119

स्रोत: सर्वेक्षणावर आधारित

तक्ता 6.56 वरून असे दिसून येते की, एकूण 249 कुटुंबांपैकी 99 कुटुंबांना पिण्याच्या पाण्याची समस्या आहे. असे सांगितले. शौचालयाच्या सुविधेबाबत 64 कुटुंबाला समस्या असलेली दिसून आली. 80 कुटुंबांना बंदीस्त आंगोळीची समस्या आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत 66 कुटुंबांना वेळेवर औषध पुरवठा होत नसल्याची समस्या आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठा केला जात नसल्याची समस्या 54 कुटुंबाने सांगितली. एडस् जागृती कार्यक्रम प्राथमिक आरोग्य केंद्रात राबवला जात नसल्याची समस्या 119 कुटुंबानी सांगितली.

निवडलेल्या तालुक्यातील सुविधांबाबत अडचणी

अध्ययनासाठी निवडलेल्या तालुक्यातील आंबेगाव या आदिवासी तालुक्यात आणि वेल्हे या दुर्गम तालुक्यात पोस्ट, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, बिगर शेती सहकारी पतसंस्था, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, टेलिफोन, सहकारी दूध उत्पादक संघ, पशुवैद्यकीय दवाखाना, तलाठी कार्यालय, लघु पाटबंधारे योजना यांची उपलब्धता कमी असलेली दिसून आली.

निवडलेल्या तालुक्यात वैद्यकीय सुविधांची कमतरता असलेली दिसून आली. यामध्ये वैद्यकीय अधिकाऱ्याची उपलब्धता, खाटांची संख्या, औषधांची उपलब्धता यांचा समावेश होतो. याशिवाय खाजगी वैद्यकीय सुविधा अपूऱ्या असलेल्या दिसतात. तज्ज्ञ डॉक्टरांसाठी पुणे शहरात यावे लागते.

प्रकरण सातवे

महाराष्ट्राचा आणि पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासातील बदल

प्रस्तावना

देशाच्या सर्वांगीण विकासात ग्रामीण विकास कार्यास महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि इतर समस्या सोडवून त्यांचा विकास साधने महत्वाचे आहे. महाराष्ट्र राज्यात महाराष्ट्र शासन आणि पुणे जिल्ह्यात जिल्हा परिषद खर्च करीत असते. त्यामध्ये राज्य शासन ग्रामीण भागासाठी खर्च करीत असते. राज्याने केलेल्या खर्चाचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम ग्रामीण भागाच्या विकासावर होत असतो.

जिल्हा परिषद जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात खर्च करीत असते. त्यांच्या बरोबर जिल्हा नियोजन व विकास समिती आणि जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणाही खर्च करते. त्यामुळे जिल्हा परिषदेचे ग्रामीण विकासातील योगदान मर्यादित असलेले दिसते. असे असले तरी राज्य शासन आणि जिल्हा परिषदेने केलेल्या खर्चामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाला आहे. प्रस्तूत अध्ययन करीत असताना काही महत्वाचे निर्देशक घटक विचारात घेतले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. राज्याचे व जिल्ह्याचे निव्वळ उत्पन्न
2. राज्याचे व जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न
3. राज्यातील व जिल्ह्यातील शिक्षणाच्या सुविधा
4. राज्यातील व जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्याच्या सुविधा
5. राज्यातील व जिल्ह्यातील दळणवळणाच्या सुविधा
6. राज्यातील व जिल्ह्यातील वीजेचा वापर सुविधा
7. राज्याचा व जिल्ह्याचा मानवी विकास निर्देशांक
8. राज्यातील व जिल्ह्यातील वीजेचे स्रोत
9. राज्यातील व जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता
10. पुणे जिल्ह्यात झालेला योजनांतर्गत खर्च

7.1 महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात अध्ययन करताना क्षेत्रानुसार निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न, शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण, वीज वापर, 2001 आणि 2011 या लोकसंख्या गणनेनुसार पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, प्रकाशाचे स्रोत आणि लोकसंख्येची साक्षरता या घटकांचे विश्लेषण केले आहे.

महाराष्ट्राचे निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न

महाराष्ट्राचे निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न पहात असताना 1990-91 ते 2008-09 या कालवधीतील क्षेत्रवार निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न अभ्यासले आहे. क्षेत्रवार राज्य उत्पन्न अभ्यासताना राज्य शासनाच्या आर्थिक पहाणीमध्ये दिलेल्या क्षेत्रांचा विचार केला आहे ती क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. प्राथमिक क्षेत्र : यामध्ये कृषी, वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे, मासेमारी आणि खाणकाम व दगड खाणकाम यांचा समावेश होतो.
2. द्वितीय क्षेत्र: या विभागात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा समावेश केला आहे. वस्तुनिर्माण हे क्षेत्र नोंदणीकृत आणि अनोंदणीकृत अशा दोन भागात विभागले आहे. याशिवाय बांधकाम, वीज गॅस आणि पाणीपुरवठा यांचाही समावेश होतो.
3. तृतीय क्षेत्र: यामध्ये रेल्वे, परिवहन व साठवण, दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपहारगृहे, व्यापार मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा यांचा समावेश केला आहे.

तक्ता 7.1: महाराष्ट्राचे निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न (रुपये)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	निव्वळ राज्य	देशांतर्गत उत्पन्न	दरडोई उत्पन्न
1990-91	13164 (22.86)	19467 (33.81)	24946 (43.33)	57577	(100.00)	7368
1991-92	13514 (20.54)	21724 (33.01)	30570 (46.45)	65808	(100.00)	8242
1992-93	19095 (23.27)	26026 (31.71)	36955 (45.03)	82076	(100.00)	1008
1993-94	21643 (20.57)	32152 (30.56)	51402 (48.86)	105197	(100.00)	12705
1994-95	22985 (19.19)	36579 (30.54)	60208 (50.27)	119772	(100.00)	14200
1995-96	27008 (19.19)	44928 (31.92)	68794 (48.48)	140730	(100.00)	16379
1996-97	36515 (23.01)	48103 (30.31)	74065 (46.67)	158683	(100.00)	17844
1997-98	30382 (17.70)	56722 (33.05)	84513 (49.25)	171617	(100.00)	18915
1998-99	37479 (19.65)	55038 (28.85)	98229 (51.50)	190746	(100.00)	20617
1999-2000	38543 (17.79)	58910 (27.19)	119211 (55.02)	216664	(100.00)	22977
2000-01	36688 (17.22)	54516 (25.59)	121836 (57.19)	213040	(100.00)	22179
2001-02	38610 (15.96)	62222 (25.72)	141045 (58.31)	241877	(100.00)	24726
2002-03	40215 (15.56)	63618 (24.61)	154658 (59.83)	258491	(100.00)	26015
2003-04	46213 (15.71)	75289 (25.59)	172700 (58.70)	294202	(100.00)	29139
2004-05	44252 (11.96)	96016 (28.89)	229755 (62.09)	370023	(100.00)	36077
2005-06	51889 (11.87)	126284 (28.89)	258930 (59.24)	437103	(100.00)	41965
2006-07	65403 (12.41)	154416 (29.31)	307091 (58.28)	526910	(100.00)	49831
2007-08	78976 (12.74)	185502 (29.93)	355405 (57.33)	619884	(100.00)	57831
2008-09	75458 (11.13)	192938 (28.47)	409386 (60.40)	677781	(100.00)	62234

स्रोत: - महाराष्ट्र राज्य आर्थिक पाहणी सर्वेक्षण 1990-91 ते 2009-10

तक्ता 7.1 वरून असे दिसून येते की, 1990-91 साली राज्याचे निव्वळ देशांतर्गत राज्य उत्पन्न रूपये 57577 लाख होते. ते 1993-94 मध्ये रूपये 105197 लाख झाले. रूपये 677781 लाख 2008-09 मध्ये झालेले आढळून आले. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात राज्याच्या निव्वळ उत्पन्नात 92.73 टक्क्याने वाढ झालेली दिसून आले. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 379.96 टक्क्याने वाढ झालेली आढळून आली.

तक्ता 7.1 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, प्राथमिक क्षेत्रातून मिळालेल्या राज्य उत्पन्नाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार 1990-91 साली रूपये 13164 लाख होते. ते 1993-94 मध्ये रूपये 21643 लाख झाले. ते 2008-09 मध्ये रूपये 75458 लाख झालेले आढळून आले. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात 74.60 टक्क्यानी वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या कालखंडात 279.39 टक्क्याने वाढ झाली असे दिसून आले.

राज्याचे द्वितीय क्षेत्रापासून 1990-91 साली रूपये 19467 लाख होते. 1993-94 मध्ये रूपये 32152 लाख झाले. ते 2008-09 या वर्षात रूपये 192938 लाख असल्याचे दिसून आले. 87.90 टक्क्याने द्वितीय क्षेत्राचे उत्पन्न घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात वाढल्याचे दिसते. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 429.44 टक्क्याने वाढ झाली असे दिसून आले.

तृतीय क्षेत्र हे विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. राज्य उत्पन्नात या क्षेत्राचा वाटा वाढता असल्यास अर्थव्यवस्थेचा विकास झाला असे म्हणता येते. 1990-91 मध्ये रूपये 24946 लाख एवढे तृतीय क्षेत्रापासून उत्पन्न मिळाले. 1993-94 मध्ये रूपये 51402 लाख झाले. 2008-09 साली रूपये 409386 लाख झाल्याचे दिसून आले. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात तृतीय क्षेत्राच्या उत्पन्नात 141.35 टक्क्याने वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर यामध्ये 515.09 टक्क्याने वाढ झालेली दिसते.

तक्ता 7.1 मध्ये राज्याचे दरडोई उत्पन्न दर्शविले आहे. त्यानुसार 1990-90 मध्ये रूपये 7368 दरडोई उत्पन्न होते. ते 1993-94 साली रूपये 12705 झाले. 2008-09 मध्ये रूपये 62234 झाल्याचे आढळून आले. राज्याच्या दरडोई उत्पन्नात घटना दुरुस्ती पूर्वीच्या कालखंडात 92.73 टक्क्याने वाढ झाली. तर 379.96 टक्के वाढ घटना दुरुस्तीनंतर झालेली दिसते.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्थिती

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करताना राज्यातील शाळांची संख्या, विद्यार्थ्यांची संख्या, प्रती शिक्षक विद्यार्थी संख्या याचा विचार केला आहे. तक्ता 7.2 मध्ये राज्यातील शैक्षणिक स्थितीचे विश्लेषण केले आहे.

तक्ता 7.2 वरून असे दिसून येते की, घटना दुरुस्तीपूर्वी राज्यात 57744 शाळा होत्या.

या काळात शाळा 4.59 टक्क्याने वाढल्या. घटना दुरुस्तीनंतर म्हणजेच 2008-09 मध्ये शाळांची संख्या 72053 पर्यंत वाढली. या कालखंडात शाळांच्या संख्येत 16.81 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

1990-91 साली राज्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या 10424 हजार एवढी होती. या काळात विद्यार्थ्यांच्या संख्येत 7.73 टक्क्यांनी वाढ झाली. ही संख्या घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 11392 हजार पर्यंत पोहचली. सदरच्या कालखंडात 0.72 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

	तक्ता 7.2:	महाराष्ट्रातील	शैक्षणिक स्थिती
वर्ष	शाळा	विद्यार्थी	प्रति विद्यार्थी शिक्षक
1990-91	57744	10424	39
1991-92	57853	10695	39
1992-93	59489	10973	38
1003-94	60397	11230	38
1994-95	61683	11475	39
1995-96	62342	11717	39
1996-97	92738	11229	39
1997-98	63527	11483	39
1998-99	64256	11976	39
1999-2000	65338	12232	39
2000-01	65960	11857	38
2001-02	67960	11837	38
2002-03	67800	11897	37
2003-04	67998	11872	37
2004-05	68261	12857	36
2005-06	68644	11806	35
2006-07	69330	11688	34
2007-08	69330	11571	34
2008-09	72053	11392	33

स्रोत: - महाराष्ट्र राज्य आर्थिक पाहणी सर्वेक्षण 1990-91 ते 2009-10

तक्ता 7.2 वरून असे दिसून येते की, घटना दुरुस्तीपूर्वी राज्यात 57744 शाळा होत्या. या काळात शाळा 4.59 टक्क्याने वाढल्या. घटना दुरुस्तीनंतर म्हणजेच 2008-09 मध्ये शाळांची संख्या 72053 पर्यंत वाढली. या कालखंडात शाळांच्या संख्येत 16.81 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

1990-91 साली राज्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या 10424 हजार एवढी होती. या काळात विद्यार्थ्यांच्या संख्येत 7.73 टक्क्यांनी वाढ झाली. ही संख्या घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 11392

हजार पर्यंत पोहचली. सदरच्या कालखंडात 0.72 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

घटना दुरूस्तीपूर्वी प्रती शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या 39 होती. या कालखंडात प्रती शिक्षक विद्यार्थी संख्येत 2.56 टक्क्याने घट झाली. ती 2008-09 मध्ये 33 पर्यंत कमी झालेली दिसून आली. घटना दुरूस्ती नंतरच्या काळात या प्रमाणात 13.16 टक्क्यानी घट झालेली दिसून आली.

महाराष्ट्रातील आरोग्य सुविधांची उपलब्धता

महाराष्ट्रातील आरोग्य सुविधांचे अध्ययन करताना राज्यात अस्तित्वात असलेली रुग्णालये, दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे याचा विचार केला आहे याचे विश्लेषण तक्ता 7.3 मध्ये केले आहे.

तक्ता 7.3 वरून असे दिसून येते की, घटना दुरूस्तीपूर्वी म्हणजेच 1990-91 साली राज्यात रुग्णालयांची संख्या 768 होती. या काळात रुग्णालयांच्या संख्ये 7.55 टक्क्यानी वाढ झाली. ती घटना दुरूस्ती नंतरच्या काळात वाढत जाऊन 2008-09 या वर्षात 1121 पर्यंत पोहचलेली दिसते. या कालखंडात ही वाढ 35.39 टक्के असल्याचे दिसते.

दवाखान्यांची संख्या घटना दुरूस्तीपूर्वी 1990-91 मध्ये 1896 होती. या काळात दवाखान्यांच्या संख्येत 25.94 टक्क्याने वाढ झाली. यामध्ये घटना दुरूस्तीनंतरच्या काळात वाढ होऊन 2008-

वर्ष	रुग्णालये	दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	प्रती लाख लोकसंख्येमागे खाटा
1990-91	768	1896	1752	144
1991-92	789	1726	1762	144
1992-93	830	1702	1762	144
1003-94	826	1404	1669	105
1994-95	828	1404	1672	101
1995-96	828	1585	1672	99
1996-97	839	1388	1683	97
1997-98	843	1396	1683	96
1998-99	887	1396	1762	98
1999-2000	1102	1544	1768	100
2000-01	981	1629	1768	105
2001-02	964	2081	1806	93
2002-03	945	2019	1807	92
2003-04	1028	2058	1807	93
2004-05	1047	2072	1809	92
2005-06	1054	2-72	1812	90
2006-07	1099	2072	1818	88
2007-08	1101	2077	1818	89

2008-09 1121 2077 1819 89

स्रोत: - महाराष्ट्र राज्य आर्थिक पाहणी सर्वेक्षण 1990-91 ते 2009-10

राज्यात ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे असतात. 1990-91 मध्ये राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या 1752 होती. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येत 4.74 टक्क्याने घट झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 2008-09 मध्ये ही संख्या 1819 पर्यंत वाढलेली दिसून येते. तसेच या काळात यामध्ये 8.79 टक्क्याने वाढ झाली.

वैद्यकीय सोयीच्या उपलब्धता ही प्रती लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या यावरून ठरविले जात असते. प्रती लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या जितकी अधिक तितकी वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता आहे असे समजले जाते. राज्यात 1990-91 साली प्रती लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध असणाऱ्या खाटांची संख्या 144 होती. म्हणजेच घटना दुरुस्तीपूर्वी प्रती लाख लोकसंख्ये मागे असणाऱ्या खाटांमध्ये 27.08 टक्क्याने घट झाली. घटना दुरुस्ती नंतरच्या काळात ही संख्या 89 पर्यंत कमी झालेली दिसते. म्हणजेच या काळातही खाटांच्या संख्येत 15.24 टक्क्याने घट झालेली दिसते. हे प्रमाण फक्त शासकीय आरोग्य सेवे संदर्भात असलेले दिसून येते. गेल्या 20 वर्षात लोकसंख्या ज्या प्रमाणात वाढली त्याप्रमाणात शासकीय यंत्रणेमार्फत सेवा उपलब्ध करून देण्यात शासन कमी पडलेले आहे असे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील दळणवळण

महाराष्ट्रातील दळणवळणचे अध्ययन करताना राज्यातील रस्त्यांचे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते असे वर्गीकरण केले आहे. सध्या जे रस्ते अस्तित्वात आहेत त्यांच्या लांबीची विभागणी 1981-2001 रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. रस्त्यांची दर्जोन्नती झाल्याने रस्त्यांच्या लांबीमध्ये बदल झालेले दिसतात. हे वर्गीकरण तक्ता 7.4 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 7.4 मधील विश्लेषणावरून असे दिसते की, राज्यात घटना दुरुस्तीपूर्वी म्हणजेच 1990-91 साली 2959 कि. मी. लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग होते. या काळात या मार्गांच्या लांबीत बदल झाला नाही. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 2008-09 या वर्षात 4367 कि. मी. पर्यंत राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी वाढल्याचे दिसून आले. या काळात मात्र 47.88 टक्क्याने राष्ट्रीय महामार्गांच्या लांबीत वाढ झालेली दिसते.

राज्यात घटना दुरुस्तीपूर्वी राज्य महामार्गांची लांबी 30975 कि. मी. वरून 31947 कि. मी. पर्यंत वाढलेली दिसते. या काळात राज्य महामार्गांच्या लांबीत 3.14 टक्क्यानी वाढ

झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 32947 कि. मी. वरून 22933 कि. मी. पर्यंत वाढ झाली.

वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण
1990-91	2959	30975	38936	38573	61522	172965
1991-92	2959	30975	38940	38654	62514	174042
1992-93	2949	31772	39349	39819	63123	177012
1003-94	2959	31947	40142	40440	65379	180861
1994-95	2953	32947	41642	41240	66079	184861
1995-96	2958	32259	40154	40733	68829	184933
1996-97	2958	32359	41081	41043	70134	187575
1997-98	2972	32380	41166	41701	72834	191053
1998-99	3399	33223	45016	42973	82280	206891
1999-2000	3688	33212	46473	43005	87573	213951
2000-01	3688	33212	46751	43696	89599	216946
2001-02	3710	33405	47927	43906	93652	222600
2002-03	3710	33705	48192	44183	95150	224940
2003-04	4225	33633	48220	44321	96593	226992
2004-05	4367	33406	48824	44792	97913	229302
2005-06	4367	33571	48987	45226	99279	231430
2006-07	4367	33675	49147	45674	100801	233664
2007-08	4367	33800	49393	45886	102149	235595
2008-09	4367	22933	49621	46143	103604	226668

या कालावधीत 30.39 टक्क्यानी घट झाली.

तक्ता 7.4: महाराष्ट्रातील दळणवळण

स्त्रोत: - महाराष्ट्र राज्य आर्थिक पाहणी सर्वेक्षण 1990-91 ते 2009-10

राज्यातील प्रमुख जिल्हा रस्ते घटना दुरुस्तीपूर्वी 38936 कि. मी. वरून 40142 किमी पर्यंत वाढले. या काळात 3.09 टक्क्याने यामध्ये वाढ झालेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात या प्रकारच्या रस्त्यात 41642 कि. मी. वरून 49621 कि. मी. पर्यंत वाढ झाली. ही वाढ 19.92 टक्के असल्याचे दिसून येते.

राज्यातील इतर जिल्हा रस्त्यांच्या लांबीत घटना दुरुस्तीपूर्वी 4.84 टक्क्याने वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 11.89 टक्क्यानी वाढ झाली.

राज्यातील ग्रामीण रस्त्यांची लांबी घटना दुरुस्तीपूर्वी 61522 कि. मी. वरून 65379 कि. मी. पर्यंत वाढली. ही वाढ 6.27 टक्के असल्याचे दिसून आले. घटना दुरुस्तीनंतर या प्र

कारच्या रस्त्यात 66079 कि. मी. वरून 103604 कि. मी. पर्यंत वाढ झाली. ही वाढ 56.79 टक्क्यानी झाल्याचे दिसून येते.

राज्यात घटना दुरूस्तीपूर्वी एकूण रस्त्याच्या लांबी 172965 कि. मी. वरून 180861 कि. मी. पर्यंत वाढलेली दिसते. ही वाढ 4.46 टक्के आहे. घटना दुरूस्तीपूर्वी एकूण रस्त्यांची लांबी 184861 कि. मी. वरून 226668 कि. मी. पर्यंत वाढ झाली. ही वाढ 22.62 टक्क्यांची असलेली दिसून आली.

महाराष्ट्रातील वीजवापर

राज्यातील उपलब्ध विजेचा वापरा संदर्भात अध्ययन करताना औद्योगिक, घरगुती, कृषी आणि इतर असे वर्गीकरण केले आहे. त्याचे विश्लेषण तक्ता 7.5 मध्ये दिले आहे.

इतर क्षेत्राचा वीजेचा वापर 1990-91 ते 1994-95 या काळात 2781 दशलक्ष किलो वॅट तासावरून 3306 दशलक्ष किलो वॅट तास झाला. या काळात वापर 18.88 टक्क्याने वाढला. तर घटना दुरूस्तीनंतरच्या काळात 3305 दशलक्ष किलो वॅट तासावरून 5431 दशलक्ष किलो वॅट तास झाल्याचे आढळून आले. या कालखंडात वीज वापर 64.34 टक्क्याने वाढल्याचे दिसून आले.

राज्यात वीजेचा एकूण वापर घटना दुरूस्तीपूर्वीच्या काळात 31677 दशलक्ष किलो वॅट तासावरून 36995 दशलक्ष किलो वॅट तासापर्यंत वाढ झालेली दिसते. ही वाढ 16.79 टक्के असल्याचे दिसते. घटना दुरूस्तीनंतरच्या काळात 41105 दशलक्ष किलो वॅट तासावरून 72094 दशलक्ष

वर्ष	औद्योगिक वापर	शेती	घरगुती	इतर	एकूण
1990-91	15837 (50.00)	7210 (22.76)	5849 (18.46)	2781 (8.78)	31677(100.00)
1991-92	16125 (49.67)	7384 (22.75)	5980 (18.42)	2972 (9.16)	32461(100.00)
1992-93	17015 (49.48)	7928 (23.05)	6251 (18.18)	3197 (9.30)	34391(100.00)
1003-94	18272 (49.39)	8923 (24.12)	6494 (17.55)	3306 (8.94)	36995(100.00)
1994-95	19212 (46.74)	11735(28.55)	6853 (16.67)	3305 (8.04)	41105(100.00)
1995-96	20902 (45.51)	13621(29.66)	7732 (16.84)	3669 (7.99)	45954(100.00)
1996-97	21005 (43.97)	14329(29.99)	8721 (18.25)	3720 (7.79)	47775(100.00)
1997-98	21389 (42.43)	15940(31.62)	9286 (18.42)	3798 (7.53)	50413(100.00)
1998-99	21675 (41.93)	16286(31.50)	9931 (19.21)	3803 (7.36)	51695(100.00)
1999-2000	23431 (47.91)	10668(21.81)	10666(21.81)	4140 (8.47)	48905(100.00)
2000-01	22468 (47.51)	9940 (21.02)	11172(23.62)	3709 (7.84)	47289(100.00)
2001-02	21828 (47.11)	8730 (18.84)	11901(25.68)	3879 (8.37)	46338(100.00)
2002-03	22825 (45.70)	10642(21.31)	12267(24.56)	4211 (8.43)	49945(100.00)
2003-04	24821 (47.52)	10572(20.24)	12617(24.16)	4223 (8.08)	52233(100.00)
2004-05	27935 (50.13)	10733(19.26)	12960(23.26)	4100 (7.36)	55728(100.00)
2005-06	30533 (51.50)	11094(18.71)	13572(22.89)	4088 (6.90)	59287(100.00)
2006-07	33475 (53.92)	9749 (15.70)	14284(23.01)	4577 (7.37)	62085(100.00)
2007-08	36984 (52.96)	12676(18.15)	15553(22.27)	4626 (6.62)	69839(100.00)
2008-09	37052 (51.39)	12733(17.66)	16878(23.41)	5431 (7.53)	72094(100.00)

किलो वॅट तास झालेले दिसते. या कालखंडात 75.39 टक्क्यानी वाढ झाली असे दिसून आले.

तक्ता 7.5: महाराष्ट्रातील वीजवापर

स्त्रोत: - महाराष्ट्र राज्य आर्थिक पाहणी सर्वेक्षण 1990-91 ते 2009-10

महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची साक्षरता

मानवी संसाधनाचा गुणात्मक दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने लोकसंख्येची साक्षरता महत्वाची असते. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची साक्षरतेचे प्रमाण तक्ता 7.6 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 7.6: महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची साक्षरता			
अ. क्र.	साक्षरता	2001	2011*
1	पुरुष	88.37	89.82
2	स्त्री	71.89	75.48
3	एकूण	71.10	82.91

स्त्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

तक्ता 7.6 वरून असे दिसून येते की, राज्यात 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे साक्षरतेचे प्रमाण 71.10 टक्के होते. पुरुषांची साक्षरता 88.37 टक्के होती, तर स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण 71.89 टक्के असल्याचे दिसते. 2011 सालच्या जनगणनेच्या तात्पुरत्या आकडेवारीनुसार राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण 82.91 टक्के आहे. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 89.92 टक्के आहे, तर स्त्रियांची साक्षरता 75.48 आहे असे दिसून आले.

महाराष्ट्रातील प्रकाशाचा मुख्य स्रोत

महाराष्ट्रात प्रकाशाच्या स्रोताबाबत अध्ययन करित असताना लोकसंख्या जनगणनेमध्ये प्रकाशाच्या स्रोतांचे जे विभाजन केले आहे, त्याचा अवलंब केला आहे. ते स्रोत पुढीलप्रमाणे सांगता येतात. वीज, केरोसिन, इतर आणि प्रकाशाशिवाय असणारी कुटुंबे.

तक्ता 7.7: महाराष्ट्रातील प्रकाशाचा मुख्य स्रोत			
अ. न.	प्रकाशाचे स्रोत	2001	2011*
1	वीज	15192440 (77.5)	19993857 (83.9)
2	केरोसिन	4214677 (21.5)	3455434 (14.5)
3	इतर	98016 (0.5)	166814 (0.7)
4	प्रकाशाशिवाय	98016 (0.5)	214475 (0.9)
	एकूण	19603149 (100.00)	23830580 (100.00)

स्त्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

तक्ता 7.7 वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, राज्यात वीजेचा वापर सर्वाधिक असलेला दिसते. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यात 1,96,03,149 कुटुंबे होती. त्यापैकी 1,51,92,440 (77.5 टक्के) कुटुंबे वीजेचा वापर करतात. केरोसिन पासून प्रकाश मिळविणारी 42,14,677 (21.5 टक्के) कुटुंबे होती इतर मार्गांचा अवलंब करून प्रकाश मिळविणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 98,016 (0.5 टक्के) असल्याचे दिसून आले. प्रकाशाशिवाय असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 98,016 (0.5 टक्के) असल्याचे दिसून आले.

2011 च्या जनगणनेनुसार राज्यात एकूण 2,38,30,580 कुटुंबे आहेत. या पैकी 1,99,93,857 (83.9 टक्के) कुटुंबे प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करतात. 34,55,434 (14.5 टक्के) कुटुंबे केरोसिन चा वापर करतात. इतर बाबींचा वापर 1,66,814 (0.7 टक्के) कुटुंबे करीत असलेली दिसून आली. तर 2,14,475 (0.9 टक्के) कुटुंबांकडे प्रकाशाचा स्रोत उपलब्ध नसलेला आढळून आला.

महाराष्ट्रातील पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता

राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या सोयीबाबत विचार करताना जनगणनेत ज्या स्रोतांचा वापर केला आहे, त्याचा आधार घेऊन विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार पिण्याच्या पाण्यासाठी नळ, विहीर, हातपंप, कूपनलिका, आणि इतर असे वर्गीकरण केले आहे. इतर यामध्ये झरा, नदी, कालवा टँक, तलाव, तळे, यांचा समावेश होतो.

तक्ता 7.8 वरून असे दिसून येते की, 2001 च्या जनगणने प्रमाणे राज्यात एकूण 1,96,03,149 कुटुंबे होती. एकूण कुटुंबांपैकी 1,25,46,015 (64.00 टक्के) कुटुंबांकडे नळाची सोय उपलब्ध आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी विहीरांचा वापर 34,89,361 (17.8 टक्के) कुटुंबांकडून केला जातो. हातपंप आणि कूपनलिका यांचा वापर करणारी 30,97,298 (15.8 टक्के) कुटुंबे होती. पिण्याच्या पाण्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब करणारी 4,70,475 (2.4 टक्के) कुटुंबे असल्याचे

अ. न.	पाण्याचे स्रोत	2001	2011*
1	नळ	12546015 (64.00)	16180964 (67.9)
2	विहीर	3489361 (17.8)	3431604 (14.4)
3	हातपंप कूपनलिका	3097298 (15.8)	3717570 (15.6)
4	इतर	470475 (2.4)	500442 (2.1)
	एकूण	19603149 (100.00)	23830580 (100.00)

स्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

2011 च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यात एकूण 2,38,30,580 कुटुंबे होती. यापैकी पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करणारी 1,61,80,964 (67.9 टक्के) कुटुंबे आहेत. तर विहिरीचा वापर करणारी 34,31,604 (14.4 टक्के) कुटुंबे आहेत. हातपंप आणि कूपनलिका यांचा पिण्याच्या पाण्यासाठी वापर करणारी 37,17,570 (15.6 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसून आले. इतर स्रोतांचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 5,00,442 (2.1 टक्के) असलेली दिसते.

7.2 पुणे जिल्ह्याचा ग्रामीण विकास

पुणे जिल्ह्याचे जिल्हा उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न

पुणे जिल्ह्याचे जिल्हा उत्पन्न पहात असताना 1999-2000 ते 2008-09 या कालवधीतील क्षेत्रवार जिल्हा उत्पन्न अभ्यासले आहे. क्षेत्रवार जिल्हा उत्पन्न अभ्यासताना राज्य शासनाच्या आर्थिक पहाणीमध्ये दिलेल्या क्षेत्रांचा विचार केला आहे ती क्षेत्रे खालीलप्रमाणे:

1. प्राथमिक क्षेत्र: यामध्ये कृषी, वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे, मासेमारी आणि खाणकाम व दगड खाणकाम यांचा समावेश होतो.
2. द्वितीय क्षेत्र: या विभागात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा समावेश केला आहे. वस्तुनिर्माण हे क्षेत्र नोंदणीकृत आणि अनोंदणीकृत अशा दोन भागात विभागले आहे. याशिवाय बांधकाम, वीज गॅस आणि पाणीपुरवठा यांचाही समावेश होतो.
3. तृतीय क्षेत्र: यामध्ये रेल्वे, परिवहन व साठवण, दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपहारगृहे, व्यापार मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा यांचा समावेश केला आहे.

तक्ता 7.9 वरून असे दिसून येते की, 1999-2000 साली पुणे जिल्ह्याचे जिल्हा उत्पन्न रूपये 2048710 होते. ते 2008-09 मध्ये रूपये 6325453 झाले. या काळात जिल्हा उत्पन्नात 312.90 टक्क्याने वाढलेले दिसून आले. तक्त्यात प्राथमिक क्षेत्रातून मिळालेल्या पुणे जिल्ह्याच्या उत्पन्नाचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार 1999-2000 मध्ये रूपये 264743 होते. रूपये 523365 2008-09 मध्ये झालेले आढळून आले. वरील काळात 197.69 टक्क्यानी वाढ झाली.

पुणे जिल्ह्याचे द्वितीय क्षेत्रापासून रूपये 1999-2000 मध्ये रूपये 835325 होते. ते 2008-

09 या वर्षात रूपये 2516680 झाल्याचे दिसून आले. या कालखंडात 301.28 टक्क्यानी वाढ

वर्ष	प्राथमिक (रूपये लाख)	द्वितीय (रूपये लाख)	तृतीय (रूपये लाख)	एकूण जिल्हा उत्पन्न (रूपये लाख)	दरडोई उत्पन्न (रूपये)
1999-2000	264743 (12.92)	835325 (40.77)	948642 (46.31)	2048710 (100.00)	29348
2000-01	315632 (13.17)	731961 (30.54)	1349118 (56.29)	2396711 (100.00)	33138
2001-02	326145 (12.97)	722115 (28.71)	1467229 (58.33)	2515489 (100.00)	34780
2002-03	286227 (10.35)	832143 (30.10)	1646668 (59.55)	2765037 (100.00)	38230
2003-04	330290 (10.30)	1019284 (31.78)	1857726 (57.92)	3207300 (100.00)	44345
2004-05	347483 (8.96)	1242378 (32.05)	2286417 (58.98)	3876278 (100.00)	53595
2005-06	413819 (9.98)	1529057 (36.86)	2205083 (53.16)	4147960 (100.00)	57351
2006-07	458874 (9.56)	1773159 (36.94)	2568316 (53.50)	4800349 (100.00)	66371
2007-08	556268 (10.03)	1970027 (35.51)	3022222 (54.47)	5548517 (100.00)	76176
2008-09	523365 (8.27)	2516680 (39.79)	3285408 (51.94)	6325453 (100.00)	91565

झाल्याचे दिसून आले.

तक्ता 7.9: पुणे जिल्ह्याचे जिल्हा उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न

स्त्रोत: - पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 1999-2000 ते 2009-10

तृतीय क्षेत्र हे विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. जिल्हा उत्पन्नात या क्षेत्राचा वाटा वाढता असल्यास विकास झाला असे म्हणता येते. 1999-2000 मध्ये रूपये 948642 होते. 2008-09 साली रूपये 3285408 झाल्याचे दिसून आले. या कालावधीत 308.75 टक्क्यांनी वाढ झाली.

तक्ता 7.9 मध्ये जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न दर्शविले आहे. त्यानुसार 1999-2000 साली रूपये 29348 होते. 2008-09 मध्ये रूपये 91565 झाल्याचे आढळून आले. या काळात दरडोई उत्पन्नात 312.19 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

पुणे जिल्ह्यातील शैक्षणिक स्थिती

पुणे जिल्ह्यातील शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करताना राज्यातील शाळांची संख्या, विद्यार्थ्यांची

संख्या, शिक्षकांची संख्या यामधून येणारे शिक्षक विद्यार्थी प्रमाण याचा विचार केला आहे. तक्ता

7.10 मध्ये राज्यातील शैक्षणिक स्थितीचे विश्लेषण केले आहे.

तक्ता 7.10: पुणे जिल्ह्यातील शैक्षणिक स्थिती			
वर्ष	शाळा	विद्यार्थी (हजार)	प्रति विद्यार्थी शिक्षक
1990-91	2510	684	39
1991-92	3526	698	39
1992-93	3677	707	40
1003-94	3828	740	40
1994-95	3883	782	40
1995-96	3966	732	37
1996-97	2860	801	39
1997-98	4133	806	39
1998-99	4203	820	38
1999-2000	4230	792	38
2000-01	4251	760	38
2001-02	4262	754	38
2002-03	4320	777	36
2003-04	4440	780	35
2004-05	4440	780	35
2005-06	4450	782	35
2006-07	4440	780	35
2007-08	4493	775	33
2008-09	4562	761	33

स्त्रोत: - पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 1999-2000 ते 2009-10

शिक्षण हा आर्थिक विकासातील महत्वाचा घटक आहे. जिल्ह्यात प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्च शिक्षणाच्या सोयी आहेत. ग्रामीण भागात जिल्हा परिषदेमार्फत प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली जाते. 1992-93 ते 1993-94 ता काळात प्राथमिक शाळांची संख्या 3677 वरून 3828 इतकी झाली. या काळात शाळांच्या संख्येत 52.51 टक्क्यानी वाढ झाली. घटना दुरूस्तीनंतर 2883 वरून 4562 पर्यंत पोहचली. ही वाढ 17.49 टक्के असल्याचे दिसते.

घटना दुरुस्तीपूर्वी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 684000 वरून 7,40,000 पर्यंत पोहचली. यामध्ये 8.19 टक्क्यानी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात विद्यार्थी संख्या 782000 वरून 761000 पर्यंत कमी झाली. या काळात 2.68 टक्क्याने घट झाली.

या काळात प्रती शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या 1990-91 ते 1993-94 या काळात प्रती शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या 39 वरून 40 झाली. यामध्ये 2.56 टक्क्याने वाढ झाल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात हे प्रमाण 40 वरून 33 पर्यंत कमी झाले. म्हणजेच या दरात 17.5 टक्क्यानी घट झालेली दिसते.

पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधांची उपलब्धता

पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधांचे अध्ययन करताना राज्यात अस्तित्वात असलेली रुग्णालये, दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रे याचा विचार केला आहे याचे विश्लेषण तक्ता 7.11 मध्ये केले आहे.

तक्ता 7.11: पुणे जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधा			
वर्ष	रुग्णालये	दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य केंद्र
1990-91	29	65	82
1991-92	30	67	84
1992-93	30	68	84
1993-94	30	73	84
1994-95	34	72	90
1995-96	37	72	90
1996-97	38	77	94
1997-98	38	77	94
1998-99	38	77	88
1999-2000	36	77	88
2000-01	38	77	88
2001-02	38	80	87
2002-03	38	73	89
2003-04	40	75	95
2004-05	40	75	95
2005-06	48	75	96
2006-07	48	85	96

2007-08	48	85	96
2008-09	48	85	96

स्त्रोत: - पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 1999-2000 ते 2009-10

घटना दुरुस्ती पूर्वीच्या काळात रूग्णालयांची संख्या 29 वरून 30 झाली. ही वाढ 3.45 टक्के असल्याचे दिसून आले. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात म्हणजेच 1994-95 ते 2008-09 मध्ये ही संख्या 34 वरून 48 पर्यंत वाढलेली दिसून आली. या काळात 41.76 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून आले.

1990-91 ते 1993-94 या काळात दवाखान्यांची संख्या 65 वरून 73 पर्यंत वाढली. होती. या काळात दवाखान्यांच्या संख्येत 12.31 टक्क्यानी वाढ झाली. 1994-95 ते 2008-09 मध्ये ही संख्या 72 वरून 85 पर्यंत वाढलेली दिसून आली. या काळात 18.06 टक्क्यानी दवाखान्यांमध्ये वाढ झाली.

दुरुस्ती पूर्वीच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या 82 वरून 84 पर्यंत वाढली. या काळात 2.44 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या 90 वरून 96 पर्यंत वाढलेली दिसून येते. या काळात केंद्रांमध्ये 6.67 टक्क्यानी वाढ झाली.

पुणे जिल्ह्यातील दळणवळण

पुणे जिल्ह्यातील दळणवळणचे अध्ययन करताना राज्यातील रस्त्यांचे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते असे वर्गीकरण केले आहे. हे वर्गीकरण तक्ता 7.12 मध्ये दिले आहे. सध्या जे रस्ते अस्तित्वात आहेत त्यांच्या लांबीची विभागणी 1981-2001 रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. रस्त्यांची दर्जोन्नती झाल्याने रस्त्यांच्या लांबीमध्ये बदल झालेले दिसतात.

1990-91 ते 1993-94 या काळात प्रमुख जिल्हा मार्ग 2552 कि. मी. वरून 2548 कि. मी. एवढे झाले. यामध्ये 0.16 टक्क्यानी घट झाली. इतर जिल्हा मार्ग 2151 कि. मी. वरून 2166 कि. मी. पर्यंत वाढले. या काळात या प्रकारच्या रस्त्यांच्या लांबीत 2.36 टक्क्याने वाढ झाली. ग्रामीण रस्ते 4534 कि. मी. वरून 5363 कि. मी. पर्यंत वाढले. ग्रामीण रस्त्यांच्या लांबीत 26.46 टक्क्यानी वाढ झाली.

1994-95 ते 2008-09 या काळात प्रमुख जिल्हा मार्ग 2547 कि. मी. वरून 2948 कि. मी. पर्यंत वाढले. या काळात रस्त्यांच्या लांबीत 15.74 टक्क्यानी वाढ झाली. इतर जिल्हा मार्ग 2160 कि. मी. वरून 4260 कि. मी. पर्यंत वाढलेले दिसते. या काळात 97.22 टक्क्यानी वाढ झाली.

ग्रामीण रस्ते 6162 कि. मी. वरून 13949 कि. मी. पर्यंत वाढलेले दिसतात. ही वाढ 126.37 टक्के असल्याचे दिसते.

तक्ता 7.12: पुणे जिल्ह्यातील दळणवळण				
वर्ष	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण
1990-91	2552	2116	4238	8925
1991-92	2552	2135	4349	9052
1992-93	2552	2151	4534	9252
1003-94	2548	2166	5363	10071
1994-95	2547	2160	6162	11012
1995-96	2543	3203	6255	11004
1996-97	2543	2206	4605	9399
1997-98	2542	2251	4745	9538
1998-99	2584	2251	4745	9580
1999-2000	2590	2251	6271	11224
2000-01	2662	2363	6280	11404
2001-02	2865	2462	6451	11794
2002-03	2901	2478	6478	11857
2003-04	2911	2478	6479	13040
2004-05	2882	3650	8362	15514
2005-06	2665	4270	9445	18700
2006-07	2582	6590	13917	20759
2007-08	2775	4260	13925	20960
2008-09	2948	4260	13949	16897

स्रोत: - पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 1999-2000 ते 2009-10

पुणे जिल्ह्यात घटना दुरुस्तीपूर्वी एकूण रस्ते 8925 कि. मी. वरून 10071 कि. मी. पर्यंत वाढले. ही वाढ 12.84 टक्के असल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर एकूण रस्ते 11012 किमी वरून 16897 किमीपर्यंत वाढले. ही वाढ 53.44 टक्के असल्याचे दिसते.

पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येची साक्षरता			
तक्ता 7.13: पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येची साक्षरता			
अ. न.	लोकसंख्येची साक्षरता	2001	2011*
1	पुरुष	88.37	97.72
2	स्त्री	71.89	81.13
3	एकूण	71.10	82.91

स्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

तक्ता 7.13 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यात 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे साक्षरतेचे प्रमाण 71.10 टक्के होते. पुरुषांची साक्षरता 88.37 टक्के होती, तर स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण 71.89 टक्के असल्याचे दिसते. 2011 सालच्या जनगणनेच्या तात्पुरत्या आकडेवारीनुसार राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण 82.91 टक्के आहे. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 97.72 टक्के आहे, तर स्त्रियांची साक्षरता 82.91 आहे असे दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत

पुणे जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या सोयीबाबत विचार करताना जनगणनेत ज्या स्रोतांचा वापर केला आहे, त्याचा आधार घेऊन विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार पिण्याच्या पाण्यासाठी नळ, विहीर, हातपंप, कूपनलिका, आणि इतर असे वर्गीकरण केले आहे. इतर यामध्ये झरा, नदी, कालवा टँक, तलाव, तळे, यांचा समावेश होतो.

तक्ता 7.14: पुणे जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत			
अ न	पाण्याचे स्रोत	2001	2011*
1	नळ	1082587 (75.2)	1673745 (80.6)
2	विहीर	190029 (13.2)	184818 (8.9)
3	हातपंप	131004 (9.1)	178588 (8.6)
4	इतर	35990 (2.5)	39456 (1.9)
एकूण		1439610 (100.00)	2076607 (100.00)

स्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

तक्ता 7.14 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यातील पिण्याच्या पाण्यासाठीच्या विविध स्रोतांचे विश्लेषण केले आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात 1439610 कुटुंबे होती. यापैकी पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करणारी 1082587 (75.2 टक्के) कुटुंबे होती. तर विहीरीचा वापर करणारी 190029 (13.2 टक्के) कुटुंबे होती. हातपंप अथवा कूपनलिका यांचा वापर करणारी 131004 (9.1 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसून आले. इतर साधनांचा पिण्याच्या पाण्यासाठी इतर साधनांचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 35990 (2.5 टक्के) होती.

2011 च्या जनगणने प्रमाणे पुणे जिल्ह्यात एकूण कुटुंबांची संख्या 2076607 एवढी होती. यापैकी 1673745 (80.6 टक्के) कुटुंबे पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करित आहेत. 184818 (8.9 टक्के) कुटुंबांकडून यासाठी विहीरीचा वापर केला जात आहे. हातपंप किंवा कूपनलिकांचा

वापर करणारी 178588 (8.6 टक्के) कुटुंबे आहेत. 39456 (1.9 टक्के) कुटुंबांकडून पिण्याच्या पाण्यासाठी इतर साधनांचा वापर केला जात आहे.

पुणे जिल्ह्यातील प्रकाशाचे स्रोत

पुणे जिल्ह्यातील प्रकाशाच्या स्रोताबाबत अध्ययन करित असताना लोकसंख्या जनगणनेमध्ये प्रकाशाच्या स्रोतांचे जे विभाजन केले आहे, त्याचा अवलंब केला आहे. ते स्रोत पुढीलप्रमाणे

सांगता येतात.	वीज, केरोसिन, इतर	आणि प्रकाशाशिवाय असणारी कुटुंबे.	
तक्ता 7.15: पुणे जिल्ह्यातील प्रकाशाचे स्रोत			
अ. न.	प्रकाशाचे स्रोत	2001	2011*
1	वीज	1263978 (87.8)	1925015 (92.7)
2	केरोसिन	164116 (11.4)	134980 (6.5)
3	इतर	5758 (0.4)	6229 (0.3)
4	प्रकाशाशिवाय	5758 (0.4)	10383 (0.5)
	एकूण	1439610 (100.00)	2076607 (100.00)

स्रोत: - जनगणना 2001 व 2011,

*2011 च्या लोकसंख्येचे तात्पुरते आकडे आहेत.

तक्ता 7.15 वरून असे दिसून येते की, 2001 सालच्या लोकसंख्या गणनेनुसार पुणे जिल्ह्यात एकूण 1439610 कुटुंबे होती. यापैकी प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 1263978 (87.8 टक्के) होती. तर केरोसिनचा वापर करणारी 164116 (11.4 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसते. प्रकाशासाठी इतर साधनांचा वापर करणारी 5758 (0.4 टक्के) कुटुंबे होती. पुणे जिल्ह्यात प्रकाशाशिवाय असणारी 5758 (0.4 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसून आले.

2011 च्या जनगणनेनुसार पुणे जिल्ह्यात एकूण कुटुंबांची संख्या 2076607 एवढी होती. यात प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 1925015 (92.7 टक्के) इतकी आहे. तर यासाठी केरोसिनचा वापर करणारी 134980 (6.5 टक्के) कुटुंबे असल्याचे दिसून आले. इतर साधनांचा वापर करणारी 6229 (0.3 टक्के) कुटुंबे होती. जिल्ह्यात प्रकाशाशिवाय असणारी 10383 (0.5 टक्के) कुटुंबे आहेत असे दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यात विविध विकास शीर्षखाली झालेल्या योजनांतर्गत खर्च

पुणे जिल्ह्यात विविध विकास शीर्षखाली झालेल्या योजनांतर्गत खर्चाचे विश्लेषण करत असताना खालील बाबींचा विचार केला आहे.

1. कृषी व संलग्न सेवा: या शीर्षामध्ये पीक संवर्धन, फलोत्पादन, मृदसंधारण, पशुसंवर्धन,

दुग्धव्यवसाय विकास, मस्यव्यवसाय, वने, पणन, कोठारे व वखारी आणि सहकार या बाबींचा समावेश होतो.

2. ग्रामीण विकास: स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, रोजगार हमी योजना, इंदिरा आवास योजना, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा प्रशासन, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम या बाबींचा या शीर्षात अंतर्भाव केला जातो.
3. पाटबंधारे व पूरनियंत्रण: या शीर्षामध्ये लघु पाटबंधारे, जलप्रदाय क्षेत्र विकास कार्यक्रम, आयकट विकास, मध्यम प्रकल्प, पूरनियंत्रण कामे यांचा समावेश आहे.
4. विद्युत विकास
5. उद्योग व खाणकाम: या शीर्षातर्गत मोठे व मध्यम उद्योग आणि ग्रामीण व लघु उद्योग यांचा समावेश केला आहे.
6. वाहतूक व दळणवळण: यामध्ये मोठे व लहान बंदरे, अंतर्देशीय जलवाहतूक आणि रस्ते विकास यावर खर्च केला जातो.
7. सामान्य आर्थिक सेवा: पर्यटन आणि स्थानिक विकास कार्यक्रम यात लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा व विधान परिषद यामधील सदस्यांनी केलेल्या खर्चाचा समावेश होतो.
8. सामाजिक व सामूहिक सेवा: या शीर्षामध्ये सामान्य शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण, कला व संस्कृती, यांत्रिक शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये, आरोग्य सेवा, ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता, गृहनिर्माण, नगरविकास, माहिती व प्रसिध्दी, मागासवर्गीयांचे कल्याण, समाजकल्याण, स्थानिक विकास कार्यक्रम आणि पोषण यांचा समावेश केला आहे.

तक्ता 7.16 वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यात एकूण योजनांतर्गत खर्च घटनादुरुस्तीपूर्वी 1990-91 ते 1993-94 या काळात 2897.44 कोटी वरून रूपये 3488 कोटी पर्यंत वाढलेला दिसून आला. या काळात हा खर्च 20.28 टक्क्याने वाढला. घटना दुरुस्तीनंतरच्या 1994-95 ते 2008-09 काळात रूपये 5429.27 कोटी वरून रूपये 20424.48 कोटी पर्यंत झालेला दिसून आला. या कालखंडात यामध्ये 276.19 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

पुणे जिल्ह्यात कृषी व संलग्न सेवेवर घटना दुरुस्तीपूर्वी रूपये 119.49 कोटी वरून 166.19 कोटी पर्यंत वाढला. यावर झालेल्या खर्चात 39.08 टक्क्यानी वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात हा खर्च रूपये 257.95 कोटी वरून रूपये 2068.78 कोटी झालेला दिसून आला. या काळात 57.73 टक्क्यानी वाढ झाल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यात ग्रामीण विकासावर 1990-91 मध्ये रूपये 622.99 कोटी खर्च झाला. तो 1993-94 साली रूपये 579.68 कोटी झाल्याचे दिसले. या काळात यावरील खर्चात 6.95 टक्क्यानी घट झाल्याचे दिसते. 1994-95 मध्ये रूपये 644.35 कोटी असलेला खर्च 2008-09 मध्ये रूपये 1521.11 कोटी पर्यंत वाढलेला दिसतो. या कालवधीत 136.07 टक्क्याने वाढ झाली.

पुणे जिल्ह्याची सिंचन क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने पाटबंधारे विभाग कार्य करित असतो. जिल्ह्यात घटना दुरूस्तीपूर्वी या विभागाने केलेला खर्च रूपये 208.06 कोटी वरून 656.14 कोटी

वर्ष	कृषि संलग्न सेवा	ग्रामीण विकास	पाटबंधारे	विद्युत विकास	ग्रामीण लघुद्योग	सामान्य आर्थिक सेवा	रस्ते विकास	समाजिक व सामुहिक सेवा	एकूण
1990-91	119.49 (4.12)	622.99 (21.50)	208.06 (7.18)	346.91 (11.97)	100.49 (3.47)	0 (0.00)	311.72 (10.76)	1187.78 (40.99)	2897.44 (100.00)
1991-92	147.75 (3.50)	846.31 (20.05)	852.6 (20.20)	267.22 (6.33)	118.43 (2.81)	0 (0.00)	437.17 (10.36)	1551.41 (36.76)	4220.89 (100.00)
1992-93	202.49 (5.37)	603.79 (16.00)	448.18 (11.88)	327.67 (8.69)	68.38 (1.81)	0 (0.00)	482.06 (12.78)	1639.96 (43.47)	3772.53 (100.00)
1993-94	166.19 (4.76)	579.68 (16.62)	656.14 (18.81)	468.93 (13.44)	89.73 (2.57)	0 (0.00)	321.07 (9.20)	1206.26 (34.58)	3488 (100.00)
1994-95	257.95 (4.75)	644.35 (11.87)	1314.25 (24.21)	711.02 (13.10)	0 (0.00)	0 (0.00)	789.22 (14.54)	1712.48 (31.54)	5429.27 (100.00)
1995-96	240.77 (4.59)	632.02 (12.06)	1444.42 (27.55)	506.50 (9.66)	78.81 (1.50)	573.96 (10.95)	40 (0.76)	1726.31 (32.93)	5242.79 (100.00)
1996-97	455.68 (6.63)	816.41 (11.87)	964.61 (14.02)	525 (7.63)	80.53 (1.17)	806.80 (11.73)	805.00 (11.70)	2423.94 (35.24)	6877.97 (100.00)
1997-98	265.71 (5.04)	779.73 (14.79)	431.39 (8.18)	835.83 (15.85)	40.11 (0.76)	695.09 (13.18)	712.94 (13.52)	1512.59 (28.68)	5273.39 (100.00)
1998-99	427.61 (5.08)	1499.09 (17.82)	527.96 (6.28)	907.89 (10.79)	139.40 (1.66)	1518.59 (18.05)	1141.99 (13.57)	2250.89 (26.75)	8413.42 (100.00)
1999-2000	396.97 (6.11)	1272.05 (19.58)	273.19 (4.21)	390.02 (6.00)	94.01 (1.45)	1116.61 (17.19)	1235.9 (19.03)	1716.64 (26.43)	6495.39 (100.00)
2000-01	329.16 (8.33)	576.44 (14.59)	280.52 (7.10)	363.80 (9.21)	92.76 (2.35)	0 (0.00)	662.03 (16.75)	1646.97 (41.68)	3951.70 (100.00)
2001-02	385.44 (8.18)	860.47 (18.26)	149.92 (3.18)	554.33 (11.77)	131.89 (2.80)	0 (0.00)	492.29 (10.45)	2136.95 (45.36)	4711.29 (100.00)
2002-03	323.55 (6.13)	1259.51 (23.87)	439.16 (8.32)	510 (9.67)	58.90 (1.12)	662.73 (12.56)	14.4 (0.27)	2008.47 (38.06)	5276.72 (100.00)
2003-04	317.23 (7.05)	1059.51 (23.55)	410.08 (9.11)	280.67 (6.24)	42.42 (0.94)	0 (0.00)	722.21 (16.05)	1667.34 (37.06)	4499.46 (100.00)
2004-05	320.57 (7.60)	812.25 (19.25)	206.66 (4.90)	388.44 (9.21)	52.81 (1.25)	6.97 (0.17)	526.18 (12.47)	1905.95 (45.17)	4219.83 (100.00)
2005-06	324.35 (7.13)	824.35 (18.11)	210.05 (4.62)	399.04 (8.77)	64.23 (1.41)	7.62 (0.17)	561.84 (12.35)	2159.57 (47.45)	4551.05 (100.00)
2006-07	1628.60 (15.23)	1141.01 (10.67)	482 (4.51)	800.22 (7.48)	424.51 (3.97)	859.99 (8.04)	1191.69 (11.14)	4166.69 (38.96)	10694.71 (100.00)
2007-08	2754.85 (18.36)	1352.24 (9.01)	615.28 (4.10)	802.64 (5.35)	576.90 (3.84)	891.83 (5.94)	1852.71 (12.35)	6158.97 (41.04)	15005.42 (100.00)
2008-09	4068.78 (19.92)	1521.11 (7.45)	945.46 (4.63)	780.52 (3.82)	618.47 (3.03)	0 (0.00)	3378.19 (16.54)	9111.95 (44.61)	20424.48 (100.00)

तक्ता 7.16

पुणे जिल्ह्यातील योजनांतर्गत खर्च

स्रोत: - पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 1999-2000 ते 2009-10

पर्यंत वाढलेला दिसतो. या काळात 215.36 टक्क्याने या खर्चात वाढ झालेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर या खर्चात रूपये 1314.25 कोटी वरून रूपये 945.46 कोटी पर्यंत कमी झालेला आढळून आला. या काळात 1996 नंतर घट झालेली दिसून येते. या कालावधीत 28.06 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसते.

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात विद्युतीकरणासाठी विद्युत विकास या अंतर्गत खर्च केला जातो. यासाठी 1990-91 ते 1993-94 या कालावधीत या विभागाने रूपये 346.91 कोटी वरून रूपये 468.93 कोटी खर्च केला आहे. या काळात या खर्चात 35.17 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात म्हणजे 1994-95 ते 2008-09 या कालावधीत या विभागाने केलेला खर्च 711.02 कोटी वरून रूपये 780.52 कोटी पर्यंत वाढलेला दिसून आला. या कालखंडातील वाढ 9.77 टक्के असल्याचे दिसते.

ग्रामीण लघुउद्योगांना चालना देण्यासाठी शासन काही खर्च करते. या प्रकारचा पुणे जिल्ह्यात घटना दुरुस्तीपूर्वी झालेला खर्च रूपये 100.49 कोटी वरून रूपये 89.73 कोटी पर्यंत कमी झाला. या काळात 10.70 टक्क्यांनी घट झालेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतरच्या 1994-95 मध्ये या विभागावर खर्च झाला नाही. परंतु नंतर 2008-09 सालात या विभागाने रूपये 618.47 कोटी पर्यंत वाढ केलेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर या खर्चात 684.76 टक्के वाढ झाल्याचे दिसते.

सामान्य आर्थिक सेवांवर झालेल्या खर्चाचे विश्लेषण करताना असे दिसते की, 1994-95 पर्यंत यावर खर्च झालेला दिसत नाही. नंतरही हा खर्च प्रत्येक वर्षी झालेला दिसत नाही. तसेच खर्चात कमी अधिकपणा असलेला दिसून येतो. या विभागामार्फत खर्च करण्यासाठीचा निधी खासदार व आमदार यांच्या निधीतून केला जातो. या विभागावर खर्च होत नाही म्हणजेच लोकप्रतिनिधीनी त्यांचा निधी सामान्य आर्थिक सेवांवर खर्च करणे आवश्यक आहे. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात या खर्चात 55.38 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसते.

रस्ते विकासासाठी जिल्ह्यात खर्च केला जातो. घटना दुरुस्तीपूर्वी 1990-91 साली या विभागाने रूपये 311.72 कोटी खर्च केले. 1993-94 मध्ये यावरील खर्च रूपये 321.07 कोटी झालेला दिसतो. या काळात या खर्चात 3 टक्क्यांनी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर 1994-95 मध्ये रूपये 789.22 कोटी खर्च झाला होता. तो 2008-09 या वर्षात रूपये 3378.19 कोटी झालेला दिसतो. या कालावधीत 328.04 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसते. यामध्ये लोकप्रतिनिधीच्या निधीचा समावेश केलेला असतो.

पुणे जिल्ह्यात सामाजिक व सामुहिक सेवांवर घटना दुरुस्तीपूर्वी रूपये 1187.78 कोटी वरून रूपये 1206.26 कोटी पर्यंत वाढलेला दिसून येतो. या काळात या खर्चात 3.56 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या कालखंडात या खर्चात रूपये 1712.48 कोटी वरून रूपये 911.95 कोटी पर्यंत वाढ झाली. या कालखंडात खर्चात 432.09 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते.

प्रकरण आठवे

सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

8.1 सारांश

जगातील प्रत्येक देशाला स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास आहे. श्रीलंकेतील स्थानिक स्वराज्य संस्था इ. स. 4 च्या शतकापासून कायदेशीर अधिकार असलेल्या संस्था आहेत. स्वातंत्र्यानंतर महानगरपालिका, नगरपालिका, ग्रामसमिती, प्रदेश सभा असे विविध पातळ्यावर संस्था सुरु झाल्या. पाकीस्तानात 1958 पासून अधुनिक स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सुरुवात झाली. 1959, 1960 व 1972 साली स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कायद्यात बदल केले. नेपाळमध्ये 1950 पासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासाचे पाच टप्पे दिसून येतात. यातून लोकांचा शासन यंत्रणेतील लोकांचा सहभाग वाढविणे, विकास प्रक्रीयेत समाज व संघटना यांचा सहभाग इत्यादी जबाबदाऱ्या पेलण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना समर्थ बनविणे या गोष्टी करण्याचे प्रयत्न झाले.

चीन हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. या देशात राष्ट्रीय पीपल्स पार्टीने 1954 मध्ये प्रथम कायदा केला.

इंडोनेशियात 1945 च्या कायदानुसार स्थानिक शासन यंत्रणा सुरु झाल्या. सध्या 1991 च्या कायदानुसार स्थानिक शासन संस्था चालविल्या जातात.

मध्य-पूर्व युरोपमध्ये विकेंद्रीकरणाची प्रक्रीया सुरु झाली. यामध्ये वित्तीय केंद्रीकरण, कार्याचे हस्तांतरण, जबाबदारीचे हस्तांतर, नवीन घटनेची स्वीकृती, नियमित निवडणूका या बदलांचा समावेश होतो.

दक्षिण-पश्चिम युरोपमध्ये 1990 च्या दशकात स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रभावीपणे कार्यरत असलेल्या दिसून येतात.

भारतात पंचायतराज व्यवस्था नवी नाही. प्राचीन काळापासून भारतात राज्ये अस्तित्वात होती. ग्रामपंचायतीचा उल्लेख तर वेद काळापासून सापडतो. या पंचायती न्यायदान, अंतर्गत सुरक्षितता व संरक्षण, सार्वजनिक कामे, राज्याची व स्वतःची कर वसूली करत असत. तत्कालीन काळात आर्थिक दृष्ट्या गावे स्वयंपूर्ण होती. शेतीशीवाय बारा बलुती अठरा अलुती या नावाने सुमारे तीस प्रकारचे उद्योग व्यवसाय चालत असत. हे व्यवसाय शेती पुरक व ग्रामीण जीवनाच्या दैनंदिन गरजा भागविणारे विविध प्रकारचे उद्योग व्यवसाय होते. मध्ययुगीन काळात बरीच परकीय आक्रमणे होऊनही ग्रामीण शासन व्यवस्थेत फारसा फरक झाला नाही.

इंग्रजांच्या काळात मात्र प्राचीन स्वायत्त ग्रामीण व्यवस्था खऱ्या अर्थाने उध्वस्त झाली.

खेडयांची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. 1857 च्या बंडानंतर इंग्रजांनी आपली उध्दारकर्त्यांची उदार प्रतिमा भारतापुढे उभी करण्यासाठी सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. 1882 मध्ये लॉर्ड रिपनच्या ठरावाने इंग्रजी पध्दतीच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था सुदृढ झाल्या. 1957 रॉयल कमिशन, 1915 लॉरेन्स समिती, 1918 मॉटफर्ड अहवाल इत्यादींच्या शिफारशीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये बदल केले. याच काळात महाराष्ट्रातील औंध संस्थानात त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा प्रयोग चालू होता.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि विकास कार्यात लोकांचा प्रत्यक्ष सहभाग असे धोरण आखले. 1951 मध्ये समुदाय विकास कार्यक्रम सुरु केला. याचे 1957 साली मूल्यमापन करून श्री. बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. यानंतर 1978 श्री. अशोक मेहता समिती, 1985 श्री. जी. व्ही. के. राव समिती, 1988 श्री. एल. एम. शिंघवी समिती इत्यादींच्या शिफारशीनुसार पंचायतीराज संस्थामध्ये बदल केले.

भारतात त्रिस्तरीय व्यवस्था सर्वच राज्यांमध्ये नव्हती. यामध्ये समानता आणण्याच्या दृष्टीने 1992 साली 73 वी घटनादुरुस्ती केंद्र सरकारने केली. त्यामुळे पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. राज्य पातळीवर पंचायतराज संस्थांचा आर्थिक आढावा घेणे आणि त्यांना आर्थिक दृष्ट्या बळकट बनविण्यासाठी राज्यपालांच्या अधिकार कक्षेत राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करणे बंधनकारक केले.

महाराष्ट्राच्या स्थापनेपूर्वी मुंबई प्रांतात लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु होती. त्यावेळी मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958' हा कायदा केला. महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी श्री. बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी महाराष्ट्रात लागू करण्यासंदर्भात 1960 मध्ये श्री. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. यांच्या शिफारशीनुसार त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु झाली. यासाठी महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961' कायदा केला. यानंतर 1970 ची श्री. बोंगीरवार समिती, 1980 ची मंत्रीमंडळ उपसमिती, 1984 ची श्री. पी. बी. पाटील समिती या समित्यांच्या शिफारशीनुसार या व्यवस्थेत सुधारणा केल्या.

ग्रामीण भागातील विकास कामाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचे योगदान मोठे आहे. जिल्हा परिषदांकडे अनेक योजना हस्तांतरित केल्या आहेत. केंद्र व राज्य शासनाच्या अनेक योजना एजन्सी तत्वावर जिल्हा परिषदेकडे राबविण्यासाठी दिल्या आहेत. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेबरोबर पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायती सहभागी आहेत.

कनिष्ठ पातळीपासून नियोजन या संकल्पनेला महाराष्ट्रात 1974 पासून सुरुवात झाली. त्यानुसार 1974 मध्ये महाराष्ट्रात जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ' याची स्थापना केली. या मंडळाकडून जिल्हाकरिता वार्षिक व पंचवार्षिक योजना तयार केली जाते. त्याची परिणामकारक अंमलबजावणी केली जाते. ग्रामीण भागात रस्ते, सार्वजनिक पाणी पुरवठा, इत्यादी मुलभूत सुविधा, दारिद्र्य निर्मूलनाच्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना, शिक्षण, आरोग्य, महिला बाल कल्याण, पशुसंवर्धन, कृषी इत्यादी विभागांच्या योजना उपलब्ध आहेत.

महाराष्ट्र राज्याने आपला पहिल्या वित्त आयोगाची 23 एप्रिल 1994 रोजी नेमणूक केली. या समितीचे अध्यक्ष श्री. शांताराम घोलप हे होते. त्यानंतर श्री. सुरेश प्रभू आणि शेवटी श्री. मकरंद हेरवाडकर हे अध्यक्ष राहिले. यांनी आपला अहवाल 31 जानेवारी 1997 रोजी राज्य शासनाला सादर केला. शासनाने हा अहवाल विधीमंडळाच्या पटलावर 5 मार्च 1999 रोजी ठेवण्यात आला. या शासन निर्णयाची अंमलबजावणी आयोगाच्या अपेक्षेप्रमाणे 1997-98 पासून न करता 1999-2000 या वर्षापासून झाली. महाराष्ट्र शासनाने 22 जून 1999 रोजी श्री. के. सी. श्रीवास्तव यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसऱ्या राज्य वित्त आयोगाची नेमणूक केली. यांच्या नंतर श्री. आर. वासुदेवन आणि शेवटी श्री. एक. हबीबुल्ला हे वित्त आयोगाचे अध्यक्ष होते. यांनी आपला अहवाल 27 मार्च 2002 ला सादर केला. शासनाने अहवाल 29 मार्च 2006 ला विधानमंडळाच्या पटलावर ठेवला. या शिफारशीची अंमलबजावणी 2006-07 पासून सुरु करण्यात आली.

8.1.1 अभ्यास पध्दती

भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेचे अध्ययन करताना पंचायतराज व्यवस्थेतील आर्थिक विकेंद्रीकरण आणि सूक्ष्म नियोजन या अध्ययनाला महत्व प्राप्त होते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनासाठी हा विषय निवडला आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील उच्च स्तरावर असणारा जिल्हा परिषद हा घटक अध्ययनासाठी निवडला आहे. यामध्ये जिल्हाच्या ग्रामीण विकासात जिल्हा परिषदेची भूमिका महत्वाची आहे.

सदरच्या अभ्यासात पुणे जिल्हा परिषदेची निवड केली आहे. पुणे जिल्हा हा देशाच्या आणि महाराष्ट्राच्या दृष्टीने महत्वाचा जिल्हा ओळखला जातो. शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतीक दृष्टीने पुणे जिल्हाची ओळख आहे. या जिल्हाची निवड करताना जिल्हाची ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या प्रमाण विचारात घेतले आहे. महाराष्ट्रात दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत पुणे जिल्हाचा दुसरा क्रमांक लागतो. अशा प्रकारच्या जिल्हाच्या जिल्हा परिषदेची निवड अध्ययनासाठी केली आहे.

पुणे जिल्हाच्या विकासात ग्रामपंचायती, पंचायत समिती, नगरपरिषद, महानगरपालिका,

छावणी बोर्ड आणि जिल्हा परिषद या स्थानिक संस्थांचा सहभाग आहे. यापैकी नगरपरिषद, महानगरपालिका आणि छावणी बोर्ड या शहरी शासन संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात जिल्हा परिषद कार्य करीत नाही. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती यांच्या कार्यक्षेत्रात जिल्हा परिषद विकास कार्य करते. जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने जिल्हा परिषद महत्वाची संस्था असते.

प्रस्तुत अभ्यास तीन भागात विभागला आहे. पहिल्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. दुसऱ्या भागात पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात केल्या खर्चाचा विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे. महाराष्ट्र व पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाचे विश्लेषण तिसऱ्या भागात केले आहे. प्रस्तुत अभ्यास सखोलरीत्या होण्यासाठी प्रथमिक स्रोताचा वापर केला.

सदरच्या संशोधनात प्राथमिक माहितीचे संकलन केले आहे. जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक सामाजिक जीवनावर जिल्हा परिषदेने विविध कार्यक्रमांवर केलेल्या खर्चाचा परिणाम अभ्यासला आहे. यासाठी आवश्यक असणारी माहिती सर्वेक्षण पध्दतीने गोळा केली आहे. सर्वेक्षणासाठी पुणे जिल्ह्यातील 13 तालुक्यांपैकी आंबेगाव, जुन्नर, वेल्हे, मुळशी, हवेली, दौंड, राजगुरुनगर आणि भोर तालुक्यांची निवड केली आहे.

दुय्यम सांख्यिकी माहिती 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील माहिती पुणे जिल्हा परिषदेच्या वार्षिक लेखे, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, आर्थिक सर्वेक्षण इत्यादी मधून संकलीत केली आहे. माहितीच्या आधारावर संख्याशास्त्रीय तंत्राचा, रकान्यांचा वापर करून माहिती व आकडेवारीचे पृथक्करण केले आहे.

8.1.2 महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्था

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषदांच्या अभ्यासावरून असे दिसून आले की, राज्यातील जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात स्वनिधी 2004-05 ते 2007-08 या काळात रुपये 260 कोटीवरून रुपये 161 कोटीपर्यंत कमी झालेला दिसून आला. जिल्हा परिषदांच्या एकूण उत्पन्नात शासकीय अनुदान 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत रुपये 6690 कोटीवरून रुपये 8246 कोटीपर्यंत वाढले असे दिसते.

राज्यातील जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चात सर्वाधिक खर्च शिक्षण विभागावर झाला. या 2004-05 ते 2007-08 कालावधीत रुपये 3011 कोटीवरून 3917 कोटीपर्यंत वाढला.

राज्यातील एकूण ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नात करापासून मिळालेले उत्पन्न 2004-05 साली रुपये 346 कोटी होते ते 2007-08 साली रुपये 482 कोटीपर्यंत वाढल्याचे दिसले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नात सर्व शासकीय अनुदाने 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत रुपये 355 कोटीवरून

रुपये 508 कोटी झाल्याचे दिसले.

राज्यातील ग्रामपंचायतीच्या एकूण खर्चात इमारत व दळणवळण या विभागावरील खर्च 2004-05 साली रुपये 283 कोटी होता. तो 2007-08 साली रुपये 423 कोटीपर्यंत वाढलेला दिसून आले.

8.1.3 पुणे जिल्हा परिषदेचे उत्पन्न

पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण कर उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 273.76 लाख होते. ते रुपये 7430.50 लाख 2008-09 मध्ये झाले. जिल्हा परिषदेचे एकूण करेतर उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 112.72 लाख होते. ते 2008-09 मध्ये रुपये 677.99 लाख असल्याचे दिसून आले. करेतर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचे एकूण महसुली उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण या कालावधीत 1.15 टक्क्यावरून 1.04 टक्क्यापर्यंत पोहचले. जिल्हा परिषदेला कार्यावर आधारित अनुदान 1992-93 मध्ये रुपये 194.35 लाख होते. ते 2008-09 मध्ये रुपये 6608.59 लाख झाल्याचे दिसले. एकूण महसुली उत्पन्नात कार्यावर आधारित अनुदानाचा वाटा अध्ययन काळात 1.78 टक्क्यावरून 10.17 टक्क्यापर्यंत वाढलेला दिसून येतो. जिल्हा परिषदेला मिळालेले एकूण अनुदान 1992-93 मध्ये रुपये 9254.41 लाख एकूण होते. ते रुपये 50249.80 लाख अनुदान 2008-09 या वर्षात मिळाले. 1992-93 ते 2008-09 कालावधीत मिळालेले एकूण अनुदान 5.43 पटीने वाढले. एकूण अनुदानचे एकूण महसुली उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण 1992-93 ते 2008-09 कालखंडात 94.09 टक्क्यावरून 77.35 टक्क्यापर्यंत कमी झालेले आढळून आले. पुणे जिल्हा परिषदेचे एकूण उत्पन्न 1992-93 मध्ये रुपये 22294.57 लाख एकूण होते. 2008-09 मध्ये एकूण उत्पन्न रुपये 176693.12 लाख असल्याचे दिसले.

8.1.4 पुणे जिल्हा परिषदेचा खर्च

पुणे जिल्हा परिषदेने सभापती, उपसभापती यांच्या कार्यालयावरील खर्चात 1992-2009 या कालावधीत 7.5 पटीने वाढ झाली. यावर केलेल्या खर्चाचे एकूण महसुली खर्चाशी असलेले प्रमाण 0.08 टक्क्यावरून 0.09 टक्क्यापर्यंत वाढले. सामान्य प्रशासनावर झालेल्या खर्चात 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 4.30 पटीने वाढ झालेली दिसते. या काळात सामान्य प्रशासनावरील खर्चाचे एकूण महसुली खर्चाशी असलेल्या प्रमाणात 8.41 टक्क्यावरून 5.90 टक्क्यापर्यंत घट झालेली दिसून येते.

शिक्षणावरील खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 6 पटीने वाढलेला दिसून आला. शिक्षणावरील खर्चाचे एकूण महसुली खर्चाशी असलेल्या प्रमाणात 56.87 टक्क्यावरून 52.39 टक्क्यापर्यंत घट झालेली दिसून येते.

सार्वजनिक बांधकाम विभागावर झालेला खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 6 पटीने वाढलेला दिसतो. पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसुली खर्चाशी सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे प्रमाण 1992-91 साली 8.98 टक्के होते 2008-09 मध्ये 8.48 टक्के झाले.

लघुपाटबंधारे विभागावर 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात केलेल्या खर्चात 4.5 पटीने वाढ झालेली दिसून येते. एकूण महसुली खर्चाशी लघुपाटबंधारे विभागाचे प्रमाण 1992 ते 2009 या काळात 8.98 टक्क्यांवरून 8.48 टक्के झाले.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाने पुणे जिल्ह्यात केलेला खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 4.7 पटीने वाढलेला दिसला. पुणे जिल्हा परिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाने केलेल्या खर्चाचे एकूण महसुली खर्चाशी प्रमाण 8.36 टक्क्यांवरून 6.53 टक्क्यांपर्यंत कमी झालेले दिसते.

सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य यावर केलेला खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 8 पटीने वाढलेला दिसतो. एकूण महसुली खर्चात सार्वजनिक आरोग्य स्थापत्य विभागाच्या खर्चाचे प्रमाण 4.29 टक्के ते 7.69 टक्के या दरम्यान असलेले दिसून आले.

कृषी विभागाने 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 2.36 पटीने खर्च वाढलेला दिसतो. एकूण महसुली खर्चात कृषी विभागाच्या खर्चाचा वाटा 2.01 टक्क्यांवरून 0.77 टक्क्यांपर्यंत कमी झालेला दिसला.

पशुसंवर्धन विभागाने पुणे जिल्ह्यात 1992-2009 या कालावधीत केलेला खर्चात 12.94 पटीने वाढ झालेली दिसून आली. एकूण महसुली खर्चात पशुसंवर्धन विभागाच्या खर्चाचे प्रमाण अध्ययन काळात 0.93 टक्क्यांवरून 1.96 टक्क्यांपर्यंत वाढलेले दिसले.

विभागाने खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 13.39 पटीने वाढलेला दिसून आला. या कालावधीत एकूण महसुली खर्चात वाटा 4.55 टक्क्यांवरून 9.44 टक्क्यांपर्यंत वाढलेला दिसून आला.

संकीर्ण बाबींवर 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात झालेला खर्चात 16.80 पटीने वाढ झाली. संकीर्ण खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण 0.79 टक्क्यांवरून 2.17 टक्क्यांपर्यंत वाढलेले दिसले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या महसुली खर्चात 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत या खर्चात 6.13 पटीने वाढ झाल्याचे दिसून आले. पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चात महसुली खर्चाचे प्रमाण 42.61 टक्क्यांवरून 35.30 टक्क्यांपर्यंत कमी झाले.

पुणे जिल्हा परिषदेचा भांडवली खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालखंडात 8.34 पटीने वाढलेला दिसून येतो. भांडवली खर्चाचे पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चाशी प्रमाण 57.39 टक्क्यांवरून 64.70 टक्क्यांपर्यंत वाढलेले दिसून आले.

पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 7.40 पटीने

वाढलेला दिसून येतो.

8.1.5 पुणे जिल्हा परिषदेचा ग्रामीण भागात केलेला खर्चाचा परिणाम

सर्वेक्षणावरून असे दिसून आले की, सर्वेक्षणातील गावातील 138 कुटुंबातील सदस्य संख्या 1 ते 4 आहे. निवडलेल्या गावातील 1 हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणारी 212 कुटुंब आहेत. दारिद्र्य रेषेखालील 113 कुटुंब आहेत. दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंब 136 आहेत असे दिसून आले.

स्वयंपाकासाठी एल. पी. जी. चा वापर करणारी 112 कुटुंब असल्याचे दिसले. तर यासाठी जळऊ लाकडाचा वापर करणारी 132 कुटुंब असल्याचे दिसून आले. पिण्याच्या पाण्यासाठी सार्वजनिक विहिर आणि नळाचा वापर करणारी 62 कुटुंब दिसली. झऱ्याचा वापर 32 कुटुंब करतात असे दिसून आले. पिण्याच्या पाण्याच्या सोयीबद्दल 60.24 टक्के कुटुंबे समाधानी होती. तर पिण्याच्या पाण्याच्या अपूऱ्या सोयी व वाईट स्थिती असे मत असणारी 39.76 टक्के कुटुंबे असल्याचे दिसून आले.

एकूण शौचालयाचा वापर 72.91 टक्के कुटुंबांकडून केला जात आहे. आंगोळीसाठी बंदिस्त सोय असणारी 67.87 टक्के कुटुंबे असल्याचे दिसते. तर अशी सोय नसणारी 32.13 टक्के कुटुंबे दिसून आली.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमार्फत ज्या विविध सेवा सुविधा दिल्या जातात त्याबाबत प्रतिक्रिया विचारल्या असता असे दिसून आले की, औषधांच्या पुरवठ्याबाबत 73.57 टक्के कुटुंबे समाधानी आहेत. कुटुंब नियोजन साधनांच्या उपलब्धतेबाबत 78.16 टक्के कुटुंबे समाधानी होती. एड्स जनजागृती बाबातच्या कार्याबाबत 52.20 टक्के कुटुंबे समाधानी असल्याचे दिसते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत 89.17 टक्के कुटुंबे समाधानी असल्याचे दिसून आले.

8.1.6 महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास

घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात राज्याच्या निव्वळ उत्पन्नात 92.73 टक्क्याने वाढ झालेली दिसून आले. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 379.96 टक्क्याने वाढ झालेली आढळून आली. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात प्राथमिक क्षेत्रातून मिळालेल्या उत्पन्नात 74.60 टक्क्यानी वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या कालखंडात 279.39 टक्क्याने वाढ झाली असे दिसून आले. राज्याच्या दरडोई उत्पन्नात घटना दुरुस्ती पूर्वीच्या कालखंडात 92.73 टक्क्याने वाढ झाली. तर 379.96 टक्के वाढ घटना दुरुस्तीनंतर झालेली दिसते.

घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात शाळांची संख्या 4.59 टक्क्याने वाढली. घटना दुरुस्तीनंतर शाळांच्या संख्येत 16.81 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या संख्येत 7.73 टक्क्यांनी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात यामध्ये 0.72

टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

घटना दुरुस्तीपूर्वी रुग्णालयांच्या संख्ये 7.55 टक्क्यानी वाढ झाली. घटना दुरुस्ती नंतरच्या काळात वाढ 35.39 टक्के असल्याचे दिसते. दवाखान्यांच्या संख्येत घटना दुरुस्तीपूर्वी 25.94 टक्क्याने वाढ झाली. यामध्ये घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 57.93 टक्क्याने वाढ झालेली दिसून आली. घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येत 4.74 टक्क्याने घट झाली.

घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात राज्यातील जिल्हा रस्त्यांच्या लांबीत घटना दुरुस्तीपूर्वी 4.84 टक्क्याने वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 11.89 टक्क्यानी वाढ झाली. राज्यातील ग्रामीण रस्त्यांची लांबी घटना दुरुस्तीपूर्वी 6.27 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर 56.79 टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. राज्यात एकूण रस्त्यांच्या लांबीत घटना दुरुस्तीपूर्वी 4.46 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर 22.62 टक्क्यांची वाढ झालेली दिसून आली.

घटना दुरुस्ती पूर्वीच्या काळात औद्योगिक आणि वाणिज्यक वीजेचा वापरात 15.38 टक्के वाढ असल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात औद्योगिक वीज वापरात 92.86 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली. कृषी क्षेत्राचा वीज वापर घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात 23.76 टक्के होता तो घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 8.50 टक्क्याने वाढल्याचे दिसून आले. घटना दुरुस्तीपूर्वी घरगुती वीजेचा वापर 11.03 टक्के होता तो घटनादुरुस्तीनंतरच्या काळात 146.29 टक्क्याने वाढलेला दिसून आला. इतर क्षेत्राचा वीजेचा वापर घटना दुरुस्तीपूर्वी 18.88 होता तो घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 64.34 टक्क्याने वाढल्याचे दिसून आले. राज्यात वीजेचा एकूण वापर घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात 16.79 टक्के होता तो घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 75.39 टक्क्यांनी वाढलेला दिसून आले.

राज्यात 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे साक्षरतेचे प्रमाण 71.10 टक्के होते ते 2011 साली 82.91 टक्के झाले. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यात प्रकाशासाठी 77.5 टक्के तर 2011 मध्ये 83.9 टक्के कुटुंबे प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करतात. 2001 मध्ये 0.5 टक्के 2011 मध्ये 0.9 टक्के कुटुंबांकडे प्रकाशाचा स्रोत उपलब्ध नसलेला आढळून आला.

2001 च्या जनगणने प्रमाणे राज्यात एकूण कुटुंबांपैकी 64.00 टक्के कुटुंबांकडे नळाची सोय उपलब्ध आहे. 2011 मध्ये 67.9 टक्के कुटुंबांकडे नळाची सोय उपलब्ध आहे.

8.1.7 पुणे जिल्हाचा ग्रामीण विकास

1999-2009 या काळात जिल्हा उत्पन्नात 312.90 टक्क्याने वाढलेले दिसून आले. 1999-2009 या काळात प्राथमिक क्षेत्रातून मिळालेल्या उत्पन्नात 197.69 टक्क्यांनी वाढ झाली. पुणे

जिल्ह्याचे द्वितीय क्षेत्रापासून मिळालेल्या उत्पन्नात 1999-2000 ते 2008-09 या वर्षात या कालखंडात 301.28 टक्क्यानी वाढ झाल्याचे दिसून आले. तृतीय क्षेत्राच्या उत्पन्नात 1999-2000 या कालावधीत 308.75 टक्क्यांनी वाढ झाली. 1999-200 या काळात दरडोई उत्पन्नात 312.19 टक्क्यानी वाढ झालेली दिसून आली.

घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात शाळांच्या संख्येत 52.51 टक्क्यानी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर वाढ 17.49 टक्के असल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीपूर्वी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्येत 8.19 टक्क्यानी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात विद्यार्थी संख्येत 2.68 टक्क्याने घट झाली.

घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात रुग्णालयांच्या संख्येत वाढ 3.45 टक्के असल्याचे दिसून आले. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 41.76 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून आले. 1990-91 ते 1993-94 या काळात दवाखान्यांच्या संख्येत 12.31 टक्क्यांनी वाढ झाली. 1994-95 ते 2008-09 या काळात 18.06 टक्क्यांनी दवाखान्यांमध्ये वाढ झाली. दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्येत 2.44 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्येत 6.67 टक्क्यांनी वाढ झाली.

1990-91 ते 1993-94 या काळात प्रमुख जिल्हा मार्गात 0.16 टक्क्यांनी घट झाली. ग्रामीण रस्त्याच्या लांबीत 26.46 टक्क्यांनी वाढ झाली. 1994-95 ते 2008-09 या काळात प्रमुख जिल्हा मार्गात 15.74 टक्क्यांनी वाढ झाली. ग्रामीण रस्त्यांच्या लांबीत 126.37 टक्के असल्याचे दिसते. पुणे जिल्ह्यात घटना दुरुस्तीपूर्वी एकूण रस्त्यातील वाढ 12.84 टक्के असल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर एकूण रस्त्याच्या लांबीत 53.44 टक्के वाढ असल्याचे दिसते.

पुणे जिल्ह्यात 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे साक्षरतेचे प्रमाण 71.10 टक्के होते ते 2011 साली 82.91 टक्के झाले. 2001 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण कुटुंबांपैकी पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करणारी 75.2 टक्के कुटुंबे होती. त्यामध्ये वाढ होऊन 2011 मध्ये 80.6 टक्के कुटुंबांकडे सोय झाली. 2001 सालच्या लोकसंख्या गणनेनुसार यापैकी प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 87.8 टक्के होती. 2011 मध्ये 92.7 टक्के इतकी झाल्याचे दिसून आले. पुणे जिल्ह्यात प्रकाशाशीवाय असणारी 2001 मध्ये 0.4 टक्के कुटुंबे होती. 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात प्रकाशाशिवाय असणारी 0.5 टक्के कुटुंबे असल्याचे दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यात एकूण योजनांतर्गत खर्च घटनादुरुस्तीपूर्वीच्या काळात हा खर्च 20.28 टक्क्याने वाढला. घटना दुरुस्तीनंतरच्या कालखंडात यामध्ये 276.19 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून आली.

कृषी व संलग्न सेवेवर घटना दुरुस्तीपूर्वी झालेल्या खर्चात 39.08 टक्क्यांनी वाढ झाली. तर घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात 57.73 टक्क्यांनी खर्चात वाढ झाल्याचे दिसून आले.

ग्रामीण विकासावर घटना दुरुस्तीपूर्वी झालेल्या खर्चात 6.95 टक्क्यांनी घट झाल्याचे दिसते. घटना दुरुस्तीनंतरच्या कालावधीत 136.07 टक्क्यांने वाढ झाली.

पाटबंधारे विभागाने घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात 215.36 टक्क्यांने या खर्चात वाढ झालेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर या खर्चात 28.06 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसते.

विद्युत विकास या अंतर्गत घटना दुरुस्तीपूर्वीच्या काळात केलेल्या खर्चात 35.17 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात या खर्चातील वाढ 9.77 टक्के असल्याचे दिसते.

ग्रामीण लघुउद्योगांसाठी घटना दुरुस्तीपूर्वी झालेला खर्चात 10.70 टक्क्यांनी घट झालेली दिसते. घटना दुरुस्तीनंतर या खर्चात 684.76 टक्के वाढ झाल्याचे दिसते.

रस्ते विकासासाठी केलेल्या खर्चात घटना दुरुस्तीपूर्वी 3 टक्क्यांनी वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतर 328.04 टक्क्यांनी खर्चात वाढ झालेली दिसते.

सामाजिक व सामुहिक सेवांवर घटना दुरुस्तीपूर्वी खर्चात 3.56 टक्के वाढ झाली. घटना दुरुस्तीनंतरच्या काळात खर्चात 432.09 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते.

8.1.8 पंचायतीराज व्यवस्थेच्या समस्या

महाराष्ट्रातील पंचायतीराज व्यवस्थेच्या समस्या

1. राज्यातील पंचायतीराज व्यवस्थेतील ग्रामपंचायत या घटकाचे स्वनिर्मित उत्पन्नाचे प्रमाण कमी आहे. तर शासकीय अनुदानाचे प्रमाण अधिक आहे. ग्रामपंचायतीचा खर्च सामाजिक सेवांपेक्षा इमारत व दळणवळण यावर अधिक असलेला दिसतो.
2. पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील अध्ययनावरून असे दिसून येते की, जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नातील महसूली उत्पन्नात घट (44.11 टक्क्यावरून 36.77 टक्के) झाली आहे. एकूण महसूली उत्पन्नात करांपासून उत्पन्न वाढल्याचे (2.78 टक्क्यावरून 11.44 टक्के) दिसत असले तरी कर व फी मार्गाने मिळणारे उत्पन्न कमी झालेले (0.91 टक्क्यावरून 0.03 टक्क्यापर्यंत) दिसून येते. म्हणजेच जिल्हा परिषदेला ज्या बाबींवर कर बसविण्याचे अधिकार आहेत. त्यापासूनचे उत्पन्न कमी असल्याचे दिसून येते. जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नात अनुदानाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. अनुदानांचा विनियोग अनुदानांच्या नियमानुसार करावा लागतो. त्याबाबतीत खर्च करण्याचे जिल्हा परिषदेला स्वातंत्र्य नसते. एकंदरीत अनुदानाची रक्कम वगळी तर जिल्हा परिषदेच्या महसूली उत्पन्नात घट होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जिल्हा परिदांना केंद्र व राज्य सरकारवर अवलंबून राहावे लागते. अनुदानावर अवलंबून राहाणे ही एक समस्या आहे.
3. पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील अध्ययनावरून असे दिसून

आले की जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चातील महसूली खर्चात (42.61 टक्क्यावरून 35.30 टक्क्यापर्यंत) घट झालेली आहे. एकूण महसूली खर्चात आर्थिक सेवांवरील खर्च (5.88 टक्क्यावरून 4.56 टक्क्यापर्यंत) कमी झाला आहे. आर्थिक सेवांमधील लघु पाटबंधारे विभागावरील खर्चात घट (2.94 वरून 1.83 टक्क्यापर्यंत) झालेली आहे. तसेच कृषी विभागावरील खर्चही (2.01 टक्क्यावरून 0.77 टक्क्यापर्यंत) कमी झाला आहे. मात्र एकूण महसूली खर्चात आस्थापनेवरील खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. एकूण महसूली खर्चात आस्थापनेवरील खर्च अधिक असणे व विकास कामांवरील खर्च कमी असणे ही एक समस्या दिसून येते.

4. जिल्हा परिषदेचे स्वनिधीचे उत्पन्न अत्यंत अल्प आहे. त्यामुळे जिल्हा परिषदांना शासनाच्या अनुदानावर अवलंबून राहावे लागते.
5. जिल्हा परिषद ही ग्रामीण भागात कार्य करित असल्याने शेती व संलग्न व्यवसायावर अधिक खर्च करणे अपेक्षित आहे. परंतु जिल्हा परिषदांचा याबाबीवरील खर्च अत्यंत कमी असलेला दिसतो.
6. जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चात भांडवली खर्च अधिक प्रमाणात असतो. परंतु या खर्चात अनामती, तसलमाती (Deposits and Advances) व कर्ज यांचा समावेश असतो.
7. 73 व्या घटनादुरुस्तीतील कलम 243(G) नुसार योजना आखण्याचा व कार्यवाही करण्याचा अधिकार पंचायतीराज संस्थांना मिळाला. परंतु यासाठी शासनाकडून मिळणारी अनुदाने ही पुरेशी व वेळेवर मिळत नाहीत.
8. पंचायतीराज संस्थांकडून विविध शासकीय योजनांसाठी मिळालेल्या अनुदानांचा कमी वापर केला जातो.
9. पंचायतीराज संस्थांना अनुदानाचे वाटप करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. त्याच्या शिफारशीची अंमलबजावणी वेळेवर होत नाही.
10. ग्रामीण भागात इंधनासाठी पारंपारिक पध्दतीचा अवलंब होत असलेला दिसतो.
11. ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठाबाबत अधिक लोक समाधानी असले तरी या बाबतीत शासकीय योजना अपूऱ्या असलेल्या दिसतात.
12. शासनाने ग्रामीण स्वच्छतेविषयी हागणदारीमुक्त गाव योजना राबवली असली तरी शौचालयाच्या सोयी पूर्ण झालेल्या नाहीत.
13. ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक सुविधा अपूऱ्या आहेत. तेथे डॉक्टरांची उपलब्धता कमी प्रमाणात आहे. तज्ज्ञ डॉक्टरांसाठी जिल्हा रुग्णालयात जावे लागते.

14. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमार्फत रावबिल्या जाणाऱ्या योजनांबाबत लोक समाधानी आहेत. तरी कुटुंब नियोजन साहित्य व एडस या कार्यक्रमांबाबतीत लोक जागृती कमी आहे.
15. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी असणाऱ्या बिगर शेती सहकारी पतसंस्था, पशुवैद्यकीय दवाखाना लघु पाटबंधारे यांचे प्रमाण कमी आहे.

7.2 निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासातून निघालेले निष्कर्ष ठळकपणे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे दिले आहेत.

1. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेतील 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीतील जिल्हा परिषदेच्या अभ्यासावरून असे दिसून आले की, जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात करांपासून मिळालेल्या उत्पन्नात घट (2.97 टक्क्यांवरून 1.45 टक्क्यांपर्यंत) झालेली दिसून आली. तर शासकीय अनुदानात (76.56 टक्क्यांवरून 74.21 टक्क्यांपर्यंत) घट झाली.
2. जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली खर्चात शिक्षण विभागावर सर्वाधिक होता. 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत शिक्षणावरील खर्च 35.56 टक्क्यांवरून 37.35 टक्क्यांपर्यंत वाढलेला दिसून आला.
3. राज्यातील ग्रामपंचायतीच्या एकूण उत्पन्नात करांपासून मिळालेल्या उत्पन्नात 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत 44.76 टक्क्यांवरून 45.51 टक्क्यांपर्यंत वाढ झालेली दिसून आली. ग्रामपंचायतींना मिळालेले शासकीय अनुदानात 45.92 टक्क्यांवरून 47.97 टक्क्यांपर्यंत वाढ दिसते.
4. ग्रामपंचायतीच्या एकूण खर्चात इमारत व दळणवळण यावरील खर्च सर्वाधिक आहे. 2004-05 ते 2007-08 या कालावधीत खर्चात वाढ 37.34 टक्क्यांवरून 39.35 टक्क्यांपर्यंत झाली असल्याचे दिसून आले.
5. पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीच्या अध्ययनावरून असे दिसून आले की, एकूण उत्पन्नात 8 पटीने वाढ झाली. एकूण उत्पन्नात महसूली उत्पन्नात घट (44.11 टक्क्यांवरून 34.37 टक्के) झाली. या कालावधीत एकूण महसूली उत्पन्नात 6.60 पटीने वाढ झाली. एकूण महसूली उत्पन्नात करांपासूनच्या उत्पन्नात वाढ (2.98 टक्क्यांवरून 11.44 टक्के) असल्याचे दिसून आले. एकूण महसूली उत्पन्नात जिल्हा परिषदेला मिळालेल्या सर्व प्रकारच्या अनुदानात 99.02 टक्क्यांवरून 88.56 टक्क्यांपर्यंत घट झाल्याचे आढळून आले.
6. पुणे जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नात भांडवली जमेचा वाटा 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 55.89 टक्क्यांवरून 63.23 टक्क्यांपर्यंत वाढलेला दिसून आला.
7. पुणे जिल्हा परिषदेचा एकूण खर्च 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 7.41 पटीने वाढलेला

- दिसतो. यामध्ये महसूली खर्चाचे प्रमाण 42.61 टक्क्यांवरून 35.30 टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. तर भांडवली खर्च 57.39 टक्क्यांवरून 64.70 टक्क्यांपर्यंत वाढलेला दिसून आला.
8. एकूण महसूली खर्चात 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीत 6.13 पटीने वाढ झाली असल्याचे दिसते. एकूण महसूली खर्चात शिक्षणावर सर्वाधिक खर्च आहे. या कालावधीत एकूण महसूली खर्चाच्या शिक्षणावरील खर्चात (56.87 टक्क्यांवरून 52.39 टक्क्यांपर्यंत घट झाली असे दिसून आले. एकूण महसूली खर्चात सर्वात कमी खर्च सभापती व उपसभापती यांच्या कार्यालयावर होत असतो. यावरील खर्च एकूण महसूली खर्चाच्या 0.08 टक्क्यांवरून 0.09 टक्क्यांपर्यंत वाढला. जिल्हा परिषदेच्या एकूण महसूली खर्चात आस्थापनेवरील खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे निदर्शनास आले.
 9. पुणे जिल्हा परिषदेच्या 1992-93 ते 2008-09 या कालावधीतील भांडवली खर्चावरून असे दिसून येते की, भांडवली खर्चात 8.35 पटीने वाढ झाली. परंतू भांडवली खर्चात कर्जे, अनामती व तसलमाती यांचाच समावेश होत असल्याने या खर्चाचा जिल्हाच्या विकासासाठी उपयोग होत नाही.
 10. पुणे जिल्हा परिषदेच्या ग्रामीण विकासातील प्राथमिक माहितीवरून असे दिसून येते की, अभ्यासासाठी निवडलेल्या कुटुंबातील 1 हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणारी सर्वाधिक कुटुंबे दिसून आली. तसेच दारिद्र्य रेषेखालील (44.98 टक्के) दिसून आली. इंधनासाठी जळाऊ लाकडाचा वापर, सार्वजनिक नळाचा वापर करणारी कुटुंबे अधिक दिसून आली. अजुनही 27.09 टक्के कुटुंबे शौचालयाचा वापर करीत नसल्याचे दिसून येते. कुटुंब नियोजन व आरोग्य कार्यक्रमाबाबत बहुसंख्य कुटुंबे समाधानी असल्याचे दिसून आली.
 11. महाराष्ट्राचा विकास पाहत असताना राज्याचे निव्वळ उत्पन्नात 1990-91 ते 2008-09 या काळात 379 टक्क्यांनी वाढ झाली. ग्रामीण भागाचे उत्पन्न म्हणजे प्राथमिक क्षेत्रातून मिळणारे उत्पन्न होय. प्राथमिक क्षेत्राच्या उत्पन्नात या कालावधीत 279.39 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून आली. राज्याच्या दरडोई उत्पन्नात 379.96 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते.
 12. शिक्षणाच्या बाबतीत शाळांची संख्येत 1993-94 नंतर 16.81 टक्क्यांनी वाढ झाली. रुग्णालयांच्या संख्येत या काळात 35.39 टक्के, दवाखान्यांच्या संख्येत 57.93 टक्के आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येत 8.79 टक्क्यांनी वाढ असल्याचे दिसून येते.
 13. राज्यातील दळणवळण सुविधेची उपलब्धता रस्त्यांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. एकूण रस्त्यांच्या लांबीत 1993-94 नंतर 22.62 टक्क्यांनी वाढ झाली. ग्रामीण रस्त्यांच्या लांबीत

- 56.79 टक्क्यांची वाढ झाल्याचे आढळून आले.
14. राज्यातील एकूण वीजेचा वापर 1993-94 नंतरच्या काळात 75.39 टक्क्यांनी वाढला. यामध्ये घरगुती वीजेच्या वापराने 146.29 टक्के, कृषि क्षेत्रासाठीचा वीजेचा वापर 17.66 टक्के असल्याचे दिसून येते.
 14. राज्यात प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करणारी 2001 च्या जणगणने नुसार 77.5 टक्के कुटुंबे होती, तर 83.9 टक्के कुटुंबे 2011 च्या जणगणनेप्रमाणे आहेत. पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर 2001 साली 64 टक्के लोकांकडून केला जात होता. तर 2011 च्या जणगणनेनुसार 67.9 टक्के कुटुंबे पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करतात असे दिसते.
 16. पुणे जिल्ह्याचा विकास पाहत असताना जिल्ह्याच्या निव्वळ उत्पन्नात 1990-2009 या काळात 312.90 टक्क्यांनी वाढ झाली. ग्रामीण भागाचे उत्पन्न म्हणजे प्राथमिक क्षेत्रातून मिळणारे उत्पन्न होय. प्राथमिक क्षेत्राच्या उत्पन्नात या कालावधीत 197.69 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून आली. जिल्ह्याच्या दरडोई उत्पन्नात 312.19 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते.
 17. शिक्षणाच्या बाबतीत शाळांची संख्येत 1993-94 नंतर 17.49 टक्क्यांनी वाढ झाली. रुग्णालयांच्या संख्येत या काळात 41.76 टक्के, दवाखान्यांच्या संख्येत 18.06 टक्के आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येत 6.67 टक्क्यांनी वाढ असल्याचे दिसून येते.
 18. जिल्ह्यातील दळणवळण सुविधेची उपलब्धता रस्त्यांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. एकूण रस्त्यांच्या लांबीत 1993-94 नंतर 53.44 टक्क्यांनी वाढ झाली. ग्रामीण रस्त्यांच्या लांबीत 126.37 टक्क्यांची वाढ झाल्याचे आढळून आले.
 19. जिल्ह्यात प्रकाशासाठी वीजेचा वापर करणारी 2001 च्या जणगणने नुसार 87.8 टक्के कुटुंबे होती, तर 92.7 टक्के कुटुंबे 2011 च्या जणगणनेप्रमाणे आहेत. पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर 2001 साली 75.2 टक्के लोकांकडून केला जात होता. तर 2011 च्या जणगणनेनुसार 80.6 टक्के कुटुंबे पिण्याच्या पाण्यासाठी नळाचा वापर करतात असे दिसून आले.
 20. पुणे जिल्ह्यात एकूण योजनांतर्गत खर्चात 1993-94 ते 2008-09 या कालखंडात 276.19 टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसते. ग्रामीण विकासाशी संबंधीत क्षेत्रावरील खर्चात मोठया प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. यामुळेच पुणे जिल्ह्याचा ग्रामीण भागाचा विकास झाला असल्याचे दिसते.
 21. राज्यातील पंचायतीराज व्यवस्थेतील ग्रामपंचायत या घटकाचे स्वनिर्मित उत्पन्नाचे प्रमाण

कमी आहे. तर शासकीय अनुदानाचे प्रमाण अधिक आहे. ग्रामपंचायतीचा खर्च सामाजिक सेवांपेक्षा इमारत व दळणवळण यावर अधिक असलेला दिसतो.

22. जिल्हा परिषद ही ग्रामीण भागात कार्य करित असल्याने शेती व संलग्न व्यवसायावर अधिक खर्च करणे अपेक्षित आहे. परंतू जिल्हा परिषदांचा याबाबीवरील खर्च अत्यंत कमी असलेला दिसतो.
23. 73 व्या घटनादुरुस्तीतील कलम 243(G) नुसार योजना आखण्याचा व कार्यवाही करण्याचा अधिकार पंचायतीराज संस्थांना मिळाला. परंतू यासाठी शासनाकडून मिळणारी अनुदाने ही पुरेशी व वेळेवर मिळत नाहीत.
24. पंचायतीराज संस्थांकडून विविध शासकीय योजनांसाठी मिळालेल्या अनुदानांचा कमी वापर केला जातो.
25. पंचायतीराज संस्थांना अनुदानाचे वाटप करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. त्याच्या शिफारशीची अंमलबजावणी वेळेवर होत नाही.

8.3 शिफारशी

1. जिल्हा परिषदेचे स्वमार्गाने मिळालेले उत्पन्न अत्यंत अल्प आहे. त्यासाठी त्यांना स्वउत्पन्नात वाढ करण्यासाठी स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे.
2. लघु पाटबंधारे प्रकल्पाच्या लाभधारकांवर त्यांच्या धारण क्षेत्राच्या आधारावर आणि त्याच्या क्षमतेवर आधारित कर आकारणी करावी.
3. जिल्हा परिषदेचा विकास खर्चाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे विकास खर्चात वाढ करणे आवश्यक आहे.
4. खेडी बारामाही रस्त्यांनी जोडली जावीत यासाठी रस्त्यांची बांधकामे व त्यांची दुरुस्ती यासाठी खर्चात वाढ करावी.
5. जिल्हाची सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी लघु पाटबंधारे योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करावी.
6. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात शेती हा व्यवसाय असल्याने कृषी विभागावरील खर्चात वाढ करावी.
7. शेतीला जोडधंदा म्हणून पशुपालन हा व्यवसाय केला जातो. या व्यवसायाचे प्रमाण अधिक असल्याने जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन विभागावरील खर्चात वाढ करावी.
8. शासनाकडून मिळणारी अनुदाने वेळेवर मिळत नसल्याने नियोजित कामे वेळेत होत नाहीत. त्यामुळे जिल्हा परिषदांना अनुदाने वेळेत मिळावीत.

9. जिल्हा परिषदांनी आपल्या जागांचा व्यापारी तत्वावर वापर सुरु करावा. यामुळे जिल्हा परिषदांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकेल.
10. अदिवासी भागाच्या विकासासाठी शासनाने वन महसूल अनुदानात वाढ करणे महत्वाचे आहे.
11. अधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने जिल्हा परिषदांनी प्रशासनावरील खर्च कमीत कमी करणे आवश्यक आहे.
12. जिल्हा परिषदांनी ग्रामीण विकासासाठी लोक सहभाग वाढवावा. त्यासाठी स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक महाविद्यालयांचे राष्ट्रीय सेवा योजनेचे विद्यार्थी, राष्ट्रीय छात्र सेनेचे स्वयंसेवक आणि तज्ज्ञ व्यक्ती यांचा सहभाग वाढवावा.
13. राज्य शासनाने राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्वीकारून त्यांची त्वरीत अंमलबजावणी करावी.

संदर्भग्रंथ

1. शहा नवनीत, (2000). महाराष्ट्र वित्त आयोग-शासन निर्णय, पंचायत भारती, प्रजासत्ताक दिन विशेषांक ठाणे.
2. Bawiskar B.S. (2000), Including the excluded, Empowering the Poor less; A Case Study of Panchyat Raj in Maharashtra.
3. Bhargave B.S., (1979), `Panchyat Raj Institution, Ashish Publication House, New Delhi, Page No.56.
4. चव्हाण रविंद्र, (संपा), (2005), `महाराष्ट्रातील पंचायतराज खंड एक', यशदा प्रकाशन, पुणे, पान नं. 153.
5. देवगावकर श. गो. (1999). `पंचायतराज आणि सामूहिक विकास', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,
6. दर्शनकार ए. वाय. (1999), पंचायतराज व नागरी प्रशासन, के सागर पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
7. Jain L. C. (2007), Decentralization & Local Governace, Orient Longman, New Delhi, Page No. 24.
8. मंगुडकर मा. प. (1962), `महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदेची घटना', जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे.
9. महाराष्ट्र राज्य, ग्रामीण विकास मंत्रालय, मुंबई. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961.
10. Mishra Suresh (2000) Decentralized Planning & Capacity Building of Panchyat Leaders- A Case Study of Haryana.
11. नेहरु जवाहरलाल, अनुवाद साने गुरुजी, करंदीकर ना. वि. (1997), भारताचा शोध, कॉटिनेटल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, पान नं 272.
12. पाटील व्ही. बी. , (2005) `महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था', के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
13. पाटील व्ही. बी. , (2009), `महाराष्ट्रातील पंचायतीराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था', के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
14. खोबरेकर व्ही. जी. (संपादीत) (1989), यशवंतराव चव्हाण विधीमंडळातील निवडक भाषणे 1946 ते 1962 खंड 1, फॉरवर्डेड बाय शरदचंद्र पवार, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई.
15. Singh Yatindra, (2005), Panchyat Raj System in Scheduled Areas; A Case Study with special reference to Gram Sabha.

16. शहा नवनीत (2006), महाराष्ट्र वित्त आयोग प्रतारणा व अवमूल्यन, डॉ. पी. व्ही. मंडलीक ट्रस्ट, मुंबई.
17. यशदा (2002), यशमंथन, मार्च, महिला विशेषांक, पुणे.

अहवाल

1. Ministry of Panchyat Raj, (2006) 'Status of Panchyati Raj-All States', Panchyat Raj Status report
2. महाराष्ट्र राज्य पहिला वित्त आयोग
3. महाराष्ट्र राज्य दुसरा वित्त आयोग

प्रबंध

1. Centre for Budget and Governance Accountability, New Delhi, (2009), Local Budgeting and People's Planning: A Study of PRIs in Rajasthan and Kerala.
2. गोरे नीलम (1995), स्त्री आधार केंद्र, 'Decision making- A study of women in Grampanchayat', लातूर, पुणे आणि उस्मानाबाद जिल्ह्याचा अभ्यास पुणे.
3. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, पीएच. डी. साठी सादर केलेला प्रबंध.
4. Institute of Applied Research, New Delhi, (June 2000), A Study of Selected Panchyats Manpower in Raipur And Bilaspur District.
5. Iqbal Narin & Mathur P.C. (2005), Panchyati Raj in Rajasthan, A Case study in Jaipur District, Readings of Panchyati Raj,
6. सिध्देवाड अ. न (2002), विद्यापीठ अनुदान आयोग, संशोधन प्रकल्प, रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड.
7. Kumaran K.P, Decentralization & functioning of District Council: A Case Study of Kabi Anglog Autonomous Council in Assam.
8. Mangathani R.A. (2005), Women in Local Self Government; A Case Study of Tripura,
9. Mankar Sulochna (1984), Finances of Nagpur Zilha Prishad, Trends and Sturcture (1963 to 1982), Unpublished M. Phil. Thesis, Nagpur University, Nagpur.
10. Mankar Sulochna (1987), Zilha Prishad Finances in Vidhrbha, Trends and Sturcture (1963 to 1982), Unpublished Ph. D. Thesis, Nagpur University, Nagpur.
11. Nasir Ahmad, (2003), Decentralization of finance: A study of Panchyat in India, Centre for Budget Goverance Accountability, New Delhi.
12. पोले के. पी. (2005), महाराष्ट्रातील पंचायतराजमधील महिला आरक्षणाची फलनिष्पत्ती :

- लातूर जिल्हाचा अभ्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पीएच. डी. साठी सादर केलेला प्रबंध
13. Patil R.B. (2008), Empowerment of S.C. & Women, A Case Study of Kolhapur District,' Unpublished Ph. D. Thesis, Tilak Maharashtra University, Pune.
 14. Prakhya N.S. (2010). Grampanchyat Finances in Karnataka Centre for Budget & Policy Studies, Bangalore,
 15. Raravikar, Y.G., (1974). 'Zilha Parishad Finance, Case Study of Nashik Zilha Parshad', Unpublished Ph. D. Thesis, GIPE, Pune.
 16. Sangal Ashok, (2005), District Planning Committees, An analysis of the role responsibilities, performance & Strengthening measures, A Case study of Mandys and Mysore Districts of Planning committee, Readings of Panchyati Raj,
 17. Sanigh Palmela, (2005), Challenges & Opportunity: A Case Study of Women representative in Karnataka, Uma Research Centre, Bangalore.
 18. Singela Palmela, (2005), Women Participation in Panchyati Raj, A Case study of Gurgoan District Hariyana.
 19. Society of Tribal Women for Development, New Delhi (2007), Impact of Bottom up Planning under PRIs and women participation therein in the States of Madhya Pradesh, Orissa, Chhatisgrah, Gujrat, Jharkhand and Maharashtra,
 20. Sutra, (2005), The Sutra Research Team, 'Himachal Women and Grampanchyat', Page No 165.
 21. वाबळे दत्तात्रय (डिसें 1999), 'स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचा राजकीय सहभाग : बारामती तालुक्यातील ग्रामपंचायत महिला सरपंचांचा अभ्यास' टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, एम. फिल. पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध
 22. यमलवाड गोविंद तुं. (2002), पंचायतीराज संस्थातील महिलांचा सहभाग: नांदेड जिल्हा एक अभ्यास, अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड.

नियतकालिके

1. अर्थसंवाद
2. Economic and Political Weekly
3. सिलव्हर ज्युबली विशेषांक, महाराष्ट्र शासन
4. Journal of rural development, NIRD, Hyderabad.
5. Journal of the Indian Society of Agriculture Statistics
6. पंचायत भारती, प्रजासत्ताक दिन विशेषांक, मुंबई
7. परिवर्तनाचा वाटसरु

संकेतस्थले

1. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/srilanka/srilankapdf>
2. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/pakistan/pakistanpdf>
3. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/nepal/nepalpdf>
4. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/china/chinapdf>
5. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/indonesia/indoneshiapdf>
6. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/sweedan/sweedanpdf>
7. <http://www.unescap.org/gstudy/new-countrypaper/southwesteuropa/southwesteuropa.pdf>
8. www.maharashtra.gov.in
9. <http://mahades.maharashtra.gov.in/>
10. www.goir.ap.gov.in/
11. www.arunachalpradesh.nic.in/
12. www.assamgovt.nic.in/
13. www.gov.bih.nic.in/
14. www.chhattisgarh.nic.in
15. www.goa.gov.in/
16. www.gujaratindia.com/
17. www.haryana.gov.in
18. www.himachal.nic.in
19. www.jharkhand.gov.in/
20. www.jkgad.nic.in
21. www.karnataka.gov.in
22. www.kerala.gov.in/
23. www.mp.gov.in
24. www.maharashtra.gov.in
25. www.manipur.gov.in/
26. www.orissa.gov.in/
27. www.punjabgovt.gov.in/
28. www.rajasthan.gov.in/
29. www.sikkim.gov.in/
30. www.tn.gov.in/
31. www.tripura.nic.in/
32. www.upgovt.nic.in/
33. www.uk.gov.in/
34. www.westbengal.gov.in/

महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेचे अध्ययन-पुणे जिल्हा परिषदेचा विशेष
अध्ययन

प्रतिसादकाची कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक माहिती

1. नाव: -
2. पत्ता: -
3. वय: -
4. धर्म व जात: -
5. वैवाहिक दर्जा: -
6. कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या: -
7. कुटुंबाचा प्रकार: - 1 एकत्रित 2. विभक्त
8. तुमच्याकडे दारिद्र्य रेषेखालील नोंदणी पत्र आहे का?: -
9. शैक्षणिक माहिती: -

अ. न.	शैक्षणिक पात्रता
1	निरक्षर
2	साक्षर
3	प्राथमिक
4	माध्यमिक
5	उच्च माध्यमिक
6	पदवी
7	पदव्युत्तर

10. घराची मालकी: - 1. स्वतःच्या मालकीचे 2 भाड्याचे
11. स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे का?: -

अ. क्र.	जमीनीचा तपशील
1	1 हेक्टरपेक्षा कमी
2	1.1 ते 2 हेक्टर
3	2.1 ते 3 हेक्टर
4	3.1 ते 4 हेक्टर
5	4.1 हेक्टरपेक्षा अधिक

12. स्वयंपाकासाठी कोणते इंधन वापरता?:-

अ. न.	तपशील
1	एल. पी. जी. (गॅस)
2	जळाऊ लाकूड
3	बायोगॅस

13. वीज कनेक्शन आहे का?:-

14. तुमच्याकडे पिण्याच्या पाण्याची काय सोय आहे?:-

अ. न.	पिण्याच्या पाण्याची सोय
1	स्वतःची विहीर
2	सार्वजनिक विहीर
3	नळ
4	स्वतःची विहीर आणि नळ
5	झरा

15. या सोयीबाबत तुम्ही समाधानी आहात का?:-

16. तुमच्याकडे शौचालय आहे का?:-

17. नसल्यास शौचासाठी कशाचा वापर करता?:-

18. तुमच्याकडे स्नानगृह आहे का?:-

19. असल्यास बंदिस्त आहे का?:-

20. गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे का?:-

21. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत औषधाच्या पुरवठ्याबाबत समाधानी आहात का?:-

22. गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन साहित्याचा पुरवठ्याबाबत समाधानी आहात का?:-

23. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केलेले लशीकरणाबाबत समाधानी आहात का?:-

24. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत एड्स जागृती कार्यक्रमाबाबत समाधानी आहात का?:-

25. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाबाबत समाधानी आहात का?:-